250

РУСКИ АРХИВ

ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКУ КУЛТУРУ И ПРИВРЕДУ РУСИЉЕ

36-37
1936

XXXVI–XXXVII

1936

БЕОГРАД

ГОДИНА IX ГОДИНА IX

ПРИМА СЕ ПРЕТПЛАТА ЗА
ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКУ, КУЛТУРУ И ПРИВРЕДУ РУСИЈЕ

РУСКИ АРХИВ

(НА СРПСКО-ХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ)

УПОЗНАВАЊЕ СА РУСИЈОМ НЕОПХОДНО ЈЕ СВАКОМ СЛОВЕНУ. УРЕДНИШТВО **РУСКОГ АРХИВА** ПРИВУКЛО ЈЕ ВЕЛИКИ БРОЈ РУСКИХ НАУЧНИКА, ПИСАЦА, И ЈАВНИХ РАДНИКА. У ТОКУ СВОГА ИЗЛАЖЕЊА **РУСКИ АРХИВ** ДАО ЈЕ ОГРОМАН МАТЕРИЈАЛ О СПОЉНОЈ И УНУТРАШЊОЈ ПОЛИТИЦИ РУСИЈЕ, О ЊЕНОМ ДУХОВНОМ И НАУЧНОМ ЖИВОТУ, О ЊЕНОЈ ПРИВРЕДИ И ФИНАНСИЈАМА. РУСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ И УМЕТНОСТИ ДАТО ЈЕ НАЈШИРЕ МЕСТО. СИСТЕМАТСКИ ПРЕГЛЕД СВИХ ГРАНА ЖИВОТА РУСИЈЕ. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА. ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА. ВЕЛИКИ БРОЈ ЧЛАНАКА ИЛУСТРОВАН ЈЕ СЛИКАМА, КАРТАМА И ДИАГРАМИМА.

ПРЕТПЛАТА ЗА БАЛКАНСКЕ ЗЕМЉЕ: ЗА 1 ГОДИНУ ДИНАРА 80; ПОЈЕДИНИ БРОЈ ДИНАРА 15; ДУПЛИ 20.—

PRIX ABONNEMENTS: POUR LES AUTRES PAYS EUROPEENS 1 AN, FR. FR. 50; 1 TOME FR. FR. 10

POUR LES AUTRES PAYS AMERIQUAINS — 1 AN — AM. DOL. 3; 1 TOME AM. CNT. 50

ПРЕТПЛАТУ ПРИМА АДМИНИСТРАЦИЈА ЧАСОПИСА: БЕОГРАД, КОЛАРЧЕВА УЛ. БРОЈ 9, II СПРАТ, „ЗЕМГОР" ТЕЛЕФОН БР. 20-737. БРОЈ ПОШТАНСКОГ ЧЕКА 53.259.

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 85224

РУСКИ АРХИВ

ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКУ, КУЛТУРУ И ПРИВРЕДУ РУСИЈЕ

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

XXXVI-XXXVII

БЕОГРАД 1936

На основу мишљења Главног просветног савета, Г. Министар просвете одлуком својом СНбр. 4164 од 12 фебруара 1929 год не, одобрио је да се часопис „Руски архив" може набављати за све школске и наставничке књижнице.

Г. Министар вера 14 децембра 1929 год. под. бр. 17040 наредио је да сва одељења Министарства препоруче својим подручним школама „Руски архив", како би се ђаци по школама што више упознали са братском Русијом те тиме дошло до темељите љубави нашег народа према Русији.

Штампа графички уметнички завод »Планета« — Београд, Ускочка бр. 8

САДРЖАЈ:

Страна

A. M. Remizov. — POŽAR 5

Mark Slonim. — KAKO JE ŽIVEO TOLSTOJ 11

Мих. Шварц. — ЛАВ ТОЛСТОЈ КАО МИСЛИЛАЦ . . 22

П. Митропан. — ДУШЕВНЕ КРИЗЕ Л. ТОЛСТОЈА . . 30

Mark Slonim. — KRAJCEROVA SONATA 36

Мих. Шварц. — КУЛТУРНИ ПЕСИМИЗАМ 53

И. И. Лапшин. — ФЕНОМЕНОЛОГИЈА РЕЛИГИОЗНЕ СВЕСТИ У РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ. — II део 59

Вл. Лебедев. — РУСИЈА ИЗМЕЂУ ДВЕ ВАТРЕ. (РАСИЗАМ КАО СТРАТЕГИЈСКО СРЕДСТВО) . . . 87

K. Žuhina. — ISTORIJA ŽENSKOG POKRETA U RUSIJI 96

Николај Јелењев. — ИДЕЈА РАДА У СВЕТСКОЈ УМЕТНОСТИ. — I. ЧЕХОСЛОВАЧКА УМЕТНОСТ. (са 6 слика) 107

G. Ozereckowski. — USPOMENI PAVLOVA (sa slikom) 124

I. I. Lapšin. — USPOMENI A. K. GLAZUNOVA (sa slikom) 131

Др. Алексеје Јелачић. — РУСКИ ПУТНИЦИ ПО БАЛКАНУ И ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА. Д. Н. БАНТИШ-КАМЕНСКИ (са две слике) 135

F. E. Mahin. — STRATEGIJSKI POLOŽAJ NEMAČKE (sa kartom) 148

Стеван Јанић. — УСПОМЕНИ МАКСИМА ГОРКОГ (са сликом) 163

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ

А. Изјумов. — Руски историјски архив у Прагу.

Д. А. Јелачић. — Исторический сборник, труды Исторической Комиссии Академии Наук СССР, свеска прва и друга. Ленинград. — Русская литература под общей редакцией Л. Б. Каменева. — Слово о полку Игореве. Изданьи „Академија". — Арзамас и арзаамаекие протоколы. — Ročenka Slovanskeho Ustavu (Godišnjak Slovenskog instituta) 1934 34. Prag 1935. Труды института славяноведения Академии Наук СССР. Св. друга. Ленинград. 1934. Igor Strawinsky—Chroniques de ma vie, Paris 1935. 180

T. Mahin. — „Knjiga o Balkanu" I. Izd. Balkanskog instituta 1935 1936 g. 1934: Revue Internationale des Etudes Balkaniques, T. I. Beograd 191

A. M. Remizov
(Preveo St. Janjić)

POŽAR

1

Bela Tekla, gatara i veštica, u jesenje jutro rodila je krilatog crnog miša. I svako je poznao da je novorodjeno dete djavolje. A Jermil, nemi i beznogi sin Teklin, zakopa kraj pomijare pogan i obesi se.

Noć uoči Svete Katarine, kada, po davnašnjem običaju, devojke odgrizaju grane i s granama u zubima ležu, da bi videle u snu sudjenog, u žestoku pomamnu mećavu zagrme nenadano grom. A suludu Aljonku, kćer starijeg železničkog radnika, nadjoše u zoru u gradskom parku obeščašćenu i mrtvu s granom u zubima.

Na Svetog Nikolu pojaviše se u dimnim oblacima tri sunca kao duga okolo ljuto-mraznog sunca.

I ta tri sunca padoše na grad kao teret.

— Vrućica, to je bolest, šta će na nas proste ljude drugo i da naidje.

— Ne pričaj, svi smo Božiji, svi smo pred Bogom jednaki.

— Ama ja se ne mešam, otac djakon je onomad na jekteniji pominjao.

Šaptali su i došaptavali se o uznemirujućim vestima.

I već nejasno se predosećala nesreća: ona je stojala na pragu i samo je čekala odredjen joj čas.

— Kinez, hiljadu-milionska vojska, ide na Rusiju pravo s Turčinom.

— Gospode, to je sila!

— A zar će naši da omaše?

— Ovo je sigurno, svi vele: borba s njima.

— Nema nam života, eto!

Pred noć su brižljivo prozore krstili, na kandilo su dobro pazili.

— Znaš šta, Makarjiha, Avdotja kaže da su kod trgovca Podhomutova nečastivog iz stola prizivali.

— I-i! Koješta!

— Tako mi ovog krsta — i tako mi Carice Nebesne! Avdotja je žena lukava, a i Podhomutiha se ne pravda: javio se **on,** plav sa šest šapa.

— Sačuvaj nas, Bogorodice! Zar će i to još da bude!

— Nema nam života, eto!

Ružne su snove imali.

Sanjali su crkvu Novog Spasitelja, kao na Uskrs, bez oltara i bez ikona, a u crkvi kao davljenik, beznogi i nemi Jermil, sin Teklin, ide i ljubi se sa svima kao što se radi o Uskrsu.

Sanjali su nekakvog mailšana otečenog i svega u bodljikama, kako se pretura po podu.

— Pričao mi je vojnik jedan, spiritista, — mrmljao je čuvar železničkih radionica Semjon, — dedo, veli, napast na svu Rusiju ide: izdrobilo se u Moskvi car-zvono na malu parčad, i svako parče u zmiju se pretvorilo, i odmilele su zmije pod zvonaru Ivana Velikog. Zvonara se ljulja, a kad se sruši, razleteće se srca ljudi, i nastupiće sveopšti kraj života.

— Šta još neće da pričaju! smešno, i ništa više! Pre svega proizvodna snaga, a sve ostalo je izmišljeno. Odrecimo se staroga sveta...

— Pokazaću ti kako se viče, neće s vama da se cifraju, brzo u kvart, bundžije!

„I uopšte, — stojalo je u policijskoj obznani, — ako se javi potreba, onda će se bez ikakvog popuštanja preduzeti mere za gašenje novojavljenih sunaca, o kojima zlonamerna lica šire glasove i bune mirno stanovništvo".

Ali dugina sunca nisu iščezavala, malo-malo pa se opet pojave na nebu oko ljuto-mraznog sunca.

Život je išao svojim tokom.

Nikada još u okrugu nisu videli takav rod, ne pamte takvu žetvu, kao ovu. Vodenice su neumorno tovarene, i mlele probrano žito. Po železničkim prugama, koje su se ukrštale, dovozili su i odvozili na sve strane do vrha prepune vagone raznog žita i brašna.

Lako i živo se vodila trgovina, i prodavalo se povoljno.

Na Badnji dan su ubili Belu Teklu.

Stari ljudi okupali su se na Bogojavljenje u prosecima na ledu studenom bogojavljenskom vodom, po kućama su obeležili uglove i vrata krstićima.

I sve je pošlo kao po maslu.

Došlo je i proleće, rano i toplo. Zazelenele su se na Uskrs bašte i izišla ozimica, silna i jaka.

U nedelju posle Uskrsa počeše svadbe.

Poneko čak Belu Teklu po dobru pomenu.

— Ipak, mogla je da živi starica, uzalud dušu ubismo.

Počeše gradnje novih domova: sa svečanim vodoosvećenjem udarani su čvrsti temelji. i s dana na dan, gomilajući se, sve više dizale se skele uporedo s krstovima od dasaka, koji su blagosiljali budući krov.

Poslednjeg dana uskršnjih praznika mnogo je graje napravio požar kod arhijereja: iz vladičinog kupatila u požaru izneli

su izgoreli leš igumanije Bogoduhovskog manastira, a preosvešteni dugo nije mogao da se pojavljuje na bogosluženju zbog opekotina.

Podmigivali su i potsmevali se.

Bilo je i pogruženosti.

— Djavo je krst ukrao, krst — djavolov — mrmljao je čuvar železničkih radionica Semjon.

I vojnik spiritista potvrdjivao je:

— Zauzeo je, poganik, hram i presto Božji. Skrnavi lukavi daronosicu, pljuje u putir. I ljudi se ne pričešćuju krvlju Hristovom, nego balama Djavolovim, i ne jedu telo Hristovo, nego nečist Djavola.

— Nema nam života, eto! — zaključivali su slušaoci.

Posle toplog kitnjastog maja došla je letnja vrućina.

Ustalila se suša i nijedna kapljica ne napoji žedna usahla polja, prašnjave livade i bašta pune crva.

2

U crveno ivanjdansko podne na zvonari Saborne crkve zvonilo je ubrzano na uzbunu: u gradu je izbio požar.

S raznih strana zapalile se cele ulice, pune prepune radnog naroda i razne sirotinje.

Male drvene kućice i nezgrapno glomazni neskladni domovi za prenoćište zaplamteli su, kao na kamaru složena pleva.

Izbijao je plamen i nestajao u džinovskim vihorima prašine. Vihori prašine jurili su po gradu i vrteli se. I kao da je nečija ruka prela zagušljivu vatrenu predju u usijanom nebu bez i jednog oblaka.

Vatrom iznenadjeni bežali su na sve strane ljudi sa oduzetim jezikom i kao divlje zveri su urlikali.

I kada je zazviždala u odredjen čas fabrična sirena, kako je tudja ona bila posred fijuka ognja i usamljenih, kao fijuk, oštrih jauka za poštedu, za milosrdje, da se deca spasu, da se imanje očuva...

Iznosili su ikone, verovali su: ikone će da se zauzmu i zaštite od nesreće.

A plamen, kradući se i pršteći, provlačio se u skrivene uglove i, uzlećući, obuhvatao sve nova, još cela obitališta.

Vihori prašine, modri u večernjoj svetlosti jurili su po gradu i vrteli se. I kao da je modro-ognjeni svrdao bušio teški vazduh.

Razbuktalo crvenilo, podrhtavajući razlilo se nad gradom, nad štrčećim crnim dimnjacima zgarišta.

Gorele su železničke radionice i nafta.

S kakvim su gnjevom, s kakvim užasom, kao gonjene, iskakale zaplamtele lokomotive iz svojih železnih ležišta. I po svim putovima zviždale su one otsečno suvim zviždanjem. I nešto je

uzdisalo i šištalo strašno i zloguko pod njihovim usijanim točkovima.

Presipajući se i žuboreći kao vodoskoci šumeli su zapaljeni elevatori. Neko je, besneći i kikoćući se iz sve snage, presipao zakrvavljeni ćilibar zrna.

*

U čudesnu ivanjdansku ponoć ponovo je udarala na sabornoj zvonari ubrzana uzbuna: zadimila su se u tesnim sokacima vesela logla.

Vatra je ulazila kao nemilosrdni gost, vatra se pomno upijala u zidove i tankim jezikom lizala tavanice.

Obnažena tela, — kako se ko zatekao, i isečena staklom i u opekotinama, padala su s gornjih spratova na kaldrmu.

Užagrene zenice ljudi koji su se gušili širile su se i prskale od silne jare, i bezumni piskavi kikot mešao se s molbom i jaukom.

Kaludjer u crnom odelu s ukočenim kamenim licem stojao je u žarištu požara. Jedini je on bio spokojan, kao u podne, tako i sada, i bio je strašan svojom mirnoćom. Usplamtela vatra u dubini njegovih očiju probijala je vatru.

Hiljade ruku hvatale su mu se za skutove, za crna krila na kamilavci, hiljade ruku milele su ka njegovim nogama:

— Ti, naš spasitelju, sačuvaj nas!
— Ti, naš spasitelju, spasi nas!
— Ti, naš spasitelju, pomiluj nas!

I po treći put udarila je na Sabornoj zvonari strašna, ubrzana uzbuna, kada je lenjo i dahćući krvavo-zlatnim zracima, sunce obasjalo zemlju: s dveju suprotnih strana grada pokuljao je grozan gusti dim.

Gorela je tamnica.

Gorela je bolnica.

Kakav praznik za vatru koja se svetila, slobodna, i rušila žive grobove — prokletu tamnicu.

Razbili su zatvorenici železna vrata, zgnječili rešetkom tamničku stražu i, izubijani, izranjavljeni, izmileli su u grad.

A u zagušljivim bolničkim odajama u žuto-zelenoj svetlosti, posred treptavih narandžastih sunaca, podiže se oštro jaukanje, i razleže se cerekanje ludaka.

Vatra, kao veverica, cikala je i skakala.

I prebaci ona svoju usplamtelu mrežu preko bolničkog zida na klanicu. Strese se grad od prepotopnog urlanja, — urlale su zveri ophrvane ljudskim jadom.

A od tamnice zapali se groblje.

Otvarala je vatra teškim usijanim budakom neme grobove.

I izgledalo je da su mrtvi, dižući se iz grobova, rasli kao crni stubovi crnog smrdljivog dima.

Kaludjer u crnom odelu, s gusto stisnutim usnama, skrstivši ruke, stojao je posred podivljalih gomila i tužnih zveri.

Okolo njegove glave buktale su iskre, kao jata zlatnih ptica.

Neprestano je zvonilo na uzbunu.

I ljudi su bežali pocepani, oprženi, očajni.

Gorele su državne radnje.

Koliko je gladnih jurnulo na besplatnu votku! I ognjena votka jela je srce. I u modrom neizdržljivom plamenu grčili su se nesrećnici.

Neprestano je zvonilo na uzbunu.

Od užasa su s pameti silazili. Majke su gubile decu. Deca su prenosila preteška bremena. Niko nije smeo da ostane pod nedirnutim krovom. Napuštali su kuće, izlazili na ulicu. Tražili su palikuće. Izgledalo je kao da su ih već našli... Nekakve žene u crnim haljinama krile su se u kapijama. Rastrgli su starca čuvara Semjona koji je nesmotreno zapalio lulu. Vojniku spiritisti otrgli ruku. Nekog u vatru baciše. Još nekom otrgoše ruku Još nekog rastrgoše.

— Ko? Gde da traže? Gde je palikuća? — pitali su kaludjera.

— Ti, naš spasitelju, sačuvaj nas!
— Ti, naš spasitelju, spasi nas!
— Ti, naš spasitelju, pomiluj nas!

A na ogradama crnim slovima bilo je napisano:
„Sutra neće biti požara".

3

Crvena gusta mreža u dimu se nadnela nad gradom.

Iza crvene mreže plivala je krvavo-usplamtela kugla sunca, šireći zarazu, smrad i paljevinu.

Počinjalo je treće jutro, — treći i poslednji dan.

Unoći izgorela je saborna crkva sa moštima. Srušila se zvonara.

I grlati jezik uzbune više nije zvonio i nije zvao.

Više nije imalo šta da gori.

Dogorevao je grad.

Lutale su pomućene gomile. Svakog ko je pod ruku dolazio i na koga su bili kivni, ubijali su ugarcima.

I pijani od užasa, očajanja i krvi pred noć napustili su grad.

*

Iza grada na smetlištu, tiskajući se jedno uz drugo, krili su se oni što su čitavi ostali.

I kaludjer u crnim haljinama stojao je posred preostalih.

Ali glasom niko nije zvao, ni molio kaludjera, samo oči, stotine očiju ustremile su se njegovom srcu pod rasom sakrivenom, moleći da pomiluje.

I prvi put zadrhta ukočeno kameno lice kaludjerovo.

Kaludjer skide s grudi sud i, zamočivši kropionicu, pokropi oči koje su molile.

I u tren oka, kao suva lomača, buknu ivica grada

Ognjeni oblak raspršta nebo, raseče noć, i poleteše iskre s neba na zemlju i sa zemlje na nebo.

*

Bila je duboka tama nad spaljenim gradom. I samo zvezde gledale su na zemlju, — na kaludjera u crnim ritama.

On je stojao posred pepela spaljenog, prokletog, rodnog grada, a njegovo uvredjeno srce gorelo je jače od svih požara i surovije od svake vatre.

1903—1912
1922

Mark Slonjim
(Preveo Dr P. Dragović)

KAKO JE ŽIVEO TOLSTOJ

Prema novoj ili neobljavljenoj gradji

O 25-godišnjici smrti Lava Nikolajeviča Tolstoja
1910 — 20-XI-1935

U Jasnoj Poljani, pored kućne terase, stojao je jedan stari, crni jasen, na kom je bilo obešeno zvono za dozivanje na ručak. Taj jasen su zvali „sirotinjsko drvo". Pod njim je Tolstoj primao svoje slučajne posetioce.

Od 1880 do 1910 godine tekla je neprekidno ogromna bujica ljudi ka Jasnoj Poljani. Koga li sve nije bilo u toj šarenoj, raznojezičnoj gomili! Bilo je tu i istinskih poklonika, koji su sa uzbudjenjem prelazili prag Tolstojevog doma, bilo je i onih što su „iščekivali grad", što su žudeli da izliju svoje duše pred onim koji je u stanju da sve razume, bilo je naivnih devojaka i mladića, koji su se nadali da će za vreme razgovora od deset minuta naći svoj životni put, bilo je i pristalica Tolstojeve doktrine, koji su dolazili svome propovedniku i učitelju da od njega traže razna objašnjenja, bilo i poštovalaca umetničkoga genija, koji su dolazili da se poklone svom omiljenom piscu. Ali je još više bilo radoznalaca, lovaca na autograme i banalnih stvorova, koji su samo mislili kako će kasnije zbunjivati svoje poznanike pripovedajući im o svom sastanku sa samim Tolstojem. Često je bilo i komičnih lica, koja su kod Tolstoja izazivala stid i žaljenje...

Jednom je došao u Jasnu Poljanu jedan pijani kočijaš, navalio na Tolstoja i stao da ga preklinje: „reci — vaistinu voskrese" Kada je Tolstoj, već zamoren od silnog navaljivanja, najzad izgovorio reči za koje su ga molili, kočijaš se, sav radostan, prekrstio, zavitlao i razbio jednu flašu votke, koju je držao u ruci: bio je rešio da ostavi piće, ako mu Tolstoj reče — „vaistinu voskrese". Ali tek što je bio izašao iz salaša „vaskrsnuli" kočijaš je sa grozničavom užurbanošću izvadio iz džepa jedno staklence, mućnuo ga, izbio laki čep, pa onda sasuo njegov sadržaj u grlo — i ne sluteći da ga posmatraju Tolstojevi prijatelji. Zatim se osvrnuo, pogledao na dom „Božijeg starca" i poklonio se sa rečima:

— U vaše zdravlje!

Jednoga prolećnoga dana, oko podne, došao je Tolstoju jedan bedno odeven čovek i počeo mu uzbudjeno govoriti, kako na svetu ne postoji samo jedna smrt, već ima mnoštvo smrti. Svaki od nas u toku svoga života umre pravom pravcatom smrću mnogo puta, ali to ne primećuje, kao što biva kad čovek fizički umre. Život ne teče kao neprekidan konac, nego se stalno kida, postoji milion malih smrti, sitnih, neprimetnih, koje su tim strašnije, što čoveka iz korena menjaju, kao da podmeću neko drugo biće.

Razgovori o smrti izazivali su kod Tolstoja uvek rdjavo raspoloženje. Ovaj razgovor ga je takodje uzbudio i on je brzo koračao po baštenskoj aleji, udubljen u svoja razmišljanja, kad mu je odjednom lagano prišao nov posetilac — neki postariji seljak u kaputu.

— Šta želite? upitao ga je Tolstoj — po svom običaju — naglo i strogo.

— Ja, ovaj, ništa, — odgovorio je uplašeni seljak, — tek onako, pričali su mi, vaša svetlosti, da vi umete sreću da pogadjate.

— Kakvu sreću?

— Eto, imam sina u Moskvi, — poče brzo seljak, — pa mu palo na pamet da kupi nekakve akcije kijevsko-voronješke železnice. Piše da bi mogao veliku korist da izvuče. Šta mislite, hoće li imati sreće u tome poslu ili neće? Ili je, možda, sigurnije kupovati rentu? Četvoroprocentnu?

Tolstoj je odmahnuo rukom i pohitao kući.

*

Na klupu pod jasenom sedali bi oni koji su želeli da razgovaraju sa Tolstojem odmah po njegovom izlasku u baštu. Jednoga dana se na klupi beše našao jedan fabrikant poslastica. Beše doneo sobom poklone: kutiju bonbona i jedan tabak etiketâ, na kojima je bio izradjen Tolstojev lik. Ali, nije imao sreće. Tolstoj, uzrujan nedavnom debatom o suštini hrišćanske ljubavi prema bližnjemu, poče da grdi fabrikanta kako su „bonbone beskorisna raskoš, kako je lik na etiketama loš i kako je sve to uopšte besmislica". Osećajući kako u njemu sve više raste ljutina prema nasrtljivom posetiocu, Tolstoj je brzo otišao, ostavljajući fabrikanta u potpunoj nedoumici.

*

Jednoga dana je u Jasnu Poljanu stigla jedna otmena trojka, a iz nje je iskočio nekakav kicoš u fraku, sa belom kravatom.

— Ko ste vi? upitao ga je Tolstoj.

— Ja sam pretstavnik firme „Odol". Moja glavna struka je reklama.

— Pa šta želite od mene?

— Hteo sam samo da vas vidim, jer se stidim, da sam tolike ljude video, a nisam video Tolstoja.

— Nemam vremena, moram da radim, — odgovorio je Tolstoj.

Tada mu je kicoš pružio dve bočice „Odola". Tolstoj je kasnije pripovedao „što je najlepše, ja i nemam zuba, pa nemam šta ni da perem. Vratio sam mu njegov poklon natrag".

*

Ali bivalo je i drukčijih posetilaca. Dolazili su seljaci koji su sumorno zadavali Tolstoju pitanje: ima li Boga ili nema? Dolazili su radnici koji su želeli da se uvere da li izbija „grof živi tako prosto".

Ti posetioci su postali kao neko sledovanje, neizbežan deo Tolstojevog života; oni bi često izazivali kod Tolstoja osećaj dosade, pa i srdžbe, a katkada su ga čak i veoma uzrujavali, osobito pošto je već bio navršio sedamdeset godina. Neki mršav čovek pripovedao je jednoga dana Tolstoju kako mu žena boluje od tuberkuloze u poslednjem stepenu i kako joj je ostala samo još jedna osmina desnoga pluća. Čim grane proleće i počnu da duvaju proletnji vetrovi — ona će umreti. Pa je molio Tolstoja da napiše njegovoj ženi nekoliko reči, da joj kaže: „nemojte da tugujete, sve će još biti dobro, ostaćete u životu" — Tolstoju će ona poverovati, poverovaće u svoje ozdravljenje. Pošto je to izgovorio, čovek se uplašio: ta on je molio Tolstoja, apostola bezobzirne istine, da slaže, da učestvuje u jednoj prevari! Počeo je odmah da ga moli za oproštaj, da se žurno sprema za odlazak, počeo je da raspituje Tolstoja da li mnogo piše i najzad se izgubio. Tolstoj mu nije dao nikakvo pismo. Kad je posetilac otvorio vrata da izidje napolje, u sobu je prodro dah martovske vlage. Prozor je tresao hladan vetar ranog proleća. Tolstoj je dugo stojao i nepomično izlagao svoje usplamtele obraze tom oštrom zapadnom vetru.

*

Verovatno su mnogi osetili razočarenje prilikom prvoga susreta sa Tolstojem. Očekivali su da će videti nekog poluboga, pustinjaka, genija, a medjutim — pred njih je izlazio jedan omalen starčić, čupavih obrva, nezačešljane brade, čije im je lice bilo strašno poznato po mnogih slikama. Ono je bilo skoro neprijatno: spljošten nos, obrazi rošavi kao od boginja, oči male i prodiruće, pogled oštar, skoro srdit, koji satire: „A šta hoćete vi?" Ali ljudi koji su umeli da dobro opažaju, sagledali bi odjednom s ushićenjem i radošću u velikom učitelju i umetniku — živog čoveka, divili bi se njegovom snažnom telu i lakom hodu, njegovim nastupima revolta, srdžbe ili skoro detinjskog veselja, koji su ga činili još bližim, razumljivijim — i još većim. Njima bi najedared pucalo pred očima: jeste, to je onaj bivši oficir, kockar, koji je tračio svoj život, onaj grešnik Tolstoj, koji je sam govorio kako su mu poznati svih 77 smrtnih grehova, koji je sve do svoje smrti sačuvao neugašene strasti i polet mladosti. A

što je najdirljivije — što je kod njega sve tako čovečansko: taj propovednik i verski reformator podvrgnut je svim čovečanskim slabostima, u njemu besni neumorna, mučna borba i titanska bura jednoga stihijskog života. On, vegetarijanac, bio je u stanju da se katkada, potajno, osladi mesom, kotletom. On, strogi moralista i propovednik „uproščavanja života", mogao je ipak da da savet „tolstojevcima" iz jedne obližnje kolonije, da se vrate natrag njihovom varoškom životu, jer ga je bolelo da gleda kako njihova deca žive u prljavštini, i kako im se žene premaraju od pranja rublja i kućnih poslova. U Moskvi, u crkvenoj bašti, u kojoj se često ujutro odmarao, on se veselo smešio jednoj gimnaziskinji, tako da su je drugarice bile već počele zadirkivati kako „koketuje sa starcem", dok nisu slučajno doznale, da je to onaj što je napisao „Rat i mir" i „Krajcerovu sonatu".

Do kraja svoga života Tolstoj je sačuvao ogromnu fizičku snagu. U svojoj sedamdesetoj godini on je još trčao tako lako, govorio je da se oseća kao da mu je 20 godina i takmičio se sa svojim sinom u gimnastičkim vežbama. Voleo je da igra tenis i „grada", jahao je na konju i na biciklu, učestvovao u igrama zajedno sa mladićima iz Jasne Poljane. Pa i kasnije, kad mu je bilo 81 godina, bio je još uvek veseo, čio, sposoban da se od sveg srca smeje kakvoj šali i izazivao je divljenje svoje okoline. Uostalom, Tolstoj bi katkada govorio dosta podrugljivo o tolstojevcima; tako, kad se jednom pročulo da se spremaju da priređe kongres, on je u jednom svom govoru rekao: „vrlo dobro, doći ćemo na taj kongres i osnovaćemo nešto poput vojske spasa. Ustanovićemo i uniformu — kape sa kokardama. Mene će, sigurno, izabrati za generala, pa će mi ćerke sašiti plave pantalone sa gajtanima".

Kad bi se u Jasnoj Poljani sastavila kakva partija „vinta" (igra slična preferansu i bridžu), u Tolstoju bi se nanovo budio strastan igrač karata, onakav kakav je bio u svojoj mladosti: jednom kad je, još kao oficir, putovao na Kavkaz, on je na jednoj stanici, usput, izgubio na kartama sav svoj novac, kočije i nameravao je čak da stavi na kocku i čitavo svoje imanje. On je prokockao, igrajući sa jednim susednim spahijom, i svoj očinski dom u Jasnoj Poljani.

Jednom, posle večernjega čaja, u prisustvu Tolstoja i njegovih gostiju neko je počeo da čita pisma Turgenjeva u kojima je ovaj opisivao svoje lovačke doživljaje. Tolstojevci-vegetarijanci, koji su prisustvovali tom čitanju užasavali su se prilikom nabrajanja pobijenih šljuka, jarebica, divljih pataka itd. A Tolstoj se smejao, oči su mu blistale, kao da se prenosio u ono doba kada je i sâm bio strastan lovac.

Tolstoj je, valjda bolnije nego iko drugi, osećao sve grozote smrtnih kazni i policisko-administrativnih represalija, kojima su vlasti gušile ustanke posle revolucije 1905 godine. Ali, kada je njegov sekretar Gusev, pošto mu je jednom saopštio vesti o

novim žrtvama i novoj samovolji administracije, počeo da uzdiše i da ponavlja reči: „ah, kako je sve to užasno"... Tolstoj se zamislio i odvratio na to: „to je zbilja sve užasno, pa ipak život je lep."

Ta halapljivost za životom, ljubav prema životu, stalno je ključala u njemu. Kada se jedne zimske noći vraćao kući sa jednim svojim poznanikom, Tolstoj je odjedno zastao, halapljivo udahnuo sveži, studeni vazduh i progovorio prigušenim, strasnim glasom:

— Bože moj, kako bih hteo da pišem, glava mi je puncata slika.

— Šta vam smeta, Lave Nikolajeviču? — upitao ga je njegov pratilac.

— Vreme. Posla ima za sto godina, a od života su mi ostala svega tri dana. Sedamdeset mi je godina.

— Koješta, Lave Nikolajeviču!

— Pa dobro, nekoliko meseci. Ili čak nekoliko godina. U svakom slučaju još vrlo malo.

Kad ga je, nekoliko dana kasnije, jedna dama upitala je li istina da on piše jedan pozorišni komad iz kavkaskog života — Tolstoj je odgovorio:

— Istina je, ja pišem sve.

I dodade da objasni: „Ja ozbiljno govorim kada vam kažem da pišem sve, ako me upitate: pišem li kakvu pripovetku? pišem. Pišem li roman? Pišem i roman. Nameravam li da napišem pozorišni komad? I pozorišni komad mislim da napišem. Sve pišem.

On nije samo „sve pisao", već je u radu očuvao i vanredan kontinuitet i intenzitet, da su mu se svi morali diviti. U svojoj 73 godini života on je izdržao teško zapaljenje pluća, puls mu se jedva mogao napipati, i lekarima se činilo da leži u nesvestici. Odjednom je otvorio oči i tražio da mu se dade olovka i hartija. A kada mu je olovka ispala iz slabih, uzdrhtalih ruku, onda je pozvao svoju kćer Mariju i zamolio je jedva čujnim glasom, da mu donese nekakvu svesku njegovih rukopisa, jer je odlučio da u nju unese neke popravke. I zgranuti lekar je posmatrao kako njegov pacijent, koji je bio skoro na umoru, šapatom diktira novu varijantu za jedan napisani članak.

Isti takav intenzitet i takvu svežinu sačuvali su i njegovi osećaji, i on često nije mogao da svlada njihove manifestacije. Jednom su mu ispričali kako je policija uhapsila iz političkih razloga jednoga studenta baš na dan njegovog venčanja. Mlada žena dolazila je kasnije u tamnicu da se vidi s njime, ali su mogli da razgovaraju samo kroz rešetku. „Kako im je samo moralo biti", — rekao je Tolstoj, — „nisu, jadnici, stigli ni da otspavaju zajedno; kakve li su to muke bile". I kod pomisli kako dva mlada bića nisu mogla da svoju ljubav krunišu fizičkim zbližen jem, napunile su se odjednom suzama oči čoveka koji je propovedao uzdržavanje i koji je polno zbližen je smatrao za najveći greh,

čoveka koji je napadao brak kao nemoralnu ustanovu i zahtevao apsolutnu telesnu čistotu.

*

Bunjin priča kako se Čehov, kog je Tolstoj dobro poznavao i cenio, spremao jednom u pohode Tolstoju, pa je pred polazak bio toliko uzbudjen, da nikako nije mogao da se odluči kakve pantalone da obuče. Ako obučem uzane, govorio je Čehov, pomisliće da sam kicoš, ako li pak obučem široke, misliće da poziram. Tako je neprestano odlazio u spavaću sobu i presvlačio pantalone.

Čehov se, kao i još neki posetioci Jasne Poljane, bojao Tolstojeve pronicljivosti, onoga njegovoga prodirućega pogleda od kog su se mnogi osećali nelagodno. Ni na jednoj Tolstojevoj slici nisu tačno naslikane te njegove oči, koje kao da su ponirale u dušu. Kad bi se Tolstoj zagledao u kakvog čoveka, pogled bi mu postao nepomičan, usretsredjen, kao da je upijao u se sve što god je u tom čoveku bilo sakriveno — i dobro i rdjavo. U tak vim trenucima njegove oči bi se kao povlačile, skrivale duboko pod njegove čupave, nadnesene obrve. To nije bio samo pogleo sudije, već i pogled umetnika, kome nisu mogle izmaći ni najsit nije pojedinosti, ni najsitnije crte onoga s kime je razgovarao. Tolstoj je uvek vrlo dobro znao šta se zbiva u njegovoj okolini, pamtio je lica, primedbe i karakterne osobine hiljada ljudi sa kojima se u životu sretao i uvek je zgranjavao svojim genijalnim pamćenjem.

Svi koji su Tolstoja bliže poznavali, znali su da ga nije moguće obmanuti, da će on smesta pogoditi da li je njegov sabeseonik zbilja iskren ili se samo pretvara da je iskren. A oni koji su pokušavali da Tolstoja nešto slažu, morali su uvek osetiti stid i bol od njegovoga prodirućega i dubokoga pogleda i od onog jednostavnog, malko grubog načina, koji je on imao u ophodjenju s ljudima, i koji je odavao toliko poznavanje ljudi i toliku ljubav prema njima.

Jednoga dana, godine 1896, došao je u Jasnu Poljanu jedan mladić, koji je po svojoj spoljašnosti ličio na nekog obrazovanog radnika i pretstavio se kao ateista i nihilista. Tolstoj je sa svojom uobičajenom vatrenošću navalio na mladićeve „zablude". Prilikom drugoga susreta mladić je više pitao nego govorio, a kad je i treći put izišao pred Tolstoja, on je skoro čitavo vreme ćutao, bio je jako uzbudjen, zaustio je nekoliko puta da nešto kaže, ali nije rekao ništa već je tako i otišao.

Nekoliko dana kasnije mladić se nanovo pojavio u Jasnoj Poljani. Bio je bled, izmožden, kao da je odbolovao kakvu dugu bolest. Ne govoreći ni reči, on je pružio Tolstoju jednu cedulji cu. Na cedulji je bilo napisano njegovo priznanje, da je bio upućen Tolstoju od policijskih vlasti u cilju špijunaže. Ali posle razgovora sa Tolstojem on se počeo toliko da stidi svoga špijuni-

sanja, da se, nakon mučne unutrašnje borbe, najzad odlučio da se pokaje i da prizna celu istinu.

*

Koliko god je Tolstoj mogao biti prema ljudima mek i snishodljiv, isto toliko bi bivao oštar i nepomirljiv, kad se ticalo njegove doktrine, njegovih umetničkih, socijalnih ili religiskih pogleda. Izgledao je kao da uživa u rušenju autoriteta, u obaranju idola i pobijanju usvojenih shvatanja. Poznato je sa kolikom je oštrinom on napadao na pisce koje nije voleo. Osobito je radó i često napadao Šekspira. Tolstoj je, po rečima jednoga kritičara, i svoje neprijatelje birao prema sebi: zar bi njemu mogla biti zanimljiva borba sa kojekakvim sitnim piscima, — a ako se već rešavao da ruši, onda je rušio Šekspira, Bethovena, Mikel-Andjela, uvek po nekoga od sinova porodice titanâ, kojoj je porodici i sam pripadao.

Kada se jednom vodio razgovor o Šekspiru i Geteu, Tolstoj je rekao:

— Ja sam tri puta u svom životu proučavao i Šekspira i Getea, ali nikada nisam mogao shvatiti u čemu je njihova lepota i zašto ih svet smatra za velikane.

Kada bi Tolstoj hteo da podvuče svoj negativni stav prema nekom piscu, on bi ga onda nazivao „literatom". Po njegovom mišljenju pravi umetnik morao je da nadvlada „literaturu". „Ja i Ljermontov — nismo literati, govorio bi katkada Tolstoj, a Turgenjev i Gončarov — to su već literati." Od evropskih pisaca, poznato je, on je veoma visoko cenio Mopasana, jer je smatrao da ni jedan drugi pisac nije umeo da tako duboko shvati nepravilnost uzajamnih odnosa izmedju muškarca i žene. Od svojih savremenika voleo je Čehova i Gorkog. O Gorkom je govorio: „njega možeš poznati po njegovim delima, kakav je. Ali mu je krupna i bitna mana — što ima slabo razvijen osećaj mere."

Tolstoj je vrlo često oštro napadao „laku umetnost, razvratno delovanje pozorišta i poezije." To mu nije nimalo smetalo da strasno želi da dobije ulaznicu na pretstavu Sare Bernar, kada je ova velika francuska glumica dolazila na gostovanje u Moskvu, i da sa sjajem u očima pažljivo sluša kad mu ko čita kakve dobre stihove. On je uvek govorio da od stotine hiljada pesama jedva ako se mogu izdvojiti njih pet ili deset, koje vredi čitati. U takve je on ubrajao neke Puškinove pesme.

Ali je više od svega drugoga voleo muziku. Bio je i sam strastan meloman, i uvek bi se menjao u licu kad bi slušao izvodjenje Bethovenovih, Mocartovih i Hajdnovih dela. „Muzika na mene strašno deluje", — rekao je on jednom prilikom i glas mu je uzdrhtao, kao da ga beše raslabilo sećanje na snažne utiske koje je preživeo.

Godine 1909, godinu dana pred smrt, došao je bio u Jasnu Poljanu jedan francuski orkestar starinskih instrumenata i svi-

rao mu stvari iz 18 veka. Tolstoj je slušao i plakao. Odlazeći, jedan od muzikanata rekao je: „nismo mogli zamisliti da na svetu postoji ovakav čovek."

*

25 februara 1901 crkva je objavila Tolstojevo isključenje iz crkvene zajednice. Tog istog dana Tolstoj, koji se onda nalazio u Moskvi, izišao je iz kuće i uputio se ulicom ka jednom svom prijatelju. Na Lubjanskom trgu prolaznici su prepoznali Tolstoja. Neko je uzviknuo u šali: „evo djavola u čovečijem obliku." To je poslužilo kao signal. Cela gomila, kao jedan čovek, pojurila je Tolstoju i počela mu klicati i bacati kape uvis. Tolstoj se zbunio i brzo se krenuo natrag, skoro trkom. Gomila je trčala za njim. Tolstoj je seo u jedne najamne saonice, ali je gomila bila tako velika da saonice nisu mogle ni da se maknu s mesta. Vlasti su odmah uputile na mesto dogadjaja odred žandarma na konjima, koji su rasterali gomilu i Tolstoj je najzad mogao da se krene dalje.

Sutradan je Tolstoj prolazio pored palate general-gubernatora. Policiski činovnik i svi policajci, kada su ugledali Tolstoja, uzeli su stav „mirno", što niko živ ne bi mogao očekivati, i salutirali po vojnički. Tolstoj je otpozdravio i smešeći se rekao svome pratiocu: „ovi valjda znaju kome salutiraju — državnom neprijatelju i jeretiku, koga je crkva isključila."

U to isto vreme Suvorin, urednik „Novoga Vremena", koji je u svom listu pisao jedno, a sasvim drugo u svom vrlo zanimljivom dnevniku, zabeležio je u tom svom dnevniku: „mi imamo dva cara. Nikolu Drugoga i Lava Tolstoja. Koji je od njih dvojice jači? Nikola Drugi ne može Tolstoju ništa, on ne može da uzdrma njegov presto, dok medjutim Tolstoj nesumnjivo drma presto Nikoli i njegovoj dinastiji. A neka neko pokuša da drmne Tolstoja."

*

U vozu koji je išao iz Moskve za Tulu, u jednom vagonu treće klase, započeo se razgovor o veri. Neki sredovečan seljak, u kratkoj bundi, vatreno je branio crkvene oce. On je bio duboko revoltiran izjavom jednoga putnika, nekog bradatog čičice u poabanom zimskom kaputu bez krzna, koji je tvrdio da mu je dovoljno i samo Evandjelje. Čičica se nepovoljno izrazio i o tajni Pričešća i o crkvi. Seljak se razljutio: „ti možda čak ni vlasti ne priznaješ?" viknuo je na starca. Ali voz je stao: Tula. Nastala je gužva. Narod je navalio da izlazi iz vagona. Jedan mladi seljak sa dugim nosom neprestano se osvrtao po vagonu, tražeći čičicu i izražavajući svoje oduševljenje povodom njegovih reči.

— Obradovao si se, je li! prosikta mu onaj sredovečni seljak. Takve treba u tamnice zatvarati. Smutljivac! Bundžija!

— Kome vi to? upita jedan bakalin, koji tek što beše ušao u vagon i seo. Zar onome čiči u kaputu bez krzna?

— Baš njemu, reče mladić začudjeno: A otkud ti to znaš?
— Pa to je Tolstoj, — odgovori bakalin.
— A, tako li je, obradova se mladić sa dugim nosom. On se okrete onom sredovečnom seljaku, koji je snuždeno sedeo, pa dodade: Uhvatio si ga! Dede, uhapsi ga, pokušaj! Mala je za njega svaka tamnica!

*

Posle krize osamdesetih godina Tolstoj se oblačio bedno, ličio je na seljaka, i usled toga je često dolazilo do mnogih nesporazuma.

Jednom su u Tuli priredili pretstavu njegovog dela: „Plodovi prosvete". Probe su se održavale u sali Plemićskog kluba, a njima je rukovodio poznati glumac Davidov. Jednoga dana dodje jedan stražar i kaže Davidovu: „Gospodine, ošao je tu nekakav seljak, ne izgleda pijan, ali je navalio, hoće pošto-poto na probu, njega, veli, poznaju ovde svi glumci. Razume se, ja ga nisam pustio, gde da pustim jednoga takvog potpuno neobrazovanog seljaka, ali on nikako neće da ode." Davidov potrči ka vratima: pred ulazom u Klub stojao je Tolstoj u kratkoj seljačkoj bundi, u seljačkoj bluzi, opasan otrcanim kajišem, u čizmama, koje je po svoj prilici sam pravio, a jedan mladji stražar se bio isprečio pred njim na ulazu i čuvao da taj neobrazovani seljak ne prodre u Plemićski klub.

Drugom prilikom Tolstoj je došao isto tako odeven u Moskvu i lagano šetao po praznome peronu, razmišljajući o svom delu „Hadži Murat", na kome je baš u to vreme radio. Putnici su se već bili razišli, a na stanici nije bilo ni jednog nosača. Odjednom ga neko vikne: „čiča". Tolstoj se okrenuo i ugledao jednu malu staricu, koja je ličila na kakvu učiteljicu ili osrednju spahinicu. Pored nje je stojao povelik kofer. „Odnesi mi ovaj kofer do fijakera", reče starica.

Tolstoj ćuteći digne kofer i podje prema izlazu. Starica se dugo cenjkala sa kočijašem, zatim je rekla Tolstoju da digne kofer lepo na bok, i dala mu „grivenjik" (deset kopejki) za njegovu uslugu.

Tolstoj nije ništa rekao, uzeo je grivenjik i uputio se preko trga. Nije odmakao ni nekoliko koraka, kad je začuo za sobom neku viku: za njim je trčala ona ista starica, a na kolima je sedela neka mlada devojka.

— Grofe, grofe, vikala je starica, — vratie mi taj užasni grivenjik, preklinjem vas.

— Ali, ja sam ga zaradio, — odgovorio je Tolstoj.

— Tako vam boga vratite mi ga. Čerka je zakasnila da me dočeka na stanici, sve se to zbog nje tako dogodilo, a kad vas je videla samo što je vrisnula: „mama, šta si to uradila" ...

Tolstoj pogleda na kočije. Devojka se odmah okrenula na drugu stranu, praveći se kao da doteruje svoju haljinu. Tolstoj se osvrnuo. Kod ulaska u skver stojao je jedan prodavač gume-

nih balona. Tolstoj mu pridje. Trgovac odmeri seljaka s nepoverenjem i strogo ga opomene: „svaki balon košta 20 kopejki." Tolstoj mu pruži novac, okrete se začudjenoj starici, pruži joj ružičasti balon i klimne glavom prema devojci: „dajte joj to, na uspomenu." Zatim lako, kao kakav mladić, skoči u konjski tramvaj koji je baš u taj čas prolazio.

*

1883 godine Tolstoj je počeo da uči jevrejski jezik. Učitelj mu je bio moskovski rabiner Minor, kojega je Tolstoj opisivao kao dobra i pametna čoveka. Minor ga je poučavao po metodi istočnih Jevreja, tako da Tolstoj nie čitao onako kako čitaju španjolski Jevreji, već kako čitaju Jevreji u Rusiji. Počeli su odmah sa čitanjem Biblije i došli su do proroka Isaije. Tolstoj se naročito interesovao za Talmud i na svakom sastanku on se raspitivao kod Minora o moralnim nazorima Talmuda, načinu kako talmudisti tumače jevrejske legende, a sem toga je izučavao knjigu „Talmudistički pogledi na svet", koju beše izdalo petrogradsko društvo za širenje prosvete medju Jevrejima. Jedanput nedeljno Minor je dolazio Tolstoju, a jedanput nedeljno je veliki pisac dolazio k njemu. Čas je stvarno trajao pola sata, a zatim se počinjao dugi razgovor. Jednom se povela reč o omiljenoj Tolstojevoj tezi, da će svet biti spasen bratskom ljubavlju. „O tome nema u Bibliji nijedne reči", — rekao je Tolstoj. Tada mu je Minor citirao treći stih 89-ga psalma, koji je on ovako preveo: „svet se drži na ljubavi". Tolstoja je takav prevod veoma začudio. Rabinerov sin, Osip Salomonovič Minor, poznati ruski revolucionar, pripovedao je kasnije, kako se on dobro seća tih časova, koji su se često pretvarali u diskusiju izmedju njegovog oca i velikog pisca, i kaže kako se učeni rabiner uvek divio pronicljivosti i dubokom shvatanju, koje je Tolstoj pokazivao pri čitanju i tumačenju bibliskih tekstova.

Sofija Andrejevna se grozila tih časova. „Ljovočka uči da čita jevrejske knjige i to me veoma ljuti, — pisala je ona: — troši samo snagu na tričarije."

U ovo vreme pada i konačno iskorenjivanje svih predrasuda protiv Jevreja, koje je Tolstoj ranije imao — pod uticajem sredine u kojoj je rastao i živeo. Godine 1906 Tolstoj je govorio jednome svom privrženiku, nekom Moločnikovu, koji je bio jevrejskoga porekla: „kod mene je zaista postojala ta odvratna predrasuda protiv Jevreja, ona je kod mene bila već uhvatila koren, ali je taj ružan osećaj nestao pod naporima moje volje."

*

Jednom se Čertkov žalio Tolstoju, kako ga zamaraju svakovrsne materijalne brige i kako ne zna šta je u životu najvažnije. Tolstoj mu je odgovorio: „Hteo bih da napišem jednu ovakvu priču. Bio jedan car, i ništa mu nije polazilo za rukom: on ode da pita mudrace zašto to on nema sreće. Jedan mudrac je odgo-

vorio: „Zato što ne znaš pravo vreme kad treba šta da radiš". Drugi reče: „Zato što ne znaš koji je čovek najpotrebniji". A treći mu reče: „Zato što ne znaš koje je delo najbolje". Car pošalje ljude da pitaju sve mudrace koje je vreme najvažnije, koji je čovek najpotrebniji i koje je delo najbolje. I niko nije mogao da odgovori na ta pitanja, a car je stalno o tome razmišljao i svakoga pitao. Pravo rešenje našla je jedna devojka. Ona je rekla, da je najvažnije vreme sadašnje, jer ne postoji nijedno drugo vreme koje bi bilo isto takvo. A najpotrebniji čovek je onaj sa kojim baš sada imaš posla, jer stvarno sem njega i ne poznaješ nikoga drugoga. A najbolje je delo da tom čoveku učiniš dobro, jer ti jedino to delo zaista donosi korist."

Jednoga dana došli su Tolstoju dva sektanta sa sela, sledbenici mističara Dobroljubova. Krenuli su na put u Kijevo, gde je jedan njihov drugar ležao u tamnici, osuđen na petogodišnji zatvor zbog toga što nije hteo da služi vojsku. Ova dva seljaka učinila su na Tolstoja dubok utisak svojom religioznošću, jednostavnošću i bistrinom. Prenoćili su u Jasnoj Poljani, a sutradan ujutro Tolstoj ih je pitao za savet o jednoj stvari koja ga je najviše mučila: o porodici, o ženi i o neslozi s njom.

— Mnogo godina sam proživeo s njom i voleo sam je. A sada mi je teško da je volim... Hteo bih da se uklonim. A bojim se da ne zgrešim.

Seljaci su ćutali, tako Tolstoj nije ni dočekao od njih nikakvog odgovora i izišao je napolje iz sobe. Onda je jedan od Tolstojevih učenika, koji se slučajno zatekao tu za vreme toga prizora, i koga Tolstoj nije bio primetio, upitao jednoga od seljaka: „Zašto nisi starcu ništa odgovorio?"

Seljak je ponikao, poćutao, a zatim rekao: „Što da mu odgovaram? Brat Lav i sam zna da treba da ode." To je bilo godine 1907 — tri godine pred Tolstojev odlazak i njegovu smrt.

Tolstoj je umro 7/20 novembra, 1910 godine. Nikola II pisao je tom prilikom svojoj majci, carici Mariji Fjodorovnoj: „Umro je Tolstoj. O toj smrti se i suviše mnogo govori i piše. Srećom, on je brzo sahranjen, te se tako u Jasnu Poljanu nije okupilo mnogo naroda i sve se povoljno svršilo."

Tih istih dana Jelpatjevski je pisao: „Rusija na kolenima oplakuje svoga dragoga, velikoga pokojnika i duboka tuga, velika žalost odjekuje u rečima:

Vječnaja pamjat! Vječnaja pamjat!"

Мих. Шварц

ЛАВ ТОЛСТОЈ КАО МИСЛИЛАЦ

I

Данас је већ у довољној мери јасно да Толстој није само генијалан писац, дубок и проницљив психолог — већ у у исти мах и значајан мислилац, који је створио самосвојну религиозну етичку школу. Она, ма колико да је то чудно на први поглед, у почетку је играла важнију улогу у духовном животу Запада него Русије. Парадоксално је и на жалост тачно да су претставници руске генијалности, нарочито Толстој и Достојевски, у неизмерно мањем степену утицали на морално васпитање руске интелигенције и на руску духовну културу него претставници руске даровитости — Херцен, Чернишевски, Лавров, Михајловски и Плеханов. Тек у последње време појављује се интересовање за Толстоја и Достојевског као религиозно филозофске мислиоце. Можда смо чак под утицајем Запада схватили да је преко њих руско филозофско стварање први пут дошло до свог потпуно самосталног и оригиналног израза. Једини они »усудили су се« против целокупне западне културе, да је погледају »са висине« и да противставе, као равно западном посматрању света, своје властито посматрање света и схватање живота. Није случај што се само Толстој и Достојевски сматрају у Западној Европи, а и у целом свету, као прави претставници руског генија и, у првом реду, руске религиозне и културно филозофске идеје.

Код Толстоја се рано појавило интересовање за филозофска питања уопште, а напосе за религиозно филозофска питања. Већ 1846—47 године, као што је познато, он је написао сачуван, али за сада још необјављен чланак о »Циљевима филозофије«, у коме Толстој, наговештавајући у неку руку своје касније идеје, дефинише филозофију као науку живота. Већ у томе почетном периоду своје духовне делатности он одбија да призна вредност чисто теориског знања (»науке ради науке«). Религиозно филозофска интересовања формирала су се код Толстоја, како изгледа, веома рано: 5 марта 1855 године записује он у свој дневник следеће мисли:

»Разговор о божанству и вери упутио ме је на велику, огромну мисао, чијем сам остварењу кадар да посветим жи-

вот. Ова мисао јесте оснивање нове религије која одговара развоју човечанства, религије Христа, али очишћене од вере и тајанствености практичне религије што не обећава будуће блаженство, али пружа блаженство на земљи«.

Овај ванредно интересантан запис као да открива пророчански целу будућу религиозно философску Толстојеву делатност.

Еволуција његове религиозно философске мисли може да се сведе на три етапе. У почетку вера у личног Бога; затим, изгубивши ту веру још као младић, Толстој прихвата у седмој деценији прошлог века »религију прогреса«, која је господарила у круговима тадашње интелигенције. Али убрзо долази код Толстоја разочарење. Он уноси у свој дневник ову карактеристичну напомену: »Чудна је религија моја и религија нашега времена — »религија прогреса«. То је потпуно отсуство вере... а човеку је потребан узлет... Schwung«. »Ја, наставља Толстој, не придржавам се религије прогреса и сем вере ништа не доказује неопходност прогреса«. Тврђење »да се човечанство креће напред није закон«, већ констатовање чињенице »да ми живимо у времену, али из тога се још не може закључити да је то кретање равно добру«. Мора се строго разликовати »прогрес цивилизације« од »прогреса општег благостања«, први се тиче само »виших« класа, други — целог народа; затим прогрес као добро не само што не потиче из прогреса цивилизације, већ су они често противстављени једно другоме што, на крају крајева, означава принципијелну супротност интереса народа, радних маса и »друштва«, »виших класа«. Ова критичка оцена религије прогреса и везано са њом разочарење изазвало је код Толстоја, човека по инстинкту дубоко религиозног, тешку и дугу духовну кризу, завршену, као што је познато, његовим покушајем да реформише хришћанско учење очистивши га од сувишних догматских примеса, у којима као да се следила и скаменила његова права и непролазна суштина.

У томе циљу Толстој (у деветој деценији прошлог века) излаже оштрој критици догматско благостање, покушавајући да открије право учење хришћанства. Он анализира »Православно догматско богословље« митрополита Макарија са гледишта рационализма, пошто је Толстој већ тада био непријатељски расположен према сваком мистицизму. И на крају свог критичког испитивања Толстој долази до закључка да је хришћанство ново схватање живота, схватање чија је суштина у проповеди моралног самоусавршавања. »Дело вере јесте само живот у вери и сам живот је изнад свега и не може да буде зависан ни од чега сем од Бога који се може познати само кроз живот«. Краће речено, »Бог је живот«.

У своме »Кратком излагању Јеванђеља« Толстој са нарочитом снагом подвлачи етичку језгру хришћанства и животне

норме које од њега потичу. Одбацујући у хришћанском учењу све мистичне елементе, Толстој гради самосвојну иманентну религију и, сообразно томе, одбацује па чак и исмејава будуће блаженство на небу и на земљи. Циљ религије садржан је само у данашњици сваког човека. »Ако постоји разуман живот, доказује он, мора она да буде... таква да јој циљ не буде »у животу ради себе у будућности«. »Живот само у садашњости, али не лични живот, већ живот општи везан са данашњим, прошлим и будућим животом целог човечанства«. Толстој захтева да се људи, схвативши сву нереалност личног живота, одрекну тог живота и морално споје са животом целог човечанства. Таква је, укратко, еволуција Толстојеве филозофске мисли до краја 80-их година прошлог века. Она претставља само припремни период у његовом умном развоју кад је Толстој, у неку руку, само критички крчио себи пут будућој самосталности и позитивном стварању.

II

Своја филозофска гледишта, како у теориском тако и у практичном пресеку, Толстој је изразито и видно истакао у познатим радовима: »Исповест«, »У чему је моја вера«, »О животу« и »Царство Божје — у нама« (»Хришћанство не као мистично учење, већ као ново схватање живота«). Прва два дела претстављају донекле увод за два потоња, у којима се већ даје систематско излагање његовог учења.[1])

Толстој је припадао многобројној и славној плејади »критичара културе«, »културних песимиста«, чији је претеча, као што је познато, био Жан-Жак Русо, који је на Толстоја, према његовом властитом казивању, дубоко утицао. Критичка оцена савремене културе ослања се код Толстоја на оригиналну и идеалистички обојену »метафизику живота«. Полазећи првобитно од чисто психолошких и социолошких анализа савременог културног живота, откривајући његове унутрашње трагичне недостатке и противречности, Толстој, постепеним продубљивањем своје анализе, долази и до његовог религиозно метафизичког корена. Покушаћемо да пропратимо укратко ток његових мисли, идући, слично Толстоју, од социолошке периферије људског живота ка њеној метафизичкој потци. Цела савремена култура, тврди Толстој, заснива се на двострукој неправди: психолошкој и друштвено моралној. »Прво, социолошка подела рада, карактеристична за данашње друштво, претвара сваку јединку у стручњака и смета хармоничном развоју њених духовних и физичких способности. Према томе, она противречи битним захтевима људске

[1]) Овамо ваља уврстити и Толстојево филозофско публицистичко дело: »Па шта онда да се ради«.

природе. Друго, захваљујући социолошкој подели рада долази до освајања туђег рада помоћу виших класа«. Цело се друштво дели на експлоататоре и експлоатисане. Отуд потиче морално негодовање код сваког осећајног и часног човека. Отуд »неспоразум између нашег живота и наше савести«. »Ма колико покушавали, вели Толстој, да пред собом правдамо нашу обману човечанства, сва наша правдања падају пред очигледношћу: око нас људи умиру од претешког рада и оскудице у храни, док ми упропашћујемо храну, одећу, рад људи само да бисмо нашли разоноду, разноликост«[2]) »Ми смо себи, изјављује Толстој, удесили живот противан моралној и физичкој природи човековој и напрежемо све умне снаге да бисмо човека уверили да је то онај прави живот. Све што ми називамо културом: наше науке и уметности и тако даље, то су покушаји да се обману морална и природна тражења човекова«.

Да би *оправдале* приграбљивање туђег рада, ове основе сваке цивилизације, која је до свог најјачег израза дошла кроз савремен облик социолошке поделе рада, заинтересоване »више класе« стварале су, у процесу историског развоја, три идеологије што су долазиле једна другој на смену. Свака је за извесну епоху претстављала »темеље вере«. А у ствари била је »грозна обмана«.

Првобитно *теолошко* оправдање гласило је да су »људи по своме предодређењу позвани — једни да заповедају, други да се покоравају... и стога онај који верује у откровење Бога не сме да сумња у законитост стања оних људи што су вољом Бога позвани да заповедају и да буду богати.

Филозофско-државно оправдање, које је дошло иза теолошког (Толстој овде има у виду, углавном, Хегела и његову »филозофију Духа«), тврдило је опет да »држава са свим својим установама и сталежима што се разликују по правима и имовини претставља ону историску форму која је неопходно потребна за правилно испољавање духа у човечанству. И стога онај положај који јединка заузима у држави и друштву мора да буде такав, ради правилног живота човечанства«. И, најзад, најновије оправдање приграбљивања туђег рада — »научно«, гласи да је прво оправдање само плод мисли »теолошког периода« у животу човечанства, а друго — »метафизичког периода«. Само социологија заснована на биологији у стању је да нам пружи законе за живот човечанства и само метода позитивне, огледне, критичке науке погодна је за проучавање закона социалног развоја. Људско друштво јесте организам — довршен или још у формирању — и потпада под све законе органске еволуције. Основни њен закон јесте поде-

[2]) Толстој: »Па шта онда да се ради«, страна 298, издање Ладижникова.

ла рада између делића појединих органа. Ако једни заповедају, а други се повинују, то се догађа само стога »што у друштву, као и у организмима, долази до поделе рада неопходне у животу: једни раде физички, други — главом«. На овом »научном гледишту« засновано је, по Толстојевом уверењу, »владајуће оправдање нашег времена«. Толстој огорчено протестује против органске социологије, која покушава да оправда приграбљивање туђег рада путем неправилног изједначења људског друштва са организмом и, пун гњева, одбацује све последице те теорије по људско друштво. Он тачно показује сву непоузданост аналогије између друштва и организма и нарочито снажно подвлачи да је у друштву отсутно »битно обележје организма — центар чула или свести«. Полемишући са Кантом, Толстој тврди да Кантова дефиниција људског друштва као организма не води рачуна баш о отсуству тог битног обележја. Исто тако, еволуциона социологија Спенсера и његове школе није ниуколико исправила ту основну грешку целе органске социологије која тврди, као што је познато, да је »човечанство организам у формирању«, т. ј. да ће се током развоја људског друштва у њему постепено развити и централна свест која за сада недостаје. Напротив, Толстој сматра методолошки незаконитим такво натуралистичко тумачење друштва и његових закона. Ту је он у тесној вези са сродним струјама на Западу (Рикерт, Винделбанд и други) које су се борile против органске социологије и уопште против примене биолошког еволуционизма на социалне појаве. Присталице те теорије већ давно су доказали недовољност само чисто узрочног везивања социалних процеса, захтевајући допунско, критичко, телеолошко расматрање. Стога је дубоко у праву Толстој кад вели: »ма да је подела рада закон свега постојећег и стога мора постојати и у људским друштвима«, ипак је упутно да се стави питање: да ли је данашња подела рада у људском друштву »она подела која треба да постоји?« »Ако људи, доказује Толстој, сматрају извесну поделу рада неразумном и неправичном, никаква наука неће моћи људима да докаже потребу постојања оног што они сматрају неразумним и неправичним«.

Краће речено, протестујући против натурализма у социологији, Толстој тражи фактички, напоредо са разложним расматрањем социалних процеса, и њихову *етичку* оцену, као допунску, паралелну *методу истраживања*.

Тако Толстој диже заставу **социално етичког** идеализма, и ту наилази неочекивано на вођу руске »субјективно социолошке школе« — Михајловског.

III

Заиста, слично Михајловском, он противставља савременој »лажној култури«, која се ослања на социолошку поделу рада и која је, у крајњем резултату, довела до постојања, у неку руку, двеју каста: »виших« класа што експлоатишу, а баве се првенствено умним радом, и маса физичких радника — тој »лажној култури« Толстој противставља свој нови идеал радног живота у коме се социолошка подела рада (између јединки) замењује физиолошком, између органа или, тачније речено, између способности.

Толстој *обележава* четири врсте човекове делатности, које га инстиктивно привлаче: делатност мишићне снаге (физички рад); делатност окретности, вештине (занатство); делатност ума и уобразиље (умни рад) и, најзад, делатност општења са људима. Толстој је чврсто уверен да ће, ако се буду »искоришћавале све ове четири човекове способности и враћале све четири врсте плодова рада« које одговарају набројаним делатностима (плодови физичког рада, занатског, умног и т. д.), нестати оне лажне поделе рада што постоји у нашем друштву и остариће се правична подела која не руши човекову срећу. Само погрешно веровање »да је рад проклетство« побуђује људе да избегавају извесне врсте рада, односно да приграбљују туђ рад.

Остварење овог оригиналног идеала радног живота, у коме већ неће бити експлоатације радних маса, ослања се код Толстоја на три разлога. *Прво*, са био-психолошког гледишта избор специалне врсте рада »није преимућство, већ жртва коју човек даје за своје тежње и своју браћу«. *Друго*, наша морална осетљивост, глас наше савести не дозвољавају нам да оправдамо наш садашњи живот, док »око нас људи умиру од претешког рада и недовољне исхране«. И, најзад, *треће*, у социално политичком подручју свима нама, т. ј. вишем сталежу, пророчански примећује Толстој, прети »радничка револуција са ужасима рушења и убистава«. »Такво је стање у Европи, такво је стање и код нас: мржња и презир угњетаваног народа расте, а снаге, физичке и моралне, богатих класа смањују се; нестаје обмане којом се одржава све... и богате класе не могу више ничим да се теше«.

Такво је социално етичко учење Толстоја изражено у његовом филозофско публицистичком делу »Па шта онда да се ради«. Али не задовољавајући се овом првом скицом својих етичких схватања, Толстој је покушавао да их стави на чисто филозофски темељ. Он гради самосвојну »филозофију живота«, у којој се његов етички идеал појављује само као закључак из општег теориског посматрања света (метафизике). Његова је полазна филозофска тачка принципијелно разликовање емпириског »ја«, пролазног и релативног (»физичке

личности«) и »ја« изнад конкретности, вечног, »ја« што нас везује са Божанством, са божанственим умом васионе. Ова дубока веза са Божанством изводи наше емпириско »ја« ван граница чисто физичког живота. Права пак суштина Божанства јесте љубав. Савлађујући нашу физичку личност путем њеног потчињавања закону разума, ми се везујемо за Божанство, спајамо се, тако рећи, с њим. Кад се пак личност одрекне свих блага физичког живота и потчини потпуно разумној свести (одблесак божанственог разума у нама), она ће у целој својој делатности бити руковођена искључиво осећањем љубави. Истина, и емпиријском »ја« својствено је да воли у овом свету релативности ово или оно, али само утолико, уколико то »ја« осећа Бога, уколико се оно ослобађа пролазне љубави, чија је вредност само релативна, и уздиже се ка вечном праизвору сваке љубави, т. ј. Божанству. На тај начин љубав према Богу и ближњем ту није условљена неком коришћу или рачуном, већ потиче од саме суштине душе човека, који се овде не схвата ни као »физичка личност«, ни као емпириско »ја, што тек има да савлада себе самог, већ као стабилно, вечно »ја«, »искра Божја у нама«.

Ову своју филозофску етику која потиче из његовог горе приказаног теориског посматрања света Толстој доводи у везу са етиком »обновљеног хришћанства«. Он не тумачи то хришћанство као »мистично учење«, већ као ново схватање живота. Самосвојност и суштина ове »нео-хришћанске етике« која, по Толстојевом мишљењу, логично извире из његове »филозофије живота«, постаје јасна противстављањем те етике »друштвеном схватању живота«.

»Хришћанско учење о љубави према Богу и служби Њему и (само услед те љубави и службе) љубави и службе ближњем« ни најмање се не поклапа, насупрот уобичајеном, погрешном мишљењу »са учењем позитивиста, комуниста и свих проповедника братства људи у целом свету заснованог на корисности тога братства«. Основна је омашка код присталица социалног схватања живота у замени љубави према Богу и службе Њему љубављу и службом човечанству. Уз то, учење о љубави према човечанству код присталица »научног, на цео свет проширеног братства« претставља само »теоријски закључак по аналогији« и ослања се, у крајњој линији, на широко схваћену корист.

Али друштвено схватање живота испушта из вида да »приликом преношења смисла свог личног живота у живот удружених личности: племена, породице, наратаја, државе« долази до »слабљења осећања уколико се предмет љубави шири. А тиме се опет истиче недовољност љубави личне и човечанске«. На тај начин, сама љубав према човечанству, без љубави према Богу, као што то друштвено схватање живота жели, није остварива. Стога само хришћанско, божанско разумевање,

»даје не само нов смисао животу, већ га и решава«. Хришћанска љубав извире из љубави према Богу, а њен предмет није само човечанство, већ и цео свет.

Тако се код Толстоја укрштају његово теориско посматрање света (»Филозофија живота«) и његова филозофска етика, коју он, на крају крајева, изједначава са етиком обновљеног хришћанства ослобођеног од историских догми.

Да изведемо закључак. Толстој ће ући у пантеон историје филозофије углавном као религиозно моралн мислилац и филозоф културе, пошто се његова стваралачка мисао није толико усретсређивала на одгонетању смисла постојања света, колико на расветљењу смисла и вредности људског живота и циљева културе.

Његов узвишени етички идеализам који је Толстој са геијалним одушевљењем бранио у току целе друге половине свог живота, придобивши многобројне присталице у целом свету, заједчава му за свагда славу религиозног и моралног васпитача човечанства.

Морално религиозну свест човечанства Толстој је целог свог живота будио. Из далеке Јасне Пољане он се титански борио са свима облицима себичности — личне, породичне, друштвене, а нарочито је снажно устајао, против савременог зоолошког национализма. Толстој, то живо оваплоћење европске савести, много година пре почетка Светског рата жигосао је тај национализам што је већ тада дрско дизао своју црну и крваву заставу. Толстојево »Не могу да ћутим« неотклоњиво и неодољиво моћно звучало је кадгод би се повела реч о заштити најинтимнијих вредности наше културе, највећих светиња нашег духа. И његова реч увек је наилазила на снажан одјек у широким круговима европске интелигенције. Справом је Ромен Ролан назвао Толстоја моралним вођем савремене му епохе.

Петар Митропан

ДУШЕВНЕ КРИЗЕ Л. ТОЛСТОЈА

Дуг, богат и разноврстан живот Л. Толстоја био је сав избраздан самокритиком, разочарењима, противречностима и тешким душевним кризама, чији одјек налазимо готово у свима његовим главним делима. Тај процес је почео врло рано, још у детињству и младости. Мали Лав и његова браћа играјући се у Јасној Пољани веровали су да је негде у шуми закопана чудесна зелена гранчица на којој је тајним словима написано, како човечанство, сви људи, могу да постану срећни. Ко пронађе ту заветну гранчицу донеће љубав и утеху свима на овој земљи. Доцније су дечја маштања прешла у дела и цео живот Лава Толстоја претворио се у непрестано тражење истине и правице, од стварног ка идеалном; то је била величанствена борба против устојалих форми земаљске инерције ради победе духа. Тај пут је водио поступно од незадовољства самим собом и социјалном средином, до самоанализе и критике ка моралним захтевима вишега стила, али и ови су у току времена постајали недовољни, те се за идеални живот тражила религиска основа, очишћена и проста јеванђелска истина љубави. То нису била беспредметна лутања, већ један судбином одређени правац којим се ишло доследно и до краја. Садржина тог 82-годишњег живота је врло драматична и пуна правих човечанских тежњи ка ослобођењу у себи унутрашњег духовног бића од свега грешног, лажног и површног што нам калеми васпитање и друштво. Толстој је непрестано, целога живота водио борбу са сталежом из којега је изишао и који је волео, са државом у којој се родио и одрастао, са црквом у чијим се начелима васпитавао, са породицом у којој је провео 48 година и највише — са самим собом. Негирао је најинтимније с чиме је био везан рођењем и крвљу, негирао је племићску класу, чији је био најбољи претставник, свој друштвени положај, породични живот и уметност, у којој је био ненадмашан. — У име чега је све то радио? — Није лако издићи се изнад себе, своје околине, победити у себи све навике, појмове, страсти и симпатије. Да би се постигло и родило нешто ново, пре свега треба савладати и ликвидирати старо, извештало. Толстој се није уплашио те мучне задаће и почео је да тражи тачност и одређе-

ност у врло сложеној и неодређеној области духа. Тешко је то кад почне у нама процес уздизања праћен критиком, скептичким гледањем у себе и на себе, кад настаје рушење онога што се чинило непоколебљиво, јасно, утврђено, што је чинило саставни део човековог »ја«. Онда се човек одвоји од осталих, усамљено ступа на свој пут и предаје се својој судбини. Толстојева величина је у томе што је ишао тим путем до краја.

Природа му је дала телесну јачину, здравље, које му је омогућило да доживи дубоку старост, дала му је јак и страстан темперамент, неугасиву жеђ за вишим духовним животом, најзад изванредан и диван дар књижевног стваралаштва. Судбина је донела сем успеха и богатство, ослободила га брига за сутрашњи дан, дозволила да не тражи занимање које му се не свиди, да ужива пуну слободу; дала му је огромне везе у свету где се кретао, наградила га је не само националном, већ и светском славом и поклонила ретку породичну атмосферу. Али обична људска срећа није могла да му пружи спокојство и задовољство.

Да бисмо били у стању пратити све моменте и перипетије тих оштрих унутрашњих сукоба, требало би да изнесемо читаву биографију Л. Толстоја, јер је цео његов живот био поприште духовног рушења и градње, непрекидних прелаза из једног критичног стања у друго. У том смислу аутор »Рата и мира« био је изразити претставник свога народа, у чијој колективној души стално гори чежња за невидљивим градом Господњим, у коме престају сви земаљски болови, горчине и разочарења. — Ми не можемо да обухватимо овде драматичну биографију Толстоја, него ћемо изнети неколико карактеристичних антитеза у којима је текао тај готово фантастичан живот. Главно је то да је била огромна разлика између онога што је Толстој био по своме животном положају, по својој улози, и оног што је мислио, проповедао и чинио.

Најбољи изданак племићске културе, поседник огромног имања, спахија пореклом, он се одрекао свог права на то имање, негирао је уопште право својине на земљу, и ширио идеје Хенри Џорџа да земља мора бити у рукама оних који је обрађују. Аристократа и гроф он је не штедећи приказао духовно сиромаштво свога сталежа, његову површност, празнину и утркивање за привилегијама. Потомак старих породица које су стварале руску државу, Толстој је дошао до уверења да држава са њеним апаратом приморавања само смета духовном ослобођењу човека. Васпитан у духу православне цркве, у атмосфери строгог вршења свих обреда, он проповеда да нису потребне црквене установе и свештенослужитељи јер је њихов рад у противречности са правом слободом духа. Истакнути херој у одбрани Севастопоља, официр који је добио највише одликовање за храброст — по-

стаје највећи и најубеђенији антимилитариста. Уметнички гениje, писац »Рата и мира«, фин оцењивач лепоте, он негира уметност, осуђује основе свога генија, напада стару естетику. Ово је била најтежа борба, јер је дошао у сукоб са самим собом, са оним што је чинило најлепши део његове душе. Њему су одвратни радници на науци и уметности који служе укусима и прохтевима само владајуће класе. Мислилац и истраживач истине Толстој се бори са науком коју назива савременим сујеверјем, пажљиво тражи слаба места свога непријатеља, са нарочитим задовољством бира за своје ударце медицину, али и у другим областима знања уме да погоди најосетљивија места. Не може да поднесе претенциозни аристократизам учених схоластичара који чувају своје знање за ужи круг изабраних. Позната је његова строга критика европске цивилизације, која, по његовом мишљењу, убија дух, чини човека безличним и удаљава га од нормалног односа према природи и човечанству. Најзад, и у најинтимнијем куту пишчевог живота, у његовим породичним односима била је болна противречност. Жена и деца нису усвојили његове идеје, нису пошли за њим, и ту је настао сукоб који је једног јесењег јутра довео до одласка из куће и до смрти на малој забаченој степској станици, у централној Русији. Као што видимо Толстој је одлучно негирао све што је стојало на путу оном што је схватао као главно начело духовног ослобођења. Али одрицање није рушење. Толстој се борио са лажним вредностима у име правих и виших, он не напада суштину науке, вере, уметности, културе, већ њихову форму у којој се сада јављају. Оштрина његове критике била је управљена не на лице већ на наличје тих појава. Ту је Толстој опет дошао у противречност са самим собом, јер није могао да буде објективан. Овде смо тек наговестили у сувом регистру главне колизије код Лава Толстоја које су изазивале дуге анализе, сумње, проучавања и контролу, — јер то није била обична код средњих, слабих људи недоследност, несталност или колебљивост духа, напротив, ту је било и сталности и доследности и истрајности једног искреног срца и великог ума који је тражио смисао живота за себе и друге. Али то су тек отсеви, слаби одјеци непрестане буре која је витлала тај живот, перманентне унутрашње кризе која је прошла кроз његову душу и живот посвећен тражењу невидљивог прекрасног божјег града Китежа.

За разумевање Толстојевих криза треба да упамтимо да је Толстој у почетку 80-их година, када је већ написао »Рат и мир« и »Ану Карењину«, — Толстој крунисан славом и поштовањем — био на прагу самоубиства. Како сам вели, он је сакривао конопац да се обеси о греду јасенопољанске библиотеке и престао да иде у лов да не би окончао рачуне са животом. — Видео је да његово друштво не може да му пружи

утеху и спас, зато се приближио нижим слојевима радног света и тамо потражио исцељење. Отада почиње његова тежња ка простијем животу: он оре земљу кад је на селу, а у граду шије ципеле, труди се да живи од свога рада; мења одело, облачи руску рубашку у којој га видимо на многобројним сликама. Враћајући се изворима народног живота он усваја и народну веру, иде у цркву, врши обреде, пости. Али то није трајало дуго. Решење је било нађено у оном што обасјава нашу душу осећањем љубави према Богу, у безусловној готовости слободно чинити добро.

Људи се уопште плаше унутрашњих криза. Промена убеђења јесте непријатна страница у животу, која се обично ретушира у аутобиографијама. Али Толстој не сматра то маном већ заслугом, чак по његовом мишљењу, та промена спада у недостижну област идеала. И доиста диван је призор аутодафе које чини Толстој у доба своје кризе. Моћни ум се ослобађа и збацује један по један ланце који су се ковали вековима и који га терете као и милионе других људи. Све се то приноси на жртву Богу истине, све се подвргава неумољивој и немилосрдној анализи. Сматра се да је криза Толстоја текла крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година. У ствари, она је почела много раније: у првим делима Толстоја. Питање је, кад се она свршила. — У суштини, цео живот великог моралисте био је непрекидна криза која у почетку осамдесетих година добива заоштрену форму. У тим годинама су се променили социјални погледи Толстоја, а они се увек истичу изнад осталих и играју пресудну улогу. Тешко је допустити да је духовни развитак аутора »Васкрсења« добио дефинитивни облик четврт века пре његове смрти. Ко зна Толстоја и његову прошлост, вечито тражење истине, борбу, незадовољство, зар може претпоставити да су последњих двадесет и пет година живота биле доба мирноће, унутрашњег задовољења и поуздања у себе. Ближе истини је мишљење да Лав Толстој никад није могао да се умири и да се задовољи ма којим филозофским системом.

Тешко је рећи да ли се Толстој задовољио оним што је узео као темељно решење проблема који су га мучили: повратак природи, примитивном земљорадничком животу, физичком раду, простој психологији сељака и радника. Главно је да је он остао на овој линији до завршетка својих дана. Он се одриче богатства, културних добара, науке, образованог друштва и на пракси чини оно што је Русо-у изгледало као спас личности заробљене цивилизацијом.

Овај изабраник судбине био је кадар да види космос, а трудио се да доведе хоризонат својих погледа до минимума. Ниједан други мислилац није био тако дубоко уверен да је у огромној згради живота за мисао одређена само једна мала одаја, да се живот не може укалупити ни у какве логике

или моралне догме, да је он пун појава које нису за наше разумевање, тојест немају смисла. И у исти мах нико други у савременој филозофији није чинио толике напоре да потчини живот логици, да би заклонио од нелогичног себе и друге, и да утисне живот човеков у границе најпримитивнијих начела. Толстојизам је крајњи ступањ рационализма, преко којега се даље не може. Безгранично јак као уметник, не знајући препрека у овом правцу, он је покушао да дође до истих резултата логичким разумом у области филозофије, али овде није био толико срећан, јер се живот и свет не дају лако рационализирати. Ма како било, и заблуде Толстојеве дају човечанству драгоцени материјал који оно проучава, учи се његовом искуству и диви његовом путу к истини, којим је ишао тако смело и величанствено. Својим немиром он је раздрмао дух целокупног човечанства, и ако је грешио, чинио је то онако како доликује само Лаву Толстоју.

»С огромним узбуђењем пратио је цео свет натприродну борбу коју је у себи водио Толстој, у коме се свесна, увек напрегнута мисао узалуд старала да потчини себи стихиску снагу немирне и страсне природе«.

»У недоумици заустављало се пред неразрешивом загонетком Толстоја. Јелин који је прешао у јудејство или Јудеј који је проживео свој век као Јелин; заљубљен у живот мизантроп; рационалист који је своју енергију утрошио на критику разума; геније који је рођен да буде зао, а постао нечовечански добар — Лав Толстој стоји пред нама као вечита тајна«.

У многим студијама о Л. Толстоју, вели Р. Ролан, читао сам да његова филозофија и његова вера нису оригиналне. То је истина, лепота његових мисли је сувише вечита да би могла изгледати као модни новитет. Неки подвлаче утописки карактер тог учења. И то је истина: оно је утописко као Јеванђеље. Пророк-утопист, он већ овде, на земљи, живи вечитим животом. Зато и ми нећемо да се задржавамо на контрадикцијама и грешкама које је чинио овај велики човек, писац и мислилац. Наше доба још није решило проблеме које је тако снажно и отворено истакао Л. Толстој, — и не знамо кад ће се и како све то решити.

И свакодневни живот Толстојев био је испуњен дисхармонијом. Иако је добро знао шта од њега захтева његова вера и љубав према Богу, он је у већини случајева поступао друкчије, јер је његов закон био сувише идеалан за овоземаљско биће. Он је живео по човечанским начелима у најбољем смислу те речи. Он је у своме животу остварио висок тип слободног хришћанина који целога живота тежи идеалу који се одмиче све даље и даље. Био је типичан човек овога света који је разумео његове радости и горчине. Такав је остао до краја кад је савладао овоземаљску таштину. То се

огледало и у борби коју је он с њоме водио и у којој је она понекад побеђивала. Испољавало се то и у његовом односу према другим људима.

Нама је тешко схватити како је патио Толстој од сталне двојности и дисхармоније последњих година, шта је осећала његова душа која се борила између његових оштрих очију које су виделе ужасну стварност и његовог страсног срца које је чекало и афирмирало љубав. Не једанпут Толстој је био бачен на земљу сломљених крила. Али је остајао истрајан и поново се дизао помоћу својих огромних крила: разума и вере, како каже Р. Ролан. Али ни тамо не налази жељени мир, јер небо није ван нас, већ у нама.

Тако је остао до краја, мучила га грижа савести, гонили су га својим немим прекором његови енергични и мање хумани следбеници, растргнут својом слабошћу и неодлучношћу, на раскрсници између љубави према породици и љубави према Богу. Ослобођење од земаљских криза, противречности и тражења овог немирног духа дошло је заједно са смрћу 20 новембра 1910 године.

Mark Slonjim
(Preveo Dr. P. Dragović)

„KRAJCEROVA SONATA"

IZ ISTORIJE TOLSTOJEVOG ŽIVOTA I STVARANJA

I

U proleće godine 1888 jednoga dana se sastalo u Moskvi veliko društvo u kući Lava Nikolajeviča Tolstoja, u Hamovnikovom kraju. Tu su bili — slikar Rjepin, čuveni glumac Andrejev-Burlak i violinista Lasoto, učitelj muzike Tolstojevoj deci. Na molbu gostiju Lasoto je, zajedno sa Tolstojevim sinom Sergijem, otsvirao Bethovenovu „Krajcerovu sonatu". Tolstoju je to delo bilo veoma dobro poznato: svirali su ga još u doba njegove mladosti na moskovskim koncertima. On je više puta slušao „Sonatu" i u Jasnoj Poljani, i veoma je voleo. Te večeri ona je na njega ostavila osobito jak utisak. Kada se, posle tišine, koju je izazvala muzika, nastavio opšti razgovor, Tolstoj se obratio Rjepinu i Andrejevu-Burlaku sa rečima: „Hajde da izrazimo „Krajcerovu sonatu" svaki pomoću svoje umetnosti. Ja ću napisati pripovetku, Andrejev-Burlak će je pročitati pred publikom, a Rjepin će izraditi sliku, koja će stojati na sceni, dok Andrejev-Burlak bude čitao moju pripovetku".

Predlog je bio smesta prihvaćen, ali Rjepin nije izradio sliku, Andrejev-Burlak je uskoro posle toga umro, a Tolstoj je zaista počeo da piše „Krajcerovu sonatu".

Nije nimalo čudnovato, da je Tolstoju baš muzika dala impuls za njegovo umetničko delo. On je muziku veoma dobro poznavao i voleo, on je divno uvidjao njenu moć nad ljudima, i njene čari su u njemu uvek izazivale veoma snažne i nemirne osećaje. Duboko je cenio Bethovena, Glika, Hendela, Hajdna i Mocarta, a i sam je često svirao na klaviru i po potrebi pratio svoje poznanike — pevače i svirače. U Tolstojevom životu bila je jedna perioda (1850 godine) u kojoj se on strasno odavao muzici, i postoje podatci, koji govore o tome koliko je muzika u to doba na njega duboko uticala: „osećanja izražena u muzici izazivala su kod njega lako bledilo u licu i jednu jedva primetnu grimasu, koja je izražavala nešto slično stravi. Sveštena strava!" (S. Bers: Uspomene.) Taj drhtaj ushićenja pretvorio se kod njega kasnije u drhtaj straha: on je video da je muzika u stanju da raspusti čovekove strasti, da je njena moć —

grešna i čulna, i baš tako je on i osetio „Krajcerovu sonatu" one večeri kada su se u njegovoj mašti začele prve konture buduće pripovetke.

Razume se, „Krajcerova sonata" bila je samo povod, ona je dala samo umetnički izraz mislima i osećajima koji su već odavno previrali u Tolstoju. Još 1887 godine on je počeo da piše pripovetku u kojoj muž zatiče ženu na mestu prestupa („en flagrant délit") sa jednim umetnikom. Ta skica bila je napisana u oštro realističkim tonovima, u „Zolinom stilu", kako se o njoj prezrivo izrazila grofica Sofija Andrejevna. Njena nemilosrdna kritika, od koje se Tolstoj nezadovoljno mrštio, bila je, verovatno, i glavni razlog što je on tu svoju prvobitnu varijantu ostavio tako nedovršenu. (Jedan odlomak te skice bio je objavljen u „Tolstojevom godišnjaku" za 1913 godinu.)

Krajem marta 1889 godine, zamoren od života u Moskvi, Tolstoj se odlučio da se odmori na imanju svog prijatelja kneza Urusova, u blizini Troice-Sergijeve Lavre. Na sam dan svoga odlaska Tolstoj je dugo debatovao o emancipaciji žena i o uzajamnim odnosima izmedju žene i muškarca sa S. A. Filosofovom, koja je u ono vreme bila poznata javna radnica i važila kao napredna žena. U vagonu treće klase sa Tolstojem je toga dana slučajno putovao i neki stočni trgovac, koji je na pisca ostavio dubok utisak grubošću i čulnošću svoje prirode. Da li su te slučajne okolnosti poslužile kao nov impuls? Da li su one dale povod autoru „Krajcerove sonate" da pusti da glavni junak svoju dramu pripoveda baš u vozu i da medju putnike ponamešta i nekoliko pristalica „emancipacije žena" pored pretstavnika banalnog malogradjanskog sveta?

Bilo kako mu drago, tek Tolstoj se u samoći na imanju Urusova nanovo latio svoje pripovetke. Prve stranice napisao je u martu, a u aprilu bio se već zaneseno sav predao pisanju. U maju se opet vraća na „Krajcerovu sonatu", posle pauze, za vreme koje je napisao jedan članak o umetnosti, on je pregleda i popravlja, doteruje, tako da u julu već završava svoje novo delo. Ali on njime nije zadovoljan: „sada treba da popravim sve, ispočetka" — piše on u to vreme u svom dnevniku; on razmišlja mnogo o „Krajcerovoj sonati", preradjuje je po drugi put — i taj posao završava poslednjih dana meseca jula: — „čitava drama pripovetke" — piše Tolstoj, — „koja mi nikako do sada nije polazila za rukom, stoji sada potpuno jasno u mojoj glavi: on (Pozdnišev) je vaspitao njenu čulnost, — ona (žena) je tom čulnošću sva prožeta, ispunjena, pod svima sablaznima umetnosti. Pa kako da ne posrne? On mora osetiti da ju je sam na to naveo, da ju je ubio ranije još, — kad je omrznuo".

Ali, pošto je završio „Krajcerovu sonatu" i „Esej o umetnosti" Tolstoj je opazio da su oba ova dela negativna, zla, a on je, medjutim, želeo da napiše dobre stvari... „treba da preinačim čitavu pripovetku, treba da unesem ljubav i sažaljenje pre-

ma njoj". Krajem avgusta bila je gotova nova redakcija ovoga dela, pod naslovom: „Kako je muž ubio ženu", i već 31 avgusta Tolstoj je čitao u domaćem krugu, u prisustvu svoga prijatelja, slikara Ge-a. On je još i u septembru i oktobru unosio u pripovetku nove ispravke, pa ipak, kada je nanovo pročitao svoje delo pre nego će ga konačno poslati u Petrograd, ono ga nije zadovoljilo. Ali je već bilo kasno popravljati: „Krajcerova sonata" bila je već stupila na svoj čudnovati i pobednički put.

2

„Osnovna misao „Krajcerove sonate" bolje reći osećaj toga dela" — piše Tolstoj u svome dnevniku 1890 godine, „pripada jednoj ženi, jednoj slavenskoj ženi, koja mi je jednom napisala jedno pismo, komično po svom jeziku, ali značajno po sadržini, u kome razlaže o seksualnim zahtevima koji pritiskuju ženu. Kasnije je ta žena dolazila k meni i učinila na mene snažan utisk. Misao, da se stih jevandjeliste Matije „ako pogledaš na ženu sa požudom" ne odnosi samo na tudje žene, već i na svoju, saopštio mi je jedan Englez, koji je o tome pisao". (Da li je to Albert Blek, autor knjige „Savremeno farisejstvo", koju je Tolstoj poznavao i cenio?)

Pismo one slavenske gospodje, misli toga Engleza i učenje o čednosti amerikanske kvekerske sekte, o kojoj je Tolstoj čitao za vreme dok je pisao „Sonatu" — sve je to, razume se, učinilo na njega izvestan utisak, kao i Lasotova muzika ili razgovori u vozu. Ali sve te neizmerne sitne veličine dobile su ipak svoju težinu i dali Tolstoju impuls jedino stoga što su njega baš u to vreme mučila razmišljanja o polnim pitanjima, i što su ga celokupan njegov unutrašnji razvitak i čitava sredina njegovog ličnog života neodoljivo vukli ka odredjenim zaključcima. U književnom pogledu „Krajcerova sonata" je samo sabrala i iznela u oštrijem obliku sve ono što je bilo razbacano i katkada ovlaš dodirnuto u ranijim umetničkim delima Tolstojevim.

Desetogodišnja perioda od 1880 do 1890 godine, koja je sledovala neposredno posle religiozne krize u Tolstojevom životu i posle njegovog „obraćanja", skoro je sva ispunjena moralnim propovedanjem i pokušajima filosofskog obrazloženja njegove doktrine „očišćenog hrišćanstva". Osnovne tendencije te doktrine navodile su, razumljivo, Tolstoja na borbu protiv svih mogućih preteranosti, pa i protiv čulnih. Godine 1887 Tolstoj tvrdi u svome napisu „O životu", kako je „neophodno potrebno svoje biološko biće potčiniti jednoj višoj, razumnoj svesti", kako „iz čoveka treba iščupati korov pohotljivosti, da bi se nesmetano mogla razvijati sadnica ljubavi prema Bogu". Odricanje od svetskih sablazni, od bogatstva, od uživanja, od nerada, ide kod Tolstoja uporedo s prvim apelima za apstinenciju od alkohola, mesa i duvana, Nikakvo čudo što je odmah zatim morala sledovati i propoved polne čistote. Svi oni koji su poznavali Tolstoja,

makar samo po njegovim ranijim umetničkim delima nisu bili nimalo začudjeni kad je Tolstoj počeo da žigoše razvrat i kobnu moć seksa.

Još u mladosti Tolstoj je pokazivao negativan, čak prezriv odnos prema ženi, kao prema izvoru svakoga zla. On je uvek smatrao da u čulnoj ljubavi ima nešto ne samo nisko i ponižavajuće, već i nešto opako, nešto opasno po dušu i telo. Sa neobičnom žestinom on se često vraćao na temu o „padu", na temu o kupljenoj ljubavi, koja vodi muškarca ka moralnoj propasti. Medju neobjavljenim Tolstojevim pripovetkama nalazi se i jedan značajan odlomak — „Kako propada ljubav", u kome se opisuje Sergije Ivin, mladić, koji gubi svoju nevinost u javnoj kući, posle bala, na kome je igrao sa jednom divnom ženom koju je voleo. Ivin oseća da se dogodilo nešto užasno i nepopravljivo, oseća da je fizički pad znak duševne propasti. Na tu istu temu vraćao se Tolstoj i u jednom prvobitnom odlomku romana „Rat i mir", u kom je opisao prvo polno zbližen je Rostova sa prostitutkom.

Kobnoj čulnosti, sablažnjivoj ženi i grehu razvrata on je u to doba protivstavljao ljubav prema drugarici u životu, ženu-majku, porodičnu sreću i slogu supružnika, koji radjaju i vaspitavaju decu. Nataša Rostova u „Ratu i miru" koja se pretvara u majku i domaćicu, istaknuta je kao simvol porodice, kao porodičnog principa, koji opravdava polnu ljubav i čini je svetom. Tolstoj oštro napada žene koje izbegavaju svoju misiju — da radjaju i vaspitavaju decu. Šezdesetih godina on piše: „Junakinje romanâ Žorž Sandove, kad bi takve junakinje stvarno postojale, trebalo bi za primer vezivati za sramna kola i tako ih voziti po petrogradskim ulicama." Time se može tumačiti Tolstojev negativan stav prema „ženskom pokretu", emancipaciji i težnjama naprednih žena da uzmu udela u socijalno-političkom i umetničkom životu; porodica, deca i briga o spoljašnjem, materijalnom blagostanju kuće — to po njegovom mišljenju jeste i treba da bude jedini i pravi zadatak, kome žena treba da obrati svu svoju pažnju. Još oštrije ustaje Tolstoj protiv toga da se fizička ljubav, koja mora jedino da služi kao sredstvo za radjanje dece, pretvara u samosvrhu. Baš u tome on vidi razvrat, i u „Ani Karenjini" osudjuje junakinju zato što se ona uklonila od „božanskoga" zakona. Grešnoj Ani, koja se predala egoističnoj i kobnoj strasti, koja je satire — protivstavio je pisac Kiti, jer je njena ljubav triumf „ljubavi kao sredstva za produženje vrste".

Te poglede na ljubav zadržao je Tolstoj i posle svoje religiozne krize. Godine 1885 on naglašava da ne valja ni askeza ni pohotljivost, već da je dobra samo „uzana staza": „jesti samo ono što si privredio (onda nećeš mnogo masnog ni pojesti) pa, pošto si se valjano naradio, leći da spavaš sa ženom koja radi, radja i hrani svoj porod". Iste godine kad je počeo da piše „Kraj-

cerovu sonatu" on piše Čertkovu: „radjanje dece u braku nije blud.. Zakonita je ona telesna hrana kod koje čovek može da služi drugim ljudima, a telesno opštenje je zakonito samo onda ako služi produženju čovečanskog roda... To nije greh, već Božija volja". Dalje on tvrdi da bi „nestalo sve zlo razdora, koje nastaje usled polnih odnosa, kad ne bi bilo samaca i samica, koji su lišeni bračnoga života". I ljudima koji su mu se obraćali za savet zbog njihovih telesnih patnji, on je ubedljivo preporučivao brak.

Šta ga je onda primoralo da promeni taj svoj stav? Zašto u „Krajcerovoj sonati" Tolstoj ne samo da nije osudio pohotu, već je čak vanredno energično navalio na brak uopšte, i došao do zaključka da se treba potpuno odreći od tela, istakao ideal apsolutne čistote i askeze?

3

Sofija Andrejevna je uvek prepisivala književna dela svog muža. To joj je obično činilo veliko zadovoljstvo. Ali kad je prepisivala „Krajcerovu sonatu" osećala je muku i stid Ona je patila, uzrujavala se, prepirala se s Tolstojem. Njen stav prema novom muževljem delu bio je skroz negativan. Ona je smesta uočila ono što kasnije kritičari nisu hteli ili nisu smeli da priznaju: ono strašno žigosanje braka, onaj gnjevni napad na ljubav i žene — odavali su očigledan autobiogrfski krakter. Neka mesta je Sofija Andrejevna morala osetiti kao ličnu uvredu, čak i više nego to, kao neočekivanu osudu svega onoga u čemu je ona do tada gledala smisao svoje porodične sreće i cilj svoga života.

Ne može biti nikakve sumnje da čitav niz epizoda iz „Krajcerove sonate" opisuju intimne fakte iz autorovog ličnog iskustva. Tolstoj pripoveda kako je Pozdnišev poznao kupljenu ljubav: on je i sam „pao" na istovetan način, kao šesnaestogodišnji mladić, u Kazanu, pod uticajem nagovaranja njegove braće i školske mladeži. Stojeći pored kreveta žene, čije je milovanje bio kupio, on je zaplakao, pateći usled svoga pada. Pozdnišev ljev „razvratni" momački život podudara se tačno s onim što Tolstoj zove svojom „grešnom prošlošću", u svima pojedinostima, pa čak i kad govori o ženi sa kojom je Pozdnišev imao sina: poznato je da je i Tolstoj imao vanbračno dete sa seljankom Aksinjom Anikanovom, onom istom koju je bez sumnje opisao u „Djavolu" pod imenom Stepanide. Pozdnišev u „Krajcerovoj sonati" daje pred venčanje verenici svoj dnevnik, da je tako bez zatajivanja posveti u svoju prošlost: Sofija Andrejevna se veoma dobro sećala kako je Tolstoj pre nego što će se s njim venčati postupio na isti način. Sve što se u „Krajcerovoj sonati" govori o neslozi i prepirkama u četvrtoj godini bračnog života ima svoj refleks u dnevnicima samog Tolstoja i Sofije Andrejevne: i kod njih je ta godina porodičnog života bila isto tako puna beskrajnih pre-

pirki, naizmeničnih zbližena i udaljavanja, erupcija ljubomore itd. Scena u kojoj Pozdnišev u nastupu neočekivanog besnila tera ženu iz sobe i lupa posudje reprodukuje skoro doslovno sličan fakt iz Tolstojevog života, koji pada u epohu kada je pisao „Rat i mir" (1867 godine): žena mu je ušla u kabinet i nešto ga upitala, na što je Tolstoj u nastupu neopisanoga gnjeva počeo da viče: „odlazi, odlazi odavde", porazbijao šolje koje su stojale na stolu, zgrabio termometar sa zida i počeo da ga gazi nogama. Histerični nastupi žene Pozdniševa slikani su s prirode: poznato je da su se baš na taj isti način završavale svadje izmedju Tolstoja i Sofije Andrejevne, koje su naročito učestale u vremenu od 1880 do 1890 godine. Ljubomorna sumnjičenja Pozdniševa isto tako reprodukuju fakte iz stvarnog života: Tolstoj je patio od teške ljubomore, kojom je često kinjio Sofiju Andrejevnu ne samo u prvim godinama braka već i posle dvadesetgodišnjega zajedničkog života, i bivao je ljubomoran čak i na najprisnije svoje prijatelje kao što je bio Fet.

Truhačevski, sa kojim žena vara Pozdniševa — po zanimanju je muzičar, i to je, razume se, neophodno potrebno, ako se setimo povoda koji je dalo izvodjenje „Krajcerove sonate" za pisanje istoimene pripovetke i one uloge impulsa za ubistvo, koju je Tolstojevoj pripovetci odigrala muzika. Interesantno je da je Tolstoj svoje prve nastupe ljubomore osetio prema jednom muzičaru: godine 1856 on je imao nameru da se oženi sa jednom devojkom, po imenu Valerijom Arsenjevom, i dugo se s njome dopisivao, a kada se Arsenjeva u Moskvi zaljubila u jednoga nastavnika muzike, nekoga Mortje-a, Tolstoj je usled toga mnogo patio.

Sve ove zaključke pojačavao je još više čitav ton pripovetke i strašna slika apsolutnoga nerazumevanja medju supružnicima, njihove uzajamne mržnje i potpune laži „porodične sreće", koju je Tolstoj vanredno snažno, čak zlurado slikao. Posle dvadeset i pet godina bračnog života, pošto je izrodio dvanaestoro dece, Tolstoj je svodio bilans svih svojih iskustava i dolazio do zaključka da je mnogo bolja potpuna telesna čistota i apsolutno uzdržavanje od polnog života, nego li prljavština, strahota i sramota, koji su neizbežni pratioci svakoga zajedničkoga života muškarca i žene.

Da bi razumeli uzroke koji su naterali Tolstoja da zauzme ovakav stav, mi ne smemo zaboraviti dve okolnosti: komplikovanost čitavog ljubavnog života Tolstojevog i strašnu porodičnu dramu, koja ga je zadesila u dubokoj starosti. Možda se baš u toj oblasti, najtamnijoj, najdelikatnijoj i najtežoj za istraživanje, i krije objašnjenje mnogih Tolstojevih izjava i postupaka, koji nam do dandanas izgledaju čudnovati ili nerazumljivi.

U mladosti Tolstoj je žudeo za idealnom ljubavlju i tražio ženu koja je trebala da ovaploti sve njegove snove o nežnosti, prijateljstvu i materinstvu. Ti snovi su se neprestano smenjivali

sa eksplozijama teške, primitivne čulnosti, koja je uvek, bez izuzetka, ostavljala gorak talog, jer su njene eksplozije dovodile uvek do onoga što je Tolstoj smatrao za pad, greh, razvrat. U isto vreme njegova žedj za istinskom ljubavlju ostajala je uvek neugašena: skoro svi pokušaji da se približi ženama, koje je smatrao kao dostojne dubokog čuvstva i trajne odanosti, završavali su se neuspehom. Tako se nesrećno svršila njegova prva ljubav prema Zinaidi Molostvovoj, s kojom se upoznao kao student u Kazanu. Bezuspešni su bili i njegovi prvi pokušaji prošenje — dogadjaj se Valerijom Arsenjevom, koju on stvarno nije ni voleo, ali je u njoj hteo da nadje spas od greha raskalašnoga života. Nije imao uspeha ni onda kada je bio odlučio da se pretvori u „prirodnog čoveka" i da se oslobodi odvratnih društvenih konvencija i grimasa pa je pokušao da živi „prostim životom" na Kavkazu i da bez razmišljanja i jednostavno zavoli jednu Kozakinju, koju je opisao pod imenom Marijana. Kasnije je počeo da oseća iskrenu naklonost prema svojoj rodjaci Aleksandri Andrejevnoj Tolstojevoj, koja ga je zanosila svojom čarobnošću, umom i finoćom — on je prema njoj sačuvao prijateljske osećaje sve do same smrti, i Sofija Andrejevna je uvek bila ljubomorna na „Aleksandrin" — ali, njemu je onda bilo dvadeset devet godina, a njoj četrdeset: „da je samo mladja desetak godina", uzdisao je Tolstoj. Krajem pedesetih godina on, izgleda, nalazi bar fizičko umirenje u jednostavnoj ljubavi prema seljanci Aksinji Anikanovoj. Možda je baš Aksinja uspela da izazove u njemu najjači čulni zanos u čitavom njegovom životu: ali on taj zanos ipak smatra kao greh, Aksinja je udata žena, i veza s njome može da reši pitanje pravog porodičnog života. Tolstoj se nada da će sve njegove patnje i griže savesti prestati, ako samo uspe da se oženi — da će se onda na harmoničan način smiriti njegova težnja ka ženi-majci, njegov ideal ljubavi i prijateljstva i njegovi zahtevi fizičkog zbližen ja sa ženom, zahtevi njegovog tela. Brak mu izgleda ne samo kao izlaz, već i kao izbavljenje od greha i kao jedini uslov sreće.

On se ženi sa Sofijom Bers ne samo zato što je u nju zaljubljen, već zato što „ove godine moram da se oženim", kako piše on u svom dnevniku. Pa i ta njegova ljubav prema Sofiji Bers — i ona je u neku ruku autosugestija (nije bez razloga što on ni sam nije znao u koju je, upravo, od sestara zaljubljen). Njegov brak nije rezultat iznenadnog, jakog osećanja ili dugog biranja, već je on posledica njegovog ubedjenja da mu je brak neophodno potreban. U toj periodi svoga života Tolstoj se, stvarno, mogao oženiti sa kojom mu drago ljupkom i pametnom devjokom na koju bi se namerio.

Koliko mu je odgovarala ova, sa kojom je potom živeo četrdeset i osam godina? Da nije u tom braku od samog početka postojala ona „nepopravljiva greška", na koju knez Andrej u „Ratu i miru" upozorava Pjera Bezuhova godinu dana

posle svoje ženidbe: „nemoj da se ženiš, dok je jasno ne sagledaš"?

U dnevniku i zabeleškama Tolstoj odmah posle svoje ženidbe govori često o tome, kako je srećan i kako voli svoju mladu ženu, i nema razloga da se sumnja u te njegove reči. Zajednički život sa Sofijom Andrejevnom ostvario je, najzad, Tolstojev stari ideal. On je osetio duboku moralnu satisfakciju i od spokojnog toka domaće svakodnevice, koja mu je pružala mogućnost za umetničko stvaranje i umni rad, i od prisne porodične sredine u kojoj se mogao lako razvijati njegov genije, od milih slika radjanja, podizanja i vaspitavanja dece, od svesti o „ispunjenoj dužnosti". Sofija Andrejevna, koja je potpuno odano zavolela svoga muža, bila je takodje srećna i kao drugarica čoveka, koga je neizmerno visoko cenila i kao mati njegove dece. Ali već od prvih meseca toga braka, koji je čitavoj okolini izgledao kao primer sreće, ukazale su se pukotine. O prvim svadjama Tolstoj piše ono isto što će kasnije da potvrdi u „Krajcerovoj sonati": „svaki razdor je pukotina ljubavi", a ti razdori su bili česti. Sofija Andrejevna, medjutim, piše u svom dnevniku da „kod njega fizička strana ljubavi igra veliku ulogu, to je užasno, dok kod mene, naprotiv, nikakvu" (29 aprila, 1869). Njenom ocu, Bersu, piše Tolstoj o Sofiji Andrejevnoj kao o „porcelanskoj lutki". Potpuno je razumljivo da je takav odnos žene prema polnoj strani braka doprineo tome da je Tolstoj svoje čisto fizičke nagone osećao kao neko popuštanje, kao neki nedostojan danak niskom, grešnom principu. Taj osećaj u njemu nije mogla da nadjača čak ni fizička navika na ženu, ni dugogodišnja blizina. Nećemo preterati kad kažemo, da Tolstoj ni u braku nije našao onu potpunu harmoniju tela i duha kojoj je težio, i da ljubav njegove žene nije bila u stanju da opravda i uzvisi u muževljevim očima one njegove sklonosti koje su se prirodno objašnjavale njegovim strasnim temperamentom, fizičkim zdravljem i svom snagom „zemaljskog principa" u njegovoj prirodi.

K tome je još došao i sve jači osećaj duhovne samoće. Sofija Andrejevna postala je deo Tolstojevog fizičkog bića, ali ona nije umela niti htela da ga prati na putu njegovog unutrašnjeg razvijanja. Njegovo traženje Boga i istine ostalo je za nju tudje. I kada je Tolstoj u osamdesetim godinama preživeo ono što on zove krizom i što je u stvari bio logični rezultat čitavog njegovog ranijeg života, Sofija Andrejevna se našla u stavu oštre opozicije prema novim nazorima njenog muža. Odjednom je nestalo njihove nestalne porodične sreće, koja je bila osnovana na telesnoj blizini i domaćem zajedničkom životu. Sukobila su se dva gledanja na svet, dva osećanja života: s jedne strane težnja ka jevandjelskim idealima dobra i odricanje od ličnog blagostanja, a s druge briga o svetovnom životu, o svojini, o bogatstvu i staleškim privilegijama. Tolstoj je težio ka novome

i kidao sa prošlošću, a njegova žena je branila staru, oprobanu, tihu sreću. Njihova borba se nastavljala iz dana u dan, pojačavajući i zaoštravajući protivrečnosti i čineći njihovo nerazumevanje i prelom sve nepopravljivijima. Sav taj proces Tolstojevog udaljavanja od žene i njene borbe s njime bio je tim mučniji, što isprva nije bio praćen i fizičkim prekidom: telesna veza bila je i suviše snažna, a unutrašnje sloge nije bilo niti moglo biti. I Tolstoj je patio prilikom začeća novog deteta, kao da je zgrešio s kakvom tudjom i njemu dalekom ženom. Medjutim, uporedo s time prepirali su se baš i o toj fizičkoj vezi, koja je bila osnova njihovoga braka, a za Tolstoja i njegovo opravdanje: Sofija Andrejevna se već premorila od neprestanog radjanja i dojenja, pa je bila spremna da se odreče materinstva, a za Tolstoja je to bilo isto što i odricanje od svetinje braka i priznanje one fizičke ljubavi koja je sama sebi svrha i koju je on nazvao smrtnim grehom — i to priznanje imalo je da se izvrši kad je mužu bilo već skoro šezdeset godina, a ženi preko četrdeset.

Nije nikakvo čudo — što Tolstoj od 1886 do 1888 godine stalno razmišlja o polnoj ljubavi i što baš u to doba piše svoje najjače stvari posvećene problemu tela — „Djavola", „Oca Sergija", „Krajcerovu sonatu", — i da neobično snažno preživljava krizu svoga sopstvenog braka. Tolstoj je najviše patio zato što je osećao da nije u stanju da pobedi samog sebe, da obuzda svoje telo. On razmišlja o telesnoj čistoti, o neophodnosti borbe protiv pohote, a 1888 godine žena mu radja trinaesto dete. Tolstoju je bilo tada šezdeset godina. U procesu stvaranja „Krajcerove sonate" on piše u svom dnevniku, da ne može konačno da reši pitanje o braku „jer sam jedan gadan i razvratan starac". On neprestano podvlači svoju „gadnu pohotljivost", pati zbog toga što nastavlja bračne odnose sa svojom ženom i piše u svom dnevniku, već pošto je završio „Krajcerovu sonatu": „šta li će tek biti kada se rodi novo dete? kako ću se morati stideti, osobito pred decom. Oni će da izračunaju kada je to bilo pa će onda da čitaju šta ja pišem. Kakvu tugu osećam i kakvu sramotu". A Sofija Andrejevna u decembru 1890 godine beleži takodje u svom dnevniku: „strašno je da ostanem u drugom stanju, tu sramotu će svi da vide i onda će zlurado da ponavljaju dosetku, koju je iznelo moskovsko više društvo: to je pravi epilog „Krajcerovoj sonati".

Najstrašnije je za Tolstoja bilo to što su svi ti kompromisi sa telom padali baš u doba kada je sa njegovih očiju već bio spao svaki veo, kada je umom bio već konačno osudio svoj brak i brak uopšte i izveo porazan i svirep bilans u čiju istinitost nije mogao da sumnja. On je i dalje ljubio svoju ženu, ali u njemu već nije bilo nikakvih iluzija u pogledu „nepopravljive greške" braka i svoga potpunog udaljavanja od porodice. Ako je tačno da se pisac u svom umetničkom delu spasava od svojih muka, želja i sumnjâ, da on u svom delu inkarnira ono što uzbudjuje

njegovu dušu, onda je Tolstoj u „Krajcerovoj sonati" ubio svoju ženu i porušio svoju porodičnu sreću.

Krajem godine 1889 Tolstoj piše u svom dnevniku: „glavni uzrok porodičnih nesrećâ leži u tome što su ljudi vaspitani u uverenju da brak donosi sreću. Na brak nas namamljuje polni nagon, koji uzima oblik nekog obećanja, neke nade na sreću, koju u nama podržava javno mišljenje i literatura. Medjutim, brak ne samo što nije nikakva sreća, već je uvek patnja, kojom čovek plaća zadovoljenje polnog nagona. Patnja u obliku nemanja slobode, ropstva, presićenosti, odvratnosti i svakovrsnih duhovnih i fizičkih mana bračnog druga, koje se moraju podnositi: zlobe, gluposti, lažljivosti, sujete, pijanstva, lenjosti, tvrdičluka, koristoljublja i razvrata, — manâ koje čovek osobito teško podnosi kad ih opaža ne kod sebe već kod drugoga, a pati od njih kao da su njegove; zatim još i fizičkih manâ: ružnoće, nečistoće, smrada, manâ, ludila, i raznih drugih, koje čovek još teže podnosi kod drugoga lica."

Kako li je moralo biti Sofiji Andrejevnoj da sluša slične reči! ona se osećala duboko uvredjena, njoj se činilo da je „Krajcerova sonata" bestidna i svirepa stvar, kojoj u osnovi leži onaj isti neobuzdani organski Tolstojev polni nagon od kog se ranije ona toliko užasavala: „kako li se jasno vidi nit, koja veže njegove stare dnevnike sa „Krajcerovom sonatom", — piše ona 1890 godine. Ti dnevnici su otvorili pred njom sav ambis muškog razvrata, dok je još bila mlada devojka. Sada ona nanovo oseća revolt pomešan sa odvratnošću, i spremna je da sve to protumači Tolstojevom pohotljivošću i kasnim kajanjem starca, koji kroz čitav svoj život nije ništa drugo radio do samo grešio. Ona se odlučila da odgovori mužu i piše pripovetku „Do koga je krivica?" Ta pripovetka ima istu strukturu i isti rasplet kao i „Krajcerova sonata", samo je u njoj ista ta tema posmatrana sa gledišta žene, supruge, u cilju odbrane same sebe i optužbe njenoga muža. Glavni junak je grof Prozorovski, koji se u svojoj trideset petoj godini, posle burno provedene mladosti, ženi sa osamnaestogodišnjom devojkom — Anom, čistom, plemenitom, religioznom i veselom. Prozorovski je gruba, čulna životinja. Idući baštenskom stazicom, iza svoje verenice, on željno posmatra njene kukove i u mislima je svlači. Posle venčanja mladenci se voze u kočijama, i tu, u tami, Prozorovski, koji zaudara na duvan izvršuje ono o čemu nevina Ana ranije nije imala ni pojma i što joj izgleda odvratno. Čulna muževljeva ljubav ne zadovoljava Anu. Odjednom se pojavljuje jedan tuberkulozni slikar — diletant, koji joj stavlja pred noge svoj čisti osećaj. Ljubomorna životinja — muž, u nastupu gnjeva, ubija svoju nevinu i nesebičnu ženu.

Čitajući svoju pripovetku jednoj književnici, Sofija Andrejevna joj je govorila: „ima i ovde otstupanja od stvarnosti, kao i u „Krajcerovoj sonati", ali ja ne izvrćem istinu". Zanimljivo je

da je Tolstoj 17 septembra 1862 godine, na dan svog venčanja, zapisao u dnevniku: „svečana ceremonija. Ona je — uplakana. **U kočijama.** (Podvukao sam Tolstoj). Ona zna sve, to je bilo prosto. U Birjulovo. Njena potištenost. Nešto bolesno".

Sofija Andrejevna je veoma dobro znala kakva bi se galama digla, kad bi ona objavila svoj odgovor na „Krajcerovu sonatu". Posle kraćeg kolebanja ona ga je sakrila u svoj pisaći sto. Nije htela da ga objavi ni posle Tolstojeve smrti i govorila je: „neka leži u muzeju „Rumanjcova".

4

Kada je Tolstoj pročitao završenu „Krajcerovu sonatu" svojim prisnim prijateljima, pripovetka je učinila na njih potresan utisak. Čulo se čak nekoliko glasova, da je taj utisak bio i suviše težak i da u pripovetci ima preterano mnogo mračnoga. „Pa šta, odgovorio je Lav Niklajevič, da napišem kako su lepo živeli, kako su imali decu i unučiće i kako su umrli na rukama svojih praunuka? Izišla bi nemačka bajka, kakvih je već bezbroj napisano, i od kojih nije niko ništa naučio". Za Tolstoja, koji se u ono vreme bio potpuno posvetio delu moralnog učenja, to je baš i bilo najvažnije: da pouči, da kaže nešto novo, da navede čitaoca na akciju. Njemu se sve čini da on mora da iskaže svoje misli, i ako je to bilo vezano sa osećanjem bola njegovoga ličnoga i sa produbljavanjem nesloge u kući. „Noću sam kao siušao neki glas, koji je zahtevao da žigošem zablude sveta, — piše on u svom dnevniku u maju 1889 godine: nemam čega da se bojim, nemam zašto da oklevam i odlažem. Moj život je već na izmaku i svakog časa može da se prekine". Treba, dakle, da se kaže najpotpunija i najčistija istina o svemu onome do čega je dovelo životno iskustvo i misaoni rad.

I Tolstoj šalje svoju pripovetku da se objavi u jednom književnom časopisu. U isto doba njegov prijatelj Koni čita tu pripovetku u Petrogradu, u kući Kuzminskih, pred velikim društvom. (Sestra Sofije Andrejevne bila je udata za Kuzminskog). Pripovetka i tamo čini ogroman utisak. Koni mora da prekine čitanje usled unutrašnjeg uzbudjenja, koje je zahvatilo i njega i sve koji su ga slušali.

Jedan od najboljih Tolstojevih kritičara, njegov verni prijatelj N. Strahov, piše mu: „Vi niste nikada napisali ništa što bi bilo **jače** od ovoga, ali ni mračnije. Mnoštvo zapažanja i opisa koji zadivljuju dubinom svoga poniranja u dušu i koji su strašni svojom istinitošću. Medjutim, sve je tako prosto i jasno uhvaćeno i izloženo! Vaš junak je nesravnjiv primer egoiste, i njegov egoizam se manifestuje u svoj njegovoj odvratnosti". Zatim Strahov daje nekoliko kritičkih primedaba. „Vi ste izabrali oblik izlaganja gde junak priča sam o sebi, oblik koji vas je jako sputavao, dok je kod onih koji su pripovetku slušali izazivao pitanja: ko je sabesednik? Zašto pripovedač tako dugo ne prelazi

na stvar, već se bavi razlaganjem opštih pitanja? Zatim, kako meni izgleda, tu postoji još jedna, vrlo važno stvar, koja je nejasna: u kom duhu on pripoveda? Po nekim mestima moglo bi se misliti da je egoizam u njemu skrhan i da on svoje postupke vidi već u njihovom pravom smislu, a po drugim opet reklo bi se da je on spreman da nanovo i bez kraja ubija svoju ženu, i da u njemu nema ni trunke kajanja". Sem toga, rasplet dolazi suviše brzo, tj. malo je ispričano do onog časa kada se pojavljuje muzičar. Zato izgleda da junak nije potpuno normalan čovek, da je neizmerno ljubomoran i nervozan. Medjutim, on je običan čovek, koji je postepeno došao do takvoga stanja. Duga razlaganja, koja prethode pripovetci, duboka i važna, gube svoju snagu usled iščekivanja u kome se nalazi slušalac." Tolstoj je smesta odgovorio Strahovu, kog je veoma cenio: „U umetničkom pogledu ja znam da je ovo što sam napisao ispod svake kritike: ono je radjeno u dve faze koje se medjusobno ne poduđaraju, otuda i ta neskladnost, koju ste čuli. Ali ja ipak ostavljam sve onako kako je, ne žalim, i to ne zbog lenjosti, već što ne mogu da popravljam: ne žalim zato što znam sigurno da ono što sam tamo napisao ne samo da nije beskorisno, nego da je nesumnjivo veoma korisno ljudima i donekle novo. Ako bih hteo da pišem umetnički, trebalo bi da počnem iznova i to odmah".

Mi sada znamo koje su to dve faze koje spominje Tolstoj, i da one proizlaze iz prvobitne zamisli pripovetke o ženi koja je prevarila muža s jednim umetnikom, i iz one čudnovate umetničke utakmice koja je bila priredjena u Moskvi, pošto je Lasoto otsvirao „Krajcerovu sonatu". Prva redakcija bila je u uobičajenom Tolstojevom stilu objektivnog izlaganja i „pretstavljanja" dogadjaja. Ali, kako je u docnijoj preradi pripovetke Tolstoj imao u vidu da će je Andrejev-Burlak čitati na sceni, on joj je onda dao oblik dramskog dijaloga, oblik prilično neobičan za njegov način umetničkog stvaranja. Ono što je Strahov smatrao za manu te pripovetke — „ton" Pozdnjševa, koji se sve do kraja ne može da oslobodi od svoje mržnje prema ženi — to joj je baš davalo vanrednu živost, jer je najočiglednije pokazivalo virulentnost strasti. Kontradikcije koje su Pozdnjševa mučile i dovele ga do ubistva, kobno proističu iz braka, i Tolstoj je bio toga vrlo dobro svestan, jer su one i za njega bile još uvek oštre i mučne.

Što se tiče čitave stilske strukture „Krajcerove sonate", koja izgleda kao da je napisana bez ikakvog spoljašnjeg doterivanja, skoro nemarnim jezikom, u tome se baš i ogleda, s jedne strane, sve jača Tolstojeva odvratnost prema svim raznovrsnim književnim trikovima, a s druge strane, njegova vernost frazi, ispunjenoj mnoštvom umetnutih rečenica, participa i sveza, frazi, koja je već i samom svojom glomaznošću pojačavala napetost čitaočeve pažnje i pomagala produbljenom delovanju misli,

koje su bile sakrivene pod tako neuglednom spoljašnošću. Tolstoj se ljutio, kada bi mu kogod obraćao pažnju na pojedine umetničke karakteristike „Krajcerove sonate": „Nipošto nije stvar u tome kako će nešto biti napisano. U umetničkom delu obavezno mora biti nešto svoje, novo. Jer, inače će svet pročitati „Krajcerovu sonatu" pa će onda reći: ah, eto kako treba pisati: putovali neki ljudi u vagonu i razgovarali." To prikriveno svoje, što je Tolstoja mučilo i što je dao u svom novom delu, bilo je za njega dragocenije nego li sve drugo: on se iskreno ljutio kako se može još diskutovati o takvim tričarijama, kao što su pojedina preimućstva ili mane njegove pripovetke sa gledišta umetničkog savršenstva. On je hotimice previdjao, da snaga „Krajcerove sonate" nije bila u mislima, koje je on u njoj izložio, već u strasti s kojom je on te misli izražavao, u onom zanosnom potoku emocije, koji ih je nosio i prenosio se na čitaoca. A da je snaga toga dela, kome on nije priznavao skoro nikakvu umetničku vrednost, bila veoma velika, on je imao prilike da se u najskorijem vremenu uveri — iz one pozitivne i negativne reakcije, koju je ono izazvalo najpre u Rusiji, a zatim i u čitavom svetu. Cenzura je zabranila štampanje „Krajcerove sonate" u časopisima, ali se ona širila po Moskvi, Petrogradu i po provinciji u mnogobrojnim prepisima — koji su bili pisani rukom ili umnožavani na hektografu, izazivali strasne diskusije. Zimi 1889—1890 godine, prema pričanju jednoga savremenika, u obema prestonicama su ljudi kod susreta jedan drugoga pitali mesto „kako ste?": „jeste li čitali „Krajcerovu sonatu"?" Tolstoj je dobijao gomile pisama od nepoznatih čitalaca od kojih su mu neki zahvaljivali, neki ga pobijali, a neki opet tražili od njega razna objašnjenja. U ostalom, čak i njegovi privrženici su ga neprestano pitali, da li se on zaista prema braku odnosi tako negativno. Njegov pristaša i strogi tolstojevac — Čertkov — predložio mu je da napiše „epilog" svojoj pripovetci. Tolstoj je isprva odbio taj predlog: „čovek, svejedno, ne može da izbegne nesporazume", pisao je on Čertkovu. Ali, nesporazumi i nedoumice su se gomilale, a naročito je mnogo spornih interpretacija nastalo oko onoga mesta u pripovetci u kome se kaže da ideal čovečanstva nije plodnost, već vršenje zakona dostignuća carstva Božijeg. Tolstoj je morao priznati, da jedni stvarno ne razumeju njegovu propoved, a drugi se, po njegovim sopstvenim rečima, „drsko pretvaraju da ne shvataju ono što je napisano u „Krajcerovoj sonati". On piše u svom dnevniku: „u vezi s time ja sam razmišljao kakav će stav zauzeti neki ljudi prema „Krajcerovoj sonati". Njima se čini da je taj neko (Pozdnišev) nekakav izuzetan čovek, a kod mene, eto, nema ništa sličnoga. Zar zbilja ne mogu baš ništa da pronadju?" Tolstoj se nerado latio pisanja „epiloga", koji je smatrao kao „odgovor na pitanje: šta misli pisac o predmetu pripovetke". On je pisao svome prijatelju Hilkovu: „veoma sam se obradovao što ste Vi odobrili

„Krajcerovu sonatu", tj. što ste istoga mišljenja. Misli, koje sam tamo izložio, bile su i za mene čudnovate i neočekivane, kada sam ih jasno sagledao. Čak sam katkada pomišljao, da to ja tako ne mislim možda zato što sam star. Stoga mi je važno mišljenje ljudi kao što ste Vi. Sad sam napisao „Epilog" toj pripovetci, to su mi mnogi tražili — izmedju ostalih i Čertkov, tj. da jasno i odredjeno izjavim, kako gledam na brak". Za Tolstoja je to bio težak posao, da objasni ono što je njemu izgledalo tako prosto i nesumnjivo, tako da je sa istim „epilogom" veoma dugo „natezao": „nemam energije da ga napišem" govorio je on. Radio je sa prekidima i neprestano prepravljao: u njegovom arhivu ostalo je oko dvadesetak rukopisa „epiloga". Marta meseca 1890 godine Tolstoj je izjavio da ga je završio, ali je odmah počeo da ga nanovò prepravlja, tako da je poslednji tekst, ovaj koji se sada štampa u izdanjima piščevih delâ, bio završen tek u aprilu 1890 godine.

Pogledi izloženi u „epilogu" bili su konačno formulisanje Tolstojevih misli o braku. On je odgovorio Čertkovu na neka njegova oponiranja: „nema čestitoga braka, ja ga nisam mogao rehabilitovati, misli koje sam izneo u „epilogu" smatram za tačne i iskrene i ja sam ih iznosio sa najvećim naporom i radošću". Tolstoj je veoma čvrsto ostajao kod svog mišljenja i nije ga promenio ni kasnijih godina: deset godina posle „Krajcerove sonate" on je govorio da „brak treba uporedjivati s pogrebom, a ne s praznikom. Ide čovek sâm, odjednom mu natovare na ledja pet pudi tereta a on se raduje... Udruže se dva čoveka da jedan drugome smetaju... Kroz čitav život ostaju jedno drugom tudji." (Uspomene prof. Lazurskoga). Na nekoliko meseci pred smrt, jula 1910 godine, on je pisao nekoj Petrovskoj „Ni u jednom grehu se ne osećam toliko gadan i kriv kao u tome (pohota) i verovatno zato, s pravom ili bez prava, smatram greh protivu telesne čistote za jedan od najkobnijih po život".

Krajem godine 1890 „Krajcerova sonata" bila je štampana u XIII tomu piščevih sabranih dela, koja je izdala njegova žena. Ali 21 februara 1891 taj tom je konfiskovala policija („Epilog" je takodje ušao u taj tom: ranije je on bio objavljen u časopisu „Pitanja filosofije i psihologije"). Sofija Andrejevna se obratila ministru unutrašnjih dela Durnovu, ali on je odbio da povuče konfiskaciju. Onda je grofica otputovala u Petrograd, isposlovala audijenciju kod cara Aleksandra III, koji je prema Tolstoju imao izvesnu blagonaklonost zbog „Rata i mira" i „Carstva mraka", i uspela da ubedi cara da nova pripovetka njenoga muža ne grozi sigurnosti temeljâ apsolutizma. U maju je konfiskacija bilo dignuta, ma da policija ni onda nije dozvoljavala da se XIII tom prodaje zasebno: ko je želeo da ga nabavi, taj je morao da se abonira na čitava skupljena dela. Ali knjižari se nisu baš najstrožije pridržavali policijskih propisa, pa je Pobjedonoscev, taj zao genije carev i stražar reakcuje i mračnjaštva, upu-

tio Aleksandru III jedno pismo u obliku dostave: „Da sam unapred znao da žena Lava Tolstoja moli za audijenciju kod Vašeg Veličanstva, ja bih Vas preklinjao da je ne primite. Dogodilo se ono čega smo se i mogli bojati. Grofica Tolstoj se od Vas vratila kući sa ubedjenjem, da njen muž u Vama ima zaštitu i opravdanje svega onoga, radi čega prema njemu osećaju negodovanje svi trezveni i blagočestivi ljudi u Rusiji. Vi ste dozvolili da se u Tolstojeva sabrana dela može uvrstiti i „Krajcerova sonata". Lako je bilo predvideti kako će se oni koristiti tom dozvolom. Trinaesti tom to je jedna mala knjiga u kojoj su pored „Krajcerove Sonate" štampani još neki mali članci u istom duhu. Tu knjigu su oni pustili zasebno u prodaju, i izašlo je već i njeno treće posebno izdanje. Kad sam putovao iz Sevastopolja ovamo, video sam kako je prodaju na stanicama i čitaju u vagonima. Knjižarsko tržište je preplavljeno trinaestim tomom Tolstojevih dela... Nije moguće zatvoriti oči pred činjenicom, da je za poslednjih nekoliko godina do krajnosti ojačao nemir duhova pod uticajem dela grofa Tolstoja i da grozi širenjem nastranih, izvitoperenih pojmova o veri, o crkvi, o upravi i društvu... Kao da je duhove zahvatilo neko epidemično ludilo".

Pismo Pobjedonosceva ipak nije imalo očekivanih posledica i „Krajcerova sonata" se i nadalje širila i uzvitlavala ogromnu prašinu: devedesetih godina su se po čitavoj Rusiji priredjivali skupovi i predavanja o „Krajcerovoj sonati".

Inostrana cenzura se pokazala još surovija nego ruska. U Americi je neki Fajner, direktor pošte, zabranio da se preko pošte rastura to „nepristojno delo". U američkim novinama su pisali da je Tolstoj besraman čovek, a njegova pripovetka — dokaz šta se sve može očekivati od naše trule epohe. Jedan nemački izdavač, pošto je stekao uverenje da je „Krajcerova sonata" pornografsko delo, izdao je sa koricama na kojima je bila naslikana jedna gola žena u sablažnjivoj pozi.

Ali, i pored svih tih tragikomičnih dogadjaja, „Krajcerova sonata" je i u inostranstvu izazvala ogromno interesovanje i bila prevedena na sve evropske jezike. Šteta samo što su francuski, engleski i nemački prevodioci — bog zna zašto — rešili da „ublaže" oštrinu Tolstojevih otkrovenja i na sve načine gladili stil „Krajcerove sonate", koji je jedna od karakternih oznaka tog značajnog dela. Oni nisu razumeli da je ta neugladjenost i spoljašnja grubost pripovetka nerazdvojno vezana sa onim tonom neizveštačenog pripovedanja, koji je Tolstoj izabrao za izlaganje svojih osećaja i misli.

5

Kad je već izašla „Krajcerova sonata", Strahov je opet pisao Tolstoju: „Kako je prirodno — što ste se žurili da iznesete svoje moralne pouke. Ta iskrenost i prirodnost delovale su jače

od ikakvog artizma. Vi ste jedini pisac svoje vrste: vladati u tako visokoj meri umetnošću, a ne zadovoljiti se time, već ulaziti pravo u prozu, u golo rezonovanje — to samo vi umete i možete. Čitalac pri tom oseća da vi pišete od srca i podleže neodoljivom uticaju."

Strahov je odlično razumeo, da su priroda i izvor rezonovanja i misli u „Krajcerovoj Sonati" — emocionalni, neposredni, da su logičke dedukcije i zaključci uma diktovani treperenjem osećaja, smenjivanjem slika, svim onim što stvara tkivo umetničkog dela — i pored svega didaktičkog karaktera pripovetke. Mi sad znamo da nije moglo biti drukčije, jer je „Krajcerova sonata" neka vrsta Tolstojeve ispovesti, i misli koje on u njoj brani bile su konačno formulisane ne pre, već za vreme samoga pisanja, u toku samog stvaralačkog procesa. To je i spaslo „Krajcerovu sonatu" da se ne pretvori u poučnu ilustraciju neke dogmatične teze. To ultrarigorističko delo sačuvalo je svu bezobzirnu istinitost ispovesti, sav bol i patnju autorovih doživljaja, i u tom je i bila tajna njegovog uspeha. Zato u nizu Tolstojevih umetničkih tvorevina „Sonati" nije mesto pored njegovih „skaski" ili poučnih spisa, već pored „Vaskrsenja", „Smrti Ivana Ilića", „Djavola" i „Oca Sergija"; jednom reči pored svih onih dela koja ostaju istinski umetnička, ma da su ujedno i duboko tendenciozna, u najboljem smislu toga pojma.

Možemo se slagati ili ne slagati sa Tolstojevim pogledima, ali nije moguće ostati ravnodušan pri čitanju „Krajcerove sonate", nije moguće ne osetiti da ona zadire u najteže i najdublje probleme našega postojanja, da iz korena čupa sve iluzije licemerstva, lažnog stida ili moralnog kukavičluka.

Tolstoj je bio nezadovoljan tim utiskom koji je činila njegova pripovetka. Uskoro posle publikovanja „Krajcerove Sonate" on je govorio da mu je neprijatno čuti svaku napomenu o njoj. „Mora biti da me je nešto ružno nateralo da napišem tu stvar, — govorio je on, — jer je ona izazvala srdžbu. Ja čak vidim to nešto ružno." To ružno — po terminologiji Tolstoja, koji se stidi svake manifestacije srdžbe, mržnje i svih povreda zakona ljubavi — bila je njegova lična strast. Odblesak one tragedije, koja je kidala autorovu dušu, pada na čitavu „Krajcerovu sonatu" i čini je tako uzbudljivom i morbidnom.

Ovsjaniko Kulikovski, jedan od najboljih ruskih kritičara, nazvao je nju „svirepim delom". Mihajlovski je u njoj našao potvrdu Tolstojeve „desnice i levice", dva principâ njegove prirode. Svirepost se objašnjava intezitetom ličnog doživljavanja, na kome se zasniva „Krajcerova sonata", čitavom gnjevno-izobličavajućom, skoro bibliskom Tolstojevom tendencijom i onom njegovom unutrašnjom smelošću, koja ga je uvek navodila na krajnje zaključke. Ta neustrašivost, ta čisto ruska osobina „ići do kraja", nije se možda ni u jednom drugom Tolstojevom umetničkom delu izrazila u tako punoj meri, kao što

se izrazila u „Krajcerovoj sonati". Ona i dandanas ostaje kao jedan od najmarkantnijih primera piščevog „moralnog maksimalizma".

Imao je pravo Mihajlovski kad je govorio o „dvojakosti" ove pripovetke. U njoj su se sjedinile crte Tolstoja — realističkog umetnika, čoveka koji voli život, čoveka vrele krvi, punog strasti i želja, i Tolstoja — idejnog racionaliste, koji grubo osuđuje sve ono ka čemu je tako požudno težila njegova divovska ličnost. Tolstoj, koji je vodio neprekidnu borbu sa samim sobom, koga su raskidale protivrečnosti, koji je patnjama kupovao svaki korak na putu koji je smatrao za put moralnog usavršavanja — u „Krajcerovoj sonati" definitivno prinosi „svet" na žrtvu svojim idejama. On u njoj s gnjevom i bolom osuđuje lepotu zemlje, polja, ljubavi, porodice, i ta pripovetka zvoni kao manastirsko zvono, koje objavljuje postriženje: ona označava Tolstojev konačni „odlazak", onaj nepovratni unutrašnji odlazak, koji će naći svoj materijalni izraz i završetak one oktobarske noći 1910 godine, kada je osamdesetogodišnji starac napustio Jasnu Poljanu.

М. Шварц
(Превела Б. Ковачевић)

КУЛТУРНИ ПЕСИМИЗАМ

Вера у духовно-морално јединство Европе, у јединствену европску културу запала је данас у тешко искушење. Недавно нам се још чинило да су најглавније европске нације само политичке јединице, повезане између себе заједничком духовном културом. Доскора је још идеал „доброг Европљанина" наилазио на снажан и радостан одјек у души целокупне интелигенције на Западу. Од Гетеа до Ничеа, од Волтера до Анатола Франса и Ромена Ролана духовно-морално уједињење целокупног европског становништва било је од искона заветни сан, нека врста „религије културе".

Али још за време светског рата та вера у културно јединство Европе била је јако уздрмана, јер се јасно показало, да у дубини историског процеса постоји реална разноликост културно-националних типова: романски, англосаксонски и германски. И међу њима постоје несумњиве дубоке разлике, условљене целокупном историском прошлошћу и духовним склопом нација које улазе у њих. Тако например, француска, рационалистичка демократија с њеним патосом једнакости, прожета универзалним хуманизмом, која тежи смиривању свих цивилизација на бази јединствене цивилизације и англо-саксонска практична демократија са њеним идеалом личне независности и слободе врло много се разликују једна од друге по својим социјално-политичким тежњама. У првом случају је религија једнакости, која води ка уједначавајућем демократизму, а у другом — религија слободе, која води ка индивидуализирајућем либерализму. А њих две дели читава провалија од сталешко-ауторитативне политичке културе Немачке, на којој ћемо се задржати дуже услед актуелности саме теме.

Идеја ауторитативне државе (Obrigkeitsstaat), како се то данас нарочито јасно показало, дубоко је била укорењена у свести широких маса немачког народа, условљена је уз то и целокупном његовом историском прошлошћу. Није случајност да је на дан педесетогодишњице од Марксове смрти у његовој домовини победио Хитлер, који је срушио немачку социал-демократију, која је још доскора била главни чинилац у политичком животу Немачке. Безличном, апстрактном

и нивелирајућем идеалу међународног социализма у његовом марксистичком оквиру, Хитлер супротставља свој ауторитативни „истински-национални" и сталешко-професионални социализам, који, на крају крајева претставља извесно враћање, само на новој бази, корпоративном средњевековном устројству, уколико се овде идеја парламентаризма замењује идејом корпоративног претставништва. Док марксизам тежи ка „светском савезу", ка „пролетерском човечанству", јер ће „на крају историје" постојати само „једнородно бескласно друштво", „радна кооперација целога света", дотле као противтежу томе Хитлер диже заставу „специфично немачког социализма", антилибералног и антидемократског. Марксизам, који сматра себе за социолошки реализам, према национал-социалистичкој доктрини апсолутно није рачунао с тако одлучујућим реалним факторима, као што су нација и њено државно формирање, а није умео ни да се снађе у аграрном проблему, који се ђаво поклапа са његовим схватањем класнога друштва. Марксизам је оптимистички веровао да ће капиталистичко класно друштво само диалектички да реши супротности, које је само створило, а превидео је да ће за стварно савлађивање тих социалних конфликата бити потребно уплитање надекономске и натсоциалне државне силе. По убеђењу национал-социализма савременом буржоаском свету, који се распао на класне супротности, баш ће држава дати нову структуру, која ће заменити савремено неслободно класно друштво. У томе се изгледа и састоји основна идеја „трећега царства".

И овде се политичка идеологија национал-социализма — (ми је узимамо, наравно, у њеном *идеалном* аспекту, независно од њене заиста ужасне „праксе") на свој начин сусреће са „пруским социализмом" Освалда Шпенглера, који је још пре Хитлера покушавао да синтезира идеју ауторитативне државе са конзервативним и сталешко-професионалним социализмом. Као и Хитлер и он одбацује међународни социализам Маркса, тумачећи га презриво као „енглески импорт" у област немачког духа. А сам Шпенглер налази се под великим утицајем Родбертуса, присталице нарочитог државног социализма, чији корен донекле потиче од Лоренца фон Штајна.

Тако се затвара идеолошка линија. „Новина" национал-социализма заудара на „старо".

Ми видимо да је културно-духовно јединство савремене Западне Европе при дубљем расматрању доста проблематично. Ето зашто је за време светског рата та идеја била подвргнута тешком искушењу. А за ових петнаест година културног подвајања, та културна отуђеност још се више појачала. Одатле потиче тај широко распрострањени *културни песимизам*, који се тако јасно испољава у области савремене

теориске мисли. Није случајност да проблем кризе културе стоји данас у центру духовне пажње, а претставници најновије филозофије развијају га на разне начине.

За данашње расположење умова нарочито је карактеристичан културни нихилизам Шпенглера. Као што је познато, он негира јединство људске културе и истиче на прво место специфичне разлике у структури посебних историских култура, које он тумачи као нарочите „организме вишега ранга" и према томе они имају своје ступњеве узраста. Ако се досад говорило о безграничном културном развитку, то, према, новом гледишту, свака посебна култура, пошто је прешла све фазе свога развића и исцрпла све своје духовно-стваралачке моћи, морала би временом да пресуши, да нестане. Духовну истрошеност, која је судбина сваке поједине културе, Шпенглер назива цивилизацијом. Ако је веровати њему, онда је савремени фаустовски човек — симболични претставник западне културе — давно исцрпао све своје стваралачке задатке и живи данас као нека врста рентијера од процената свога капитала. Шта више, претсказан је дан и час његовог „неизоставног пропадања".

Али док Шпенглер осуђује нас — „последње Европљане" на неизбежну пропаст, која можда није лишена неке трагичне лепоте, дотле нас Кајзерлинг — тај уморни Европљанин — позива у свет замрлих егзотичних култура Истока, прожетих јединством духовнога стила. Ту је баш остварен идеал достојан подражавања, који се тако повољно разликује од донекле грубог западно-европског идеала — вечног прогреса, вечне промене, која неуморно руши све културне облике. Ето зашто нам не успева кристализација нашег духовног живота у неки завршени културни тип. Одатле потиче и привремено, прелазно „варварство", у које је неизбежно морала да западне савремена Западна Европа. Њен бесконачни културни стваралачки полет, њено незасито стремљење ка стално новим оваплоћавањима, новим културним облицима, као да не дозвољавају том особеном „културном протеусу" да нађе свој последњи „класични облик".

Скоро исто тако песимистички је расположен и Георг Зимел. По његовом мишљењу, у самој суштини духовне културе лежи дубоки трагични конфликт између принципа живота и принципа облика, или, конкретније речено, између непрекидне променљивости још неуобличеног духовног живота и у себе затвореним карактером замрлих културних облика, у којима је живот нашао своје привремено изражавање. Такви су облици, например: социална законодавства, уметничка дела, религије, научне дисциплине итд. По схватању Зимела, тај се конфликт баш у нашој епохи необично заоштрио, јер је сам појам живота постао данас доминирајући. Док је раније незаситна жеђ за новим облицима ру-

шила старе облике, дотле је данас последњи и одлучујући мотив културне еволуције непријатељско расположење према принципу облика, као таквом. Одатле потиче трагична безизлазност епохе коју ми преживљавамо: у току већ неколико деценија ми смо лишени сваке водеће културне идеје за разлику од средњег века, ренесанса и просвећености, који су имали свој духовни идеални центар.

Пред нама су три варијанте теорије културне кризе, које су врло типичне и карактеристичне за расположење умова наше епохе. У њима се јасно изражава дубоко културно разочарење, које је обухватило широке кругове образоване класе.

Концепције Шпенглера и Зимела, поред све разноликости њихове садржине, претстављају само две типичне варијанте философије културе биолошки обојене, где се покушава да се све вредности културе сведу на вредности живота. Међутим, није тешко доказати да је то гледиште још израније осуђено на неуспех, јер биологија, као егзактна наука, нема никакве везе са категоријом вредности, са којом је појам културе недељиво везан. Према томе, покушај тумачења историских култура чисто биолошки, као организама нарочито врсте, одводи до порицања специфичне суштине културе и историје, као таквих. Незаконито идентификујући духовни организам културе са природним организмом, присталице тога правца уносе у духовну област моменат детерминизма, који је њој потпуно стран, а често се граничи и са фатализмом Одатле и потиче песимистички закључак, да је свака посебна историска култура осуђена на духовно изумирање. Али при томе они потпуно губе из вида да је духовни живот, по самој својој природи, стално и непрекидно стварање, неисцрпна плодност и, према томе, вечито обнављање. А да не говоримо о томе да чак и у самој савременој биологији постоји утицајна струја, која одриче механичко схватање органског живота у духу Дарвина и Спенсера, већ га тумачи динамички, као стваралачко развиће (бергсонизам).

Ето зашто ми сматрамо да је културни песимизам нашег доба, кроз посматрање Шпенглера, Зимела и других њима сличних философа културе, научно неоснован, јер сви они потцењују стваралачке тенденције духовног живота.

Ми стојимо на ивици нове историске епохе: дубоке промене одигравају се у самом језгру нашег духовног и материјалног живота и помрачавају старе културне идеале, уступајући место новим. Међутим, култура је увек строго ограничена хијерархија моралних вредности. А кад се праисконски егоистични инстинкти људске душе, који су сами по себи бесмртни и само су привремено задржани етичким законима, привремено ослобађају свога јарма и подижу заставу по-

буне против старих културних идеала, тада и почиње „сумрак културе". Међутим, данашњи хаос европске душе претставља прелазну појаву. Он не значи „залазак Европе" већ само почетак нове културне линије, припремање за нову културну изградњу. Истина, духовни живот Западне Европе као да се поделио на неколико основних културних струја, али тиме се не искључује могућност узајамног прожимања и узајамног утицаја. Ако се у вези са савременим историзмом не може више говорити о јединству светско-историског процеса, ипак идеја културног плурализма још не води по нужности ка признавању духовне изолованости и затворености посебних историских култура. Самовредност и самозаконитост сваког културног типа, потпуно откривање његових стваралачких задатака, нимало не омета разумевање других „културних душа" и самостално преображавање њихових резултата. У процесу историског развића, упркос свих препрека и разједињавајућих момената, макар и по цену великих жртава и народних страдања, ипак се поступно ствара културни космос, где ће пре или после ући са истим правима све културне индивидуалности, задржавши своје духовне одлике.

И. И. Лапшин
(Превела Бранислава Ковачевић)

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА РЕЛИГИОЗНЕ СВЕСТИ У РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ*

IV

Религиозна преживљавања естетске природе

Прво ћемо прегледати светле облике естетских осећања, која доводе до религиозних преживљавања, и то, на првом месту, буђење религиозног осећања у детињству у вези са уметничким утисцима или утисцима из природе — код *Жуковског, С. Аксакова, Љермонтова, Достојевског, Леонтјева, Немирович-Данченка, Вл. Соловјева, Короленка и Горког.*

Друга буђења религиозног осећања моралне врсте у детињству наведена су доцније *(Гоголь, Тургењев, Достојевски, Љесков, Леонтјев* и *Писарев),* као што смо раније имали *Карамзина* и *Фон-Визина.*

Мали *Жуковски* (1783—1853) растао је у атмосфери опште љубави, у његовој околини налазиле су се поглавито девојке и жене. У њему се рано почела будити религиозност и наклоност према цртању. »Једном, — пише његов биограф *К. К. Зајдлиц,* из цркве је била донесена икона Богољупске Мајке Божије и стављена у собу Јелисавете Дементијевне управо наспрам врата. Мајка је била отишла неким домаћим послом оставивши врата широм отворена, а девојке су отишле да ручају. Мали петогодишњи Васењка посадио се у девојачкој соби на под и почео да прецртава икону, која је стојала у соби његове мајке. Нико га није видео кад је отишао у гостинску собу код Марије Григоријевне. Кад су се вратиле служавке су са запрепашћењем опазиле на поду лик иконе. Крстећи се и мрмљајући молитве, оне дотрчаше Марији Григоријевној и изјавише да се икона Богородице сама пресликала на поду девојачке собе. Марија Григоријевна, као жена

*) Види »Руски архив« број XXXIV—XXXV.

побожна али нимало суј̌еверна, узе дечка за руку и заједно са њиме оде да види чудо. Све девојке стојале су у побожном ћутању гледајући на цртеж насликан кредом. Марија Григоријевна, кад опази кредом умрљане дечакове прсте, досети се у чему је ствар, и правилно објасни догађај. Девојке су огорчене морале да избришу лиқ са пода.« (Живот и поезија В. А. Жуковског, 1883, стр. 11).

Код Сергија Тимофејевича *Аксакова* религиозним развитком руководила је осетљива и високо просвећена мати. Ево како он описује једно од најранијих буђења свог религиозног осећања. Била је ноћ пред Ускрс. Мати и син нису могли да оду у цркву.

»Заспао сам у обично време, кад се одједном изненада пробудих. Соба је била јако осветљена, рам са иконама растворен, пред сваком иконом у златној ризи горела је воштана свећа, а мајка је клечала на поду, читала молитвеник, плакала и молила се. Ја сам осетио неодољиву жељу да се помолим заједно са мамицом и замолио сам је за то. Мати се зачуди мојој жељи, чак се и збуни, али ми дозволи да устанем. Ја хитро скочих из постеље, клекох и почех да се молим са мени још дотле непознатим одушевљењем...«

Религиозност Аксакова била је *светла*, која је радосно прихватала земљу, као религија Достојевског. Љубав према природи, према буђењу пролећа доводила је дечка у екстазу сличну религиозном осећању. Ево шта он пише о тим *»снажним осећањима«:*

»Обузело ме је некакво стремљење, премда се у ствари ничим нисам бавио, никуда нисам стремио, ништа нисам ни читао ни писао. Али зар ми је могло бити до читања или писања, кад мирисна зова цвета, кад се пупе на брези отварају, кад се црни жбунови рибизла обаспу беличастим папирјем смежураних, тек развијених листића, када се све падине брда покрију снежним лалама, званим *»сан«*, — љубичастим, плавкастим, жућкатим и белим, кад из земље измиле увијене у трубицу травке са цветићем у средини, кад шеве од јутра до мрака лебде у ваздуху над самим двориштем, кад се њихова жуборава једноличка песма разлеже и губи у небу, песма — која ме у срце дира, у коју сам се уносио до суза; кад буба-маре и све остале бубице измиле на божји свет, шарени и жути лептири залепршају, осе и пчеле зазује; кад је у води кретање, на земљи жамор а у ваздуху дрхтај; кад сунчани зрак трепери, пробијајући се кроз влажну атмосферу пуну животних зачетака«. (»Прво пролеће у селу«, Сабрана дела С. Т. Аксакова, изд. 1909 стр. 690—699).

У *Браћи Карамазовима* од *Достојевског* (1821—1881) у житију Зосиме старац Зосима говори о себи: »... још пре него што сам научио да читам, сећам је како на мене први пут у животу наишла нека духовна озареност, још у мојој осмој години. На Велики понедељак, повела ме мајка у Божји храм на службу. Дан је био ведар, и ја, сећајући се данас тога, поново тачно видим како се тамњан из кандила полако пео у вис, док су се одозго из кубета кроз узани про-

зорчић просипали Божији зраци на нас, а тамњан уздижући се ка њима као да се топио. Гледао сам разнежено и онда сам први пут у животу примио у душу Божију Реч свесно«. Даље описује какав је утисак оставила на дете потресна и дирљива прича о Јову, душу детињу додирнула је религиозна *тајна*, у којој се »мимопролазећи тренутак земље и вечна истина додирнуше заједно«. (Воља Русије, Праг 1931 г., бр. III—IV, чланак проф. И. И. Лапшина »Метафизика Достојевског«).

Религиозно осећање код *Леонтјева* (1831—1894), као што ћемо доцније видети, у његовим зрелим годинама имало је за основу *страх Божији*, оно је било мрачно и песимистично. Међутим, рађање религиозног осећања код Леонтјева-детета имало је своју светлу а уз то још и *естетску* основу.

»Сећам се слике... сећам се осећања. Сећам се мајчиног кабинета, тробојног пругастог дивана, на коме сам се будећи се, лењио. Зимско јутро; кроз прозоре се види наш врт сав у снегу. Сећам се, сестра окренута углу чита псалам »окропиши мја и очишћусја; омоеши мја и паче сњега убељусја. Жртва Богу — дух сокрушен, сердце сокрушено и смирено Бог не уничижит«. Те сам речи одонда запамтио, много су ми се свиђале. Због нечег су ме нарочито дирале у срце. И кад ми је било већ четрдесет година, кад мајке није било више у животу, кад сам после читавог низа најјачих душевних бура поново зажелео да учим и верујем и доспео на Атон код руских калуђера, то ми је од тих јутарњих молитава у црвеном кабинету са изгледом на врт засут снегом и од тих речи псалма светлила нека удаљена и врло позната омиљена светлост. Поезија религиозних утисака одржава у срцу љубав према религији«... (Види књигу Н. А. Берђајева: *К. Н. Леонтјев*, стр. 12—13, 1926 г.).

И. Немирович-Данченко (р. 1845 г.) даје нам овакву слику дечијих религиозних естетских преживљавања:

»У манастиру су врло лепо певали, а Верочка је необично волела песму. Завукавши се у кут, сакривена тамо од свију, она је загледала како су се стубови црквe губили у мраку, згуснутом под његовим сводовима, и девојчици се чинило, — да се они уздижу високо-високо и нестају у самом небу. Кад се у лаком прамењу вио уз њих дим од тамњана, она је замишљала, да је то прамење облака, да се црква заједно са стубовима узнела већ у недосежне дубине неба, и да ће се она сама кад изиђе на припрат видети где лебди у некаквом безграничном простору, док ће земља бити тамо далеко-далеко доле светлећи као плашљива звездица. Освестивши се, девојчица је посматрала како се под треперавом светлошћу кандила и воштаних свећа блистају венци и златне ризе и изгледало јој је као да се ликови старих икона мичу. Ено Богородичине очи... Као да је трепнула и Верочки се чини да се по злату риза и сребру украса котрља сјајна брилијантска сузица... Чини јој се да се анђели на царским дверима под сивом маглом измирне њој осмејкују, док им лака и провидна крила за плећима трепере и подрхтавају, као да преко њих прелеће незапажени ветрић. Још који тренутак и они ће развити крила и однети крилату децу и платна, а

у храму ће на њиховом месту остати само празно, ничим необојено место. Била је ту и стара икона, сва у рубинима, бисеру и драгом камењу. Ти су каменови блистави, горели, окружујући је фантастичним сјајем. Верочка је дуго и упорно загледала у лик који је некад био насликан на њој, али га уопште није разликовала. И данју, приласећи јој ближе, она није могла ништа да разазна на тој икони — њене су боје одавно потамнеле, црте се расплинуле, збрисале. Међутим сад, под треперавом светлошћу свећа у загрејаном ваздуху храма у облацима, час згуснутог а час расплинутог дима тамњана и измирне — њој су се на место старе иконе привиђали разни ликови, један блажи од другог, један кроткији од другог. Час осмехнути а час тужни. Она није одвајала очију од те тамне мрље, и гле, из неке дубине као да су се помаљале неке друге очи. Све ближе и ближе. Она већ разликује поглед, уперен у њу, види како се мичу трепавице тих очију, како се светлост огледа у њиховој влажности. Мало по мало, па се оцртавају и обрве над њима, бели се и избија чело — помолише се па нестадоше, опет се показаше и сакрише, и напослетку сасвим се оцрташе тужна уста. И Верочка се страсно моли тој, само њој показаној икони. Девојчица осећа од тога по читавом телу језу одушевљења, у грудима јој узнемирено и болно удара срце, као птица кад из тесног кавеза хрли у слободу, а црква се уздиже све више и више, а некуд дубоко пропада страшљива звездица далеко остављене земље. Сад се сигурно већ и не види, сигурно ће затрептати и поново нестати, као брилијантска сузица, која се скотрљала по благом, само њој откривеном лику...«

(В. И. Немирович-Данченко. »Уз звоњење звона« стр. 15—17).

Мали *Короленко* (1853—1920) дубоко је веровао у испуњавање топле молитве;

»Први пут ме је запрепастило величанство блиставог небеског свода. Месец је стојао изнад крова камене куће, али његов сјај није помрачавао звезде. Оне су гореле, трепериле, преливајући се у разним бојама свечано и тихо, и изгледало је као да цео плави бездан живи и дише.

Доцније су ми очи постале слабије, а та необична лепота живи данас у мојој души само као сјајна успомена од те ноћи.

Али тада сам јасно видео све те звезде, разликовао сам њихове променљиве боје, а, што је најглавније, осећао сам узрујаном детињском душом дубину тог бездана и бесконачну множину њених живих пламенова, који су се губили у некој непознатој тајанственој плавој дал'ини. И кад сам изговорио *Оче наш*, побожно расположење испунило је моју душу неким нарочитим осећањем. Преда мном као да се растворио треперави живот те огњене бесконачности, и цела она тим плаветнилом без дна и безбројним пламеновима гледала је с висине с неком свесном милоштом на глупог дечка, који је стојао с уздигнутим очима у сеновитом делу врта и тражио крила.

У живом изразу треперавог светлуцања неба чинило ми се да видим осећање, ободравање и милошту. Одбацивши научене молитве, ја сам изложио своју жељу да имам два крила, лепа, истинска, као тица или анђео, за увек или привремено, да се бар једном винем у ту

чудесну висину. А после могу, ако се баш мора, да их метнем на исто место«. (Записи мога савременика, т. стр. 74—75 изд. 1922 г.).

Дечко је толико био убеђен у испуњавање молитве, да је, пошто није добио крила, изгрдио Бога.

М. Горки (1868 год.) овако слика дечију религиозност:

Једном је Јаков тајанствено рекао другу:

»Хоћеш ли да ти покажем једну ствар, само се закуни да нећеш од другова никоме рећи. Реци: нека сам анатема и проклет.

Илија понови клетву и тада га Јаков одведе у један кут дворишта ка старој липи. Тамо скиде са стабла вешто причвршћен комад дрвета а под њиме се у стаблу указа велики отвор. То је била дупља проширена ножем и изнутра лепо украшена разнобојним крпицама и хартијицама, стањолом и комадићима златне хартије.

У дубини те шупљине стојала је мала бакарна икона, а пред њом је био причвршћен комадић воштане свећице.

— Капела — изјави Јаков. Ја ћу ноћу полако долазити овамо да се молим Богу. Хоћеш ли?

Илији се свиде замисао његовог друга, али је одмах увидео и опасност потхвата.

— А ако виде пламен? Онда ће те отац истући.

— Ноћу неће видети. Ноћу сви на земљи спавају и сасвим је тихо. Ја сам мали. Дању Бог не чује моју молитву, а ноћу ће чути. Јели?

— Не знам, можда ће и чути, рече Илија замишљено, гледајући бледо лице друга и његове велике очи.

— А хоћеш ли и ти са мном да се молиш? запита Јаков.

— А зашто ћеш ти да молиш?

— За то, да будем паметан. И за то, да увек имам све што год зажелим. А ти?

— И ја исто тако.

Али кад се промисли Јаков објасни:

— Ја сам хтео просто онако... без ичега. Молио бих се просто... онако. А он, како хоће.

(*Троје*, сабрана дела Горког 1933 г. стр. 39—40).

V

Израз светлог религиозног осећања у вези са естеским утисцима налазимо и код Пушкина, Станкевича, Љермонтова, А. Толстоја, Хомјакова (химна природи у »Ј. Дамаскину«), Мајкова, Острогорског, Вл. Соловјева, Гаршина и, напослетку, код Лава Толстоја у »*Козацима*«, кад Олењин осећа као да се слива са околном природом и осећа захвалност према Некоме. Код Пушкина, Мајкова и Меја ти трењуци имају карактер уметничког стварања.

И ако је Пушкин био скептик или агностик у питањима метафизике, не подлежући у зрелима годинама ни материјализму XVIII века, ни новом немачком »*идеологизму*«, он је дубоко осећао религиозни смисао живота, религиозну вред-

ност науке, уметности и поезије. 1821 год. он је постао масон. У своме Кишењевском дневнику он вели: »4 маја био сам *примљен у масоне*«. Идеја религиозног песниковог служења, идеја посвећивања песника у то служење била је омиљена масонска идеја, и њу је Пушкин са генијалном снагом изразио у песми *Пророк* (1826 г.) коју је посветио масону Пушину, — свом другу из детињства и младости!

Хомјаков (р. 1804 г.) је још у раном детињству испољавао ревност у служби хришћанству стремљењем да *буни Словене* против господарења неверника. Своме учитељу латинског језика абату Боавену доказивао је грешност папе позивањем на једну грешку нађену у једној од папских була. Озбиљно скретање ка религиозности огледа се у поезији Хомјакова у песми »Прошла ноћ је била тако светла«, која претставља одушевљену химну лепоти природе; она је била написана после периода утучености и прожета светлим религиозним расположењем, које претставља оштру супротност суморној религиозности Кирјејевског, са његовом сталном *ацедијом*.

У развијању религиозне свести *Станкевича* (р. 1813 г.) важну улогу игра естетски моменат — религиозна архитектура, сликарство и нарочито музика. Премда је њему, као православцу, ближи ред руског храма него католичка готика, ипак он са симпатијом износи оно што му се нарочито свидело у цркви у Оломуцу, где су свирали на одличним оргуљама (белешка 1837 г. 2/21 септембра): »Кад свира та божанска музика, мртво опустошено срце показује знаке живота и жуди за љубављу, чистом енергичном љубављу, за коју не постоје ни борба ни жртве. Шарена стакла и дим тамњана обавијају га сањаријама и претварају у *Jenseits* оно што треба да је вечна садржина овог живота; али свест, једном пробуђена, не спава и ужива, у том сањарењу душа поново добија бодрост и нада се на васкрсење«.

Код *М. Ј. Љермонтова* (1814—1842) лепота природе изазива религиозно осећање — »*у небесима видим Бога*« у песми »*Кад се таласа пожутела њива*«. То посматрање Бога у природи пружа душевно умиривање — »*срећу могу да постигнем и на земљи*«. Али у том преживљавању, као и у ономе које износи песма »*Излазим сам на пут*« нема никаквих трагова од пантеистичких расположења — Бог Љермонтова је лични Бог: идентификовање, *сливање са њиме је немогуће* — онај ко верује може само да *осећа његово присуство*.

Религиозна поезија *Аполона Мајкова* (р. 1821 г.) је мисаона; духовни свет првих хришћана он није могао да схвати, приказивање апостола Павла (»Два света«) апсолутно не одговара стварности, као што тачно примећује Вл. Соловјев у своме чланку о поезији Мајкова: лирика Мајкова је искрена и свежа, док говори о религиозној основи песничког ства-

рања, пред којим се откривају *божанске тајне* путем уношења у живот природе:

Божанску тајну хармоније стиха
Не помишљај да пронађеш по књигама мудраца,
Крај обала сањивих вода, сам лутајући случајно,
Ослушни душом шапутање трске,
Говор дубраве, необични њихов шум
Осети и схвати...

Драматург *Мај* (1822—1862), аутор »*Псковитјанке*«, у својој претсмртној песми казује религиозне погледе на позив песника:

Не верујем, Господе, да си ме заборавно,
Не верујем, Господе, да си ме оставно,
Ја твој талант у души својој нисам упропастио
Нити дао злим крадљивцима да га разграбе...«

Некакав протестантски богослов, кажу, некада је окарактерисао православље као »*паганство са хришћанским обредима*«. То надуто и површно мишљење нимало не одговара стварности, пошто се заснива на потпуном непознавању религиозног живота руског народа, али у томе има ипак и један део истине. У руском народу поред прихваћених начела јеванђељског хришћанског учења и до данас живе атавистички »revivals« паганског доба, али не само у облику грубог сујеверја, већ у облику *пантеистичког расположења*, естетског уживљавања у живот природе. То религиозно-естетско »Einfühlung« у руској народној поезији сјајно је изразио *Островски* у свом најбољем драмском делу »*Снегурочка*«. Островски ставља у уста легендарног цара Берендеја, песника и сликара, следећу химну природе, која је, несумњиво, израз његовог личног пантеистичког осећања:

Пуна је чудеса моћна Природа,
Раскошно расипајући своје дарове
Чудно она игра, баци
У мочвар, у забачени кутак,
Под жбун бисерни цветић пролећа,
Замишљено савијени ђурђевак.
И цветак дише несхватљивом дивотом пролећа,
С чаробним изгледом и мирисом«...

Тај религиозни патос Островског наишао је на хармонично тумачење у генијалној музици Римског-Корсакова.

Истакнути претставник народњаштва, књижевник *Левитов* (1835—1877), истинити и снажни сликар тешких услова сељачког и малограђанског живота, говори нам о оном моралном олакшању које пружа посматрање неба човеку религиозно расположеном. Једном је физички измучен и потиштен тешким утисцима суморног живота, он ишао по главном друму:

»И таква је била напрегнутост моје душе у то време, да ме патње тела нису више тиштале. Испуњена неким слатким и жудним осећањем, молећи за срећу и мир, лебдела је она у бесконачном небу, док је небо лило на њу своју светлост, и у тој светлости она је утонула и заборавила трошност тела и грубу гадост стварнога живота. Тада ми се открила велика тајна природе. Усред тог мртвог ћутања простора, које је изазивало ужас, ја сам свесно осећао присуство оне високе Божије делатности, која оживљује и умирује душу човека, обнављајући у њој клонуле снаге. Нема места где се не би показала твоја сила, о мој Боже«. (»Крчмарица«. Дела Левитова, књ. I, 1935).

У својим богословским делима *Вл. Соловјев* (1853—1901) много се више истиче као мистични рационалиста, него као мистичар. Он покушава да пружи рационалне »доказе« за постојање *светске душе, тројства* лица Божијег и т. д. Напротив, у поезији је мистични дар Соловјева толико снажан и оригиналан, да он даје почетак читавој струји песника-мистичара у руској књижевности (на челу са Блоком). Нас запрепашћују дубином религиског осећања песме у којима је естетски изражено продирање у свет идеја (у духу Плотина) и у живот природе.

Вс. Мих. *Гаршин* (1855—1888), врло даровити приповедач, без обзира на своју рану трагичну смрт (у тридесет и трећој години), био је врло образован уметник. Философска питања су га необично интересовала. Била су му позната дела Дарвина, Хегела, Мила, Спенсера, Кетеле, Спинозе, Лајбница, Русоа и Канта. Читајући у својој 28 години Канта, он примећује: »Узео сам Кантову »Критику чистога разума«, и налазим да то уопште није тако тешко, а што је најглавније није тако смешно, као што обично брбљају непросвећени субјекти. Та књига претставља гимнастику за ум, и *наводи нас на врло велика размишљања*« (види писмо мајци од 25 јан. 1878 г.). Философско гледиште Гаршина није могло да се формира, али он је стално размишљао о циљу живота и човековом позиву. Гаршин је мрзео метафизички песимизам (Хартман је ништарија), и сам је био *психолошки оптимиста* — човек ведре нарави, а исто тако и метафизички оптимиста, који је признавао животу најузвишеније позитивни смисао. Он је високо ценио религиозну уметност. Листова симфонија на Дантеову »Божанску комедију« дубоко га је дирала.

Поводом слике Крамског »*Христос у пустињи*« Гаршин је написао аутору писмо (1878, 11-I); ево одломка из тог писма:

»Тиче се момента који приказује ваша слика »Христос у пустињи«. Да ли је то јутро 41-ог дана, кад се Христог потпуно одлучно и полази у патње и смрт, или је то онај тренутак кад ће »*доћи к њему ђаво*«, како се изражавају моји опоненти. Ја сам потпуно убеђен у тачност првог тумачења. Видети у Исусовој фигури патње и борбу само зато што му је лице измучено — то доказује врло површно познавање

човечије душе. »Да се он одлучно, његово би се лице сијало«, рекао ми је неко из публике. Христос да сија због тога што се решио на добро дело? — Гле, како сам ја добар! Те црте, које сте ви дали своме делу, по моме мишљењу, апсолутно не служе за буђење саучешћа према »патнику« (кажем то зато што је један од тумача нашао да је лице Христа »ужасно јадно«). Напротив, мене је оно одмах запрепастило, као израз огромне моралне снаге, мржње према злу, потпуне решености да се бори са њим. Њега је потпуно обузела делатност која ће доћи, он претура по глави све што ће рећи несрећном и презреном човечанству, од кога је отишао у пустињу да размишља у слободи, он би одмах дохватио бич и потерао би из храма бестидне трговце, а патња га се сад уопште не тиче — она је тако мала и ништавна у поређењу с оним што му је сад у грудима, да она уопште и не може да дође Христу на памет. Као да је Исус полазећи на проповед размишљао: »Лепо би било просветити свет, али он уједа, зачас би ме фарисеји на крст попели. Зар је могло такво колебање да буде могуће за Христа, зар он није био толико велики да презире сваку патњу и да би он у жељи да је избегне и за длаку скривио душом, зар би скренуо са правца свога пута?

Хамлет! Ако би упоређивали са књижевним типовима, он је пре Дон Кихот, наравно, ослобођен његових смешних страна и узет само са његове благородне, пожртвоване и одлучне природе. Уосталом, и то је поређење рђаво, зато што је Христос — Христос«.

VI

Религиозно осећање спојено с посматрањем природних лепота, добија код неких наших песника *пантеистичко* обележје, са склоношћу за психолошки или метафизички песимизам. Таква су религиозно-песничка преживљавања Тјутчева, Веневитинова, Гончарова и Фета.

Религиозно осећање *Тјутчева* (1803—1873) је двојако. С једне стране оно као да не излази из оквира црквеног традиционализма, док је с друге, у његовим најбољим и најискренијим творевинама скоро *пантеистичко:*

»Не, своју љубав према теби
Не могу да сакријем, мајко земљо . . . !

Њему је својствено песничко радосно и блажено уживљавање (Einfülung) у живот природе. Али и хаос у природи он осећа живо. Још више осећа *хаос* у човечијој души: нарочито му тешко пада двојственост људске природе. У религиозној поезији Тјутчева осећа се нешто сродно Шелинговој филозофији из првог периода (естетски пантеизам), као и доцнијих периода, кад је пред Шелингом искрсавао мучан проблем *зла.* Тјутчев усрдно али и безуспешно тражи решење тог проблема:

»Трпи, срце, довек:
Јер у стварању нема Творца,
Нити смисла у молитви.

Димитрије *Веневитинов* (1805—1827) — песник с високом интелектуалном естетском и моралном даровитошћу, ватрени једномишљеник декабриста, исповедао је философску религију шелингизма. Гледао је негативно на превасходство православља над осталим вероисповестима.

Муза младова Веневитинова била је врло тужна. У *Сонету* он као и Шелинг види у песничком стварању испољавање божанскога начела.

»Теби, о, чисти душе, изворе надахнућа,
На крилима љубави лети мисао моја;
Она је изгубљена у долини чаме,
И све је зове у небески крај.
Али ти си се застро завесом вечне тајне,
Узалуд куша мој дух к теби да продре,
Тебе ја читам у дубини срца свога,
Једино остаје да се надам и волим.
Загрми љубављу, загрми надом, о лиро!
У предверју вечности загрми хвалом њему,
И кад би се срушио свет, смрачио сјај етера,
И хаос угушио природу празнином,
Грми! Нека над срушѐним светом
Владају љубав и нада и вера света«.

(Д. В. Веневитинов. Целокупна дела, изд. 1934 г. у редакцији Б. В. Смиренског, са уводним чланком Д. Д. Благог).

И. А. Гончаров (р. 1812 г.), који је још у детињству примио начела црквеног традиционализма, изгледа да је био доста равнодушан према религиозним питањима, уколико се може судити по његовим биографијама и његовим делима. Ако је и био способан да преживљује религиозни патос, мислим да је то могло бити само у *естетској* форми. Посматрање лепота тропске природе улива му неку врсту религиозног осећања. Његов биограф, проф. Е. А. Љацки, подвлачи код њега појаву *пантеистичког преживљавања* за време путовања по Индиском Океану: »Стално изгледа да усред тишине у *Природи сазрева мисао*, пламене очи блистају одозго тако изразито и паметно, изненадно тихо запљускивање воде као да казује одговор на нечије питање, и изгледа да усред тишине и живе тајанствене магле трепери некакав тајанствени глас. Нешто очекујеш, о нечем мислиш, нешто осећаш, што не можеш ни да *одредиш*, ни да *искажеш*. Само срце подрхтава од снаге необјашњивог страсног осећања, да те нерви боле«. Мислим да је врло карактеристично што се писац Обломова заносио баш за

будизам, браманизам и индиску поезију. Погружавање у Нирвану, у неисказани заборав изнад логике, у апотезу блаженог мира, он је упознао много пре од својих тропских преживљавања на часовима проф. Шевирјова.[1]) Наравно, овде може бити речи само о пантеистичком *расположењу*, а не о смишљеном пантеистичком *гледишту*.

Велики песник-пантеиста *Фет* (1820—1892) исто је тако песимистички гледао на свет. 1880 год. он је издао на руском језику превод прве књиге Шопенхаеровог »Света као воља и претстава«, и у његовој поезији као и устварању Л. Толстоја наилазимо на одјеке Шопенхауерових идеја. Нарочито је јако изражено религиозно осећање Фетово у песми »*Измучен животом, превртљивошћу наде*«, с епиграфом из Шопенхауера. Естетски пантеизам са мрачним песимистичким колоритом изражен је у овој песми са необичном снагом. У другој песми »*Света благовест свечано брује*« он изражава своје сумње:

Хтео бих да се молим, али тешке сумње
Замрачују свете помисли моје душе,
И верујем и поново сумњам и страх ме
Да верујем у заносни сан...

VII

С) Религиозно-морална преживљавања. 1) Религиозно-морална осећања *светлог* карактера код Жуковског, Пушкина, Риљеева, Грибоједова, Полежајева, Плешчејева, Чернишевског, Љескова, Добролубова и Чехова.

В. А. Жуковски (1783—1852) изражава своју веру у личну и Божју бесмртност у следећим стиховима:

Прохујале радости више не поврати,
Али и у самој тузи за срце има насладе.
Зар је све сан? Зар залуд да сузе теку?
Зар је наш живот само привидност једна
А тешка стаза води само ништавилу?
О, не, мој мили друже, не губимо наде,
Има поузданог бедема, има обала тихих,
Тамо ће све што је пропало пред нама оживети,
Невидљива рука, испружена над нама
Води нас једном циљу разним путевима.
Блаженство је наш циљ, али кад ћемо стићи
Провиђење нам ту тајну није открило,
Ал' пре или после, ипак ћемо радосно одахнути
Јер Небо нас није залуд надом обдарило«.

[1]) Види врло добро дело проф. Е. А. Љацког; »Роман и живот — развитак стваралачке личности И. А. Гончарова, стр. 277, Праг 1924 г.

А. С. Грибоједов (1795—1828) под својом хладном, уздржљивом и скептичном спољашњошћу и мрачном и жучном нарави, поред сталне склоности за потсмевање сујеверју и надрикњиштву, био је дубоко религиозна природа. У младости био је умешан у двобој између В. А. Шереметова и графа Завадовског, Шереметов је у двобоју погинуо. Тај је догађај оставио дубок траг у души Грибоједова, који је једно време водио великосветски расејани начин живота. 1816 ступио је у масонску ложу, где је провео 1816 и 17 година. Грибоједов је веровао у личног Бога и бесмртност душе. У тој вери учврстио је В. Кихелбекера. У писму које је Кихелбекер, као заточеник у динабуршкој тврђави, кришом написао Грибоједову (1828) стоји: »Опраштај, довиђења на оном свету, у који си ме ти први натерао да верујем!«

У религиозно-моралној свести Грибоједова нарочито пада у очи његова дубока убеђеност у *слободу воље*. По речима В. Ф. Одојевског Грибоједов је једном рекао ово:

»Наравно, ако бих ја пожелео да ми нос буде краћи или дужи (његово лично поређење), то би било глупо, зато што је немогуће, али у моралном погледу, који је понекад физички варљив за осећања, човек може од себе да створи штогод хоће. Говорим тако зато што сам много сам на себи искусио. Например, за време последњег персиског рата, за време једне битке био сам поред кнеза Суворова. Граната из непријатељске батерије ударила је поред кнеза, засула га земљом тако да сам у први мах помислио да је погинуо. Од тог сам се тако згрозно да сам задрхтао. Кнез је био само контузован, али ја сам осећао нехотичну језу и нисам могао да отерам осећање страха, које можете приписати физичком склопу, организму, урођеном осећању страха. Али ја сам желео да не стрепим пред гранатама на домаку смрти, и првом приликом стао сам на такво место где су допирали хитци из непријатељске батерије. Тако сам одбројао онолико хитаца колико сам одредио, затим сам полако окренуо коња и отишао даље. Знате да је то отерало моју плашљивост. После се нисам плашио ни од какве ратне опасности. Јер ако подлегнеш осећању страха, оно ће се појачати и учврстити«. (Види књигу Н. Пиксанова »А. С. Грибоједов« 1911 г. глава XI).

Међу »агитаторским« песмама *К. Рилејева* (1795—1826) постоји и позив на истребљење свештенства:

Пошао ковач
Из ковачнице —
Слава!
У руци му
Три ножа —
Слава!
Први нож
За бојаре и велможе —
Слава!

Други нож
За попове и калуђере —
Слава!
А трећи нож,
Бога молећи, за цара.

Ипак је Риљејев задржао религиозно осећање до смрти. Његова писма кнезу Оболенском садрже у себи песничке парафразе из оних књига које је читао у казамату: Јеванђеље и »О подражавању Христу« од Томе Кемписког у преводу М. Сперанског. Читање религиозних дела учвршћивало је дух Риљејева и није изазивало у њему *»моралну депресију«*, као што тврди Ј. Г. Осман уредник бољшевичког издања Риљејева. То се може видети из саме садржине како посланица, тако и мале последње песме Риљејева. Друга посланица Оболењском, испуњена је херојском одлучношћу и почиње овако:

»О, мили друже, како је разумљив твој глас,
Како је утешан и срцу сладак,
Он је вратио мојој души мир
И мутне мисли довео у ред.
У праву си, Христос је једини наш Спаситељ,
И мир, и истина, и благо наше,
Блажен је онај кога дух над телом господари,
Ко чврсто иде ка Христовој чаши«.

А ево и последње његове песме:

»Благи Оче, то час долази мој,
Прослави ме, и син ће те прославити,
Ти си му подарио свету власт
Да се на земљи за вечити живот спреми«.

Тај стих претставља прераду јеванђелског текста (Јев. по Јовану XVII): »Отче, приде час, прослави Сина Твојега, да и Син Твој прославит Тја« и т. д.

Датум ове песме је мај—јуни 1826 г., Риљејев је био погубљен 13 јула 1826 године.

Пушкин (1799—1837) није имао никада метафизичку веру у личну бесмртност, али му је била својствена жудња *за вером и бесмртношћу*, и то не због егоистичког страха од смрти, већ услед *ватрене љубави* према људима. То је изражено необично снажно у генијалној песми *»Призивање«* Песник са чежњом позива душу љубљене умрле жене:

»Позивам те, али не зато
Да укорим људе чија је злоба
Убила пријатеља мога,
Или да сазнам тајне гроба,
Нити зато што ме понекад

Сумње море, већ жудећи
Хоћу да ти кажем да те стално волим,
Да сав сам твој. — Ходи! Ходи!

Сличан мотив се налази, и у песми »Ради обала далеке домовине«.

Н. И. Полежајев, кога је Никола I упропастио свирепом казном пославши га у војнике, где је овај и умро, испољава изванредну духовну бодрост и оптимизам у своме Credo које назива »*Последња борба*«:

»Нада мном је бура урлала,
Гром по небу грмео,
Слаби ум је судба плашила,
А језа душу прожимала;
Ал не посрнух ја од патњи,
Поносито примих ударац,
Очувах у срцу жеље,
У телу — снагу, у срцу жар.
Шта је пропаст! А шта спасење!
Нек буде, што буде — свеједно.
У Свето Провиђење уздам се ја одавно.
У тој вери нема сумње
Њом је мој живот испуњен,
Бескрајна је у њој тежња,
У њој је мир и тишина.
Не прети ми бедом,
Не позивај, судбино, на бој.
Готов сам да се бијем с тобом,
Али са мном нећеш изићи на крај.
Ја имам у души снагу, у срцу крв:
Под крстом је мој гроб,
А на крсту моја љубав«.

Лирски песник *Плешчејев* (р. 1825 г.), петрашевац, који је био у младости осуђен на смрт, што му је било замењено седмогодишњом војничком службом у Оренбуршкој губернији, био је одушевљен светлом вером у Бога, у коме је видео помоћника у *активној* борби са друштвеним злом:

»О, Боже мој, уздигни
Мој пали дух, дух зачмали,
Жељан сам вере и љубави,
Жељан сам снаге за нову борбу.
У кобном часу исцрпљења
Простри нада мном руке спас,
Нек с очију копрена падне,
Нек беже од мене мучне сумње.
Услиши, Боже Ти, мој глас,
Да, кад заволим свим срцем брата,
У тами изгубљеном стазом
Пођем поново и без повратка«. (»Молитва«).

Чернишевски (1828—1884) пише:

»У десет сати окупили смо се у универзитетској цркви, нас деветорица; затим се придружише још неки, њих четири-пет на броју. Сем наших, била су још два студента медицинског факултета, његови познаници, и још два-три човека. Он је лежао тако млад и леп. Прост плав сандук. Опеваше га, и почесмо да се опраштамо. Сви смо плакали. Али да сте видели, с каквом се нежном љубављу опраштао, како га је љубио и последњи пут гледао један студент, Татаринов. Он га раније није ни познавао. Али у болници преседео је крај његове постеље две недеље без престанка, пробдео је крај његовог одра све ове ноћи. Не знам, али чини ми се да никакви јецаји не би могли тако да ме дирну, као та тиха, тужна-тужна нежност, са којом га је последњи пут љубио, затим је опет и опет гледао у њега: гледа га нежно, нежно, па га опет тихо пољуби. Напослетку погледа га последњи пут, пољуби и брижно покри.

Ја исто тако нисам до данас познавао Татаринова; сад ћу се потрудити да се упознам са њим. Он врло лепо изгледа, а како је тек леп био кад се опраштао.

Мили татице! Учините ми то, дајте парастос за душу усопшег раба Божија Алексија«.

(Н. Г. Чернишевски. Књижевно наследство. Књига II, Писма. Москва—Љењинград 1928 г. стр. 97).

Биограф *Љескова* пише: »1840 године, кад је нашем писцу било тек девет година, у Орловској губернији завладала је страшна глад, а после тога међу сељацима је почела да бесни опасна епидемиска болест. Лекарске помоћи тада, наравно, није било, и сељаци су умирали без икакве помоћи. У том критичном моменту отац је позвао тетка Полу и она је одмах допутовала са својом нераздвојном другарицом, квекерком Енглескињом Хилдегардом. Одједном се слика променила. Болесници су били издвојени од здравих, била је уређена привремена пољска болница, указана је била свака могућа медицинска помоћ, и то све скоро без икаквих трошкова, пословно, паметно и практично. Увече после дневнога посла, тетка Пола заједно са својом квекерком молила се Богу, певале су духовне песме, за то време је деветогодишњи Љесков, загњурен у наслоњачу плакао првим сузама дотле непознате среће. Чинило му се да тиха светлост обасјава његово срце, и да у исто време у соби и гладни сељаци, и сва земља лете некуд усусрет световима. »О, кад би за све животне муке још једном добио такав тренутак при одласку душе из тела. То вече, које сада помињем, кад је моја глава већ покривена снегом животне зиме, изгледа ми, да је било од значаја за цео мој живот«. (»Долина плача«).

(Биографија Н. С. Љескова, I књ. дела, С. Петроград 1902 г. стр. 14—15).

Љесков у читавом низу дела високог уметничког квалитета открива пред нама религиозно осећање рускога народа,

страно ситном спољњем формализму и везано са дубоким разумевањем етичких начела хришћанства (*»На крају света«*, *»Обележени анђео«*, *»Некрштени поп«*, *»Прича о хришћанину Феодору и чивутину Авраму«*).

Добролюбов (р. 1863 г.) записује у дневнику после Причешћа: »Не знам да ли ћу имати снаге да сваког дана дајем себи рачуна о својим поступцима, ипак молим Бога, да ми допусти да поставим добру основу«.

Добролюбов у свом Дневнику пише:

»Ја нисам васпитавао у себи осетљивост срца, али тога дана однекуд сам врло живо осетио радост духовну... унутарњу.

Можда због тога што спољне побуде делују врло снажно... Али та је радост чиста, и само се мало прикључује мисао на мрс, па и то се не односи на процес примања хране, на укус мрса, већ на сам догађај, који има у себи нешто несвакидашње... После јутрења љубио сам се по обичају с познаницима и видео сам (премда то сам нисам чинио), да се други достојанствени и важни људи љубе с потчињенима, са слугама, просјацима... То делује на мене добро и разнежавајуће. То је она смирујућа и делатна снага хришћанства! Ево одраза дивне једнодушности и љубави првобитног друштва Христове браће!... Службу сам исто тако весело отстојао, на срцу ми је било лако... Дошао сам са службе кући, појео само комадић нафоре и заспао. Пробудио сам се у седам сати (служба се завршила у четири); самовар је већ био на столу; ускршњи колачи такође су ту, и некако благо делују на мене, не због тога што су сами по себи лепи, већ зато што изазивају у мени мисао на нешто узвишеније, и као тајанственије... Шта они изражавају и зашто имају тако умирујући утицај на мене — то ни сам не умем да објасним... Али мисао о рођеном кругу, мисао о светој љубави и општењу и још неке друге благородне мисли увек ми долазе том приликом, па био ја гладан или сит, желим ли, или не желим да окусим од те пасхе. И данас сам се тако дивно омрсио и био сам врло радостан и срећан«. (Дневник 1851—1859. Москва, 1932 стр. 99—100).

Гљеб *Успенски* (1840—1893) је врло изразит тип дубоких религиозних осећања, али ван конфесионалних облика. У исти мах његове су мисли упућене на продирање у дух народне религије, с којима се у основним цртама његова осећања идентификују. *»Власт земље«* законитошћу процеса који се одигравају око сељака, потпуно одређује његов обичајни, економски и морални начин живота. Изучавање те власти земље даје нам *кључ* за разумевање гледишта сељака у његовим примитивним зверским егоистичним манифестацијама. Ту моралну самосвест сељака пробудили су у њему наши *интелигентни прародитељи*, интелигенција *Божијих угодника*, која се трудила да развије у егоистичном срцу људском опште саосећање.

Успенски наводи као пример Тихона Задонског. Сви наши најпоштованији угодници били су јаки, *практични*, по-

словни, добри, осетљиви људи. Тихон Задонски куповао је сељацима семе, земљорадднички алат, извлачио их из тамнице. На то је потрошио све што је имао, чак је продао и перину и џепни сат. После његове смрти остало је 14 рубаља. Тај изванредни пример човечности (по страсној пажњи за стање ближњега, по негодовању на његову запуштеност, а што је најглавније, по схватању хришћанства) није могао да се задовољи високим положајем епископа и правом да поучава стадо само речима, — он се добровољно одрекао епископске столице и повукао се у манастир, где му се давала могућност да се умеша у народну средину са својом активном љубављу. (Види Успенски Дела, 1929. *Власт земље*, стр. 291).

Сам Успенски био је испуњен оним што Владимир Соловјев назива космичким сажаљењем. Из Комлова, из душевне болнице, он пише жени (29 јуна 1893) смртно болестан и душевно и телесно: »Дубока љубав према теби, моја драга, према нашој деци и љубав *према целом човечанству — то су начела мога новог живота*... Ускоро ћу се вратити весео и срећан кући. Видим пред собом много срећних дана, дубока љубав уравнотежује се у мени, даје ми могућност да много пишем и да схватам живот дубље него што сам га схватао«.

А. П. Чехов (1860—1904) није имао израђено философско гледиште, а према метафизици макоје врсте држао се скептички, али у исто време високо је ценио етички смисао Јеванђеља и придавао му је велики васпитни значај за народне масе. Јунак његове дивне приповетке »*Студент*«, Иван Великопољски, прозебао у јесењем лову, седа крај ватре у башти покрај две сељачке удовице, мајке и кћери, да се огреје. Разговарајући с њима, он им искрено просто прича јеванђелске сцене пуне потресног драматизма: Гетсимански врт, одрицање Петра, хапшење Исуса.

»Студент опет помисли; ако је Василиса заплакала, а њена се кћи збунила, онда је очигледно да оно што је сад испричао, а што се одиграло пре деветнаест векова, има везе са садашњицом — са обема женама, а, вероватно, и с њим самим, са свим људима. Ако је старица заплакала, то није због тога што он уме дирљиво да прича, већ зато што јој је Петар близак, и зато што је она целим својим бићем заинтересована оним што се одигравало у Петровој души.

»И радост одједном узбуди његову душу, он се чак заустави за тренутак да одахне. Прошлост је — мислио је он, — везана за садашњост непрекидним ланцем догађаја, који проистичу један из другога: додирнеш ли један крај, затресе се и други.

»А кад је прелазно скелом преко реке и после се пео уз брдо, погледао је на своје родно село и на запад, где је сијала уска трака хладне вечерње румени, размишљао је о томе да су се истина и лепота, које су управљале човечијим животом тамо, у врту и у дворишту првосвештеника, продужавале без прекида до данас, и изгледа увек сачи-

њавале оно главно у човечијем животу и уопште на земљи; и осећање младости, здравља, снаге — било му је свега 22 године, — и неизрециво слатко очекивање среће, непознате, тајанствене среће, обузимали су га по мало, а живот му је изгледао прекрасан, диван и пун високога смисла«.

(А. П. Чехов, Приповетке, Берлин 1920, стр. 370).

VIII

2) Религиозно-морална осећања *мрачнога* карактера код Бањушкова, Баратинског, Кољцова, Гоголя, Огарева, Љермонтова, Тургењева, И. Аксакова, Никитина, Њекрасова, Салтикова-Шчедрина, Л. Толстоја, Голенишчева-Кутузова, Жуковског (1840—50), Решетњикова, Г. Данилевског, Мерешковског и Горског.

К. П. Бањушков (1787—1855), обожавалац Епикура, Хорација и Монтења, испољава религиозно осећање у слабој песми »*Бог*«, написаној око 1804 год.

У писму Гнедичу 19 августа 1809 г. он пише:

»Шта је разум? Шта претставља он? Је ли син, или брат, боље речено, нашег тела. Заиста, оно што су нагваждали метафизичари личи на паучину, у коју се ми, јадне муве, уплићемо час ногом, час крилом, кад се може мирно проћи поред тога т.ј. не размишљати о томе. Послушај Васиљевну у комаду »Продавац шербета«:

Фадеј. Власјевна, зашто, кад спаваш, и ако зажмуриш, ипак видиш?

Власјевна. То не видиш, већ мислиш.

Фадеј. А шта је то мислити?

Власјевна. Ни ја сама не знам.

Ни ја сама не знам — реч без такмаца — и заиста: шта ми знамо? — додаје Бањушков. Није се он узалуд годину дана доцније у селу заносио читањем Монтењевих »Огледа«, који је у себи спајао потпуну неповерљивост према силама разума са ропским потчињавањем слепој црквеној вери. Он пише о себи: »Ја личим на стару бабу, која истовремено припаљује свећу Ђорђу Победоносцу и змају, кога овај убија«. После повратка из иностранства Бањушков штампа чланак: »*Нешто о моралу, заснованом на философији и религији*«, где своди, као и Монтењ, основу морала на ропско потчињавање цркви.

Кнез *П. А. Вјаземски* (1792—1878), црквенски побожан човек, у једној песми описује оштра колебања вере: »Има дана кад ми је тако лако да се молим« ... Бивају тренуци кад душа не верује, не воли, не тужи, и не гори тад у њој молитве тихи пламен«.

Интересантно је да кад је као и Гоголь посетио гроб Господњи, он није осетио *никакву религиозну екстазу*.

У свом »Дневнику« он пише:

»Крај камена, који се одвалио од гробнице приликом Васкрсења Спаситељевог, молиш и преклињеш да ти се свали с душе камен који је тишти и ограђује, и да се душа озари, загреје, умири и прожме вером и љубављу према Богу и топлином молитве. Али нажалост, *из душе се не чује блажена вест*: »шта тражите с мртвима?« Не, душа је стално оптерећена, обавијена мртвим сном«. (23 маја 1890 год.). (Види целокупна дела кнеза П. А. Вјаземског, књига 9, страна 275, издање 1884 г.).

Суморна поезија *Баратинског* (р. 1800 г). имала је у својој психолошкој основи мрачни темпераменат песника, социолошки била је условљена оним душевним нескладом који је постојао између његове тежње миру и бурног кретања тадањег живота, са његовим порастом практичких стремљења, са његовим индустриским духом и снажним развитком технике.

Философска основа елегизма код Баратинског било је *фаталистичко* схватање људске судбине. Он није разумевао да правилно схваћен детерминизам не искључује дејство слободне, то јест разумне воље, и да фатализам *противречи* правилно схваћеном детерминизму.

Послушни робови, покорно прилагодимо
Своје жеље са удесом својим.
Шта ће невољнику снови о слободи«, (1832—33).

Сем тога, Баратинског мучи и друга лажна мисао — мисао о немогућности заједничког слагања »хладног« ума са стихиским стваралачким полетима, са пијанством живота. Он тражи умирење својој души у обраћању вишој сили, вишој промисли:

»Царе небеса, умири
Болесни дух мој,
За заблуде земље
Пошљи ми заборав,
И за строги твој рај
Мом срцу снаге дај!«

Песник *Н. М. Јазиков* (1803—1846), лиричар, образовао се на дерптском универзитету (1822—1829), али га није завршио. Обдарен и лепо образован, само због лењости није развио своје песничке способности. У младости је био слободоуман, писао је чак и антирелигиозне песме, али почев од 1830 у њему се под утицајем браће Кирјејевских одиграва духовни преврат, он постаје крајњи националиста и славенофил. Чулна бујност, ексцеси in Venere et Baccho чудновато су се преплитали у његовој природи са религиозним полетима — у његовој души, по речима Ив. Кирјејевског, била је *»света крчма«*. 1830 године он пише подражавање Псалмима 136 и 14. У новембру 1831 год., у писму Коморском, он се распитује о преводима Библије и њеним коментарима. »То ми је све

врло потребно и важно, зато што ће од првог јануара моја муза прећи право из крчме — у цркву. Време је и Бога да се сетим!«

На бази луеса Јазикова захвата табес и последњих десет година живота (1836—46) он покушава да се бори са болешћу, лечи се у иностранству а затим се полако гаси. Можда је и болест одиграла извесну улогу у преображају Јазикова. Његова судбина у неколико нас потсећа на Верлена, само што по таленту Верлен далеко превазилази Јазикова. (Види добар рад Азадовског, уз целокупна дела Н. М. Јазикова 1934 г. »Н. М. Јазиков«).

Народски песник *Алексије Кољцов*, из мјешчанске класе (родио се у Воронежу 1809 г.), није добио никакво систематско образовање, а имао је велики лирски таленат. Захваљујући Станкевичу продро је у његов књижевни »кружок«, где је са интересовањем слушао философске дискусије младих шелингијанаца, али је признавао да су му апстрактна умовања мало разумљива. »*Субјект и објект* још некако у схватам, али *апсолут* ни мрве не разумем« — говорио је он. У песми »*Велика тајна*« он се бави питањем *светске загонетке*, али и ипак на питања која га муче он не налази умирење у области философије, већ у молитви, у обраћању Христу:

»О, гори, кандило,
Светлије пред Распећем,
Тешка ми је мисао,
А молитва слатка.

За *Гоголља* (1809) је врло карактеристично његово описивање зачећа религиозног осећања у њему:

»Све сам посматрао неким равнодушним очима, ишао сам у цркву само зато што су ми наређивали и носили ме; стојао сам у њој и ништа нисам видео сем одежди, попа и одвратног дерања црквењака, крстио сам се зато што су се и други крстили. Али једанпут, сећам се живо као данас тога случаја, ја сам вас замолио да мени, детету, испричате о страшном суду, а ви сте тако лепо, тако разумљиво и дирљиво испричали о оним благодетима које очекују људе за њихова добра дела, и тако сте јасно, тако страшно описали вечне муке грешника, да ме је то потресло и разбудило у мени сву осећајност, то је зачело а доцније и формирало у мени најузвишеније мисли«. (Писмо мајци 2 окт. 1833 г. Вересајев, Гоголь 1933 г. године).

Тако је појава религиозног осећања у Гоголу била везана са осећањем ужаса пред сликом страшнога суда и приказом мука грешника. Значајно је да је и у завршном тренутку религиозног Гоголјевог живота, кад је он био душевно болестан и близак смрти, његов груби духовник отац Матвеј застрашаво његову болесну уобразиљу истом вашарском сликом страшнога суда. Општи тон Гоголјеве религиозне

свести, нарочито у последњем периоду његовог стварања мрачан је и без радости. У моме раду *»Естетика Гоголља«* (1930), штампаном на српском језику у *»Руском Архиву«*, ја сам указивао на сродство у неким стварима између Гоголља и Паскала, чија је дела Гоголь познавао. Acedia је била својствена и једном и другоме.

У необичној природи *Љермонтова* религиозно осећање буди се у тесној вези са буђењем песничког стварања у облику неуздржљиве тежње у Jenseits. Тешко је поверовати да је »Анђела« написао седамнаестогодишњи дечак, а ми знамо да је та песма *истинити* израз његове ватрене *вере* у бесмртност, и то морлне вере, која не искључује отсутност убедљивих теориских доказивања (као и код Достојевског — види *»Пресуда«*).

О томе се можемо уверити, ако поредимо чежњу за »оним светом« у *Анђелу* са следећим местима из писма осамнаестогодишњег Љермонтова госпођи Лопухиној 2 септ. 1832 г.: »C'est terrible quand on pense, qu'il peut arriver un jour, ou je ne pourrai pas dire »moi«! A cette idée l'univers n'est qu'un morceau de boue«[1])

»Он је душу младу у загрљају носио
У свет туге и суза,
А звук његових песама у души тој
Остао је без речи да живи.
И дуго је у свету чамила она
Жељом чудном испуњена,
Али звуке неба нису јој могле заменити
Досадне песме земаљске«.

Овде је изванредно изнет *платоновски* лик душе, која жуди за својим небеским завичајем.

Друга песма — *Молитва*, изражава религиозно осећање, пуно душевне чисте љубави и срдачне топлине. (Ја, Мајка Божја), завршава се исто тако анђелом, који односи душу на небо:

Кад се приближи час опроштаја,
У хучно јутро, или ноћ нему,
Ти најбољег анђела, са одра тужног
Пошљи, да узме душу прекрасну«.

И. С. Тургењев у младости је био потпуни скептик у питањима метафизике. У религиским питањима држао се Фајербаховог гледишта, док је у теорији сазнања, као што је већ речено, нагињао Канту. Почетком 60-тих година код њега се може приметити нека јасно изражена симпатија за Шопенхауерову филозофију, на шта сам указивао у чланку

[1]) »Страшно је помислити да може доћи дан кад неће моћи рећи »ја«. Онда је васељена само комад блата«.

»*Тургењев-мислилац*«. Он је увек осећао велико поштовање према природама религиозним, испуњеним самоодрицања, резигнације, које су потчињавале своју личност божанској вољи, премда је признавао да сам није способан за ту врсту хероизма. Ето зашто је он тако мајсторски изнео у својим делима две женске природе, прожете потпуном религиозном резигнацијом, Лизе из »Племићског гнезда« и Софије из »Чудноватe историје«.

У приповетци »Чудновата историја« он прича о жалосној судбини једне младе девојке, неке Софије из племићске породице, која је обузета жељом подвига напустила родитеље и пошла за једним божјаком, пратећи га стално у његовим лутањима, брижно га дворећи и превијајући његове гнојаве ране на ногама и т.д. а доцније, пошто се вратила кући, ускоро је умрла.

Паскалова философија, као и уопште свака философија, била је непозната овој девојци, али њој је била блиска мисао Паскала: »Ie moi est haïssable«. »Ја сам негде читала, рекла је она једном пре свога одласка, — да је један велможа наредио да га сахране под црквеном припратом зато да би га сви људи који долазе, газили. Ето, то треба урадити још за живота«.

»Обично Агата у тамној хаљини с црном марамом на глави, лица измршавелог, као восак прозирног, али још лепог, седи и плете чарапу, крај њених ногу на столичици седи Лиза и исто тако нешто ради, или важно подигавши очи, слуша шта јој прича Агата, а Агата јој не прича бајке: одмереним и уједначеним гласом она јој прича житије Свете Богородице, житија пустињака, угодника Божијих, светих мученица; прича она Лизи, како су светитељи живели у пустињи, како су се спасавали, трпели су глад и оскудицу али се царева нису плашили, исповедали су Христово учење, како су им небеске птице носиле храну а звери их слушале, како је тамо, где би пала њихова крв ницало цвеће«. »Шебој« — запита једном Лиза, која је необично волела цвеће. Агата је говорила с Лизом достојанствено и смирено, као да је и сама осећала да не доликује њој да изговара такве узвишене и свете речи. Лиза је слушала, а лик свемогућег и свуд постојећег Бога са неком слатком силом упијао се у њену душу, испуњавао је чистим побожним страхом, док јој је Христос постојао сасвим близак, познат, скоро рођен. Агата је научила и да се моли. Понекад би будила Лизу рано у зору, брзо би је облачила и одводила кришом на јутрење. Лиза је ишла за њом на прстима, једва дишући: хладноћа и полутама јутра, свежина и празнина цркве, сама тајанственост тих одлазака, опрезно враћање кући, у постељу, сва та смеша забрањеног, страшног и светог потресала је девојку, и продирала у саму дубину њеног бића.

(*Племићско гнездо*, гл. XXXV, страна 406—407, целокупна дела Тургењева, књ. 3, изд. 1921 г.).

Типове сродне Лизи и Софији налазимо у роману Данилевског Девети вал — Аглаја; у поеми Апухтина *Година да-*

на у манастиру и код *Мељникова-Печерског* у роману *У шумама* — Груња.

Њекрасов (р. 1821 г.) најкарактеристичнији претставник револуционарног народњаштва седамдесетих година, у детињству и раној младости био је под утицајем мајке дубоко религиозан. У зрелим годинама он је очувао дубоку везу с религијом руског простог народа, клањајући се лику Христа, као заштитнику *патника и оптерећених*. То приклањање пред Христовим учењем делили су са њим, као што ћемо доцније видети, и многи други револуционари.

У песми »*Тишина*« (1856) он пише, обраћајући се руском народу:

»Храм уздисања, храм туге,
Убоги храм земље твоје,
Тежих уздаха нису чули
Ни римски Петар, ни Колосеум.
Ту је народ твој вољени
Неодољиви свој бол
Свето бреме доносио
И олакшан одлазио.
Уђи! Христос ће ставити руке
И примити својом вољом светом
Са душе окове, са срца муке,
И ране са савести болне.
Ја сам се као дете разнежавао
И дуго плакао и ударао
Челом о плоче старе,
Да ми опрости, да ме заштити,
Да ме крстом благослови
Бог угњетених, Бог напаћених,
Бог поколења долазећих
Пред овај скромни олтар.

(Види Покровски, *Њекрасов и религија*).

Иван Сергејевич Аксаков даје о својим песмама строг суд — он их не сматра за истински песничка дела, али ипак признаје да су искрене, т.ј. тачно износе његове мисли и осећања, и у том погледу имају извесну историску и психолошку вредност. Међутим, његова је осуда сувише строга, неке од његових песама не само да су искрене него су и поетичне. Веран, као брат Константин и отац Сергије, црквеном традиционализму, он превазилази религиозну поезију Њекрасова, описујући утисак црквене службе на народне масе:

»Дођи, ти, немоћни,
Дођи, о, радосни,
Звоне на вечерње,
На молитву благу«.

Догађаји 1848 године изгледа да су изазвали у њему привремену кризу и сумње. У песми »*1848 година*« (имао је тада 25 год.), њега мучи сумња, где је истина — да ли на страни оних који одлазе из света као пустињаци, или су у праву они који се труде да преобразе свет путем знања. Није га задовољио ниједан пут и он се обраћа молитвом Богу:

»Уморих се да пред собом лицемерим,
За дела твоја сачувај ми снагу,
О, ако има нешто, чему морам веровати
Неверовању моме тада Ти помози!«

Религиозно осећање Аксакова до краја његовог живота ипак је више окренуто, као код Кирјејевског, Љермонтова, Гоголља, Јазикова и Њекрасова, *мрачној, а не светлој* страни православља. 1862 год. он је објавио песму, која се завршава оваквом строфом:

У оне драге дане младости,
Кад се скупише на животни пир,
И људским вапајем први пут
Одјекну у тријумфу свет,
Од тада па до данас она је с нама
Нераздвојно иде кроз векове
Свемоћна, вековна
Господарица света, туга.

Руски народни песник *Иван Никитин* (1824—1861), који је провео живот пун оскудице, лишавања и физичких патњи, ускоро пред смрт занео се за биографију светитеља Тихона Задонског. Никитина је узбуђивао његов храбри и озарени однос према смрти. »Е, ово је разумем, ето где је истина«, — често је кликтао он, предосећајући своје последње дане... После таквог душевног расположења био је природан прелаз на Јеванђеље. То је била последња књига коју је Никитин читао у своме животу, читао је до саме смрти, не говорећи никоме ништа о ономе што је прочитао. Јасно је да је велику књигу дубоко преживљавао и осећао један од »утрупених и уморених«, стојећи на путу вечитог успокојења. (Биографија Никитина, *де Пуле*, уз његова целокупна дела, изд. 1896 г. стр. 157—158).

Салтиков-Шчедрин (р. 1826 г.), у старости својој прича нам о оном »*узнемиреном осећању*« које је пробудило у њему прво читање Јеванђеља. »Ти су дани, вели Салтиков, донели потпуни преврат у мом животу. Најглавније што сам поцрпао из Јеванђеља састојало се у томе што је оно посејало у мени семе општечовечанске савести и изазвало из дубина мога бића нешто снажно, своје, и захваљујући постојању тога, господарећи поредак живота није могао више тако лако да ме подјарми«. (»Пошехонска старина«, гл. V).

Доцнији фуријеризам и утопистички социјализам Салтикова поникао је баш из тога зрна, баченог још у његову дечију душу. (Иванов-Разумник, М. Е. Салтиков-Шчедрин, Живот и дела, стр. 28—29).

Лик сулудога Грише у »Детињству« од *Л. Н. Толстоја* (р. 1828) измишљен је тип и склопљен је из неколико живих модела.

»У нашој кући било је много сулудих (јуродивих) — пише Толстој, и ја сам, захваљујући својим васпитачима, навикао да их посматрам са поштовањем. Ако је и било међу њима неискрених, сам задатак њиховог живота, премда практично смешан, био је тако узвишен, да се радујем што сам још из детињства научио да разумем узвишеност њиховог подвига. Они су учинили оно о чему Марко Аврелије каже: »Нема ничег узвишенијег него кад човек подноси презир за свој добар живот. Тако је шкодљива и тако неуклоњива саблазан људске славе, која се увек примењује у добрим делима, да морамо поштовати покушај људи који се труде не само да се избаве од похвале, већ и да изазову презрење околине«.

Таква блажена била је сестрина кума Марија Герасимовна, полулуда Евдокимушка и још неки који су били у нашој кући. Ми, деца прислушкивали смо молитву не јуродивог, већ лудог баштована Акима, који се истински молио у великој дворани летње куће између двеју стаклених башта, и који ме је заиста запрепастио и дирнуо својом молитвом, у којој је говорио са Богом, као са живим бићем: »Ти си мој лекар, ти си мој апотекар«, — говорио је он са сугестивним поверењем, а затим је певао песму о страшном суду, како је Бог одвајао праведника од грешника, и грешницима је жутим песком засипао очи«.

Бирјуков је називао тога човека (Акима) *првим учитељем народне вере*, која је завладала Толстојевом душом после свакојаких философских истраживања. (Види Бирјуков: Л. Н. Толстој, биографија, књ. I, 1920 г.).

Престарели *Жуковски* при крају свога живота замислио је религиозну поему »*Ахасфер*«, али она је била само започета. Његови религиозно-философски погледи, као што се то види из његових писама »монархистичном« и »библиском« Стурдзеу, своде се на слепо потчињавање црквеном традиционализму, који није био осветљен никаквом философском мишљу. Жуковски је на философију гледао уопште с наивним страхом. Удубљивање у њен »лабиринат« по његовом схватању претило му је пропашћу од Минотаура у облику Фихтеа, Шелинга, и Хегела. Али су зато пиетизам и погледи Жозефа де-Местра, као што ћемо одмах видети, учинили на њега свој негативни утицај. (Види изванредну књигу академика А. Н. Веселовског »*В. И. Жуковски*, поезија осећања и уобразиље срца« 1918 г. стр. 518).

Размишљањима Жуковског о смртној казни, која ћемо мало даље навести, налазимо као неку реплику код Достојевског. У »*Браћи Карамазовима*« (књ. V, гл. III — »Браћа се упознају«) Иван прича Аљоши о неком убици Ришару, који

је (како је наводила једна душеспасавајућа протестантска брошура), био погубљен у Женеви шездесетих година за убиство са похаром.

»Све што је било највише и најваспитаније полетело је к њему (Ришару) у тамницу. Ришара љубе, грле: — »Ти си наш брат, на тебе је сишла благодет!« — А Ришар само плаче од милине: »Да, на мене је сишла благодет, умирем у Господу!« — »Да, да, Ришаре, умри у Господу, ти си пролио крв и мораш умрети у Господу. Нека ти и нисн крив, што нисн познавао реч Господа, кад си завидео храни свиња, кад су те тукли због тога што си крао њихову храну (што је било врло ружно, јер красти није дозвољено) — али ти си пролио крв и мораш умрети«. И дође последњи дан. Разнежени Ришар плаче и ништа друго не чини него сваког тренутка понавља: »То је најлепши мој дан, ја идем Господу«. »Да, — вичу судије, пастори и добротворне даме, то је твој најсрећнији дан, јер ти идеш Господу!«

Сви се крећу ка губилишту пешице и у екипажима иза осуђеничких кола, у којима возе Ришара. Стигоше до губилишта. »Умри, брате наш, — вичу, — умри у Господу, јер на тебе је сишла благодат«. И брата Ришара свег покривеног пољупцима браће извукоше на губилиште, ставише на гиљотину и братски му скидоше главу, зато што је и на њега сишла благодат«.

Религиозном осећању руског народа, у колико се оно испољавало у његовим највишим духовним претставницима, смртна казна изгледала је као антихришћанско дело. Крајем XV и почетком XVI века, Нил Сорски (Мајков) протестовао је против погубљења јеретика, које, по његовом мишљењу, није требало убијати, већ благо саветовати. Код руских књижевника XIX века испољава се врло јако иста тенденција, они сматрају казну као неморалну појаву, која се не може да сложи са њиховим религиозним осећањем (Пушкин, Толстој, Достојевски, Тургењев, Короленко и други). Изузетак чини В. А. Жуковски, који је године 1849—50, т.ј. баш онда кад је Достојевски стојао крај губилишта и очекивао извршење пресуде, написао чланак *О смртној казни*, у којој покушава да на религиској основи оправда потребу смртне казне.

Мислим да су у овом случају, на Жуковског од великог утицаја били погледи Жозефа де-Местра, који је, као што је познато, још као 14-о годишњи дечак ступио у ред *Црних Капуцина*. Особина чланова тога реда је религиозно саветовање осуђених на смрт пред извршење казне.

»Немојте уништавати смртну казну, већ јој дајте величанственост, која дубоко потреса и ужасава душу; удаљите из њеног извршења све чулно и дајте јој потпуни карактер тајне, да при њеном извршењу сваки дубоко појми да се ту одиграва нешто што припада вишем реду, а не варварско клање човека, као што бива на кланици; учините тако да погубљење не буде само једна механичка радња друштвене машине,

или просто одузимање једне цифре из опште суме. Учините тако да погубљење не буде само акт *грађанског* правосуђа, већ и акт *хришћанске* љубави, да оно, уништавајући преступника, непријатеља *грађана*, изазива саосећање за његову судбину у срцима његове *браће*, да његово погубљење буде општа жалост, нека сваки види, да се неумољиво правосуђе, бринући се о одржавању друштвеног поретка уништавањем његовог нарушитеља, ипак брине и о спасењу душе осуђенога; напослетку, главно је да сачувате душу несрећника за вечност, кога *закон* ваш *убија* у времену дајући му могућност да са милином погледа у очи неизбежне смрти, и помозите његовој души да га ублажи за покорност и кајање«. (Види В. А. Жуковски 1845—1850 г. СПБ., 1902 г. изд. А. Ф. Маркса, књ. X, стр. 141).

Федор Михаилович *Решетњиков* (1841—1871), родом из Јекатеринбурга, син црквењака-алкохоличара (васпитао га је ујак, који је радио у поштанској канцеларији), трпео је велику оскудицу и батине од околине, премда се ујак понашао према њему брижљиво. Дечак је био осветљиве и зле природе. Он се светио суседима који су га вређали, кварећи им самовар или остављајући у њихове судове цркнуту мачку. Ујак је стрпљиво подносио те испаде. У шеснаестој години био је за растурање новина из поште послат три месеца на покајање у манастир, где је друштво разузданих калуђера имало врло рђав утицај на њега, али ипак ту се је у њему први пут пробудило религиозно осећање. Кад је једина књига у ујаковој кући пробудила његово интересовање својим сликама, још пре заточења (историја Старога и Новога завета) — он је добио од ујака за непотребну радозналост.

У манастиру религиозно осећање код Решетњикова долази донекле до вештачког испољавања у заплетеним молитвама нарочитог »јелејског« стила, ипак оне означавају почетак моралног прелома који се одиграо с њим мало доцније, кад је он осетио према ујаку право поштовање и љубав. Ево примера једне од његових молитава, записаних у дневнику:

»Боже, спаси ме данас и дај ми стрпљења у данима моје туге, да ми душа не пропадне потпуно, спаси мене и ујну и оне што ме вређају спаси и сатвори им вечни живот. Помилуј ме по милости Твојој, како си помиловао праоце наше Адама и Еву, да теби увек вапијемо, помилуј нас Господе Владико, и благодат, и теби славу кличемо до века амин«. (Види чланак Гљеба Успенског о Решетњикову у I-ој књизи целокупних дела Решетњикова, изд. 1874 г.).

Гроф *А. А. Голењишчев-Кутузов* (1848—1913), аутор »Песама и игара смрти«, прослављених музиком Мусоргског, био је песник са мрачним темпераментом, земаљски живот га није привлачио, — он је осећао тежњу за другим светом:

»Све што сија, све што греје,
Што цвета и пева,
Поново ће потамнети и охладнети,
Увенути, заћутати и умрети.
Ал ја не жалим трепутне песме,
Угасле звезде, увеле руже,
Мени је несхватљив, туђ и тесан
Свет ових привиђења и снова.
Хрлим кроз њихов шум и 'треперење
У други свет бескрајни, свет рођени,
Где је вечне истине ћутање
И вечне депоте умирење«.

Димитрије Сергејевич *Мерешковски* (1865 г.) у својим разним песмама изражава у звучним стиховима тешка и мучна осећања, везана с неверовањем, с тежњом ка »Нирвани«. Његов однос према хришћанству јасно је изражен у песми:

»Христос васкрес, певају у храму,
Али ја сам тужан, а душа ћути,
Свет је препун крви и суза
А ова химна пред олтарима
Тако увредљиво звучи.
Кад би он био међу нама и видео
Шта је постигао наш славни век,
Како брат омрзе брата,
Како је осрамоћен човек,
И кад би ту, у сјајном храму,
»*Христос васкрес*« он зачуо,
Каквим би горким сузама
Пред гомилом он заплакао...
Нек на земљи, не буде, браћо,
Ни властелина, ни робова,
Нек замукну јауци и проклетства,
И удар мача, и век окова,
И тек тада, као химна слободе,
Нек загрми: »*Христос васкрес*«,
И одговориће сви народи:
»Христос ваистину васкрес«!

(1887)

Завршавамо с цитатом из *М. Горког:*

»Деда ме је суботом увек водио у цркву на вечерње, а празником — на службу. Ја сам и у цркви делио, коме се Богу моле: поп и црквењак — дедином Богу, а пијци бабином. Ја, наравно, грубо изражавам ту дечију поделу богова, која је, сећам се, узнемиравала моју душу, али дедин Бог изазивао је у мени страх и одбијао ме је. Он није волео никога, мотрио је све строгим оком. Он је пре свега тражио и

видео у човеку само зло, рђаво и грешно. Било је јасно да он не верује човеку, да увек очекује кајање и воли да кажњава.

У тим данима мисли о Богу биле су главна храна моје душе, нешто најлепше у животу, док су ме сви остали утисци само вређали својом свирепошћу и пређаштином, будећи у мени одвратност и тугу. Бог је био најсветлији и најбољи од свега онога што ме окружавало, и то бабин Бог, тако драги пријатељ свега живог. Наравно, да ме је морало мучити питање, како то да деда не види доброга Бога«.

(Свршиће се)

Вл. Лебедев

РУСИЈА ИЗМЕЂУ ДВЕ ВАТРЕ

(РАСИЗАМ КАО СТРАТЕГИСКО СРЕДСТВО)

Најновији догађаји у Јапану и окупација, по Локарнском уговору демилитаризоване Рајнске области од стране немачких трупа били су узрок да је положај и став Русије постао центар пажње читавог света. Последње изјаве рајхсканцлера Хитлера потпуно су јасно показале против кога су уперени сви ти догађаји. Зато је потребно да макар укратко *али савршено објективно* аналишемо положај у који је запала Русија.

Овај чланак и има тај задатак.

*

„Као што наши претци нису добили на поклон с неба ову земљу на којој ми сада живимо, већ су је морали освојити, залажући своје животе, исто тако ни нама неће убудуће земљу, а с њоме и живот, поклонити ничија милост, већ ће нам је прибавити једино снага победничког мача . . .

„Тиме смо ми национал-социјалисти свесно раскрстили са предратним правцем наше спољне политике.

„Ми је настављамо од онога места где се она била зауставила пре шест стотина година. Ми обустављамо вечни поход Немаца на југ и запад Европе и управљамо наше погледе према истоку.

„Ми коначно кидамо са нашом предратном колонијалнотрговачком политиком и прелазимо на *територијалну политику* будућности:

„А кад говоримо о новој територији, о новим њивама у Европи, *ми у првом реду мислимо на Русију и на околне државе, које су јој потчињене*" . . .

Тако отворено и недвосмислено говори о намерама данашње Немачке њен вођа и господар Адолф Хитлер у савременом национал-социјалистичком јеванђељу, у својој чувеној књизи „Моја борба" на страни 741.

„Огромна држава на Истоку налази се пред сломом", кличе он патетички говорећи даље о Русији.

Такав је програм данашње Немачке с обзиром на Русију. Не може се порећи — програм јасан и одређен.

Али како да протумачимо Хитлерове речи кад говори о обнављању немачке спољне политике од онога места где се зауставила пре шест векова?

Те речи се могу разумети само тако, да препорођени пангерманизам хоће да врати Русију у оно стање у коме се она налазила пр шест стотина година, да је врати у епоху Ивана Калите, кад су витези тевтонског реда и крстоноше стојали на границама новгородске и псковске области, покушавајући да продру и даље, да је врати у епоху када је Пољска оспоравала Русији право на њене јужне покрајине и када је на Волги господарила монголска Златна Хорда . . . „Сан је страшан, али је Бог милостив" . . .

Па ипак у пангерманистичким плановима постоји извесна „потенцијална" аналогија, и положај Русије је опасан. Планови о њеној деоби грандиозни су и монструозни, а место Златне Хорде потенцијално заузима у тим плановима Јапан. Да би могли потпуно разумети те планове, морамо проучити и положај Русије између Јапана и Немачке и саму суштину та два *„расизма"* који јој прете.

*

Хитлеризам, фашизам и јапански облик национализма (— да би нас лакше разумели европски читаоци, ми би га назвали јапанским национал-фашизмом —) то су националне манифестације једне исте међународне појаве.

Ти режими нису ништа друго до један борбени, војнички облик држава, које се спремају за напад са империјалистичким циљевима. Већ и само преуређење неке државе у том — фашистичком — духу треба да нам служи као сигуран знак да та држава ступа у *мобилизациону периоду*, која неизбежно води ка нападу. Таква једна мобилизациона периода, — и то је баш њена главна одлика којом се разликује од старих метода, — често може да буде веома дуготрајна, и једино душевна тромост војно-политичких резоновања широких маса (па, на жалост, и не само маса!) које су навикле на старе типове мобилизација, какви су били у пракси пре 1914 године, смета тим масама, да на време схвате прави смисао преласка ка фашистичком облику државне управе.

Тај облик потпуно одговара (овде немамо довољно места да докажемо ту тврдњу) читавом низу стратегиских захтева, он има задатак да изврши напад на другу неку државу у империјалистичком циљу, али сам по себи није ниуколико уперен против тако зване „комунистичке опасности" или против једне државе типа као што је СССР. „Комунистичка опасност" служи тим режимима само као један од „извињавајућих" аргумената. Тако, например, није ни за кога тајна, да се фашистичка Италија, која је почела повиком на „комунистичку опасност", стварно дуго спремала на рат у Јадранском базену, где нигде не постоји комунистичка

власт, и да је само промена опште војно-политичке конјунктуре присилила да се најзад окани Југославије, коју је давно била изабрала као објекат за напад, и да отпочне рат у Африци против Абисиније, која исто тако нема никакве везе ни с каквим комунизмом. Па не само то, него Мусолини види баш у архикапиталистичкој Енглеској свога непријатеља на Средоземном Мору. Он види непријатеља чак и Хитлерової Немачкој на могућем аустриском фронту . . . Фашистички мађарски режими Бетлена и Гембеша спремали су се (и спремају се) на напад против својих буржоаских суседа, а национал-фашистички Јапан је почео тиме што је заратио против *националне*, буржоаске Кине, која се борила баш против домаћега и иностранога комунизма. Борба свих тих (и осталих) фашизама у својим сопственим земљама против демократских и левичарских странака заснива се у првом реду на чињеници што су демократске и левичарске странке пацифичне, па их зато треба сломити, треба их коначно сатрти, јер се без тога не може ни помишљати при данашњим околностима на другу мобилизациону периоду, која претходи *наглом* империјалистичком нападу, као ни на радикално припремање широких народних маса на вођење једног таквог рата. Помоћ коју генерални штабови ревизионистичких земаља пружају разним фашизмима да би се ови дочепали власти, служи као један од најјаснијих доказа наших горњих тврдњи. Довољно је проучити доктрине фашистичких и хитлеровских војних идеолога, па да се јасно види да је то збиља тако.

*

У колико све врсте фашизма, европске и азиске, нису ништа друго до један војни, борбени облик управе у држави, која се спрема да нападне неку другу државу, и у колико њихов долазак на власт означава почетак дуготрајне мобилизационе периоде, у толико сви ти фашизми морају да читаву своју нацију, коју су буквално освојили, психолошки припреме на рат. Као најбоље средство у таквим случајевима служи им „мистика" супериорности сопствене нације и њен крајњи облик — *расна* супериорност. Чак и талијански фашизам, који је услед разних узрока у расистичком погледу још понајскромнији, кад је загазио у рат с Абисинијом, прихватио је у целости један облик расистичке догме: супериорности беле расе над црном, и од њега направио једно од главних оруђа своје војно-политичке пропаганде.

Истина, и раније су национални расистички елементи, упоредо са религиским елементима, улазили у састав војно-политичких аргумената, али су они раније играли ипак више помоћну поблицистичку улогу у војној пропаганди држава које су *већ* започеле оружани сукоб. Међутим, сада апел за заштиту расних интереса и проповедање расне мржње на

основи расне супериорности над одређеним противником улазе заједно са свима осталим средствима у богати арсенал припремне, мобилизационе периоде империјалистичког фашизма. Расизам је, шта више, исто тако равноправан елеменат фашистичке војне стратегије као што је и тешка артилерија, авијација или интендантура.

Расистичка пропаганда (рачунајући на освајање широких народних маса) претставља веома важно оруђе у рукама одговарајућих генералних штабова. Она уноси у масе известан фанатизам, ствара расну психозу и с њом скопчану ратну мистику. Сем тога, она убеђује масе да се лакше борити са противником који је „нижи" у *расном* погледу, и да према таквоме противнику није потребно имати никаквих обзира. Расистичка пропаганда претпоставља (у случају који нас интересује) за хитлеровце — уједињење свих Немаца, ма где се они налазили, за Јапанце — уједињење свих Азијата, ма чији поданици они били . . . На тај начин они се помоћу расизма старају не само да постигну симпатије или бар неутралност јавнога мишљења у свим земљама где живе једноплеменици дотичнога фашизма, већ хоће да обезбеде себи и директну војну сарадњу (шпијунажу, саботажу, дезорганизовање војске и устанке) у земљама које намеравају да нападну.

Најилустративнији пример расистичке пропаганде пружа нам Русија — као објекат такве пропаганде. Она се у том погледу налази у сасвим изузетном положају између два расизма: хитлеровско-аријевског, белог, и јапанско-азијатског, жутог.

Да одмах додамо — та два расизма, који се међусобно *политички* симпатизирају падају често у занимљиве контрадикције баш са *расистичког* гледишта.

Те контрадикције доказују, с једне стране, колико су извештачене расистичке конструкције, а, с друге стране, и како њихови „теоретичари" нису никакви фанатици својих „теорија", већ су искључиво пропагандисти, који у војнополитичке сврхе распаљују фанатизам непросвећених маса и приправљају њихову психологију за напад на неког измишљеног „расног" непријатеља.

Читаоцима је добро позната хитлеровска расистичка пропаганда, па није потребно да је у појединостима овде износимо. Она је у главним цртама (војно-политичким) исцрпно и јасно изложена у капиталним делима хитлеровских идеолога — две књиге: у Хитлеровој „Моја борба" и Розенберговој »Мит 20-га века«. Њихове опште научне тезе јесу: највиша раса јесте ариско-германска или северна, — она надмашује све остале расе. Аријевци су обележени спољним знацима, али су много важнији од тих спољних знакова *аријевска крв и аријевска душа*. Природа, која је свакој раси

одредила њен значај и њену улогу, довела је човечанство до савршенства баш у Немцу-аријевцу. Аријевац је Прометеј човечанства. Све лепо и светло што је било створено од најстаријих времена до данас, створили су аријевци. То незналичко самохвалисање и јесте она база Хитлеровога расизма из које произилазе војно-политички закључци. У самом почетку хитлеризма та „теорија" послужила је као трамбулина за заоштравање мржње у самој Немачкој и за освајање власти. По расистичком учењу Јевреји, као „најнижа фела човечанства" и у исто време као протагонисти демократије, пацифизма, социјализма и комунизма, треба да буду сведени на нулу, а с њима заједно и сама демократија, пацифизам, социјализам и комунизам, као струје које су стране аријевском духу. Већ у том стадиуму борбе расизам припрема терен за војно-политичке планове, отварајући у земљи борбу против свих непријатеља рата на расистичкој основи и уједињујући истовремено све присташе рата. Чим се дочепао власти у Немачкој, хитлеризам смешта ступа у мобилизациону периоду и одређује свога *главнога непријатеља*, на којег ће најзад морати да навали и у вези с тиме уноси „исправке", разуме се, не у расистичку идеологију већ у расистичку војно-политичку практику, узимајући у обзир евентуалне могуће савезе или по себе повољне неутралитете. Тако се из иначе „инфериорне" латинске расе издвајају Талијани као нешто боље (све до сукоба око Аустрије); мржња према француским „негроидима" нимало се не стишава надама на могуће, па макар и привремено, затишје; из „најниже" европске расе, славенске, издвајају се савезници Пољаци (који су раније сматрани као „најпрезренија" фела те инфериорне расе), а касније се почиње кокетовати и са Југословенима (и ако је Розенберг раније знатан део њихових земаља нудио Италији, а њих саме презриво убрајао у „левантинце" као и све остале Балканце). Пуна мржња „расне супериорности" усретсређује се на Чехословацима, којима се (као и Пољацима пре пријатељства с њима) одриче свако право на *спољну слободу*, и *на Русима. Русија је главни непријатељ*. Њено становништво је „источно балтичка раса — преплављена монголоидима". „Она је мека иловача у рукама јеврејских и монголских вођа", а сам бољшевизам је „бунт монголоида против северне (то јест аријевске) културе." И, разуме се, у практици војно-политичке расистичке пропаганде издвајају се у повољном смислу *Украјинци*, у нади на њихов сепаратизам. Аријевци треба да спасу човечанство од тих руских монголоида, а сем тога Немачка треба од њих да прибави себи територије и њиве; јер вођа Хитлер (стр. 154 „Моја борба") говори овако:

„Ако желимо да прибавимо себи територију и њиву у Европи, то би се у главном и уопште могли постићи једино на

рачун Русије, те је зато нови Рајх (1870 г.) требао да пође путем витезâ наших старих редова и да мачем освоји за немачки плуг њиву, а за нацију насушни хлеб". Па пошто је затим осудио своје претходнике што нису тако урадили, Хитлер свечано изјављује да ће хитлеризам, како смо већ у почетку овде навели, почети тиме што ће наставити источну политику Немачке, од онога места где је она стала пре шест векова Ми заустављамо вечни поход Немаца на југ и запад Европе и управљамо наше погледе према истоку". „А када говоримо о новој територији, о новим њивама у Европи, ми у првом реду мислимо на Русију и на околне државе, које су јој потчињене".

То је логички војно-политички закључак из читаве расистичке пропаганди хитлеризма у погледу на Русију и Балтичке земље. Али, проповедајући потискивање руских „монголоида" на ону страну Урала, хитлеризам је присиљен да води рачуна о чињеници и да је његов најдрагоценији и најпоузданији савезник други непријатељ Русије — Јапан — који исповеда други један расизам — азијатски („Азијат" је једна од најпогрднијих речи хитлеровског научног лексикона). Тај азијатски расизам објављује urbi et orbi своје крвно сродство са азиским Монголима, па баш ослањајући се на то братство Јапан и води огорчену борбу против Русије, која је Монголима *туђа и страна*, и у тој својој борби склапа пријатељство са хитлеризмом. Хитлеризам се с невероватном лакоћом извлачи из те незгоде и сместа по свом доласку на власт изјављује да су Јапанци равноправни и еквивалетни Аријевцима, прелазећи веома лако преко своје „теориске" одвратности према „Азијатима", „монголоидима" и „жутокошцима са косим очима". Ни у једном случају војно-политичка суштина хитлеровскога расизма није се тако јако и јасно манифестовала као овде . . .

Јапански расизам је, ако се може тако рећи, доследнији. Он је искључиво азијатски. Он мотивише своје сродство са свим азијским народима, ставља се на чело читаве Азије, и свој империјалистички поход на Азију и специјално на Кину и Монголију не тумачи као просту тежњу за освајањем и експлоатацијом (што је стварно његов једини циљ) већ као вршење „историске мисије" коју је Јапан узео на себе у циљу да ослободи Азију од туђинске власти, онемогући да се у азиске послове мешају „бели грабљивци", који су туђи и далеки духу, крви, души и култури Азијатâ. Он је у своје време истерао Немачку из Кине, сада прима сарадњу хитлеризма против Русије, не вршећи никакво насиље над својом „теоријом" — у колико хитлеризам не би изјавио какве претензије на коју од азиских земаља, и у колико се мири с општим презривим ставом јапанскога расизма према белокошцима. Можемо чак рећи да паназиски прохтеви Јапана циљу

највише полета баш из наде да ће хитлеровска Немачка једнога дана ударити на Русију. Тако се Русија налази у процепу између два расизма: један од њих хоће да је одбаци према истоку, иза Урала, аргументишући то наводима да је Русија земља „монголоида" и да је бољшевизам последица „бунта монголоида против северне културе", док онај други машта о томе да Русију пребаци исто тако преко Урала, али према западу, доказујући да Русија нема ништа заједничко са Азијом и Монголима, и да је бољшевизам резултат европске културе, која је туђа Азији . . . Јапан код тога заборавља да се Русија налази у Азији већ преко четири стотине година, заузимајући више од једне трећине читавога азијскога континента, док је он сам — Јапан — једна чисто инзуларна држава, која је свој империјалистички поход на Азију започела тек крајем двадесетога века *уз очајно одупирање азијских народа које је покоравала.*

Јапан, исто тако као и хитлеровски расизам, потпуно отворено проповеда мржњу према Русији. Логички завршетак те јапанске и хитлеровске мржње јесте — рат. У томе се ни Јапану ни хитлеризму не може пребацити да су „подмукли".

Схватајући добро сву грандиозност борбе с руским колосом, која им предстоји и коју они прижељкују, обадва ова расизма, који иначе изгледају толико различити, старају се унапред, још много пре него се та борба започне, да своје потчињене масе напуне националистичким и расистичким експлозивом, да расистичку мржњу доведу до врхунца и да створе не само „мистику" рата против одређенога непријатеља већ и да изазову код маса истинску психозу тежње ка таквоме рату. Да би се то постигло, потребна је *отвореност, искреност*, јер је без ње немогућа никаква пропаганда. Сва резоновања, да је та и таква отворености намењена тобоже само за „унутрашњу употребу", нису ништа друго до злочиначка лакомисленост, којом евентуални политички радници хоће да оправдају своје компромисе са диктаторима, који припремају неминован рат . . . Мусолинијев пример је у том погледу довољно поучан. Руководећи војни кругови у Јапану тврде да је рат с Русијом „близак, неизбежан, неопходан" — тако да је тај рат постао истински општенационални идеал. О тој теми се штампају безбројни чланци и хиљаде књига. Пишу се научне и полунаучне студије. Читаву ту литературу „праве" учени писци, журналисти, јавни радници и безбројни генерали, адмирали и разни други војни часници. Те књиге излазе у *стотинама* издања и растурају се у *фантастичном* броју примерака. Тровање јапанске нације ратно-расистичким отровом врши се према једном широко разрађеном плану. Паназиски конгреси, који се у Јапану сазивају под лозинком „Азија Азијатима", имају

задатак да прошире расизам по читавој Азији, да у свим азиским земљама створе солидне јапанске агентуре и да пред јапанским становништвом демонстрирају „снагу" паназиске идеје. Ти конгреси у исто време претстављају и као неки пандан „европском", „белом" Друштву Народа... И на њима се увек као главни непријатељ истиче — Русија.

Антируски садржај читаве те грандиозне пропаганде можда најбоље резимира један говор, који је био одржан на „пријатељској" јапанско-совјетској седници, по завршетку свих формалности приликом предаје источно-кинеске железнице Јапанцима од стране СССР. Тај говор је одржао генерал Мацуи у одговор на речи совјетског посланика Јурењева, који је изразио наду да ће сада наступити побољшање узајамних односа између Јапана и Совјетског Савеза.

Генерал Мацуи је доста опширно изложио ситуацију и изјавио — да предавањем источно-кинеске железнице Јапану ни издалека још нису решена сва питања. Сем претензија Јапана на мноштво разних концесија у Сибиру, на Сахалину и у руским водама на Далеком Истоку о којима је генерал Мацуи говорио, он је још нагласио да постоје етнографски, историски и научни подаци из којих је неопходно потребно извести извесне „закључке". Ради се, наиме, о томе да су азиске народности насељене у Сибиру и на Далеком Истоку *по крви и по култури туђи* Русији. Прма томе, Совјетски Савез није у стању да реши „азиско питање". Јапанци, *које с тим народностима веже истоветна крв*, деле с њима њихово негодовање". Нипон исто тако не може допустити да се то питање решава у духу марксизма. На истоку Совјетског Савеза налазе се републике: Јакутска, Бурјатска и Монголска. Од тих земаља налазиле су се под непосредним утицајем Кине: Монголија, територија Бурјатске републике, Манџурија и Охотска област. Сахалин је у прастаро време припадао Јапану. Из свега тога генерал Мацуи направио је следећи закључак: са постанком Манџу-Ти-Го-а мора престати бели утицај у пограничним пределима Русије, који граниче с том новом државом. „Наша дужност (дужност Јапана) је да потстичемо националну самосвест Монголаца и Бурјата, и ми ћемо ту дужност извршити".

Зар је потребно наглашавати да програмске изјаве као овај говор, који је „одржао" на „пријатељском" састанку јапански генерал Мацуи, нису никаква „фразеологија" за унутрашњу употребу? Освајање северне Кине, које је следило ускоро затим и које је заједно са Манџуријом донело Јапану преко сто милиона становника и огромну територију са фантастичним богатствима, ставило је на дневни ред питање Спољне Монголије, оне исте земље о којој неуморно говоре и пишу војно-расистички јапански пропагандисти, па су јапанско-манџурске војне јединице почеле већ вршити

и насртање на ту монголску територију. Ако Јапанци једног дана освоје Спољну Монголију (што се може догодити много брже него што се то мисли), онда ће бити отворен стратегиски пут за касније продирање јапанске војске у земље Совјетскога Савеза, *западно* од Бајкалског Језера и у пределе око Кузњецке индустриске области! Другим речима, питање рата с Русијом прећи ће из сфере могућности у сферу неизбежности ...

Наравно, у том истом часу прећи ће у сферу неизбежности и питање о сарадњи хитлеровскога расизма са азиским расизмом, а с тиме и питање *новог* светског рата ...

K. Žuhina

ISTORIJA ŽENSKOG POKRETA U RUSIJI

Ženski pokret, koji je postao jedna opšta pojava u istoriji XX stoleća, dobio je u istoriji ruskog društva sasvim osobeni oblik. Naročitu pažnju svakog posmatrača ruskog ženskog pokreta privlači njegov početak, koji pada u šezdesete godine XIX veka i ima neobično snažan, intenzivan karakter. Ali pre nego što predjemo na posmatranje te zanimljive istoriske pojave, koja se zove doba ženske emancipacije 60-tih godina, pregledaćemo ukratko položaj u kome se nalazila ruska žena u godinama koje su prethodile tome bujnom razvitku ženskog pokreta.

Rusko gradjansko pravo, koje je ostalo na snazi sve do 1917 g., u pitanju ličnih odnosa sprovodilo je načelo zavisnosti žene od muža, a neudate devojke, do punoletstva, od roditelja. Žena je bila obavezna da se potpuno i bez ograničenja potčini mužu, kao glavi porodice (107 t.X). Samo sa pristankom muža ona je mogla dobiti poseban pasoš[1]), bez kojega nije mogla živeti odvojena od muža.

U vezi s tim načelnim priznanjem lične zavisnosti žene od muža stajala su neka ograničenja pravne sposobnosti žena u imovinskim odnosima. Udata žena nije mogla izdavati menice ni stupati u ugovore ličnog najma, bez odobrenja svoga muža. To odobrenje nije bilo potrebno samo za stupanje žene u fabriku u slučaju ako je ona imala posebni pasoš. Osim tih ograničenja ženske pravne sposobnosti i ograničenja prava učešća ženske dece u nasledstvu, rusko gradjansko pravo nije znalo nikakvih drugih ograničenja pravne sposobnosti žene. Posle svoga punoletstva žena je imala ista prava kao čovek u svima odnosima gradjanskog prava. Udaja, osim ograničenja u gore navedenom smislu, nije imala nikakvog uticaja na njenu pravnu sposobnost u imovinskim odnosima. Taj paradoks ruskog prava, koji je bio u protivrečnosti sa opštim ponižavajućim

[1]) U Rusiji je svaki gradjanin morao imati »pasoš«, koji je vredeo kao legitimacija i dokaz zavičajnosti.

stavom ruskog doreformnog režima prema ženi, odigrao je značajnu ulogu u istoriji pokreta žena višeg i srednjeg staleža, koje su mogle da postanu ekonomski samostalne.

Što se tiče javnog prava, u njemu žena nije imala nikakvih prava, što nije bio samo njen, ženski slučaj, već slučaj celokupnog ruskog stanovništva tog vremena. Ona se u tom smislu nalazila u isto takvom položaju kao i muško stanovništvo Rusije. Istina, žena je imala to preimućstvo da bez obzira na stalež bude izjednačena sa ljudima plemićskog staleža, tako da nije mogla da bude podvrgnuta batinanju od strane administrativne vlasti. Što se tiče muškog stanovništva, iako su zakonom od 1863 godine bile ukinute sve vrste svirepih fizičkih kazni, batinanje (šiba) postojalo je za seljaka sve do revolucije.

Mučan i težak položaj žena višeg i srednjeg staleža u doba koje je prethodilo reformama 60-tih godina nije bio u tolikoj meri stvoren zakonskim odredbama koliko je bio posledica društvenih pogleda i socijalnih prilika. Postojeće shvatanje odredilo je za ženu uzan kutak, tesnu sferu delatnosti, gde je ona morala da bude zatvorena u toku celog života. Sav taj život morao je da bude posvećen ljubavi, braku, koji je jedini zadatak za ženu. Najmanji pokušaj da pokaže interesovanje za nešto drugo izvan toga, da pokuša da izidje iz tog odredjenog okvira nailazio je na žestok otpor i osudu. Dovoljno je samo setiti se 1854 godine, vremena krimskog rata, kada su inicijativom velike kneginje Jelene Pavlovne i d-ra Pirogova bili stvoreni prvi u svetu odredi milosrdnih sestara. Čitava bura napada podigla se zato što su žene prihvatile ovo zanimanje, koje sada i najogorčeniji protivnici ženske emancipacije smatraju da spada u njihov delokrug. U toj borbi su se upotrebljavali isti oni argumenti kojima se i sada služe protivnici ženske emancipacije kada govore o kakvoj novoj delatnosti žena. Govorilo se, da je taj rad iznad ženske snage, da žene nisu za njega sposobne, i da će on štetno uticati na ženskost.

Celokupno vaspitanje devojaka, kojemu je udaja bila jedini cilj ženskog života, bilo je namenjeno njenom najglavnijem životnom cilju — udaji. Školovanje „plemenite devojke", koja je u budućnosti morala da pruža sreću porodici i zadovoljstvo društvu, sastojalo se u tome, što su je učili „veštini biti prijatna u društvu." Njene studije su se sastojale u recitacijama na tri jezika, u muzici, pevanju i malo crtanja. Zvanična naredba koja je davala upustva za rad u ženskim školama, govorila je: „Pošto je sada teško udati devojke, neophodno je potrebno, da bi ona privukla pažnju muškaraca, starati se o razvitku njihove spoljne umešnosti." O naukama koje su se predavale po udžbenicima karikaturnim, punim moralisanja, udžbenicima naročito spremljenim za učenje devojaka, nije se vodilo mnogo računa. Devojkama sveštеničkog staleža udaja je bila više osigurana nego plemićkama, jer brak sa sveštеničkim ćerkama bio je vezan

za dobijanje parohije. Zato je naredba za rad u eparhialnim školama (u doba Nikole I podela na staleže bila je strogo sprovedena čak i u školama) stavljalja je u zadatak školi „vaspitanje pravih hrišćanki, koje su sposobne da prave svom mužu prijatno društvo", kako bi sprečile pijanstvo seoskih sveštenika (Lihačeva, „Gradja za istoriju ženskog školovanja u Rusiji"). Suvišno čitanje, svako i najmanje ozbiljno intelektualno interesovanje, želja da se uči, smatrano je kao nešto nepristojno, stidno, jer to nije žensko zanimanje, i samo bi moglo da smanji izglede na udaju.

„Dobijajući vaspitanje, koje je bilo gore nego jadno i ništavno, gore nego izopačeno i izveštačeno, okovane železnom tiranijom varvarskih običaja i obzira, pošto su bile čitavog života žrtve tudje apsolutne vlasti, najpre robinje svojih roditelja, a posle udaje svoga muža, smatrajući za grešno i stidno predavati se kakvom umnom interesovanju, umetnosti, nauci, — one, te sirote žene, žele da sva blaga života koja su im društvenim zakonima zabranjena pronadju jedino u ljubavi, i, razume se, skoro uvek one se gorko razočaraju". Na ovaj način karakteriše položaj savremene žene poznati kritičar i publicista, Belinski. Tako i same žene, bar njihove najtalentovanije pretstavnice, kao što su bile: pesnikinja Žadovska i književnica Zinaida R-va, počinju u to doba da protestuju protiv svog položaja. Zinaida R-va u svom delu „Ideal" gorko se žali da je svet sada stvoren samo za muškarce. Ako se ženi nade na porodičnu sreću ne ispune, šta će joj ostati? „Sada se žene radjaju da bi se dopale, mamile, zabavljale muškarce."

Velike reforme 60-tih godina, koje su donele likvidaciju kreposnog prava i fizičke kazne, uvodjenje suda sa porotom, opštu vojnu obavezu, delimične mesne samouprave i nešto nalik na slobodu štampe, uzdrmale su celokupno društveno uredjenje. Naravno da se njihov uticaj osetio i u ženskom pitanju.

Istakao se problem ženske samostalnosti, neophodnosti resenja pitanja materijalnog opstanka žena na neki drugi način, van udaje. Tome su doprineli: oskudica u materijalnom stanju plemićsko-spahiskog staleža, i porast sitnoburžoaskog staleža intelektualaca. U vezi sa reformama te dve socijalne pojave odjednom su dobile većeg maha. Značajnu ulogu je odigralo raspoloženje koje se tada stvorilo u društvu. Odjednom je otišla u prošlost čitava epoha ruske istorije i to jedna teška, mučna, ropska epoha. Reforme, koje su doticale skoro sve strane društvenog života, nizale su se neprekidno jedna za drugom i izazvale u društvenim radovima ogromno oduševljenje. To oduševljenje, taj redak društveni polet, kojih se savremenici čak mnogo godina docnije sa uzbudjenjem sećaju, kao da su razbili prepreke koje su sprečavale ženama put u život. U istoriji drugih zemalja teško se može naći nešto slično onom pokretu masa, koji je, kao kakva epidemija, obuhvatio žene u to doba.

„Običaj je zatvorio pred nama čak i one puteve delatnosti koje nam nije zabranio zakon", govori nosilac ideala žena tog doba, junakinja romana Černiševskog „Šta da se radi". „Za nas je tesno na ovom jednom putu koji nam je ostavljen. Razume se, teško je krčiti nov put. Ali od onih puteva koje nam je zatvorio običaj, ja mogu da radim na svakom. Samo moram da se rešim da izdržim prvi sukob sa običajima". Javilo se mnogo žena koje su odlučile „da izdrže prvi sukob s običajem" i da prokrče nove puteve.

Ogroman talas, kao kakva bujica, zapljusnuo je stare plemićske kuće isto tako kao i sitnoburžoaske kućice. On je izvukao iz njih stotine mladih dvojaka, koje su napuštale svoje porodice i sa radosnom energijom spremale se za rad i oskudicu. Sve to radilo se samo zato da bi se dobila ženska nezavisnost, njena samostalnost, njeno pravo da bude čovečanska ličnost, a ne samo buduća supruga i da bi najzad osvojila pravo učiti, dobijati stvarna istinska znanja. Pošto devojka nije mogla da dobije poseban pasoš bez pristanka roditelja, sada u cilju njenog oslobođenja od porodičnog tutorstva, uveliko se iskorišćavao fiktivni brak, kako je to prikazao Černiševski u svom romanu „Šta da se radi". Podloga tog romana bila je stvarni događaj.

Stvarni život M. Bokove-Sečenove, njenog prvog muža d-ra Bokova i drugog muža poznatog fiziologa Sečenova, potpuno odgovara u romanu Veri Pavlovnoj, Lopuhovu i Kirsanovu. Oslobođenje žene bilo je onda jedna od omiljenih lozinki i kod muške omladine, zato se odbijanje takve usluge smatralo za nedostojno kulturnog čoveka. Osim već navedenog imena M. Bokove, prve ruske žene-lekara, koja je dobila mogućnost da uči samo blagodareći fiktivnom braku sa nastavnikom svog brata, Bokovom, da spomenemo samo ime slavne naučnice svetskog glasa Sofije Kovalevske. I ona je morala pribeći istom sredstvu da bi sebi omogućila studije.

Da bi se izdržavale za vreme svojih pokušaja samostalnog života žene se bavile prevođenjem sa stranih jezika, davanjem časova. Karakteristična je pojava tog doba stvaranja mnogobrojnih radnih zadruga, najviše krojačkih i knjigovezačkih. One su se pojavile pod uticajem pomenutog romana i bile zasnovane na potpunoj jednakosti svojih članova i opštoj svojini sredstava proizvodnje. „Svuda su počele da niču svakojake zadruge, krojačke, obućarske, knjigovezačke", — seća se Skabičevski. „Roman „Šta da se radi" izazvao je mnogo pokušaja organizovanja krojačkih radnih zadruga na novim osnovama", — ponavlja u svojim uspomenama Vodovozova. „U prethodno doba, — piše Zasulič o 1868 godini, „udruženja su nicala kao pečurke, ali veliki deo njih uskoro je propadao". Ipak, kako svedoče druge savremenice (Uspenska i dr.), veliki broj tih zadruga nije bio tako loše sreće, kako to tvrdi Zasulič, nego se održao dosta dugo i donosio zaradu mnogim ženama.

Ženski pokret 60-tih godina pojavio se, kao reakcija dotadašnjeg preteranog razvijanja samo jedne strane ženske ličnosti: njene ženskosti. Boreći se protivu tog lažnog shvatanja suštine jedne žene, emancipovane žene 60-tih godina često su zapadale u drugu krajnost. Čak i u njihovoj spoljašnjosti bilo je mnogo preteranog. Pošto su odbacile tadašnje komplikovane frizure, one su se kratko, na muški način, šišale, počele da puše cigarete, trudeći se da podražavaju grubim muškim manirima. Svaka briga o svojoj spoljašnjosti, svako žensko koketiranje smatralo se nedopuštenim. Karikaturnu sliku takve emancipovane žene ostavio nam je Turgenjev u ličnosti Kukline. Ali odjek kod savremenika, koji nam je sačuvala književnost, nije se ograničio na tom snishodljivom potsmehu. Čitav niz književnika u svojim delima ogorčeno je napao ženski pokret, neštedice je obasipao njegove pretstavnike blatom, pogrdama, klevetama (Leskov — Stebnjicki „Nema kud", „Na noževima", Pisemski „Ustalasano More", V. Krestovski „Panurgovo stado", Kljušnikov, „Fata Morgana i dr.)

Ta književna dela svedoče o negativnom stavu značajnog dela društva prema ženskoj emancipaciji. Dovoljno je pročitati ova dela pa da se sasvim jasno shvati u kakvim su teškim prilikama, i pod kakvim bujicama potsmeha i kleveta morale žene da krče sebi nov put. U „S-Peterburgskim Vjedomostima" od 20-X-1865 g. nailazimo na izveštaj o sudjenju nekom G. Bibikovu zbog njegove knjige „Kritičke studije". On je bio okrivljen da „napisavši na svom štitu reči „ženska emancipacija", svuda i uvek lomi koplje za potpunu i bezuslovnu jednakost žena s muškarcima, kritikujući pri tome i sam brak u njegovoj istoriskoj formi. On smatra ljubomoru za osećanje koje nije dostojno čoveka, i misli da će ovo osećanje iščeznuti onda kad žene budu postale jednake muškarcima. G. Bibikov je predat sudu zbog svojih mišljenja o bračnom moralu". Taj slučaj dobro prikazuje pod kakvim je okolnostima moralo da se radi na ženskoj emancipaciji. Ali ipak toliko je velika bila radost disati slobodnim vazduhom čovečanskih interesovanja, koji je zamenio zagušljivu atmosferu uskoženskih osećanja, da su se te smele žene, uprkos svojih materijalnih i moralnih teškoća, osećale srećne, u uspomenama koje su objavljene. U časopisu „Zvezda" 1935 g. jednoj od tih pionirkinja bilo je postavljeno pitanje: „Svakako je misao o značaju vaše delatnosti za budućnost bila ono što vam je pomagalo da izdržite na vašem putu uprkos teškoća, koje su vam u tome smetale?" — Žena je odgovorila jednostavno, ali dosta rečito: — Radili smo tako za sebe lično. Mi smo osećale da dišemo, živimo i bile smo srećne".

Značaj te prve stvarne revolucije, koju su izvele žene 60-tih godina, preokret koji je bio sproveden u glavama, moralu i običajima ruskog društva, bio je ogroman. Oštro i odlučno ženske ruke su uništile niz vekovnih predrasuda i izvele ženu na

nov put. Pre svega na put ka znanju. Povodom novih univerzitetskih pravila svi ruski univerziteti podneli su svoje referate, u kojima se zvanično potvrdjuje pojava za vreme 60-tih godina velikog broja žena na svima univerzitetima, naravno samo u svojstvu privatnih slušalaca. Skoro svi univerziteti, izuzev Moskovskog i Derptskog, izjasnili su se tada u korist puštanja žena na univerzitete. To ipak nije bilo odobreno i pravilima, i univerzitetska vrata ostala su u stvari ženama zatvorena. Onda je otpočelo veliko putovanje žena na strane univerzitete. Primer prvih ruskih žena Suslove i Bokove, koje su 1868 godine stekle u Cirihu doktorsku diplomu, naterao je veliki broj žena, da podju njihovim tragom. U proleće 1872 g. od 300 slovenskih studenata, koliko ih je svega bilo u Cirihu, 105 bile su žene.

Jedna od najizrazitijih pretstavnica generacije žena sedamdesetih godina, koje su zamenile žene, šesetih godina na poslu oslobodjenja žene, bila je Figner. Ona govori o pobudama žena zbog kojih su otišle u inostranstvo:

„Stimulus za moj rad, moja tri bitna cilja bili su: ekonomska samostalnost, umni razvitak i moja korisnost svetu. „Naš dolazak u inostranstvo, naša težnja za univerzitetom nije bila moda ili lakomislena taština. Mi smo bile jedne od prvih žena koje su uspele da dodju na strane univerzitete. Ali nama nije bilo lako da ovo postignemo. Predrasude palanačke sredine, otpor toj novoj pojavi od strane roditelja, njihova bojazan da puste ćerke u nepoznatu daljinu, materijalne teškoće — sve to nije bilo lako savladati.

Isključivo feminističke lozinke, ideje ostvarenja ženske jednakosti nisu više zanosile aktivne žene 70-tih godina. Ruski ženski pokret onda je dobio onu svoju karakternu crtu, koja mu je dala njegov značaj i snagu. Umesto lozinke oslobodjenja žena stavile su borbene žene 70-tih godina na svoju idejnu zastavu lozinku: opšte oslobodjenje čoveka. Na taj način one su spojile ženski pokret sa opštim društvenim pokretom, u koji su odmah ušle kao aktivne učesnice.

„V. Figner tvrdi da je medju njenim savremenicama u Bernu bilo samo nešto malo mladih žena i devojaka koje su težile za sršavanjem medicine, kao takve. One su postale vešti lekari. Ovaj deo studentkinja može da se ubroji u pionire ruskog ženskog pokreta, koje su se borile za jednakost u višem školovanju i sa sjajnim uspehom osvajale to pravo. Ali studentkinje u masama nisu bile branioci „ženskog pitanja" i sa potsmehom su primale svaku primedbu. „Mi nismo došle zato da pomognemo faktičkom rešavanju ženskog pitanja, mi smo čak smatrale da za njega i nije potrebno takvo rešavanje. To je već bila stvar prošlosti. U načelu jednakost žene i muškarca bila je dobivena još 60-tih goidna. Te godine ostavile su idućim generacijama bogato nasledstvo demokratskih ideja. Mi nismo došli u Cirih zbog više škole uopšte. Mi smo tražile stručno školovanje, i

većina je išla na medicinski fakultet da bi imala u rukama oružje za društveni rad. Želja da budemo korisnije društvu — evo najboljeg formulisanja duševnog raspoloženja ciriške omladine 1872 g."

Uskoro je ženska omladina u Cirihu počela da teži drugom znanju osim stručnih medicinskih nauka. „Sve je bilo novo i neočekivano za nas, kako u knjigama koje smo nalazile u biblioteci, tako i u zemlji demokratije, o kojoj se u otadžbini moglo samo vrlo malo pročitati. Medjutim, mi smo se ovde na praksi upoznavale sa slobodom reči i organizacije i videle smo visoki kulturni nivo naroda, koji se time koristio. Biblioteka i život ukazivali su nam da je potrebno proučavati ne samo medecinu nego i društvene nauke", — piše V. Figner. Težnja za takvim znanjem stvorila je niz pojedinih kružoka. Skoro sve članice uzele su posle aktivnog učešća u društvenom pokretu u Rusiji.

Interesovanje i pažnja koju je delatnost ciriških studentkinja izazvala kod društva i naročito kod omladine u Rusiji, naterali su rusku vladu da u proleće 1873 g. zabrani ženama dalji boravak u Cirihu. Jedan deo studentkinja razišao se na druge švajcarske univerzitete. Drugi deo se vratio u Rusiju da tamo ostvari ono što je smatrao za svoj zadatak: naime, donele su stečeno znanje narodu, pomogle su u borbi za bolji život. Za što uspešniji rad u narodu, za stvarno zbližavanje s njim bilo je potrebno, prema mišljenju omladine, doći u isti takav položaj u kome je bio i narod. Potrebno je bilo da se izjednače s prostim svetom, da se bave fizičkim radom, da piju, jedu i da se oblače kao i taj narod.

Veliki „silazak u narod" obuhvatio je 37 gubernija Evropske Rusije. On se sastojao u tome da su inteligentni omladinci, obučeni u seljačko i radničko odelo, pošto su donekle naučili obućarski ili stolarski zanat, išli u narod, u cilju da se spoje sa njim, svom dušom. Taj pokret brojao je u svojim redovima mnogo žena. Za svoj zadatak one su smatrale pripremanje miliona nepismenog nekulturnog naroda za više forme državnog uredjenja. U skladu sa tim zadatkom čitava njihova delatnost imala je da nosi karakter mirnog prosvetnog kulturnog rada. „U stvari, veli V. Figner, rad „narodnjaka" (tako su se zvali učesnici tog pokreta) morao je da se sastoji u takvom radu koji se u svima državama zvao kulturan rad". U svojoj delatnosti napredne žene sedamdesetih godina u velikoj meri rukovodile su se uporedo socijalističkim teorijama i jevandjelskim učenjem. O velikom uticaju, koji je Jevandjelje imalo na njihov život govore u svojim uspomenama istaknute pretstavnice tih žena, kao što su V. Figner, V. Zasulič i Breško-Breškovska.

Sjajnu sliku devojaka tog doba dao nam je Turgenjev u „Novini", gde je u licu Mašurine, kako to tvrdi V. Figner, prikazao V. Ljubatovič, a u Marijani — Lidiju Figner. Te mlade

devojke istupile su pred javnošću kao učesnice procesa pedesetorice, u kom su skoro polovina optuženih bile žene. One su tada izazvale svojom pojavom simpatije čitavog društva i oduševile čak veliki broj tako visokih uglednih ličnosti za koje ne sme da se pomisli da su bile levičarski raspoložene, kao naprimer kancelar knez Gorčakov, adjutant cara general Kladiščev i drugi.

Bezbroj drugih ženskih imena, osim učesnica tog sudjenja (sa Bardinom na čelu), zauzima vidno mesto u ruskom društvenom pokretu. Da spomenemo kao najistaknutije samo sestre Veru, Lidiju i Jevgeniju Figner, Sofiju Perovsku, Katarinu Breškovsku, V. Zasulič, Gesju Gelfman i dr. Ove žene su u svom radu išle rame uz rame sa muškarcima, učestvujući podjednako u svima teškoćama i žrtvama, težeći oslobodjenju i prosveti ne samo žena nego i čitavog naroda uopšte. Čitav niz žena završio je usled toga svoj život u Sibiru, u zatvorima ili na gubilištu.

Zbog te bitne odlike ruskog ženskog pokreta sve su progresivne stranke odmah posle prelaska Rusije na ustavnost jednoglasno priznale neophodnost uvodjenja potpune ravnopravnosti žena. Naročiti odbor Državne Dume u saradnji sa pravničkim odborom Saveza ženske ravnopravnosti popisao je sva ograničenja ženskih prava koja su se nalazila u pojedinim zakonima, da bi sva ta ograničenja bila odjednom ukinuta. Raspuštanje Dume sprečilo je da se to izvede.

Akcija žena sedamdesetih godina i njihovih sledbenica, koje su učestvovale u radu na oslobodjenju naroda, doprinela je uspehu borbe za žensku ravnopravnost, koju su počele žene šesdesetih godina. Zato se imena tih žena koje nisu nikad bile feministkinje, mogu sa istim pravom uneti u spisak boraca za žensku emancipaciju kao i imena A. Filosofove, N. Stasove, E. Lihačeve, V. Tarnovske i drugih žena, poznatih zbog svojih zasluga u radu na razvitku ženske prosvete. Govoreći o ženskoj prosveti može se s pravom tvrditi da je više žensko školovanje u Rusiji bilo u glavnom stvoreno blagodareći radu samih žena. „Stvaranje više ženske obrazovanosti koje je samo mali broj muškaraca pomogao, a protivu kojeg je istupao veliki broj ljudi, bilo je rezultat rada ženskih ruku". (Džanšijev: Doba velikih reforma).

Kada je ženama bilo zabranjeno da posećuju univerzitete, počeli su da se stvaraju u pojedinim varošima, uglavnom u Moskvi i u Petrogradu, privatni viši ženski zavodi (kursevi). U većini slučajeva svi ti zavodi ponikli su zahvaljujući ženskoj inicijativi i novcu, prikupljenom energijom samih žena. Na taj način je medju drugima postao i najznačajniji Viši ženski zavod u Rusiji, koji je dugi niz godina bio glavni rasadnik ženske prosvete. To su P e t r o g r a d s k i, takozvani Viši Ženski kursevi Bestuževa. Sva istorija ruske više ženske škole pretstavlja

neprekidnu borbu izmedju vlade koja je zatvarala više ženske zavode, i žena, koje su ponovo te zavode pod novim nazivima vaskrsavale.

Prvi viši ženski zavod bio je organizovan u Moskvi u oktobru 1869 godine, inicijativom ženskog udruženja i dobio je naziv „Lubjanskih kurseva". U Petrogradu još 1868 godine bila je predata univerzitetskoj vlasti molba sa 400 ženskih potpisa o uvodjenju predavanja za žene. U januaru 1870 godine tamo su počeli tako zvani „Vladimirski kursevi", koje je organizovalo istih 400 žena. Iste godine ponikla je i Viša ženska škola prirodnih nauka u Kijevu.

Tačna odredjena organizacija viših ženskih kurseva, u kojima je predavanje dobilo univerzitetski karakter, bilo je uglavnom sprovedeno sedamdesetih godina. Vlada je bila uznemirena što se veliki broj ženske omladine, usled nemogućnosti studiranja u Rusiji, sakupljao u Cirihu, gde se brzo upoznavao sa slobodoumnim idejama. Zato je bio stvoren naročiti odbor, a sačinjavali su ga ministar prosvete, ministar unutrašnjih dela i načelnik političke policije. Taj odbor imao je da prouči pitanje — „o merama koje je potrebno preduzeti zbog stalnog porasta odlaska žena na Ciriški univerzitet i zbog nekih žalosnih pojava u njihovoj sredini". U odboru je bilo odlučeno: da u cilju borbe s tim pojavama treba iako s bolom dopustiti otvaranje viših ženskih kurseva u Rusiji, pošto se tu može lakše sprovoditi kontrola celokupnog rada. Na osnovu te odluke bilo je 1872 godine odobreno profesoru Gerije da otvori u Moskvi više ženske kurseve sa univerzitetskim programom i načinom predavanja. Ta škola je zamenila Lubjanske kurseve. Godine 1886 kursevi Gerije bile su zatvoreni, a ponovo su vaskrsli tek 1900 godine. U Petrogradu u zamenu za Vladimirske kurseve bili su 1878 godine otvoreni takozvani „Viši ženski kursevi Bestuževa", koji su dobili svoj naziv po imenu prvog direktora.

Kursevi Bestuževa, ne samo da nisu zaostajali od univerziteta u programu i kvalitetu rada, nego su čak po vrednosti profesora ponekad nadmašali univerzitet, jer su u njima, kao u privatnoj ustanovi, bili sakupljeni najbolji naučnici, koji usled raznih razloga nisu mogli predavati na unverzitetu. Značaj te škole za žensko obrazovanje bio je ogroman. Godine 1909 u njoj je učilo 5.177 žena. Taj broj je još porastao narednih godina. Neznatna novčana pomoć državne blagajne (3.000 rubalja godišnje, i plata koja je dolazila od samih studentkinja pokrivali su samo 58% svih rashoda za izdržavnje škole. Ostale rashode uzimalo je na sebe „Društvo za prikupljanje sredstava za izdržavanje Viših ženskih kurseva", na čelu kojeg su stajale Filo-

sofova, Stasova i druge. Članovi tog društva uglavnom su bile žene i njegovom inicijativom su kursevi Bestuževa ponikli i niz godina bili vodjeni.

U veliko je koraknula viša ženska prosveta posle preokreta 1905 godine, kada je ponikao niz novih viših ženskih škola u prestonicama i drugim varošima. Godine 1905 žene su bile puštene na univerzitet, ali uskoro ovo je bilo ponovo zabranjeno. Bilo je samo dopušteno da žene po svršetku kurseva Bestuževa i kurseva Gerije mogu polagati poslednje državne diplomske ispite na univerzitetu uporedo sa muškarcima i na taj način dobijati univerzitetsku diplomu.

Promene koje su izazvali događaji 1905 godine u državnom i društvenom životu Rusije, imale su uticaj i na ženski pokret. Tada u tom pokretu, koji je sve dotad išao tokom opšteg društvenog pokreta, pojavljuju se struje sa čisto feminističkim lozinkama. „Savez ravnopravnosti žena", kome su na čelu stajale pretstavnice liberalne-buržoaske stranke „ka-de" Tirkova, Miljukova i druge, objavio je za svoj cilj borbu za jednako izborno pravo žena, za povećanje broja profesija pristupačnih ženama. Godine 1908 broj članica tog saveza iznosio je 8000 žena. Feministkinje su organizovale svoj politički klub i 1906 godine su podnele prvoj Državnoj Dumi molbu o izbornom pravu žena. Na toj molbi bili su prikupljeni potpisi ne samo žena buržoaskog staleža nego i znatan broj potpisa radnica i seljanki.

U decembru 1908 godine inicijativom feministkinja u Petrogradu sastao Prvi sveruski ženski kongres. Na njemu se skupile 1053 žene od kojih su 45 bile pretstavnice radnica. Protivurečnost izmedju dve struje, na koje se sada podelio ženski pokret, došla je na tom kongresu do jasnog izraza. Pretstavnice radnica su oštro protestovale protivu ideje stvaranja jedinstvene ženske organizacije sa feminističkim lozinkama, koja bi imala da obuhvati žene svih staleža. Kada je ipak kongres prihvatio tu ideju i počeo proučavati njeno ostvarenje, radnice su demonstrativno napustile kongres.

Veliki svetski rat i s njim vezana oskudica u radnoj snazi otvorili su za žene niz profesija i dužnosti, koji su im bili dotada zabranjeni.

Posle 1917 godine rad je upućen na podizanje kulturnog nivoa žene i na ostvarenje ženske ravnopravnosti u društvenom shvatanju i običajima širom zemlje. Treba imati u vidu da položaj žena u različitim staležima stare Rusije nije bio jedan isti. U srednjem staležu, u krugovima dorevolucionarne inteligencije, žene su uživale takvo priznanje svoje nezavisnosti i prava čovečanske ličnosti, kakvo nisu imale u to vreme ni žene

zapadne Evrope. To se pre svega objašnjava akcijom samih žena, njihovim velikim učešćem u društvenom radu.

Međutim, na selu žena je bila potišteno, zapostavljeno, nepismeno stvorenje. Naročito je težak položaj žena bio u oblastima sa muslimanskim stanovništvom, kao naprimer u Uzbekistanu, Tadžikistanu, Turkmenistanu itd. Iako su sada sva pravna ograničenja teorijski uništena, postoji još potreba neophodnog velikog rada na stvarnom oslobodjenju žena.

Николај Јелењев

ИДЕЈА РАДА У СВЕТСКОЈ УМЕТНОСТИ

I. ЧЕХОСЛОВАЧКА УМЕТНОСТ

Естетичка свест човечанства развијала се током дугих векова пре него што је идеја рада у уметности заузела одговарајуће место. Рад као облик стваралачке људске делатности почео је привлачити пажњу уметника у почетку развоја како европских, тако и источних култура. Међутим, уметник, а тим пре друштво, осетили су много касније рад као евентуални предмет естетског доживљавања и репродукције. У току дугог времена рад је за уметника био само спољна чињеница. Што се пак тиче друштва, оно је сазревало још касније, да би могло ценити и тумачити, идући за уметником, рад као естетичку могућност. Идеја рада у уметности, у своме почетном стању, постојала је неколико хиљада година, као семе бачено на камен. Ово због тога што је уметник, иако је често откривао идеју рада, није могао да је примењује и развија — био је лишен економског и психолошког ослонца, т.ј. није имао социално погодне и довољно сазреле средине.

Да објаснимо ту мисао. Уметник не може да ствара ако се не обраћа друштву. Исконска везаност и сарадња индивидуе и колектива у овом случају веома је изразита. Ово је основни закон социологије уметности, коме су били потчињени чак и највећи генији духа. Историја пак зна примере потпуног одвајања уметника од друштва, што се у критичким епохама догађа најчешће. Уметник својим идејама може или да претекне друштво или да закасни, завршавајући извесни културни циклус. У таквим моментима уметник остаје усамљен, стран савременицима. Тако, на пример, крајња индивидуализација у уметности, снажно испољена у последњој четвртини деветнаестог века, богато расцветана крајем тог века и почетком двадесетог, потврђује оно што смо малочас рекли. Потрошња такозване »напредне уметности« тих епоха је минимална, та уметност служи веома скученом социалном кругу, док је за потрошача из широких маса, неискусног, туђа и несхватљива.

Већ симболизам, који се кочоперно разметао принципом »l'art pour l'art«, постао је искључиво својина салона; струје као што је кубизам или надреализам само завршавају ову културно социалну кризу. Будућност, и то веома блиска будућност, показаће да баш надреализам не само што није револуционарна појава, већ је дубоко реакционаран, анархистички и покушава да се врати индивидуалној самовољи, духовно усамљеним прецима: на пример, француски песник Артур Рембо, руски сликар Чурљанис, пољски романсијер Пшибишевски и тако даље. Апокалипса остаје наравно, најграндиознији пример неконтролисаног стварања. Апокалиптичка уметност данашњице има мноштво присталица, почевши од Пабла Пикаса па до Паула Клеа. Географско простирање утицаја ове уметности обрнуто је пропорционално његовом социалном продирању и значају. И овде суштина проблема није у друштву данас тобоже глувом за уметност, нити у нараштају, који уметници неправично окривљују за »футбалску« психологију, већ у трулости основа естетичких учења, која се оријентишу према сумњивом »примату« неограничене личности. Уметност престаје бити социална појава чим је добила одлике чулног каприса или философског ребуса потеклог из презасићености.

Данашња архитектура, непосредно ближа животу и увек проверавана законом неопходности, насупрот томе, сјајно показује колико је данашње друштво осетљиво за облике општељудског значаја, за облике прогресивне. То се нарочито може рећи о државама са новом социалном структуром, у које спада и Чехословачка. Демократски дух чехословачког народа претставља појаву веома трајну, перманентну, појаву која превазилази и надвишава све привремене политичке доктрине. Моје уверење да је демократска стихија садржана у самом бићу нације учвршћују још и многе одлике чехословачке уметности. Али пре него што бисмо проговорили о тенденцијама које нас интересују и о испољавањима те уметности, задржаћемо се на извесним општим напоменама и навешћемо неколико историских чињеница.

Идеја рада у уметности, као што ћемо касније видети, појављивала се свуда, али се увек и гасила, јер тек деветнаестом веку, који је радикално поставио социалне задатке, постаје потпуно јасно да рад не мора значити проклетство у његовом библиском формулисању, већ и стваралачки процес који испуњава живот, улепшава га и даје му виши смисао. Сво је могло да се догоди само од тренутка стварања новог социално организованог чиниоца, радне средине која већ располаже властитом конституисаном свешћу, која је изишла из свог полуаморфног стања (као пример могао би се навести још и енглески пролетаријат у почетку прошлог века, пролетаријат који је уништио ткачке разбоје, не говорећи већ

о генерацијама такозваног »великог сељачког рата« у Немачкој, 1525 године). Тек као последица дуготрајног развитка друштва и државе, уметност је, напустивши митолошке представе, постепено почела интересовати се за смртног човека, проналазити лепоту у стварном и свакодневном животу. Потпуно усамљено место у овом погледу припада холандској уметности шеснаестог и седамнаестог века (могло би се напосе говорити о Петру Брајгелу (1525—1569), кога зову још и сељачким Брајгелом). Овде је вековној традицији нанет први свирепи ударац и као њена смена почеле долазити идеје демократске уметности и нове естетике.

Поједине варнице идеје рада у уметности разбацане су на животном путу многих поколења, али све су то неповезани, самостални покушаји. Они су се скоро увек бавили спољном странком сижеа, а понекад су га испуњавали друкчијом садржином. У последњем случају сликање рада добијало је обележје службене симболичне илустрације (Египат) или обележје алегорије (сликање јеванђелиста Матеје од првих векова хришћанства). Антички свет није могао да сматра рад задатком достојним естетског доживљавања, пошто је рад био судбина робова. Касније античка уметност и хришћанска уметност у почетном периоду, у вези са ширењем Христовог учења, као да открива помало уметнику могућност да говори о човеку и раду на реалном плану, али историска судбина ставља Европу пред такве форме социалног и државног живота које тек у ново доба почиње коренито да се ломе. Сем тога чим је четврти сталеж добио облик социално формираног организма, а тај процес у разним државама још није био ни изблиза завршен, уметност, одговарајући социолошком реду ствари, почиње ревносно да интерпретира идеју раду. Од епизодних случајних слика људског рода које су у ново време дуго носиле ознаке анегдотичног жанра, уметник се уздиже до тумачења рада као човекове мисије на земљи, као највишег човековог циља. Да бисмо ово схватили, сетимо се Ж. Ф. Милеа у његовим делима »Angelus« и »Скупљачице класја«, »Зидара« Х. Курбеа, »Ковачнице« Адолфа Менцела, овог дела које, према Вермановим речима, претставља »снажан комад људског рада«, задржимо се на »Предионици лана« Макса Либермана, оценимо смисао вајарства Константина Менјеа, гравира и литографија Кете Калвица посвећених социалним проблемима. Хармоничан рад је својина далеке будућности, судбина поколења која долазе, али у томе да рад садржи благотворно начело и храбру стваралачку радост сведочили су већ Ходлер у Швајцарској, М. Алеш и Упрка у Чехословачкој- Идеја рада развија се не само у ликовној уметности. Остављајући на страну књижевност, забележићу да се у деветнаестом веку у музици обрађује исти проблем. Чајковски у своме делу »Годишња доба« (дванаест

месеци) даје песму косача (јули), слику жетве (август). Касније Мусоргски компонује Швађу. У Француској Алфред Брино написао је оперу »Messidor« (десети месец републиканске године). У наше доба Макс Брант пише оперу »Машиновођ Хопкинс«. С. Прокофјев је дао балет »Челични скок«, токату »Фабрика«, Мосолов »Ливницу«. У сваком случају, важно је то да је, од момента кад је почела да се формира уметност заинтересована за рад, прибегавајући час његовом реалном сликању, час алегоричном претстављању, у историји уметничке културе приметно испољавање и постепено развијање демократске естетике. Теократска естетика, коју је стварала свештеничка каста, угасила се одигравши своју улогу. Богови Олимпа умрли су већ одавно. Ако их још понегде сликају, то је прашњиви реквизит академија и заостатак прошлости. Реформациони покрет задао је први ударац теократској уметности. Уметност феудалног доба и аристократска естетика, и поред извесних својих значајних манифестовања, остају само историске чињенице којима је место искључиво у прошлости. Као социална јединка и као стваралачка сила, буржоазија се показала мање даговечна и плодна. Њена уметност није створила узоре који би хранили свет кроз низ векова, као античка уметност. Уосталом, констатујући то, морамо подвући да, ако се жели правилно схватити еволуција уметности, морамо водити рачуна о још једном чиниоцу — релативној садржајности људског живота. У доба буржоаске уметности саобраћајна средства већ су била достигла такав ниво савршенства да је живот добио други темпо, несличан ономе у времену кад се није знало ни за примену паре, ни за телефон, ни за фотографију и т.д.

Данашњица у свим њеним подручјима — политици, привреди, праву или техници — сведочи о томе да будућност припада тесно збијеним, поравнатим и организованим, слично правним лицима, људским колективима. Уметност те етапе развића људског друштва као да се већ назире, али она је још увек феникс који се појављује из пепела. Појава те уметности не може да буде тренутна, али њени изданци који ишчезавају или се развијају, претвориће се, на крају крајева, у зрелу, широку њиву. Естетика те уметности једно од главних места одређује људском раду. Наравно, ови закључци широко генералишу, а донекле и упрошћавају чињенице, али напоредо с тим еволуција уметности и развој идеје рада у њему упућују нас да претпостављамо баш тај резултат.

Предмети које уметник обрађује, у крајњој линији, нису многобројни. Неки од њих искоришћују се током читавих векова, а појава новог мотива у суштини је веома ретка. Иконографска страна дела и предмет играју другостепену улогу. Важно је да се имају у виду облици дела и његова уну-

трашња садржина, његова идејно емоционална засићеност и правац. Релативни значај предмета убедљиво је објашњен самом историјом уметничке културе. Историја уметности (и књижевности) показују да је предмет често оквир, тако рећи шема дела. У пластичним уметностима може се навести мноштво примера подређене улоге предмета. Мотив »три грације«, три наге женске фигуре које композиционо решавају задатак декоративне симетрије и ритмичког јединства ми налазимо, на пример, кроз читав низ столећа. Он се може срести у помпејском сликарству, али у том тренутку мотив о коме је реч претставља само дериват вајарске групе. Касније уметници се враћају томе предмету у доба ренесансе (Ботичели, Тициан, Рафаел, Жермен Пилон) и, најзад, чак и у деветнаестом веку. Други пример који објашњава споредну улогу предмета навешћу из књижевности. Предмет за своју чувену комедију »George Dandin« Молијер је узео од Бокачија, а овај се њиме послужио из једне збирке стихованих прича дванаестог века. У ту збирку поменути предмет дошао је из старе индиске збирке »Делопале« написане пре Христова рођења.

Та прича била је прво преведена са санскритског језика на персиски, а касније на арапски, јеврејски, асирски и грчки. Крсташи су, по свему судећи, донели причу у Француску, где је она била прво позната у латинском преводу. Тек касније преведена је на француски језик. Из свега овога види се да за нас није интересантна иконографија рада, већ његова интерпретација, његово место у свести савременог уметника и друштва.

Сликање рада може се наћи и у првим фазама уметности, како код несталих култура, тако и код оних које тек полазе стазом свога развоја. Наравно, рад у овим случајевима претставља спољну чињеницу. Уметник, тако рећи, констатује једноставно чињенично стање у животу. На једном примитивном цртежу нађеном у брдима Тегнеби, у Бугослени (Шведска), насликан је на камену још у бронзано доба, несигурном руком, али потпуно јасно, пар волова упрегнут у нешто слично плугу. Иза волова иде човек. У томе цртежу ми видимо само одблесак земљоделског живота. Смисао рада овде, наравно, још неуколико није објашњен. Посреди је обично констатовање облика живота. Исти став према раду видимо и данас код полукултурних народа. На Палауским острвима, чији су становници полукултурни микронезијци, зидови кућа пуни су примитивних слика лова на китове. Исто тако важно је да ми видимо тај естетско ембрионални феномен не у сфери маште, мита, већ у сфери реалних односа. Јер само на основу реалних чињеница могла је да се створи демократска естетика. Враћајући се историји уметности, налазимо сцене свеског живота у уметности старог Египта, иако је њихова унутрашња устремљеност била, у крајњој линији,

службена, произвољачка. »Све ове репродукције живота у његовим разноликим испољавањима имале су један циљ — морале су да славе покојника на земљи и да му чине услуге у загробном животу. Жанристичке слике на плану пејзажа, као и призори из сеоског и ловачког живота играју исту улогу као и сликање јела потребних покојнику« (К. Вермон). Јер, вели исти научник: »Египатски свештеници учили су да загробни живот покојников зависи од стања његова тела на земљи после смрти, од тога чији је облик оно добило, а исто тако од жртава у виду јела и пића које су принете његовој сени (Ка) или су, у најмању руку, насликане на зидовима његове гробнице старањем покојникове родбине«. И асирској уметности није страно сликање рада. Познати рељеф из дворца у Кујунцику цара Сенахериб-а (705—681 пре Христа), који је срушио Вавилон и освојио Египат, претставља групу радника што вуку кола пуна ужади и греда (рељеф се чува у Британском музеју). Непосредно доживљавање рада у даном случају је несумњиво, а циљ му је да се објасне Сенахерибови грађевински потхвати.

Епоха процвата микенске уметности (чији је реон простирања био дуж обала и на острвима Егејског Мора), везана за доба од 1500 до 1300 године пре Христа, створила је дивне слике лова на дивље бикове. Ове се слике налазе на пехарима из Амикала (Вафио). Ови судови покривени су цртежима који превазилазе по снази, убедљивости и савршенству композиције све што је уметност створила пре процвата старе Грчке. Било би погрешно тумачити ове значајне рељефе као одјек естетике ловачког живота. Тај сиже, очигледно, био је још онда омиљен (што доказују исто тако фрагменти фресака у двору у Тиринфу), а говорио је о људској вољи способној да укроти дивљу стихију. Симболично, у својству синтезе решена композиција поменутих рељефа на пехарима, коју је Верман, по моме мишљењу, нетачно протумачио, сведочи о томе непосредно.

Грчкој уметности у временском размаку између 575 и 475 године пре Христа, који неки научници обележавају као епоху од почетка појављивања имена уметника до почетка персиских ратова, припада позната чаша Аркизелаја која се налази у париској ковници новца. На чаши је насликан Аркизелај, цар Кирене, грчког града у Ливији, који, седећи на лађи, посматра мерење силфиона приликом утовара. Насликана сцена пуна је покрета и живота. Уметникова намера потпуно је јасна: да се претстави и уздигне миран рад који напредује под надзором мудрог цара.

Основна је одлика античке уметности каснијег доба њено интересовање за обичног човека, без митолошких примеса. Појављује се натурализам. Уметник почиње да приказује раднике, сељаке, просјаке, певаче и тако даље. Друштвена

свест већ наслућује да лепота живи не само у идеалним представама, већ и у стварности која окружава људе.

Старохришћанска уметност у почетку непосредно иде тим правцем, али касније прилагођава узајмљене облике и предмете циљевима црквене догматике која се развија. У те облике и предмете уноси се нова садржина (рибар који пеца, риба, добар вођ и тако даље). Као леп пример поменутих првих натуралистичких тенденција може да послужи рељеф: сељак води краву градској капији. У десној му је руци корпа са воћем или јајима, а на рамену — штап на коме висе две заклане гуске. Рељеф се односи на први век пре Христа, а налази се у Минхену. Мање савршен технички, али је исто тако карактеристичан саркофаг који се чува у римском Латеранском музеју. Саркофаг претставља историју Јоне (четврти век пре Христа). Интересантан је на њему један детаљ — рибар који је упецао рибу. Уколико се античка традиција гасила, ова естетика је ишчезавала. Предмети рада били су све ређи и ређи. Уметничка форма добија ознаке грубости, тако да један од старих рукописа, такозвана »Бечка књига живота«, написан, по свему судећи, у петом столећу после Христа и снабдевен са 48 миниатура изгледа скоро примитивно. Иако у сцени доласка браће Јосифу налазимо на задњем плану као детаљ припреме слугу за клање јагњаца, то је, свакако, нешто сасвим споредно, лишено самосталног значења.

У јеку средњег века (1050—1250) романска уметност понова додирује тему рада, али он служи првенствено за алегоричне циљеве. Тако, у храму Свете Магдалене у Везеле (Veselay), у архиволту главног портала видимо у кругу рељеф који претставља сељака — виноградара на послу (близу 1130 г.). Ова епизода радног живота везана је за септембар месец. Обележавање свих месеца у години помоћу сцена из свакодневног живота спроведено је све до наших дана. У Чехословачкој даровити сликар Јосиф Монес створио је на основу те старе традиције украсе за сат на торњу општинске куће у прашком старом граду, о чему ће још бити говора. О томе да те алегорије воде порекло од античке уметности сведоче бронзана врата храма у Аугсбургу (средина једанаестог века) која припадају још такозваној Отоновој уметности. На једном делу тих врата алегорички је претстављена јесен и, са видним ознакама античког схватања форме, издваја се фигура нагог човека који једе грожђе. На другој страни врата видимо жену која храни живину — фигура у којој К. Верман види симбол цркве. Чак, иако је то тачно, предмет је у даном случају испуњен друкчијом садржином као што се то догодило, несумњиво, и са мозаиком »Добри пастир« у гробници Гале Плацидије (пети век после Христа, Равена) или са киповима типа познатог под именом »Добри пастир«, чији

се најбољи примерци налазе у Латеранском музеју (трећи век после Христа).

Севернофранцуска пластика зрелог средњег века (1050—1250) такође се служи сликањем рада везујући то сликање за календар. У левом порталу Шартрске катедрале (портал је сграђен почетком друге половине дванаестог века) извајани су на архиволтима сељаци заузети разним пословима који се обављају у зависности од годишњег доба. Мада у даном случају није заступљено непосредно сликање рада, ипак идеја човекове стваралачке делатности добија једно од почетних својих осведочења.

У подручју сликарства зрели средњи век ограничавао је уметниково право да слика рад, као што је то право ограничавано и у вајарству. Рад се најчешће појављује као повод за приказивање годишњих доба. Ипак, идеја рада почиње да се продубљује и разјашњава: не даје се само констатација рада, већ се, напоредо с тим, објашњава његова улога и место у животу човека.

Тако, на пример, миниатуре у књизи молитава написаној око 1220 г. (Theol. latine, N 165 B., налази се у библиотеци париског арсенала), која се мора уврстити у северно француско сликарство романске епохе (стилистички оно, међутим, претставља прелаз на готику) такође садржи илустровање свих месеца, на златној основи, али већ са карактеристиком сцена из реалног живота.

Романском сликарству миниатурâ у Немачкој такве слике такође нису стране. У почетку свих рукописа које А. Haseloff приписује нарочитој саксонско тирингенској школи прве половине тринаестог века, а који су скоро сви псалтири, налази се календар са односним знаком зодиака, апостолом и сценом из живота за сваки месец. Слике приказују пољопривредне радове који се у односним месецима обављају.

Завршном периоду средњег века (1250—1400) припада познати бревиар војводе од Бериа (»Grandes Heures du Duc du Berry«) који претставља један од најлепших украса париске Народне библиотеке (N 919). По Вермановом мишљењу израдио га је Жакемар де Есден (Jacquemart de Hesdin), а завршен је 1409 године. Један део миниатура тог чувеног дела је изгубљен, а од осталих нарочито је интересантна за нас миниатура која приказује пољске радове у октобру. Овде се већ запажа појава скоро супротна оној ранијој: рад се више не слика да би обележио известан месец, већ је месец, годишње доба повод да се да жанристичка слика проткана натурализмом.

Али нису само уметници на северу упућивали своју мисао раду. Стварању Андреје Пизана (1273—1348) припадају рељефи кампаниле у Флоренцији. Од 1334 године он је сарађивао са великим сликаром Ђотом, градитељем кампаниле,

К. Скрета — „Породична слика резача полудрагоценог камења".

израђујући украсне рељефе. На њима видимо мотиве који се односе на занате, земљорадњу, пастире, ткаче, коваче, виноградаре, напоредо са алегоричким претстављањем схоластичних појмова.

Пажња уметника постепено се проширује и ван граница интересовања за физички рад. У рукопису из 1374 године »Rational des divines ofices« (париска Народна библиотека, franc., N 437) насликани су већ краљ и краљица који диктирају писару што седи крај њихових ногу.

Крају четрнаестог века припада познати »Дом музичара« у Ремсу. Зидови дома, са четири прозора у готском стилу, украшени су фигурама музичара у седећем ставу.

Идеја умног рада у уметности новог века наћи ће своје тумаче у Алберту Диреру (1471—1528) и Гирландајо (1449—1494). Ова два велика уметника насликали су Св. Јеронима (331—420), преводиоца Библије на латински језик — превод познат под именом Vulgata. Диреру припадају две композиције које славе умну делатност оличену у томе свецу, наиме ксилографија (1511) и офорт (1514). Они претстављају свеца на послу. Концепција фреске Гирландајо, у Ognissanti у Флоренцији (око 1480), која приказује Св. Јеронима усретсређује интерес првенствено на самој личности, и може се стога сматрати идеалним и апстрактно датим портретом.

Крају петнаестог века припада важан споменик уметности књиге — »Breviarium Grimani« који се мора уврстити у ред бургундско-холандских миниатура. Овде се појављује као побуда за сликање опет јесење доба, али су уметникова интересовања потпуно у знаку реалистичког доживљавања неколиких сцена из сеоског живота — орање, сетва, овце на паши, окопавање винограда.

Горњим напоменама био је циљ да се истакне сталност уметниковог интересовања за рад. Али идеја рада ипак остаје, кроз векове, само један незнатан додатак у уметности. Свој очевидан развој она бележи тек у ново доба. Нарочито у деветнаестом веку тема рада успева да се развије до самосталне улоге и да формира властите естетске принципе.

*

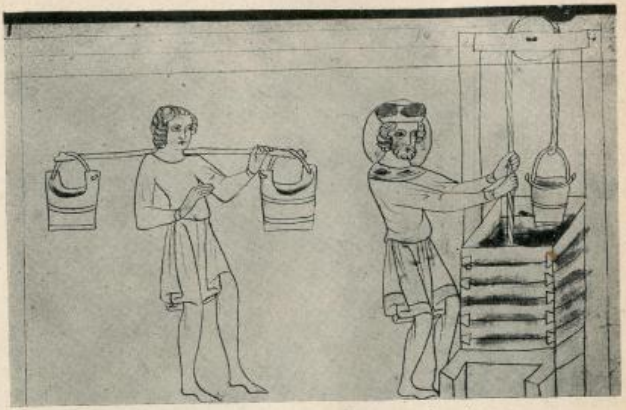
Да пређемо сада на уметност у Чехословачкој и да је расмотримо укратко са гледишта које нас интересује. У уметности чехословачке прошлости тема рада искрсавала је више пута добијајући веома уочљиве облике. Тенденције многих ових дела како у сликарству, тако и у вајарству, дају места претпоставци да је демократска свест у чешком народу увек била веома јака и да је претстављала једну од најбитнијих националних одлика. Не сме се, међутим, испустити из вида да смо ми у могућности да расмотримо само фрагменте. Хуситички ратови, на пример, уништили су огроман број умет-

ничких споменика и стога наши закључци нису кадри да реконструишу чак ни приближно општу слику. Извесне тенденције демократске природе добиле су, вероватно, још разрађеније облике и израз, али то се може само претпостављати.

Један од најдрагоценијих и најстаријих споменика уметности на чехословачкој територији посредно је посвећен сликању рада. Ово је редак случај у романској уметности — да се идеја рада унесе у световни мотив. Сем тога, она добија моралну оцену и признање. Имам у виду фреске које украшавају романску ротонду у Знојму сграђену у другој половини дванаестог века (Ленер) или почетком тринаестог века (А. Годлага и Шитлер). У циклусу слика на зидовима ротонде које, по мишљењу А. Матејчека, претстављају »дело изузетне вредности« сачувана је сцена нуђења престола Пшемислу, на којој је он претстављен као орач са плугом. Прича о позивању Пшемисла да заузме престо коју ми налазимо у летопису Козме Прашког (рођен око 1053) није, вероватно, оригинална, мада је карактеристична за оцену народних идеала. Не могу да одговорим на питање: да ли је она дериват легенде о Нуми Помпилију (навешћу само да је Козми Прашком била позната латинска кроника), али је важно да мисао анонимног уметника рад земљоделца ставља у исти ред са делатношћу владаоца. Наравно, суштина предмета ове фреске посвећена је легенди о позивању на чешки престо Пшемисла — орача и може се сматрати да је то прва историска илустрација народног живота. Међутим, овде се историски интерес и летописна прича поклапају, тако рећи, са моралистаторским моментом и, то могу смело да нагласим, демократском тенденцијом. Пшемисл — орач симболизује и достојанствену вредност тога посла и мудрост мирне изградње. Не могу овде да се задржим на пореклу митова којима је садржина позивање владалаца да заузму престо. Али у чешкој легенди као да су наговештене, у освит историје, наде демократије. У доба хуситских ратова оне су избиле у пуној снази и, најзад, остариле се у наше доба*).

У доба готске уметности у Чешкој идеја рада понова се испољава, и то веома изразито. Уметник широко уводи у религиозну уметност читав низ слика световне природе. По својој суштини те слике су оличење демократских стремљења и идеала. Имам у виду култ Св. Вацлава и тумачење његове личности као заштитника сиромашних и подјармљених. У једној химни из четрнаестог столећа Св. Вацлав је назван

*) Источни Словени који су образовали руску државу позвали су, напротив, кнежеве Варјаге, т.ј. војсковође са њиховим ратницима. Брити такође су позвали вође англо-саксонских ратника (Види Видукинд: »Res gestae Saxonicae«, кроника десетог века). У оба случаја интересовање се везује за хероја ратника.

Илустрације из „Велислављеве библије“

1) Св. Вацлав вади воду.

2) Св. Вацлав сеје брашно и пече просфоре.

»consolator miserorum«, и у том свом својству он се највидније оцртава кроз чешку уметност. Значајна изложба посвећена Св. Вацлаву (1929 године) убедљиво је показала да је у његовој иконографији важно место дато свецу као носиоцу идеје рада. Оквир овог чланка не допушта ми да се на томе подробније задржим, али тема, свакако, заслужује посебно расматрање. Поменућу само оно најважније. Преосталим примерцима миниатурног готског сликарства у Чешкој припада такозвана »Велиславова библија«. О овом важном споменику средњевековне уметности у подручју књиге (кодекс садржи 747 миниатура) писао је Макс Дворжак, сматрајући да је он поникао на граници тринаестог и четрнаестог века, а у најновије време посветио му је посебно истраживање А. Матејчек, који сматра да је споменик поникао при крају прве половине четрнаестог века. На крају књиге налази се легенда о Св. Вацлаву (Fol. 180—188). Она се завршава сликом неког Велислава, чије име књига носи. На страни 184 налазимо редак пример величања рада не само у личности свеца, већ и владаоца. Илустратор Велиславове библије нацртао је свеца заузетог овоземаљским пословима: како захвата воду из бунара, како сеје брашно и, на следећој миниатури, како спрема нафору. У истој серији илустрација развија се са упадљивом доследношћу тема кнеза заузетог свакидашњим пословима који су свима смртним добро познати. Св. Вацлав жање, руководи, млати, окопава виноград, бере грожђе и, најзад, цеди га. Човечански скроман и миран лик Св. Вацлава и његова хришћанска универзалност која се објашњава љубављу према стваралачком раду још више су подвучени и, може се рећи, гласно обзнањени кроз фреске у замку Корнштајн израђене у другој половини четрнаестог века. У њима непознати готски сликар, као и у Велиславовој библији, оцртава Светог Вацлава помоћу низа сцена посвећених раду. Фреске опет показују како Св. Вацлав сеје, коси, млати, меље, спрема нафоре и носи их у цркву, како он окопава виноград, бере грожђе, цеди га, сахрањује мртве, моли се за њих, скупља дрва за сиротињу и тако даље. Несумњиво је да му у овим фрескама, које по својим темама одговарају илустрацијама Велиславове библије, налазимо већ развијен иконографски циклус. Тај циклус има одређену материју и одређену тенденцију. Он претставља једну од најинтересантнијих манифестација чешке средњевековне уметности и њених морално културних тежњи. Идеја о раднику владаоцу који се не уступчава да са престола сиђе у редове својих поданика и да заузме скромно место, може се наћи и касније, како код најугледнијег претставника чешког барока, сликара Карла Скрете (седам радова који су се раније налазили у бившем манастиру августинаца »на Здеразу« у Прагу, а сада у замку кнежева Лобковиц у Мел-

нику), тако и у вајарству те епохе (мали кипови на олтару храма Св. Духа у Прагу I; од њих две претстављају Светог Вацлава на послу: он врше жито и носи дрва[1]). Ту традицију налазимо још у стварању првог директора прашке Уметничке академије, Јосифа Берглера, чији се рад »Свети Вацлав учи децу незнабожаца« (1812 г.) налази у капели замка у Буденицама.

У низу очуваних уметничких споменика који изражавају идеју рада налазимо споменике од велике вредности у сликарству и вајарству Кутне Горе, бивше краљевске резиденције. Овај живописни град забележио је у својој прошлости дане необичног процвата, сјаја и уздизања: поред важних политичких и културних догађаја тај град је усретсредио у себи и производњу сребра, као и ковање новца. Кутна Гора је нарочито позната по својим зградама у новијем готском стилу, као што су Валашки двор, храм Св. Јакова, Камени дом и храм Св. Варваре, покровитељице рудара. У једном делу тога храма названом »капела рудара« налазимо зидне слике које претстављају рударске раднике на послу. На другом зиду храма сачували су се остаци фресака из петнаестог века, посвећених другом моћном социалном чиниоцу Кутне Горе. Средњевековни уметник то непосредно истиче: он је насликао на зиду раднике који кују новац. Најзад, у »капели Смишека«, која се налази у истоме храму, видимо слику на зиду: наставник предаје двојици младића — како изгледа неимарство (око 1490 г.). Није од мање вредности један други пример естетичког правца који нас интересује, а то је кип рудара у истом храму. Рудар је обучен у одећу намењену његовом позиву, а у руци држи лампу за спуштање у рудник. Може се претпоставити да су рудари као социални елеменат Кутне Горе били веома моћни кад су они могли да у доба победе антиреформистичке струје унесу у цркву кип који је оличавао њихову професију, и да томе кипу даду светионик који је обележавао симболично ширење идеје рада. У основаност ове претпоставке, чак и узимајући у обзир религиозни корелат, убеђује ме други стари симбол: упаљена буктиња у зубима паса који у уметности претстављају чланове реда Св. Доминика[2]). Буктиња је претстављала светлост хришћанске вере што се ширила.

Ма да је улога радничке средине Кутне Горе у општем

[1]) Примењена уметност такође се веома често обраћала поменутом циклусу: 1) »Ферула« (нека врста еснафског жезла) виноградара из Жишкова (1800 г.) украшена је резбаријом која претставља Светог Вацлава заузетог цеђењем грожђа; 2) Резбарија на бачви из 1825 г. која се налази у замку кн. Лобковиц у Мелнику посвећена је истој теми.

[2]) Назив Domini canes потиче од речи Dominus и canis. »Пси Господњи« — »Domini canes«.

Кип рудара у храму св. Варваре у Кутној Гори
(око 1680 г.)

социалном развоју само једна локална епизода, ипак се она мора сматрати једним од првих и значајних стремљења нације. Не случајни призвук демократских начела у уметничким споменицима Кутне Горе још једном се истиче у такозваном Кутногорском канционару, т.ј. збирци црквених песама написаној око 1506 г. (Оригинал се налази у Бечу). Једна страна збирке доноси слику свих фаза израде новца. Доњи део илустрације приказује рударе који извлаче руду; ред изнад овог (композиција је рађена хоризонтално) слика испирање и обраду руде, најзад — ковање метала и израду новца. У деветнаестом веку вратиће се на идеју рада под земљом Микулаш Алеш. Он ће створити два уздужна фриза на згради у Пшибраму, са сликама живота и рада рудара.

Док су из епохе готике и њених каснијих одјека, и поред хуситских бура, у Чехословачкој остала уметничка дела која су покушала да уздигну и узвеличају идеју рада, касније столећа несравњено су сиромашнија у томе погледу. Узроци томе могу се утврдити без нарочитих тешкоћа. После Беле Горе Чешка се потискује не само као држава, већ и као национални организам све до 1848 г. Званична уметност постепено губи оне елементе које смо видели раније и који су истицали основне одлике духа нације.

Код Карла Скрете (1610—1674), кога сам већ поменуо, мотив рада у сликању светог Вацлава игра већ споредну улогу, пошто се тежиште његове уметничке концепције налази у кантилени клерикалног причања, у кићеном начину казивања протканом гестикулацијом тако карактеристичном за »ecclesia triomphans«. Предмет овде остаје спољни традиционални оквир испуњен новим доживљавањима и стремљењима — случај чест у историји развоја уметничких идеја. Св. Вацлав у тим делима већ постаје херој, т.ј. личност ван редова смртних, обдарена аристократским смислом. Такви су циљеви и тежње католичке цркве која је триумфовала у том времену и уметности одређивала место на висинама идеалистичке естетике. У то доба чешка уметност, која се стварала скоро изузетно за цркву и племство, веома ретко је обраћала пажњу на реалан живот и обичне људе. Међутим, уметност ипак није могла да их коначно одбаци, пошто је напоредо са снажним извором званичне уметности, уметности класа на власти, постојао и неприметни, мали извор уметности окренуте осталим социалним чиниоцима. Ту уметност, само упола признавану, створили су у првом реду интереси еснафског живота. Ако не самом Скрети, а оно његовој школи припада једна од најизразитијих слика у томе духу, такозвани »Портрет брусача драгог камена и његове породице«. Ова велика наративна композиција тесно је везана и са идејом заната, и са идејом рада који је подвучен, у дубини слике, присуством радника заузетих бруше-

њем. Избор теме није случајан; забележићу само да је у Чешкој брушење један од најстаријих и најраспрострањенијих заната, и да су израђевине те врсте биле надалеко познате. Према томе, социално значење слике је неоспорно. Ипак она, као и одлични породични портрет Јана Купецког (осамнаести век), сликара који претставља живи симбол своје нације, претставља самосталну епизоду. Стил породичног портрета Купецког тежи истицању вредности и угледности сликарског позива, као и велики број аутопортрета овог чешког уметника. Дело естетички ниче из реалистичке концепције.*) Али рад је драг само малим групама људи, он је још увек далеко од свога глорификовања. Напротив, уметникова свест често гледа у њему, као и раније, тежак терет, јарам и ропство живота, као што нам доказује један од рељефа на Карловом мосту — рељеф о животу Св. Прокопа у брдима. Брокоф, који је израдио кип свеца и није заборавио да унесе у рељеф илустрацију те легенде, послужио се њеним казивањем да је пустињак упрегао ђавола у плуг. Али већ у овом симболу има двојности. Рад поверен ђаволу има да послужи корисно, да упути злог духа на добро, на уништавање рушилачке стихије уопште. Потпуно развијање ових мисли ми нећемо наћи, међутим, тек у деветнаестом веку, а напосе у значајном делу Јосифа Манеса познатом под именом »Орлај« — у декорацији часовника на торњу градске куће у старом прашком граду.

Док је и готска уметност Чешке, уметност која нам је позната само преко фрагмената, створила изразите примерке тумачења идеје рада, романтика деветнаестог века дала је тој идеји изузетно угледно место. Као што се Немачка може поносити Морицом Швиндом и Лудвигом Рихтером, који су створили нов естетички правац, Чешка може да истакне паралелну и сродну појаву — Јосифа Манеса. Видели смо да је у почетном периоду уметничког развоја уметник схватао рад само као спољну чињеницу. Касније се рад у уметности даје натуралистички или пак алегорички тумачи. Од најједноставније алегорије уметник прелази на идеализацију рада и тумачи рад као израз светске еволуције. Схватање рада приближава се идеји »божанског зрака« хуманиста Марсилиа Фичина (петнаести век), зрака који води општем напретку. »Божански зрак« садржи се у камену, али дела само кроз човека. Рад постаје не само уметничка, већ и етичка категорија. Он се тумачи као метафизичко начело у смислу спајајућег беочуга

*) Подробнији подаци о поменутим сликарима и њиховим епохама могу се наћи у мојим чланцима: »Baroque pointingin Bohemia«, »The Central European Observer«, 1934, NN 23, 24 и 25; у скицама »К. Скрета«, »Централна Европа«, 1932, N 3; »Pictor boemus — Јован Купецки«, 1931, N 8.

J. Манес — Украс са часовника на кули
(„Сејач")

светске еволуције Хердера (1744—1803). Али већ у деветнаестом веку идеја рада добија два супротна тумачења. За та тумачења залажу се два истакнута уметника. Реалист Г. Курбе са његовим познатим »Зидарима« (1851), теориским манифестом на конгресу уметника у Антверпену и припадањем парискоj комуни, уноси у идеју рада револуционарни принцип, социалну тенденцију. За Курбеа рад јесте борба. Ова ће концепција касније створити идеје пролетерске уметности, која сматра да је рад извршење највише мисије човека, али мисије чисто људске. У Русији она ће наћи одјека у уметничком правцу познатом под назuвом »идејни реализам«; тај правац убрзо ће издвојити уметнике заузете решавањем проблема сеоског рада, а на другој страни оне уметнике чију пажњу привлачи радник. Тако, Мјасоједов даје слику »Пољски радови«, а Максимов и М. Клат не мање искрено приказују рад и живот сељака, док »Бурлаци« Рјепина, »Оправка железничке пруге« Савицког и »Ложач« Јарошенка обележавају прве путоказе руског сликарства устремљеног пролетеру. У двадесетом веку концентрација рада као борбе и класног сукоба истаћи ће у Француској Стенлена, у Белгији Мазерела, Пенела у Америци, Колвица у Немачкој, а у чешкој — читав низ уметника о којима ћу говорити накнадно.

Друкчије решење и тумачење рада потиче од идеалистичког схватања света. Труд је озарен за уметнике тога уверења сакралним смислом хармоничне мистерије. У деветнаестом веку та концепција иде од Милеа са његовим славним сликама »Angelus« (1859) и »Скупљачицама класја« (Glaneuses, 1857). Рад за уметнике који тако осећају и схватају јесте света тајна и ослобођење од свега прљавог. Већ претходно проучавање народног језика и народне поезије (овде понова ваља поменути улогу Хердера у Немачкој, Халека, Неруде, Челаковског у Чешкој) скренуло је пажњу на рад ван града. Рад земљоделца, дрвосече, пчелара, сплавара и т. д., посматран кроз призму уметности, добио је сва права естетички утврђене категорије. Мирис земље, додир човека са њом понова су привукли мисао и осећање у разним подручјима уметности, створивши веома крупне и, на први поглед, разноврсне појаве као што су сликарска школа барбизоната (подухват целе групе) и учење Толстоја (у својој основи лични подухват). У томе стремљењу лишеном јединства времена и облика, стремљењу које није мимоишло Чешку, угледно место припада Јосифу Манесу. Од њега почиње у Чешкој савремена и самостална уметност. Поменућу само слику »Отаџбина«, на којој орач, слушајући свирку на виолини, опет, после много столећа, уметниковом вољом оличава народ у немитолошком виду, као земљоделца, сељака. Крајем 1865 године Манес је завршио већ поменути »Орлој« за градску кућу. Овај украс, по коме се крећу казаљке часовника, састоји се од два концентрична

појаса слика израђених у медаљонима. На једном од њих насликано је дванаест знакова зодиака, а на другом су призори из живота чешког сељака прилагођени према свим месецима у години. Као што се види, предмет дела се ослања на традицију. Што се пак тиче избора тема, оне су поникле, по мишљењу покојног Мадла, једног од најбољих познавалаца Манесова стварања, из типолошке основе бревиара генерала реда крсташа Лава. Манес је био веома талентован и надахнут сликар, песнички настројен. У дванаест медаљона који претстављају читав спев о чешком сељаку, његовом раду и одмору, садржано је много дубоких мисли, осећања и живота, естетски проосећаног и протумаченог. То је, у крајњој линији, химна »божанском зраку« — људском раду. Успелу и подробну анализу предмета овог дела дао је покојни Мадл. Цењени критичар није извео само један важан закључак. Појава Манесова дела није само значајна за чехословачко сликарство, које је још у почетку деветнаестог века било провинциско, већ је његов значај и у томе што оно обележава етапу естетичке свести и правац друштвених тежњи у земљи. И поред идеалистичког духа Манесовог дела, у коме су оплемењени и дрвосеча, и сељанка која жање, и орач, и цела атмосфера њиховог живота, и чешки предео, његово дело истиче нов начин посматрања обичног човека заузетог стваралачким, мирним радом. Манес, носилац дубоког и нежног осећања непатворене лепоте и личне тешке судбине, проповеда кроз своје дело љубав према отаџбини и благотворном, хармоничном раду. Али то је она виша хармонија постојања коју ми тек наслућујемо. Рад, породица, отаџбина — то су главне теме, стални мотив »Орлоја«, чији општечовечански и демократски смисао још једном потврђује да чехословачки народ органски тежи принципима које је проповедао још Јан Хус. Док Манес, коме припада једно од најславнијих имена у Чехословачкој, изражава кроз своју уметност идеалистичко лирску народну стихију, други уметник Чешке, још несрећнији у својој личној судбини, — М. Алеш изражава херојско епску народну природу. Алешове способности, маколико да га слави најновија чешка критика (нарочито он је драг због заиста присних чешких мотива), много су скромније од талента Манеса, уметника европског нивоа. И поред тога, Алеш је локални уметник, чије су карактеристике изразите и који поседује чисто националну одлику дубоког разумевања значаја рада за човека и поштовања рада. Мотив рада код Алеша се појављује често. Ми тај мотив налзимо у познатом циклусу »Vlast« (отаџбина), у алегоричном цртежу »Праг цвета у миру«, у циклусу »Живот старих Словена«, у сликама »Село«, »Наука и рад«, у сграфиту »Вештини резања у дрвету«, као и у реалистичким мотивима »Берба хмеља«, »Берба репе«, »Сплавар«, »Дрвосеча«. Ако додамо овоме

J. Манес — Украс са часовника на кули
(„Жетва")

списку »Пчеларење«, »Бербу грожђа« и »Баштованство«, разумећемо да су кроз ова дела уметнички приказани облици рада чешког народа. На тему о дванаест месеци и о четири годишња доба Алеш се враћао неколико пута. Ту треба уврстити: циклус цртежа за часопис »Květy«, пун доброћудности цртеж »Живот у чешкој фабрици пива«, дванаест цртежа за Визнеров календар. Не говорећи већ о спољним средствима која се код Алеша потпуно разликују од Манесових, унутрашњи построј његових ствари је потпуно друкчији. База Алешових цртежа су народне пословице. Оне чине потку његовог стварања, још демократскијег и приступачнијег целом чешком народу. Алеш одлично искоришћава материјалне прилике чешког живота, и у њему се осећају народне одлике — лукавост, хумор и скептицизам.

Али у тој потпуно земаљској природи живела је и права херојска машта. Услед спољних околности уметниковог живота, а и живота целог народа, та машта често није могла да се реализује; често пак до реализације није могло доћи због оскудице у дисциплини, дубљем знању и способности да се завршe скице дате у стваралачкој грозници. Огромна већина Алешових ствари у суштини претставља скице, али скице богате правим полетом, надахнућем. Једно од најискренијих и најзначајнијих Алешових дела јесте немарни цртеж — скица »Жетеоци«. Цртеж претставља три млада сељака са косама на раменима, у чизмама и са великим шеширима. То је права химна снажном, веселом раду додељеном неустрашивој младости. Патос овог цртежа јесте једно од најзначајнијих испољавања националног чешког духа са његовом непоколебивом вером у стваралачки смисао рада, са његовом тежњом да активно учествује у решењу проблема човечанства и у светској утакмици, са његовом трезвеном, крепком љубављу према земљи и њеним дивним реалним плодовима. Ово дело, при крају прошлог столећа и почетку новог века, допуњава Манесово лирско размишљање Алешовом мушком вером у овоземаљску човекову мисију. Алеш је нагласио да је рад велика срећа за човека, да рад није ропство, већ херојско савлађивање мртве материје, »категорички императив« за сваку будућност. У томе је садржан виши завет његове уметности, у више махова обележене личним уметниковим недаћама, али пуне нове естетике.

G. Ozereckowski
(Prevela B. Kovačević)

USPOMENI PAVLOVA

1849—1936

Ivan Petrovič Pavlov radio se u Rjazanu 27 septembra 1849 g. Otac mu je bio sveštenik. Svršio je rjazansku bogoslovsku školu i bogoslovsku seminariju. 1870 god. upisao se na prirodnjački fakultet Petrogradskog univerziteta. Tamo je radio pod rukovodjenjem čuvenog fiziologa prof. Ciona. Od velikog uticaja na njegov razvitak bio je i drugi čuveni fiziolog prof. Sečenov. 1874 g., još pre završetka studija, dobija za svoj prvi naučni rad zlatnu medalju. Po završetku studija — 1875 g. — upisuje se na treću godinu Vojno-medicinske akademije, koju završava 1879 god. A 1878 g., na godinu dana pre svršetka Akademije, objavio je rad: „Posledice vezivanja podželudačnog kanala kod pitomih zečeva". 1883 g. dobio je naziv doktora medicine za disertaciju „Centrifugalni nervi srca". 1884 god. bude postavljen za privatnog docenta Vojno-medicinske akademije, poslat dve godine u inostranstvo. Radi pod rukovodjenjem čuvenih fiziologa Ludvika i Hajdenhajma (u Nemačkoj). 1890 god. biraju ga za prof. Tomskog univerziteta, ali ministar prosvete Deljanov ne potvrdjuje njegovo postavljenje. Iste godine biraju ga za profesora Varšavskog univerziteta a istovremeno i za profesora Vojno-medicinske akademije za farmakologiju. 1904 god. dobija Nobelovu nagradu za radove iz fiziologije varenja. 1907 god. bude izabran za aktivnog člana Akademije nauka. Pavlov je za pedeset godina svoje delatnosti napisao više desetina naučnih radova.

22 februara 1936 god., posle gripoznog oboljenja, kod Pavlova je skočila temperatura i pojavili se drugi simptomi teškog gripa. Bolesniku su pozvali prof. M. M. Boka, koji je konstatovao difuzni bronhitis krupnih i srednjih bronhija. Opšte stanje i rad srca bili su zadovoljavajući. Iz Moskve je bio pozvat prof. D. D. Pletnjov, a docnije i M. V. Černoručkin. 26 februara ujutru konsilijum lekara utvrdio je hipostatičnu pneumoniju obeju strana. Bolesnik je bio nemiran, svest zamračena, pojavilo se štucanje i aritmija srca. Puls je dolazio do

130. Predveče stanje se pogoršalo, morali su nekoliko puta pribeći potkožnom i unutarnjem davanju sredstava za jačanje srca. Na večernjem konsilijumu utvrdili su širenje pneumoničnih ognjišta a ujedno s time opadanje temperature i naglo slabljenje srca. U 10 sati uveče nastao je težak kolaps, puls filiforman (150), hladan znoj i cijanoza. S vremena na vreme uspevali su da bolesnika izvuku iz stanja kolapsa. Odjednom on kao da se prenu, podiže se i jasno reče: „Vreme je da se ustaje. Dajte da se obučem". Ali u 2 sata i 45 min. noći kolaps se ponovio i u 2 sata i 52 min. Pavlov je izdahnuo.

Naučna delatnost Pavlova mogla bi se podeliti na dva perioda. U prvom, do 1903—1904 g. (Kongres u Madridu, Nobelova nagrada), Pavlov je radio na varenju. Pre njega su bili pokušaji ruskog prof. Basova i francuskog lekara Blondlo, koji su napravili želudačnu fistulu kod životinja. Ali ti pokušaji nisu potpuno uspeli, jer se nije mogao dobiti čist želudački sok ni u dovoljnoj količini. Sem toga, nije se mogao posmatrati proces varenja pre i posle primanja hrane. Još je teže išlo sa crevnim zljezdama, sa jetrom i pankreasom. Pavlov je dobio želudački sok potpuno čist, pri tome je aparat za varenje pravilno funkcionisao i životinja je bla potpuno zdrava. On je predložio nov metod hirurške intervencije, koji je dozvoljavao da se sprovodi „hronični eksperiment", (koji je trajao godinama). To je bilo t.zv. „prividno hranjenje" sa presecanjem jednjaka kod psa a ujedno sa tim stavljanje fistule na želudac. Pas je žvatao i gutao hranu, koja je odmah izlazila napolje, medjutim iz želuca se za to vreme izlivao želudački sok. Posle eksperimenta hranu (koju je pas već sažvakao), umetali su u želudac kroz fistulu gde se normalno varila. To se nije ispoljavalo na zdravlju pasa, oni su živeli godinama, čak su dobijali i u težini. Kažu da su se potpuno navikavali, mahali repom i sami zauzimali odgovarajući položaj. Pri tome je Pavlov sve prethodne operacije vršio kao na hiruškoj klinici: doktor i asistent bili su u manitilima, instrumenti su bili sterilizovani itd. Sem toga Pavlov je izvršio takozvanu operaciju malog želuca (poznatog u nauci pod imenom „Pavlovljev želučić"). Iz želuca su izrezivali komad i pravili od njega „mali želučić", koji je bio u krvnoj i nervnoj vezi sa velikim, i ispoljavao je sve procese varenja (hrana je dolazila u veliki želudac, gde se obavljao normalni proces). Te dve operacije dopustile su da se objasni čitav niz interesantnih činjenica i zakoni rada želudačnih žljezda. Demonstrirano je bilo takozvano psihičko lučenje „želudačnog soka". Želudački sok počinjao je da se luči čim bi se psu pokazalo nešto za jelo. Sem toga bilo je utvrdjeno da se u vezi s vrstom hrane doja dodiruje želudac menjaju sokovi varenja po svome sastavu, — „postoji skoro potpuna proporcija izmedju količine i kakvoće hrane i mase izlivenog želudačnog so-

ka". Ako je hrana belančevinasta — luči se samo ferment belančevine. Za mleko luče se sva tri fermenta: belančevinasti, masni i ugljovodonični (prema sastavu mleka). Najveću intenzivnost sokova zahteva hleb a najmanju mlečna hrana (4 : 1). Pavlov je utvrdio postojanje sekretornih i trofičnih nerava za želudačne žlezde (što su pre njega negirali). On je utvrdio psihičko razdraženje žlezda za varenje (naš apetit). Ispostavilo se da se hrana stavljena u želudac psa, kad on to nije primetio, dugo vremena ne svaruje, za razliku od one koja se prvo pokaže psu. Radovi akademika Pavlova pretvorili su „apetit" u laboratorisku činjenicu, — „kao prvi i najjači nadraživač nerava želudačnih žlezda" ... Jak apetit za vreme jela — znači obilno lučenje želudačnog soka od samog početka jela; nemati apetit — znači nemati taj početni sok; vratiti apetit čoveku — znači dati mu veliku porciju dobroga soka u početku jela.

Pavlov je dao klasične primere za osnivanje celokupnog terapeutskog rada lekara i naučne dietetike.

Drugu polovinu svoga života Pavlov je posvetio radu više nervne delatnosti. Prelaz od varenja ka fiziologiji velikih hemisfera nije se odigrao slučajno. Utvrdjivanje „psihičkog lučenja" želudačnih žljezda dovelo je do analize iste pojave na pljuvačnim žljezdama, čiji je kanal bio izveden po istoj metodi. Ispalo je mogućno da se ta „pljuvačna reakcija" načini indeksom za rad velikog mozga. „Psihičko lučenje pljuvačke" pružilo je mogućnost da se laboratoriski posmatra (i proučava) niz psihičkih pojava. Pojavili su se veštački nadraživači, utvrdila se **metoda uslovnih refleksa.** Makoja draž, koja utiče na nervni sistem životinje, propraćena bezuslovnim refleksom (prihranjivanjem) može da postane uslovni signal. Taj signal preko kore velikog mozga izazvaće lučenje pljuvačke (ili nešto drugo), — t. j. uslovni refleks. Takvi signali su mogli biti: češkanje iza uveta, zvuk trube, svetlosni signal i t. d. Pas se pokazao vrlo osetljiv na promenu signala: dovoljno je bilo izmeniti ton za jednu šestinu (što je za ljudsko uvo neprimetno), ili mesto svetlosnog kruga pokazati elipsu, a pas bi već počinjao tako da se nervira, da je dolazilo i do histerije. Neki su od dvostrukih signala ili promene neočekivano padali u san. Medjutim, ako se uslovni nadražaj nije potkrepljavao (prihranjivanjem), uslovni refleks se gasio i postepeno je gubio svoju snagu. Pojavljivao se proces tako zvanog **kočenja** (koji je Pavlov proučio). Ako se jedna od dve draži potkrepljavala a druga nije, pas je to razlikovao i na prvu je lučio pljuvačku, dok na drugu nije. (Opet proces kočenja). Primenjivanje pozitivnih i negativnih draži dozvoljavalo je da se prouče oba osnovna procesa (kočenje i nadražavanje); odatle je bio izveden zakon snage draži, utvrdjeni opšti zakoni o tipu i sklopu nervnog sistema kod životinja, formulisana osnovna svojstva nervnog sistema, koja karakterišu tip. Prvo svojstvo je —

snaga nadražujućeg i kočećeg procesa; drugo — njihova uravnoteženost i pravilni balans; treće — pokretljivost tih procesa.

Pavlov se isto tako bavio i eksperimentalnim razradjivanjem patologije više nervne delatnosti, što mu je pružilo mogućnost da zadje i u oblast psihijatrije, da proanalizira neka nervna oboljenja, da unese ispravke i više tačnosti. Tako je, naprimer, za brom i kofein bilo utvrdjeno, da prvi deluje na proces kočenja, dok drugi na nadražujući proces. Pavlov ih je nazivao polugama za te procese. Bilo je utvrdjeno delovanje tih materija u kombinaciji jedne sa drugom, razjašnjeno njihovo najtačnije i individualizirano doziranje. Odgovarajući odnos tih materija u malim dozama povoljno utiče na vaspostavljanje pravilnog uzajamnog odnosa procesa nadražavanja i kočenja, što se ni najmanje ne može reći za velike doze (lekari, kao što je poznato, prilikom lečenja bez rezultata povećavaju doze).

U njegovim laboratorijama u poslednje vreme vršili su ogled (koji je sjajno uspeo) lečenja ljudi veštačkim snom (san je trajao 10 dana) . . . Pavlov se spremao da na medjunarodnom psihološkom kongresu u Madridu brani svoju „uslovno-refleksnu teoriju više nervne delatnosti" i da ispriča o izvanrednim opitima sa majmunima, hteo je da radi bar još deset godina . . . da doživi sto godina i vidi rezultate svoga rada.

Za vreme jedne njegove ranije bolesti on je osetio da mu slabi srce i odlučio je da ga potpomogne „uslovnim refleksom" — nekom prijatnom uzbudjujućom uspomenom. Zamolio je da mu se donese lavor sa vodom i pljuskajući u njemu rukama („signal") time se potsećao na kupanje u detinjstvu, koje mu je izgleda, ostalo u prijatnoj uspomeni.

Pavlov je bio veliki naučnik. Njegovi radovi prevedeni su na 22 jezika. On je bio, verovatno, član svih akademija nauka, doktor „honoris causa" mnogih universiteta. To je bio zaista „svetski naučnik", premda sam nikad nije težio za slavom, a znao je samo ruski jezik (nešto malo je natucao i nemački). U Americi na kongresu, kad je Pavlov ušao, svi su ustali i pozdravili ga ovacijama. U Engleskoj ga je primio kralj, premda Pavlov nije tome težio. U Engleskoj su mu bile date sve postojeće akademije, stepeni, zvanja, medalje... Važno je istaći još i to, da je Pavlov bio „glava škole", on nije radio samo lično, već i preko učenika, pomoćnika, asistenata, — takav je bio njegov „metod" rada. Pri tome je Pavlov kao učitelj bio vrlo pedantan, autoritativan, nije dozvoljavao skretanje, nikakve lične variacije, davao je rad sam i nadgledao ga sam. Posle njega ostalo je mnogo učenika, već naučnika sa poznatim imenom.

Radovi Pavlova ponavljaju se, proveravaju i proširuju po celome svetu. Utvrdjeno je da „uslovne reflekse" nemaju samo više životinje, već napr. i rakovi, crvi, pa čak i infuzorije . . . Ukazaću samo na jedan ogled, specijalnog lučenja „uslovnim refleksom". Morsko svinče češkaju iza uva i ubrizgavaju mu u

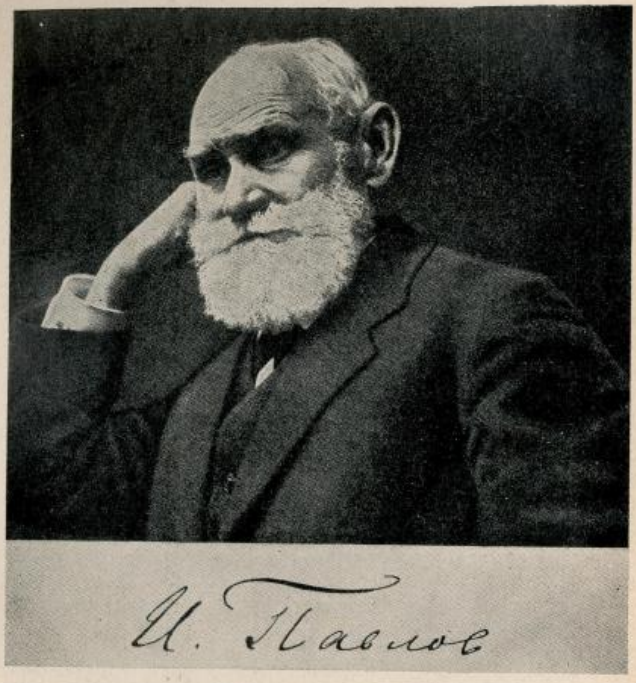
trbuh, recimo, prostu supu. Trbušna tečnost svinčeta postaje mutna i u njoj se pojavljuje mnogo makro i mikro-faga i leukocita. Posle dvonedeljnog (ili posle 20 dana) svakodnevnog ubrizgavanja (i prethodnog češkanja iza uveta) svinče ostavljaju dve nedelje na miru. Posle se vrši češkanje i ubrizgavanje koleričnog bacila. Svinče ostaje živo, premda kontrolno svinče ugine. Kao što vidite, eksperimenat je izvanredan... Svinče je bilo izlečeno od kolere... češkanjem iza uva...

U čitavom nizu nauka ili njihovim oblastima primenjuju se otkrića i učenja Pavlova. U medicini, biologiji, psihologiji, prilikom izučavanja imuniteta... u „naučnom frojdizmu" (defakto, „prigušeni refleks" Frojda u stvari je druga varianta Pavlovljevog „uslovnog refleksa") itd.

Pavlov je pokazao da se „uslovni refleksi" mogu menjati, pa čak i stvarati... Po želji može se **stvoriti i veštačko kočenje** ili „gasiti" do izvesne mere. To je u stvari ulaženje u oblast svesnog i nesvesnog, **veštačko stvaranje psihičkih akata...** On je otkrio čitav svet psiho-fizioloških pojava...

Boljševici su posvetili Pavlovljevoj smrti niz članaka.[1]) Svuda, gdegod je moguće dokazuje se da je Pavlov „njihov", da je on „naš", da je materialista, da je monista, da je kao nekome rekao, da je „boljševički eksperimenat" uspeo (politički pretstavnik u Londonu, Majski, bio je obazriviji i počinje te Pavlovljeve reči sa „verovatno jer..."), da je Pavlov bio „odan sovjetskom pokretu", da je „poslednjih meseci svoga života Ivan Petrovič sa dubokim uzbudjenjem i poštovanjem govorio o drugu Staljinu"... (Vidi, napr. govor Kaminskog, pretstavnika C. K. partije i Sovnarkoma, — „Pravda" od 2 marta 1936 god.) U tu svrhu iskorišćava se i „posmrtni proglas sovjetskoj naučnoj omladini", premda takav „proglas" može da napiše naučnik makoje zemlje. U stvari, to je bio odgovor na zahtev C.K. VLKSM. a ne „proglas". Pavlov želi „omladini moje zemlje, koja se posvetila nauci"... pre svega — **doslednost...** Izučavajte azbuku nauke, pre nego što pokušate da se uspnete na vrhove... Navikavajte se na uzdržljivost i strpljenje... Drugo, **skromnost.** Nikad ne pomišljajte da sve znate... imajte uvek hrabrosti da sebi reknete — ja sam neznalica... Treće, **strast.** Pamtite, da nauka zahteva od čoveka ceo njegov život". Sovnarkom i Lenjingradski savet odlučili su da podignu Pavlovu „Monumentalni spomenik" (u Petrovgradu na Mihajlovom trgu — danas trg Lasala), da se selo Kotluši nazove Pavlovo (tu je bila njegova laboratorija), da se ženi Pavlova ostavi doživotno korišćenje stanom i da joj se odredi penzija od 1000 rub. mesečno; da se imenom Pavlova nazove Medicinski institut... Pavlovljeva žena odgovorila je Staljinu i Molotovu pismenom bla-

[1]) Neke od njih i mi upotrebljavamo ovde, napr. članak Denisova („Pravda" od 28-II-1936), Gorkog, Kapaci...

Иван Петрович Павлов
(1849—1936)

godarnošću. Interesantno je da su ta pisma kopija jedno drugog...

U prvom periodu boljševičke revolucije, kada je Pavlov video da je nemoguće raditi, da laboratoriske životinje umiru od gladi, on je dao molbu za dozvolu za odlazak u inostranstvo (zajedno sa porodicom). Sem toga, lično je imao krupan razgovor sa Lenjinom. U inostranstvo ga nisu pustili, ali je Lenjin naredio da se učini sve da mu se obezbedi rad. U poslednjem periodu, Pavlov i njegov rad su „pokazivali", njime su se „razmetali" i njemu na raspolaganje bilo je dato sve. Pavlov je često javno ustajao protiv boljševika. Često je započinjao svoja predavanja osudjivanjem boljševika, a kad su prisutni komunisti pokušali de se bune, on im je pokazivao na vrata — „ako vam se ne dopada, onda izvolite". Kada su počeli svemoguće probe i bahanalije i daltonovi planovi sa školom, on je opominjao da se time priprema pokolenje histeričara (pozivajući se na svoje oglede sa promenom signala)... Isto je tako govorio da kod životinja, a tim pre kod čoveka, postoji „refleks slobode", koji se može prignječiti, ali se ne može ubiti, i da će jednog lepog dana taj njihov „refleks slobode" da se pokaže... Imao je on jedno takvo psetance, koje, ako je bilo vezano, makoliko da mu pokazuje meso, nije lučilo ni pljuvačku, ni želudačni sok.

Stotine hiljada ljudi prodefilovalo je pred kovčegom, koji je bio izložen u Tavriskom dvoru (sada dvor posvećen uspomeni Urickog)... Došli su da se poklone ne samo velikom naučniku već i gradjaninu.

Kao zaključak navešću dve uspomene (odlomke): jedna je Gorkog, a druga Velsa.

„1919 god. — piše Gorki (vidi „Pravda" od 3 marta 1936 g.) ja sam kao jedan od trojice članova „Komisije za pomoć prof. I. P. Pavlovu", došao u Institut eksperimentalne medicine da doznam potrebe čuvenog naučnika.

— „Psi su mi potrebni, psi! — vatreno i strogo je izjavio on. — Takvo je stanje da mi dodje da sam trčim po ulicama i hvatam pse!... Naslućujem da mnogi moji saradnici to i rade: sami hvataju pse.

— Potrebno mi je sena, čitava kola, — produžio je on. — Trebalo bi mi i ovsa. Dajte mi jedno tri konja. Neka budu i sakati, ranjeni... (za dobijanje seruma)".

U sobi je bilo tako hladno, kao na ulici. Ivan Petrovič je bio u debelom kaputu, na nogama suknene cipele a na glavi — kapa. „Vi, izgleda, nemate ni drva? — Da, da! Nemamo drva"... Ali je udvostručavanje sledovanja i ličnu pomoć odbio... Gorki priznaje da se Pavlov „prepirao sa sovjetskom vlašću" (po njegovom mišljenju „zbog nesporazuma")...

Evo odlomak iz priče G. Velsa o njegovoj poseti Pavlovu jula meseca 1934 g. u Lenjingradu. (Vidi „Nova Rusija" 8 marta 1936 g. str. 5—6). „Posle razgovora sa Gorkim, piše Vels, koji

je sada u SSSR kao neka vrsta glavnog direktora planske književnosti, bilo je pravo olakšanje upoznati se sa onim ogromnim radom iz biologije — najvećim na svetu — koji se sada izvodi u novom fiziološkom institutu Pavlova u blizini Lenjingrada. Pod njegovim rukovdjenjem taj se rad iz dana u dan bukvalno širi... Samoga starca našao sam u dobrom zdravlju; on nas je proveo skoro trkom, mene i moga sina, po struci biologa, kroz sve zgrade instituta, sa živošću objašnjavajući svoje najnovije radove nad intelektom životinja... Moj sin ga je obasuo pitanjima. Zatim nas je I. P. Pavlov pozvao kod sebe, i mi smo proveli kod njega nekoliko sati pored čaja i slušajući samo njega... On ima tamnu boju kože i belu kosu... (Dalje g. Vels govori da Pavlov liči na Bernarda Šoa). On je rekao, da hoće da proživi 105 godina, da bi video rezultate svojih započetih radova. Moj sin i ja videli smo ga 1920 g. — i prirodno, da smo nekoliko puta morali da govorimo o promenama koje su se odigrale u Rusiji za to vreme... Njegovo mišljenje o tome pitanju bilo je potpuno odredjeno, i on je naterao dvojicu svojih pomoćnika komunista koji su se nalazili za stolom da zaćute. On je govorio onako kako niko u Rusiji ne sme da govori. — Nov režim — govorio je on, ni do danas nije stvorio ništa što bi zaslužilo pažnju. Sve što su stvorili treba smatrati zasad samo kao veliki i nevešto izveden ogled, koji je uz to uradjen bez potrebnog proveravanja... Za ocenjivanje tog ogleda danas se nema ni dovoljno vremena, ni dovoljno slobode. On ne vidi nikakvo preimućstvo u tome što je kult Raspetoga zamenjen kultom balzamiranoga. Što se njega lično tiče, on još ide u crkvu" ,,. Dalje je Pavlov govorio „o potrebi apsolutne intelektualne slobode za naučni progres i za progres čovečanstva uopšte". A kada sam ga zapitao, šta misli o dialektičkom materijalizmu, on je umesto odgovora učinio podrugljiv gest..."

„Pravda" piše u članku „Poslednji put" (od 2 marta): „Cela zemlja u licu njenih najboljih pretstavnika oprašta se sa nesavitljivim starcem, starešinom fiziologije. Tankisti. Studenti. Crvena flota. Akademičari"...

I nosili su ga na topovskom lafetu...

Telo Pavlova je sahranjeno na Volkovom groblju „medju brezama", a mozak je poslat u Institut mozga u Moskvi. Na grobu stoji natpis:

„Ivan Petrovič Pavlov
1849—1936"

Александр Константинович Глазунов
(1865—1935)

I. Lapšin
(Prevela B. Kovačević)

USPOMENI A. K. GLAZUNOVA

Umro je veliki muzičar, **Aleksandar Konstantinovič-Glazunov.** Kad je kao sedamnaestogodišnji gimnazista 1882 god. napisao svoju prvu simfoniju, koja je bila Listovom inicijativom izvedena u Vajmaru 1883 god., muzički konzervativci grdili su ga zbog divljine njegovih harmonija, govoreći, da **„on nije toliko Glazu-nov[1]), koliko je Uvu-divlji".** Danas ga modernisti grde zbog njegovog akademizma, zbog duševne mlitavosti, zbog otsutnosti stvarnog **dramatizma** u njegovoj muzici. Ali Glazunov je i u mladosti, kao i u starosti bio čudnovato ravnodušan za ukore i pouke. „Vi, Evropljani, — govorio je U. Džems, nazivate jedno sazveždje **Velikim Medvedom,** a mi Amerikanci zovemo ga — **Šerpom,** medjutim sazveždju je sasvim svejedno, kako ga vi zovete".

Ličnost i životni put Glazunova pretstavljaju redak slučaj u razviću muzičara, kad su svi uslovi toga razvića bili najpovoljniji za umetnika. I) S jedne strane, ogroman dar prirode sa spontanim i neposrednim razvijanjem: II) s druge — detinjstvo u divnoj sredini požrtvovanih i obrazovanih roditelja, koji su izlazili na susret njegovim umetničkim poletima, izvanredni rukovodioci i muzikalna mati, violinista Jelenkovski, od četrnaeste godine Balakirev i Rimski-Korsakov i naposletku prijateljstvo sa M. P. Beljajevom, koji je ukazao ogromnu materijalnu i moralnu potporu Glazunovu, obezbedjujući, i izvodjenje njegovih dela na ruskim simfoniskim koncertima, i njihovo izdanje. III) Ali najčudnovatije je ovo: lakoća stvaranja i brz uspeh ni u koliko nisu uspavljivali u Glazunovu kritičko osećanje, žudnju za usavršavanjem i sposobnosti za stalan i uporan rad. Od 1905 godine u ulozi direktora Petrogradskog konzervatorijuma on je sve do smrti bio ljubimac omladine, kao muzičar, administrator i zaista dobar čovek meka srca.

Spontano razvijanje Glazunovljevog prirodnog genija u detinjstvu i u mladosti ispoljilo se u tri pravca: u obliku dara **asimilacije,** dara **stvaranja** (kombiniranja) **i u osećanju celine koncepcije,** ili, bolje reći rečima Rimskog-Korsakova, **u arhitekton-**

[1]) Igra reči — Glazu-nov, znači — oku nov.

skoj logici. I) Još kao dete do desete godine pokazao je neobično **pamćenje,** naročito za ono što mu se svidjalo. „U detinjstvu, priča on, — ja sam imao odlično muzičko pamćenje. U kući su mnogo svirali i ja sam dobro zapamtio sve izvodjene komade. Često noću, kad bih se probudio, ja sam obnavljao u sećanju najsitnije podrobnosti onoga što sam ranije slušao. Od toga doba Šopen mi je postao naročito drag". Tu neobičnu snagu pamćenja Glazunov je sačuvao celog života. U zrelim godinama on je mogao da otsvira stranu desetoglasnog Palestrininog hora i, pošto zatvori partituru, da ponovi stranu na pamet. II) Isto je tako bilo i sa stvaralačkim kombinatornim radom duha. Glazunovljeva mati imala je dar za improvizaciju — a i kod sina sposobnost stvaralaštva probudila se vrlo rano. U dvanaestoj godini on pokušava da komponuje operu **Rustem i Zorab,** docnije ga zanosi veština **„da piše odmah za orkestar".** Kad ga je Balakirev, zaprepašćen njegovom darovitošću, upoznao sa Rimskim-Korsakovom, ovaj se ubedio da dečak shvata muzičke pojmove vrlo brzo. Predajući Glazunovu teoriju muzike, Rimski-Korsakov je pisao o njemu: „trebalo mu je dati da shvati samo **koren** muzičkog pojma ili tehničkog načina, ono dalje išlo je nekako **samo od sebe.** III) Napisati simfoniju u dvanaestoj godini, i to simfoniju savremenog složenog post-Betovenskog tipa, mogao je samo dečak od prirode obdaren **arhitektonskom logikom.** Balakirev je naveo dečka na izučavanje Betovena, kao najvećeg majstora simfonijskog stila, koji je u najvećoj meri posedovao tu logiku. A nešto docnije Balakirev je, po rečima Pola, govorio mladome Glazunovu: „Dijetu, mladiću, supicu, — nemojte jedno mesec i po dana ništa drugo svirati sem Betovenovih simfonija, i vaše će se misli ispraviti, inače one su se i suviše raspojasale". I zaista, primer za I simfoniju Glazunova bila je pastoralna simfonija Betovena, a tragovi Betovenovog uticaja osećaju se u njegovim najboljim simfonijama, sve do VIII.

U mladosti Glazunov je težio programskoj muzici, strasno se zanosio orkestarskim koloritom, i u toj sferi programske muzike on je često ispoljavao podražavanje drugim kompozitorima, poglavito Rimskom-Korsakovu (tema Šemahanske princeze, Antar i Stenjka, Uskršnja uvertira i Kremlj, Šeherezada i Istočna rapsodija, III čin „Mlade" i „Šuma"). Ali ipak je Glazunov svoj pravi izraz našao u oblasti čiste simfonije.

Simfonija nije prosto nadovezivanje četiri dela u raznim tempima kontrastnim jedno drugome sa dve suprotne teme u prvom delu. Mnoge simfonije posle Betovena u stvari su simfonijske svite. Prava simfonija je psihološki profil stvaralačke ličnosti, koja ne samo posmatra i oseća, već i saoseća. Pravoj simfoniji pripada unutarnja **dialektika osećanja,** koja se nalazi u svima simfonijama Glazunova, naročito u pet poslednjih. U njima uvek postoji dramski elemenat, koji ne osećaju oni koji prekorevaju Glazunova zbog hladnog posmatranja. Njegovi la-

gani stavovi — andante — V, VII i VIII simfonije nose u sebi crte **tragičnog razmišljanja,** isto tako kao i početak IV i VI simfonije. Svetli optimizam Glazunova nije površan, već služi samo kao izraz velikog duha sposobnog za savladjivanje životne tragedije. Njegova skerca su puna humora, kao i kod Betovena — najvećeg humoriste i tragičara u isti mah u instrumentalnoj sferi. Izvanredan je skerco I simfonije na poljsku narodnu temu, skerco V i VII simfonije, dok skerco VIII simfonije začudjava novinom oblika. **Finali** Glazunovljevih simfonija (IV, V, VI i VII) pokazuju nam da Glazunov vidi **savladjivanje tragedije** u bratskom zbližen ju sa narodnim masama. U tome pogledu Glazunov nas potseća na Borodina i pretstavlja poražavajući kontrast sa snažnim, ali i grčevitim poletima krajnjeg individualiste i idealiste, Skrjabina. Obojica su nama , Rusima, i mili i dragi, obojica posvedočavaju snagu ruskog duha u njegovim poletima ka duševnoj harmoniji, u njegovoj mržnji prema svakom ropstvu, spoljašnjem i unutrašnjem.

U simfoničnosti Glazunova, uporedo sa melodiskim darom (Glazunovu su svojstvene široke melodije od jedne i po oktave) i velikim harmonskim bogatstvom, zapaža se **kontrapunktski** pronalazački dar, koji je on, po rečima Pola, vrlo visoko cenio kod Šopena. Još u mladosti Glazunov je voleo kad kontrapunkt „ima figuru". U tom pronalazačkom daru on st takmiči sa Rimskim-Korsakovom i sa S. I. Tanjejevom; ovaj drugi je naročito cenio kod Glazunova taj dar i navodi u svom „Pokretnom kontrapunktu čistoga stila" kao izvanredan primer andante iz VII simfonije Glazunova. („Dvoglasni horizontalno-pokretni kontrapunkt" — str. 301).

Pošto je za svoje doba bio novator u oblasti muzike, Glazunov je sa velikim konzervatizmom gledao na modernizam, s većim nego Rimski-Korsakov, koji je stalno, premda i obazrivo, širio sferu muzičkih metoda. Kažu da je Glazunov, kad je čuo disonansu kojom počinje Skrjabinov **Prometej,** ustao i demonstrativno izišao iz sale.

Glazunov je stvorio i van čiste simfonije dosta dela trajne vrednosti. On je obradjivao sa uspehom sve oblike muzičke umetnosti, izuzev opere i crkvene muzike. Izgleda da je opera za njega, kao rodjenog instrumentalistu bila strana oblast, premda je preda mnom izrazio žaljenje što nije uspeo ništa da stvori u toj oblasti. Prema crkvenoj muzici on je bio ravnodušan, ne osećajući težnju da svoja religiozna raspoloženja izražava u oblicima crkvenog tradicionalizma, jer je u pitanjima bogoslovlja bio potpuni skeptik. Ne može se reći da je Glazunov, kao Skrjabin, bio potpuno nesposoban za vokalnu muziku — njegove romanse tvrde sasvim suprotno. Po svojoj melodičnosti, toplini i očaravajućoj jasnosti i providnosti one ne izostaju iza najboljih romansa Balakireva i Glinke, — takve su **Delija, Muza, Nereida** iz **Petrarke** itd.

Baletska muzika Glazunova nije podjednake vrednosti, ali i u njoj postoje vanredni primeri simfoniziranog baleta, naročito u **Rajmondi** i u **Godišnjim dobima.** Isto se može reći i o njegovim **kantatama.** U kamernoj muzici naročitu pažnju obraćaju na sebe **kvarteti i sonate**, klavirski i violinski koncerti. Mnoga njegova dela drugorazrednog značaja, izostajući iza drugih u svežini nadahnuća, pretstavljaju u njegovom stvaralaštvu, kao neku vrstu **tehničkih eksperimenata,** i u tome pogledu su veoma poučni.

Poslednju četvrt veka Glazunov nije komponovao tako intenzivno kao ranije, pa ipak njegovo stvaranje nije se prekidalo i bilo bi vrlo poželjno kad bi jugoslovenska publika upoznala njegov VI kvartet, Epsku poemu i dela za saksofon poslednjeg perioda.

Ja sam imao sreću da se upoznam sa Glazunovom na muzičkim sastancima kod Rimskog-Korsakova. Sećam se sa kakvim je nestrpljenjem Rimski-Korsakov očekivao svog omiljenog učenika. On je stalno ponavljao: „Zašto Sašenjke još nema?" Naposletku, Glazunov dođje i otsvira svoju VIII simfoniju, na opšte ushićenje.

Poslednji put sam video Glazunova kod njegovog darovitog učenika M. Šostakoviča. To je bilo u jesen 1922 g. Ja ću se uvek sećati te večeri koju sam proveo u društvu velikog muzičara i njegovog darovitog učenika, koji je već bio dobio svetsku reputaciju. Glazunov se sećao svog mladićskog zanosa za astronomiju. Taj zanos pretstavlja vrlo karakterističnu crtu umetnika **meditatora**, koji je celog života požrtvovano služio velikoj dužnosti **strogog** umetnika, dužnosti koja je odgovarala najintimnijoj **potrebi** njegove duševne prirode. „Zvezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni".

Др. Аленсије Јелачић

РУСКИ ПУТНИЦИ ПО БАЛКАНУ И ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Д. Н. БАНТИШ-КАМЕНСКИ

(поводом 125 годишњице његовог путовања)

Политичке, црквене, привредне и културне везе руских и балканских земаља и, према томе, живи узајамни утицај датирају од прастарог времена. Још су се у *деветом* столећу *руски* трговци и гусари (Нормани и Словени) појављивали дуж обала Балканског Полуострва, па и у Цариграду. Напад донекле тајанствених »Руса« на Цариград (860 год.), онда чувени уговори »Руса са Грцима« (907, 911, 971) веома су добро познати и толико пута проучавани. Онда долазе у обзир хришћанске везе: покрштавање кнегиње Олге, великог кнеза Владимира и његовог народа, долазак православне јерархије и уметника (тајанствени »Гръцин Петровицъ« знамените Спасо-Нередицке цркве близу Новгорода), вероватне везе Кијева са Охридом, некадашњим центром словенске хришћанске просвете, одакле је, према једној хипотези, која заслужује највећу пажњу, Русија добила своју прву православну јерархију... На прагу делатности великог српског јерарха, политичара и просветитеља, Растка Немањића — Светог Саве сусрећемо се са неким руским калуђером који га је увукао у монашки живот. На Светом Брду су већ у току средњег века многобројни руски калуђери, руски путници и хаџије... А онда у московској Русији не може се заборавити плодан рад српско-руског писца Пахомија — »Сербина«, као и митрополита Григорија Цамблака, док се у идеологији московске царске власти осећа традиција и успомена на Душаново царство.

Мада за време московског царства број српских путника у Русију далеко надмаша број руских путника на Балкану уопште и у српске земље посебице, ипак нису путовања Руса престала, али ми о њима, на жалост, знамо врло мало. Тако, например, један од главних сарадника протопопа Авакума, ђакон Тодор посетио је српске земље на своме путу којем је

сврха била да се упозна са начином и обредима службе Божје у православним храмовима, да би утврдио који је начин истински православни, а поводом велике борбе око црквених реформа која се онда у Русији водила.

За време Петра Великог и његових наследника ови узајамни односи постају све јачи и разноврснији у вези са све активнијом руском политиком на Балкану, са све већим и чешћим мешањем Русије у решавање »источног питања«. Руски официри, који су у великом броју долазили у додир са балканским Словенима приликом похода Румјанцова, Суворова, Потемкина, били су често изненађени и усхићени сличностима, ако не обичаја и спољашњег изгледа, онда свакако језика балканских Словена и Руса, и све се више и више уверавали да на Балкану живе једнокрвна браћа. Тако смо ушли у XIX век, доба Карађорђа и првог устанка, чији је савезник силом околности постала Русија. Год. 1808 у вези с тим савезом и сарадњом послат је у Србију мајор руске војске *Димитрије Николајевич Бантиш-Каменски,* из угледне малоруске племићске породице, чији је отац био познати историчар Малорусије и директор Државне архиве у Москви. Димитрије Бантиш-Каменски имао је извесних иако скромних књижевних претензија и способности, па је кроз неко време по повратку са свога истина кратког, али свакако занимљивог путовања на Балкану објавио свој путопис у облику једне доста укусно опремљене, не баш много велике (192 стране мањег октава са доста проређеним слогом) књиге са неколико нарочито интересантних слика, међу њима портрети Карађорђа и Миленка Стојковића. Књига је и после 125 година добро сачувана, бар онај примерак којим располаже Народна библиотека у Београду. Тај драгоцени примерак ми је Управа Библиотеке љубазно ставила на расположење, на чему јој најлепше захваљујем. Мислим да неће бити на одмет, ако се мало задржим на путопису Бантиш-Каменског уопште, на њему, као писцу, и специјално на његовој краћој посети Србији коју је он на занимљив начин и приказао[1]).

У кратком предговору аутор каже: »можда се ја не бих решио да издам на свет ово моје путовање, које садржи само дневник кад не бих био охрабрен повољним судовима ових пријатеља. Има у њему много подробности које се тичу мене самог: молим читаоце моје да ми опросте. Нема још ни на страном ни на руском језику описа једног путовања у

[1]) *Путешествіе въ Молдавію, Валахію и Сербію Д. Б. К. Москва. Въ Губернской Типографіи у Л. Рѣшетникова. 1810.* Књига је, као што се види из додатка на крају, завршена 5 априла год. 1810, када је вероватно и дата у штампу. Ми ћемо наводити поједина места и одломке само упућујући на поједине стране без ближих напомена.

Карађорђе
(по слици из књиге Б. Каменског)

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Србију, мада је ова земља постала сада занимљива због политичких ствари. Ако мој слаби рад буде донео извесно задовољство мојим земљацима, ово ће за мене бити најпријатнија награда«[2]).

Књига је писана у облику писама неком пријатељу; свега има тих писама двадесет и седам. Али то је највероватније само књижевна форма, изабрана приликом обраде путних дневних бележака, о чијем постојању сведочи предговор. Стил писама и дух који кроз њих провејава јесте онај сентиментални дух и стил уведен у Европи преко »Сентименталног путовања« енглеског писца Стерна, а у руској књижевности одомаћен и прослављен чувеним »Писмима руског путника« Карамазина из доба почетка француске револуције, када је млади писац, касније знаменити историчр, обишао Немачку, Француску и Швајцарску[3]). Сигурно да је наш млади путник имао пред очима знаменити образац Карамзинових »Писама« када је писао своје »Путовање«. Основна, према томе, особина путописа Бантиша-Каменског јесте његов *сентиментализам*. Ево неколико примера: аутор прелази скелом преко реке Оке »...све је било у природи и ћутању, само је лака хука реке одјекивала у мојим ушима и пријатни њен жубор испуњаваo ме је осећањем слатке меланхолије...« (о, Стерне и Карамазине!)[4]). Близу града Курска Каменски је чуо певање славуја, нарочито знаменитих у том крају. Они су »певали слободу и дивоту пролећних дана (!) Онда сам се ;сетио, драги мој пријатељу, твојих лепих песама преведених с немачког, у почаст ових тица; сетио сам се, и усред многих гласова њихових чинило ми се да чујем глас баш оног којег си умео тако нежно да опеваш...«[5]) На повратку са далеког путовања аутор се нашао у Кијеву на Андрејевском брежуљку близу знамените цркве светог Андрије, творевине великог градитеља Растрелија; са овог брежуљка диван је поглед на кијевски доњи град (т. зв. »Подол«) и целу околину. Ето шта је ту осећао наш аутор: »... Пријатно је маштати у слободи, са слободним мислима... Али су моје мисли биле расејане, па су тежиле даље од предмета који су ми били пред очима. Твој пријатељ је скоро заборавио и Андрејевски брежуљак, на којем је онда стојао, и прекрасне слике око себе; једном речју уместо радости и усхићења дошла је туга, — али и у тузи својој он је налазио извесну утеху (!) тужити због растанка са милима његовом срцу...«[6]).

[2]) Страна 5—6.

[3]) Упор. *В. В. Сиповский* — Николай Михайлович Карамазин, автор Писем русского путешественика.

[4]) Страна 12.

[5]) Страна 28.

[6]) Страна 179.

Пред крај путовања Б. Каменски нашао се у Њежину, родном месту свог оца, што га је много одушевило, и у кругу блиских свог пријатеља коме су адресована писма са целога путовања. »Боравак мој у Њежину оставио је у мојој души најпријатније утиске; ја сам се ту налазио у кругу људи, пуних врлина... Пријатељство, љубав и слога царују међу њима. Код стараца чешће пута се јављају сузе радости када гледају своје унуке« и т.д.[7]).

Бантиш-Каменски пошао је из Москве 28 априла (по старом календару) год. 1808. Пут га је водио службеним послом код кнеза Прозоровског, руског главнокомандујућег у турском рату, у кнежев главни стан, у Јаш. Преко градова Туле, Орла, Курска, Белгорода, Харкова, Полтаве, Јелисаветграда, Балте, преко реке Дњестра, он је стигао на позорницу рата и 23 маја био је у Јашу код кнеза Прозоровског. Многе забелешке ауторове доста су занимљиве, али да наведемо укратко само оно што он говори о свом сусрету у Харкову са професором Универзитета, Србином, Атанасијем Стојковићем (као што је познато било је више Срба професора на тек год. 1804 основаном универзитету у Харкову). »Господин Ст., са којим сам већ имао прилику да се упознам у Москви код мога оца, дочекао ме је веома срдачно, и, пошто је прочитао писмо владике, обавестио ме је о његовој садржини, т.ј. о молби владике да професор буде добар да ми покаже знаменитости универзитета. — Са великом радошћу, рече он мени, ја ћу испунити жељу преосвештеног и вашу да се упознате са нашим Универзитетом...« Другог дана Б. Каменски дошао је опет професору Стојковићу, који га је провео кроз универзитетске установе. Млада висока школа располагала је већ онда са многим драгоценим стварима. Стојковић је саопштио пуно занимљивости младом путнику, који је чувао о њему и о својој посети Универзитета најлепшу успомену[8]).

Први додир са Балканом и руско-турским ратом наш аутор је имао у Дубосарама, на граници између Русије и Бесарабије, односно Отоманске царевине. Ту се он претставио заробљеном паши и сераскеру Хасану, једном од угледних турских војсковођа и државника. Посета код Хасан-паше била је више мање стриктно формалне природе. Паша се спремао на одлазак у Турску према неком уговору између руске и турске команде, а ишао је, према мишљењу Б. Каменског, у сигурну смрт која га је очекивала по наредби султанове[9]).

Маја 17 Бантиш-Каменски стигао је у главни стан кнеза Прозоровског, у Јаш. Ту се он јавио кнезу, који је одлучио да га пошаље са дипломатском поштом руском агенту у Бео-

[7]) Страна 185—186.
[8]) Страна 39—42.
[9]) Страна 64—67.

граду, познатом Родофиникину. Неколико дана је требало да се изради објава за нашег путника, да се спреме и поднесу кнезу на потпис депеше намењене Родофиникину. Напорним настојањем успео је да после недељу дана чекања напусти Јаш и отиде у Букурешт, где је стигао у зору 26 маја. Иначе, Б. Каменски је видео у руском главном стану и уопште у Дунавским кнежевинама пуно занимљивих ствари о којима кратко и прича. Кнез Прозоровски био је веома пажљив према њему, а и друге личности у руској врховној команди. Ту је запазио и каснијег главнокомандујућег и јунака рата са Наполеоном, генерала Михајла Кутузова. Између других својих опажања аутор износи и забелешке о продирању француске псевдо-културе језика и моде у доста примитивну и сирову, мада ванредно богату, средину отменог румунског друштва (»бољара«). Спомиње богатство земље, знатним делом неискоришћено, између осталог због страха месних властодржаца да им турске власти не отму све; спомиње тешку ситуацију народних маса и крајњу запуштеност и коруптивност администрације и јавне управе. Најзад, наводи неколико примера румунског језика[10]).

28 маја Б. Каменски стигао је у Крајову, у стан генерала Исајева, »јунака који је прошле године на оној страни Дунава потукао читав турски армиски кор, док је сâм имао свега шест стотина Руса и неколико Срба«[11]). Исајев га је примио не може бити боље. Четири писма, и то 19, 20, 21 и 22 (стр. 92—144) јесу најзанимљивија у целом путопису, јер обухватају боравак нашег путника у Србији и оне импресије и податке, донекле и нешто сумњиве, али свакако свеже и за оно доба актуелне, које је он добио.

Из Крајове Бантиш-Каменски је пошао 29 маја, а у Београд је допутовао у зору 3 јуна, доживевши помало и тешкоћа. Генерал Исајев му је одредио за пратиоце неког Далматинца, чије име он не наводи, човека од својих четрдесет година који је »због важних услуга учињених Русији био награђен официрским чином са платом од триста рубаља годишње и додељен на службу код К. К. Родофиникина«, и онда још »једног младог Грка, од осамнаест година који је дошао као курир у Крајову од Родофиникина, па се враћао у Београд. Обојица су знали српски језик; поред тога, Далматинац је говорио талијански и нешто француски, док се Грк, поред извесног знања француског језика, служио још и молдавским«[12]).

»На пет врста (врста је 1067 мет.) од Дунава ми смо нашли на станици тројицу Бандура (тако у оригиналу — зна-

[10]) Страна 69—88, passim.

[11]) Страна 90—91.

[12]) Страна 93.

чи »пандура«, српски војник) који су пошли са нама на коњима до прве српске станице. Преко Дунава смо прешли на чамцима, 31 маја у пет сати по подне . . .« Прелаз преко Дунава уплашио је нашег путника јер се прелазило на чамцима који су били међусобно повезани, тако да је то изгледало доста ризично. »Прешавши Дунав, ми смо опет појахали коње и, попевши се на високу планину, нашли смо се у једној густој шуми која се простире више него четрдесет врста. Ова шума веома је опасна, јер кроз њу пролазе Турци који заузимају Неготин и Паланго (тако у оригиналу: очигледно да је то Брза Паланка), а ова места леже с једне и друге стране шуме. Ово нас је побудило да собом поведемо споменуте пандуре, наоружане пиштољима, ножевима и пушкама (сви Срби, примећује аутор, наоружани су на овај начин — и ово оружје, као и њихово одело, отето је већим делом од Турака). Мада смо се трудили да што брже прећемо ову шуму, ми смо путовали преко осам сати по овом опасном лавиринту. Ноћ нас је затекла у њему, — и мућа, праћена јаком грмљавином и кишом служила нам је као воћа . . .« Ноћили су у стану једног српског »болук-баше«, као што пише ту реч Б. Каменски, али умало што није настрадао од једног од својих пратилаца, пандура, или му се причинило да је пандур имао неку злу намеру. Како било да било, али је српски старешина излупао штапом и разоружао сумњивог пандура[14]).

Другог дана, т.ј. 1 јуна пошли су на коњима даље, у саму зору и, преваливши многе планине, стигли најзад, после девет изјутра, до острва Пореча, поседнутог од »Миленка Стојковића, команданта пожаревачког, најхрабријег после Црног Ђорђа српског вођа«.

»Кућа у којој станује овај српски генерал малена је, дрвена, са једним спратом, и налази се у дворишту ограђеном плотом. Око куће виде се нагомилана топовска зрна. Још док смо били на извесном растојању чули смо неку чудновату ларму и музику, а када смо [illegible] двориште какво је било моје чуђење када сам угледао гомилу српских пандура, наоружаних од главе до пете, и усред њих шест жена, одевених у чудноватe шарене хаљине и окићених турским новцем. Свака је од њих имала на ногама мамузе и оне су држале једна другу за руку и, крећући се готово на истом месту, ударале у мамузе; мушкарац, који је био седмо лице у друштву, исто тако чудновато одевен и у мамузама, држао је једну од њих за руку, а у другој руци је имао сабљу којом је махао. Испред њих је стајао један пандур који је свирао у гајде. Ево ти, драги пријатељу, опис српске игре«.

Ушавши код Миленка Стојковића, нашли су га у друштву тројице српских војвода, двојице грчких калуђера и

[14]) Страна 94—99.

једног Грка који је био тумач. Миленко је седео на ћилиму, прекрстивши ноге на турски начин. Цело друштво је посматрало игру (коло) са балкона.

На знак Миленков игра је престала. Пошто је војвода саслушао писмо генерала Исајева, које му је протумачио тумач, гости су били позвани да седну. Ручак се састојао од меса, ситно исецканог, лука и трешања. Нашег путника је нешто зачудило што му је пандур донео воду за умивање руку пре и после ручка. »За време ручка беспрекидно су служили црно вино у чашама. Ја сам га пио с највећим задовољством, јер је било одлично. Срби су чувени са свог вина које је боље од најбољег влашког. Док смо ручали, око десетак жена ушло је у собу . . .« Све су жене, испред којих је ишла Миленкова, биле обучене на турски начин, у шалварама, и са сребрним појасевима. На њима је висило мноштво дуката и лева. Неке су биле врло лепе. Одмах иза ручка Каменски с пратњом наставио је свој пут[15]).

Пут је био прилично тежак, јер су морали ноћити у чамцу насред Дунава, а стигла их је олуја с јаком кишом. Преко дана пак једва су се спасли грдне неке стене која се котрљала са стрме обале у реку. Иначе Дунав и обале његове, нарочито она са српске стране необично се свидели Б. Каменском, о чему он и каже у своме опису. Један део пута прошли су на коњима; овај део био је веома заморан. Свуда су буљубаше дочекивале путнике не може бити боље. Јело се састојало од исецканог меса, јаја, трешања и лука. Уз то и добро вино . . . Прошли су и кроз »Семендрију« (Смедерево). Пошто су пред Београд стигли касно у вече, нису могли унутра, него су били приморани да ноће ван града, и тек у зору ушли у Београд, где су отсели код К. К. Родофиникина. Руски дипломата становао је у најбољој кући у граду, зиданој на спрат, али неугледне архитектуре. У шест сати нашег путника су позвали код »Његове Екселенције«. Родофиникин је умео да очара људе: »не знам, каже Б. Каменски, како ћу ти, драги пријатељу, описати К. К. (т. ј. Родофиникина). То није човек, то је анђео. Ја сам био толико лепо од њега примљен за кратко време боравка мога у овом граду да ће моја захвалност престати тек са мојим животом. Налазећи се у страној земљи, неколико хиљада врста од домовине, окружен непознатим људима, да ли сам могао и помислити да ћу наћи на обалама Дунава човека толико доброг и достојног?«[16]). Судови неких других сведока и савременика знатно се разликују од овог.

Истог дана Родофиникин је послао у »Сенат« (т.ј. »Правительствујушчи Совјет Сербски«) свето миро, које је донео

[15]) Страна 99—104.

[16]) Страна 109.

Б. Каменски (чудновато да он тек на овом месту спомиње то миро), а онда је и сам кренуо у Сенат заједно са Б. Каменским. »Сенат Српски налази се у малој зиданој кући у неком дворишту. Чим смо ушли у собу у којој су седели сенатори, а која је више личила на подрум због своје влажности, прљавштине и ниских сводова, сви су устали са својих места и поклонили се К. К. Он ме је претставио као мајора, који је донео свето миро за српске цркве, као дар нашег Господара. Тада је дошао на мене ред да се клањам и да на питање »добро дошли, господин мајор« (тако у оригиналу) одговарам »хвала Богу«... Сенатора је било у соби пет; четворица су седели с једне стране стола, док је пети, који беше Президент Сената, заузимао место с друге стране стола. Сви су били суровог изгледа...« За малим столом испред собе радили су писари — Грци. После ручка Каменски заједно са Родофиникином и његовим пријатељима Француза и секретаром отишао на извор минералне воде нешто ван вароши«. Ја сам пио ту воду, она је веома чиста, прозирна, а мирис је њен налик на онај шалитре. Земља, где она протиче, веома је црна...«[17]). У вече дошао је митрополит Леонтије. »Њему је око четрдесет година, носи се врло једноставно, у полукафтану, камилавци, без панагије и у ципелама. Он је пореклом Грк, зна нешто француски, и ми смо се споразумевали на том језику, који је он мешао са српским, изјављујући ми захвалност за свето миро које сам донео.« Према писму кнеза Прозоровског, који је препоручивао »колешког асесора Димитрија Бантиш-Каменског, сина директора Државне Архиве колегије иностраних дела правог државног саветника Б. К.,« Родофиникин је дао нашем путнику своја кола и једног Мађара, као пратиоца, с којим је Б. Каменски посетио тврђаву, па митрополита Леонтија и београдског команданта, »президента Сената Младена Миловановића, као овдашњег градоначелника«.

»Тврђава београдска, која се може сматрати као једна од првих на свету, опкољена је са две стране Дунавом, а са треће стране Савом. Њена утврђења су неприступачна. Она се дели на две тврђаве: горњу и доњу. У доњој се налази арсенал у каменитој великој кући и касарне. У арсеналу израђују пушке, фишеке, копља; лију звона и т.д. Ове послове раде највише турски заробљеници. Почели су такође да лију и топове, али им то није пошло за руком. У горњој тврђави, која се налази на врху брда, види се кућа пашина, велика, камена , на спрат. Тамо, у великој сали, стоје заставе које су отете од Турака. Тамо показују и велику слику на којој су приказани сви цареви и деспоти српски. Између њих доле насликан је Црни Ђорђе, који сече главу Турчину, који лежи

[17]) Страна 110—111.

код његових ногу. Ову је слику насликао један Србин. У горњој тврђави налази се и турска џамија врло лепе архитектуре, чија је унутрашњост врло висока, али у њој нема ништа. Близу пашиног конака види се у једној кули велики бунар, око којег је спроведен један ходник према самој реци Сави, који се састоји, као што су ме уверавали, од триста степеница, али нико не може да се тамо спушта због прекомерне влаге. Капије на тврђави су гвоздене и двоструке«[18]).

О посети код митрополита Леонтија, овог »уваженог, али у исто време љубазног пастира« није саопштено ништа. Посета код Младена Миловановића изгледала је овако: претседник Сената спавао је и зато је, када су га пробудили те је морао да прими госта, непрестано зевао. Одевен је био у црвени кафтан и у папуче на босим ногама. За све време проговорио је свега шест речи: »Добро дошли, како сте? хвала Богу«. Али је почастио Б. Каменског добрим вином. Много је интересантнија била посета коју Младен учинио руском госту. »Ја сам, прича Б. Каменски, изишао њему у сусрет, и колико је било моје чуђење када је Господин Командант, скинувши са себе сребрну позлаћену турску сабљу, поклонио ми је, рекавши преко секретара Грка, који добро зна руски, да је то дар Српског Сената за труд који сам поднео ради тога да донесем из тако далеког краја миро потребно за српске цркве . . .« Батиш-Каменски, разуме се, није одмах примио сабљу, него се дуже времена нећкао, али на наваљивање Младена и секретара његовог примио је сабљу. Родофиникин га је уверио да је он предложио да се сабља поклони у име сената храбром путнику[19]).

Пре, него што је кренуо натраг, Каменски је хтео да посети Карађорђа, који се налазио у Тополи (»седамдесет врста одавде у једној вили која му припада«). Али њему су саветовали да не иде у посету овом »знаменитом Вођи Срба који је постао познат целом свету због своје храбрости«; јер од њега неће чути ниједне речи. Зато је аутор покупио разне податке и приче које су кружиле о Карађорђу. Ту је истина измешана са измишљотинама и погрешкама[20]). Мада се сада сматра као нешто више мање утврђено да је Карађорђе рођен год. 1752, Б. Каменски му даје око осамнаест година за време рата год. 1787. Место његовог рођења он одређује приближно и нејасно: »у околини Београда«. Али интересантна је карактеристика Карађорђевог односа према Турци-

[18]) Страна 112—113.

[19]) Страна 116—117.

[20]) О Карађорђу већ веома рано почео се стварати »ред разноврсних комбинација и легенда« (*В. Ђоровић*, »Историја Југославије«, стр. 418).

ма: »из најраније младости он је осећао мржњу према Турцима, под чијим је јармом стењала онда његова отаџбина«[21]).

Даљи догађаји су знатно побркани: сеча кнезова, например, за коју Б. Каменски каже да је било осуђено на смрт двадесет и шест најважнијих српских војвода и један архимандрит, објашњава се као турска освета због Карађорђеве хајдучије и убијања Турака. Погибија Карађорђевог очуха, који је код нашег аутора претворен у оца, који поводом Б. Каменски декламује у псевдо-класичном духу, фиксирана је временски баш у доба сече кнежева и скупштине у Орашцу, за коју наш путник не зна ништа. Преглед битака првог устанка ипак је доста тачан у општим потезима: »Дуго се Црни Ђорђе борио против Турака; тешко му је било ратовати против народа који је почео да усваја од европских народа науку како се стижу победе. Најзад мало по мало и Срби су научили ту науку; и Црни Ђорђе, после многих битака с Турцима, ушао је у Београд, и, после дуготрајне опсаде тврђаве, натерао је најзад Турке који су је бранили на предају 1 децембра 1806 (погрешка). На тај начин је овај дивни човек, без икаквог образовања, само благодарећи храбрости својој, ослободио од тешког јарма своју отаџбину и постао поглавар целокупног српског народа«[22]).

Бантиш-Каменски је начуо пуно ствари о супарништву српских првака из првог устанка. Један сукоб српских старешина он је приказао на следећи начин: »Баш у оно време када је Црни Ђорђе са својом војском стајао код Београда, у Семендрији се скупио синод (тако у оригиналу), састављен од српског владике и најбогатијих тамошњих поседника (у оригиналу »помјешчиков«). Овај скуп, прогласивши себе врховном управом народа, хтео је да присвоји власт законодавну како у пословима ратним, тако и у грађанским, али Црни Ђорђе, сазнавши о томе, одмах је дошао у Семендрију, поништио је одлуку синода и разјурио чланове, говорећи да док је жив неће никоме дозволити да буде изнад њега и да не треба никаквих саветника«[23]).

---

[21]) Стр. 119. О Карађорђевој служби у аустриској војсци (»фрајкору«) аутор вели: »Њему (Карађорђу) било је само осамнаест година. Он ступа у аустриску службу као редов, служи док не постане сержант (наредник)« (стр. 120). Одлазак Карађорђа из аустриске војске приказан је фантастично.

[22]) Страна 122.

[23]) Стр. 122—123. На крају књиге налазимо овај *додатак*, датиран »5 априла 1810 г.« У последњим француским новинама (L'Abeille du Nord) налазимо чланак о немирима у Србији. Миленко Стојковић дигао је заставу буне против Црног Ђорђа и Сената српског, удаљно се са 1500 пандура на острво Пореч. Овај храбри војвода утврдио је споменуто острво и спрема се свима силама да брани своју самосталност...

Миленко Стојковић
(по слици из књиге Б. Каменског)

А ево опште карактеристике, моралне и физичке, Карађорђа:

»Црни Ђорђе, као што су ми казивали, нема више од четрдесет година. Високог је стаса, плећат; има дугуљасто лице, а доле широко, очи мале и увучене, нос шиљаст; тамне пути; брије браду, остављајући само мале бркове; косу заплиће страга у дугачку плетеницу која му покрива цела леђа, а спреда је зачешљава веома високо; носи једноставно одело као овдашњи сељаци, имајући увек код себе два пиштоља и велику каму; плаховит је; ћутљив је, у разговору нећеш од њега да чујеш ни речи, само уз ракију чита молитве; не уме ни да чита ни да пише, него само храброшћу својом, увенчаном успесима, постао је поглавар Срба и познат целом свету.

»Црни Ђорђе има четири ћерке, од којих је једна удата за неког српског чиновника, и два сина. — Старији, по имену Алексије, станује код К. К. (Родофиникина), код кога учи руски. Десета му је година. Он је ванредно бистар и окретан . . .«[24]).

Пред одлазак из Београда Каменски даје општу слику овог града: »Београд је доста велики град. Он се налази на утоку Саве у Дунав, што му даје доста лепоте и пријатности. У осталом град овај пружа жалосну слику ратне пустоши, што се види по већини његових зграда, сасвим празних и порушених. Има доста зиданих зграда; прозори пак на кућама ретко где су са стаклом, него или су залепљени хартијом или уопште без ичега. Камених турских џамија има велики број и њихове беле куле, које се са велике даљине виде, чине знатан украс града. Турци само у једној џамији могу да врше службу Божју, а друге су празне. У Београду се налазе Турци у доста великом броју; они већином раде и веома су сиромашни . . . — Овде није много пријатно шетати се по улицама, јер чисто се срећу змије, које гмижу улицама, а исто тако и мноштво гуштера. Београд је опасан бедемом од земље и заштићен је батеријама топова. Уопште, Срби предузимају све потребне мере опрезности. У овом граду рачуна се на 30.000 становника«[25]).

Пре растанка са Београдом Каменски је казао још неколико речи о Родофиникину, па том приликом спомиње камени сточић у његовој башти, састављен од плоче и сту-

Ради радозналости мојих читалаца сматрам за своју дужност да им саопштим да је Комадант Београда и Президент Српског сената Младен Миловановић, којег сам описао на стр. 115 и 116 својег Путописа, пре неколико месеци смењен са својих положаја наредбом Црног Ђорђа због неких насиља према аустриским бродовима.«

[24]) Страна 119—128.

[25]) Страна 129—130.

бова, узетих са муслиманског гробља, на којим се виде камене чалме једног дервиша, једног јаничара и т.д.

5 јуна Б. Каменски је напустио Београд после ручка чамцем. На растанку га је Родофиникин неколико пута загрлио; растанак је, дакле, био веома дирљив. Нашег путника су пратили буљубаша Глигорије Гузиња, чију сабљу је добио Каменски на поклон, и четири пандура. *Срби су певали ратне песме.* Ноћио је Каменски у Голупцу. Затим је посетио Миленка Стојковића на Поречу и код њега је ручао иста јела као и први пут. Миленко је био ванредно пажљив; извињавао се што није први пут знао за чин Камењског. Најзад, на коњу, у пратњи Миленкових пандура он је напустио Србију, њене »мрачне планине« и дубоки Дунав »без дна«. Том приликом он се осврнуо на Србе и Србију; »Овај народ је мужеван, храбар, али веома непросвећен. Они су веома побожни, строго пазе на све постове и нипошто не једу онда меса. Њихове жене нису лепе; тамне су пути и црномањасте; зато имућни Срби имају Туркиње од којих су многе, као што сам могао запазити, веома лепе. Српски сељаци имућнији су од влашких и молдавских. Они не оскудевају ни у чему, и у Србији, за разлику од Влашке и Молдавске, може се свуда наћи колико хоћеш кокошију, јаја и кајмака. Ја сам тамо први пут јео меса дивокозе које Срби сецкају на малу парчад, набадају на штап, као смокве или јабуке, и пеку (тако Б. К. приказује ћевап). Ово месо је врло слатко и укусно.

»У Србији по селима нема нигде хришћанских цркава; у Београду сам видео једну, малену и дрвену; можда их има и више, али их ја нисам опазио. Интересантно је да у сваком селу има кнез (тако се зове у Србији сеоски старешина). Овај назив дали су им Турци да би понизили старо звање кнежева српских. Одело кнежева ни по чему се не разликује од одела обичних сељака.

»Срби много воле Русе. Ја не могу да се довољно похвалим пажњом овог народа. Они ме нису друкчије звали него *братико* (тако у оригиналу); поносили су се пријатељством Руса, са којима су се већ неколико пута тукли против Турака, и, говорећи о нашем Монарху, увек су скидали шубаре и пили у његово здравље. Таква њихова љубав и оданост према нама основана на осећању искрене захвалности изазивала је код мене неколико пута сузе срдачног задовољства.

»Језик српски, произлазећи из једног корена са руским, сасвим личи на њега (аутор наводи неколико примера обичних речи српских и руских). Син Црног Ђорђа приликом мога одласка поклонио ми је неколико српских песама. Ево једне:

Нас покрива восточная звезда,
От Благотворца буди ей мзда.
Гласи наши горе да слышутся:

Александр всуду нек славися;
Родофиник долголетан да буде,
За Сербов делать не забуде.[26])

»Код Срба се рачуна у мирно доба на 60 хиљада војника; у ратно доба може да се попне преко сто хиљада«.[26])

Овим се завршава све што је вредно пажње у опису кратког али врло занимљивог путовања по Србији Димитрија Бантиш-Каменског. Остала његова »писма« посвећена су импресијама с повратка који је трајао до средине јула (последње писмо датирано је из Орла, 11 јула).

Помало наиван, овај путопис у многом чему је занимљив, понекад и у великој мери. То је свакако аутентично, оригинално и живо сведочанство о Србији и Србима у једном од најважнијих тренутака српске националне историје.

---

[26]) Стр. 135—138. Песма ова наведена је код нас према оригиналу, само са нешто измењеним правописом. У њој има мало српских елемената. Могућно је да је то »сочињење« самог Карађорђева сина, Алексија.

F. E. Mahin

STRATEGIJSKI POLOŽAJ NEMAČKE

Rat — to je nastavak politike, pa s toga razmatranje problema strategijskog položaja jedne države znači u stvari razmatranje pitanja medjunarodnih odnosa te države, pitanja ciljeva njene medjunarodne politike.

Medjunarodni položaj Nemačke okarakterisan je činjenicom, da se Nemačka nalazi van Društva Naroda i da je nemačka spoljna politika, prema tome, nezavisna od onih obavezâ, koje su dobrovoljno primile na sebe države članice Društva Naroda.

Uzajamni odnosi Nemačke prema jednom nizu drugih država utvrdjeni su pojedinim medjusobnim paktovima, kao što su npr. pakt s Poljskom, ugovor o pomorskom naoružanju sa Velikom Britanijom itd.

Posle kršenja Versaljskog ugovora, a naročito posle kršenja Lokarnskog ugovora Nemačka je stvarno stupila u novu fazu diplomatskih odnosa, kidajući one odnose, koji su je ranije vezali sa većim delom evropskih država.

Današnji medjunarodni položaj Nemačke odlikuje se skoro potpunom izolovanošću Nemačke, koja je nastupila kao posledica onih spoljno-političkih ciljeva, koje je istakla nacionalsocijalistička stranka.

Osnovna suština nacionalsocijalizma izražena je u rasističkoj i „teritorijalnoj" politici nove Nemačke.

Gospodin Hitler piše u svojoj knjizi „Mein Kampf" na strani 757:

„Budući cilj naše spoljne politike ne sme da bude nikakva zapadna ni istočna orijentacija, već jedna **istočna politika u smislu zadobivanja potrebne zemlje za naš, nemački narod.** Kako je za to potrebna snaga, a smrtni neprijatelj našega naroda — Francuska, nas nemilosrdno guši i ispija nam našu snagu, mi smo dužni prineti svaku žrtvu koja bi bila u stanju da pripomogne rušenju francuske hegemonije u Evropi. Naš prirodni saveznik je svaka ona sila, koja kao mi oseća nepodnosivost francuskog vlastoljublja na kontinentu. Ne sme nam biti pretežak ni jedan korak, ma kakav bio, koji bi nas približio jednoj takvoj sili, ne smemo prezati ni od kakvih odricanja, ako nam se samo u krajnjoj perspektivi ukazuje mogućnost, da svrgnemo našega naj-

ljućega dušmanina. Onda mi možemo mirne duše čekati da vreme ublaži i zaleči naše manje rane, kad bi uspeli da iscelimo i zatvorimo onu najveću".

Gospodin Hitler na drugom mestu — svom političkom testamentu — stavlja u amanet nemačkoj naciji:

„Ne podnosite nikada stvaranje dveju kontinentalnih sila u Evropi. U svakom pokušaju da se na granicama Nemačke organizuje još kakva vojnička sila, pa ma to bilo stvaranje neke države, koja bi bila makar samo sposobna da postane vojnička sila, gledajte nasrtaj na Nemačku i neka vam to diktuje ne samo pravo nego i dužnost, da svima sredstvima — sve do primene oružane sile — stanete na put stvaranju jedne takve države, odnosno da razbijete, ako je već stvorena. Starajte se, da snaga našega naroda dobije svoje temelje ne u kolonijama, već na kontinentu vašega zavičaja — u Evropi. Nemojte da smatrate da je Rajh u sigurnosti sve dotle, dok on ne bude bio u stanju da za stotine godina unapred svakome sinu našega naroda zajamči sopstveno parče zemlje i njive. Ne zaboravite nikada, da je najsvetije pravo na ovome svetu — pravo na zemlju, koju čovek hoće sam da obradjuje, i da je najsvetija žrtva — ona krv, koja se za tu zemlju proliva". (Hitler, „Mein Kampf", str. 754—755.)

Gospodin Hitler smatra da treba uložiti sve napore, kako bi budućih 250 miliona Nemaca imali dovoljno teritorije, na kojoj će da razvijaju do savršenstva svoje nemačke odlike.

On se dalje upušta u vizionerska proročanstva, pa kaže: kako će severna rasa gospodarâ nanova uzeti na se raniju kulturnu misiju, kako će ona stvoriti novu kulturu i dati čovečanstvu snagu za nov polet, ali će sve to biti moguće jedino onda, ako obim nemačke teritorije bude doveden u harmoniju sa brojem stanovništva i ako se ukloni disharmonija, koja u tom pogledu danas postoji.

Na stranici 741 svoje knjige gospodin Hitler izlaže svoje poglede o tome kako se stvaraju granice:

„Ljudi stvaraju državne granice, ljudi ih i menjaju... Isto tako kao što naši preci nisu ovo zemljište na kome danas živimo dobili na poklon s neba, već su ga morali izvojštiti zalažući svoje živote, neće ni nama u budućnosti ničija milost podariti zemljište a s njime i život za naš narod, već će nam ga doneti samo sila pobedničkog mača..."

General Sikorski u svojoj knjizi „La guerre moderne" koja je objavljena 1935 godine, razmatrajući razne izjave savremenih nemačkih državnika o svojim pacifističkim namerama, kaže:

„Neosporno je da su mnogi nemački državnici pa i sam g. Hitler više puta davali izjave o svom pacifizmu, kao što je neosporno i to, da njihovi ugovori sa susednim državama mogu služiti kao dokaz tih izjava. Medjutim, da li smemo iz

toga izvesti zaključak, da bi III Rajh u današnjoj političkoj i ekonomskoj situaciji radije zadovoljio svoje rasističke, političke i ekonomske zahteve mirnim putem, nego putem rata? Kad problem ovako postavimo, on nam izgleda nerazrešiv. Treći Rajh bi naravno pristao na to, da program njegove ekspansije bude ostvaren bez prolivanja krvi, i bez rashodâ; on i pokušava da ga ostvari putem politike. Ali on se ne odriče da za ostvarenje svojih ciljeva u odgovarajućim slučajevima upotrebi i silu. Kako pak njegov program ne spada u kategoriju filantropskih pothvata i kako susedi Nemačke nisu skloni da ga bez rezerve prime, to Rajh metodički priprema orudje, koje treba da služi ostvarenju njegovih prohteva za silom i vlašću."

Nemačka ratna literatura tretira pitanje rata potpuno otvoreno. U jednom od poslednjih brojeva „Deutsche Wehr" čitamo: Budući istoričari će XX vek nazvati vekom rata, ne samo s toga što će taj vek biti okarakterisan mnogobrojnim ratovima, već prvenstveno usled dubokih promena, koje će pretrpeti rat kao opštečovečanska pojava.

Ranije, u jeku „buržoaske" epohe, koja se danas primiče svom kraju, rat je označavao eksploziju, nesrećan slučaj u mirnom životu narodâ, rat se smatrao kao nešto što treba smesta zaustaviti, likvidirati. Posle katastrofe 1914 godine takvo shvatanje rata se iz osnova izmenilo. Rat je prestao da znači nesrećan slučaj, koji sam po sebi nema nikakve vrednosti: on je stekao svoj sopstveni smisao i suštinu, nezavisnu od čovečanstva, koje se nadalo da će ga ukinuti, ili da će ga bar podvrgnuti naročitim zakonima. Danas je rat samostalna pojava, koja ima svoju unutrašnju svrhu i svoju sopstvenu suštinu i koja igra u životu čovečanstva isto tako ozbiljnu ulogu kao što je igra i mir.

Rodio se novi svet, u kome je rat preduslov i merilo za sve stvari, i u kome je pretstavnik rata — vojnik — zakonodavac i zapovednik. Ranije se svet starao da ukalupi rat u poredak mirnog života da ga ogradi pravnom ogradom. Danas se dogadja nešto potpuno obrnuto: mir se potčinjava zahtevima rata, koji se pretvorio u okultnog gospodara našega veka. Od danas je mir — samo primirje..."

„Takva emancipcija rata, koja pretstavlja jedan od najvažnijih i najkarakterističnijih faktora naše epohe, zahteva da čovečanstvo napravi i poslednji, logički korak: da socijalni poredak koji je zasnovan na miru zameni drugim socijalnim poretkom, koji je podešen zahtevima rata. Potrebna je socijalna konstitucija rata".

„Totalni rat ne traži od gradjanina samo njegovu spoljnu delatnost. Njemu je potreban čitav, celokupan gradjanin. Drugim rečima, mobilizacija treba da obuhvati i moralne i intelektualne snage individe koja je pozvana

da služi jednom jedinom cilju — ratu. Za sluge novoga društva rat neće biti samo zanimanje: ideja rata će morati da potpuno ispuni njegovu svest, — on će morati da misli samo o njoj..."

Zaista, pravo ima Rene Lore, kad piše u „Tan"-u: „organizacija III Rajha je pre svega vojnička: princip vlasti t.j. princip vođe, uzet je iz vojske. Može se reći da je nacional-socijalizam jedan režim, u kome nema civilnih lica: u njemu se moraju svi pokoravati vojnim pravilima, bez obzira da li nose uniformu ili ne".

NEMAČKA VOJNA DOKTRINA

Prema mišljenju generala Sekta, „rat je prirodni poslednji stepen razvitka istorije čovečanstva" i „načelo svih načelâ".

General Ludendorf u svojoj knjizi „Totalni rat" piše: Budući rat će staviti pred narod sasvim druge zahteve u pogledu pripreme njegovih duhovnih, fizičkih i materijalnih snaga, nego što ih je stavljao za vreme Svetskoga rata. Zavisnost oružanih snaga od naroda, naročito od njegove duhovne odlučnisti, ne samo što neće biti manja, nego će naprotiv biti mnogo veća nego što je bila u Svetskom ratu 1914—1918 godine... Suština i priroda totalnog rata zahtevaju bukvalno sve narodne snage...

Suština rata se promenila, promenila se takodje i suština politike, pa se tako isto mora promeniti i odnos politike prema ratovanju. Rat i politika služe najživotnijim interesima naroda, ali rat pretstavlja najviši izraz narodne volje. Zato politika treba da služi ciljevima rata."

General Sekt, a isto tako i general Ludendorf pripisuju ličnosti vojskovodje odlučujući značaj.

Država mora imati tri oblika oružane snage: kopnenu vojsku, ubojnu flotu i vazdušnu flotu: pomorska i vazdušna flota moraju uvek biti u stanju maksimalne mobilizacione spremnosti.

Nemci potpuno odbacuju teoriju malih armija, kao i Dueovu teoriju o odlučujućem značaju avijacije u ratu. Oni stoje na gledištu, da kopnena vojska mora biti što jača, ali pod uslovom, da budu potpuno zadovoljene potrebe pomorske i vazdušne flote, a tako i potrebe industrije u radnoj snazi.

Problem rata tretira se u nemačkoj vojnoj štampi sa gledišta ratovanja na dva fronta. Redaktor „Militär. Wochenblatt"-a general Vecel smatra, da se u takvom ratu glavni napor mora upraviti protiv „najjačega" i pritom „najopasnijega" protivnika, t.j. protivnika, koji sem toga što raspolaže „krupnim snagama", ima mogućnosti da te snage brzo razvije i baci u akciju.

Ludendorf u svom „Totalnom ratu" misli, da prilikom razradjivanja plana strategijske koncentracije, vojna komanda države, koja se nalazi u nepovoljnom geografskom položaju (t.j. Nemačke) mora oceniti koji je od neprijatelja najopasniji.

Protiv njega se onda mora uputiti glavni udarac većeg dela oružane snage. Cilj operacije ne sme biti odupiranje protivniku, već „odlučna pobeda nad njime".

Ta ista teorija ratovanja na više frontova uči dalje, da najbliži zadatak u pravcu glavnog udarca mora biti „prenošenje rata" na protivnikovu teritoriju. Ali kako da se onda operiše u drugim pravcima? Na to pitanje njiscrpnije odgovara opet Ludendorf. Po njegovom mišljenju u glavnom pravcu treba razvijati jasno izražen ofanzivan rat, u najubrzanijem tempu, sa širokim zahvatima, uz pripomoć motomehanizovanih kombinacija i sa najbezobzirnijim prodorima pomoću najjačih modernih sredstava za rušenje. A kada neprijateljsko stanovništvo u pozadini neprijateljske vojske jasno pokaže znake nezadovoljstva ratom, onda treba primeniti svirepa bombardovanja, u cilju što bržeg završetka rata.

Na sporednim bojištima, misli Ludendorf, ne može se primenjivati nikakva shema. Tu se moraju primenjivati najraznovrsnije ratne taktike. Tu dolaze u obzir svi mogući operativni pothvati, počev od munjevitih ofanzivnih bitaka sa najodlučnijim ciljevima i sa iskorišćavanjem neprijateljevih slabih strana ili grešaka, pa sve do dubokih obilaženja i privremenih ustupanja neprijatelju čitavih oblasti, kao što je to preporučivao još Fridrih II i kao što se spremao da uradi 1914 godine general Pritvic, komandujući osmom nemačkom armijom.

Približno istovetno gledište zastupaju i prestavnici novoga, preporođjenog nemačkog štaba. Šef štaba nemačkih motorizovanih trupa, pukovnik Guderian ovako slika karakter budućega rata na kopnenom bojištu:

„Jedne noći otvoriće se kapije hangara i garaža, biće upaljeni motori i eskadre će se krenuti na put. Prvim iznenadnim udarcem mora se postići, da se važni industrijski centri i oblasti koje daju sirovine delom zaposednu, a delom da se pomoću vazdušnih napada likvidiraju kao izvori za ratnu industriju, da se bombama paralizuje akcija neprijateljske vlade i vojne komande i da se razori neprijateljska saobraćajna mreža...

Iza prvoga talasa vazduhoplovnih snaga i motomehanizovanih trupa slediće pešadiske divizije na automobilima. One će se iskrcati na kraju zaposednute zone i osvojiće je, kako bi oslobodile pokretne trupe u cilju novih udaraca. Prazne kolone automobila požuriće smesta natrag, da prime novu posadu.

U toliko će napadač mobilizovati svoje armije. On će sebi rezervisati mogućnost izbora mesta i vremena za novi napad. U tu svrhu on će dovoziti teške topove za navalu i prodor. On će tražiti način, da zadade porazan udarac pomoću hitre koncentracije svojih moto-mehanizovanih trupa i neočekivane akcije vazduhoplovnih snaga. Oklop-

ljene kompozicije, pošto ostvare prvi cilj svoga napada, neće isčekivati da artilerija promeni pozicije ili da stigne konjica. Ona će do kraja iskoristiti svoju brzinu i daljinu akcije, starače se da završe prodor i da udarac prenesu u dubinu. Vazduhoplovne snage će se okomiti na neprijateljske rezerve, koje bi se kretale prema, bojištu i onemogućile bi im učešće u operacijama."

U cilju otpora protiv moto-mehanizovanih snaga neprijateljevih pukovnik Guderian preporučuje — pored ostalih, opštepoznatih mera — naročito ustrojstvo motorizovanih kompozicija za borbu protiv tenkovâ. Ali „napad — to je najbolja odbrana" — piše on dalje i zato treba imati u prvom redu mnogobrojne i snažne oklopljene ubojne jedinice.

General Ludvig opisuje nešto podrobnije operacije kopnenih armija u manevarskom ratu. On kaže, da u budućem ratu neće biti biti moguće unapred pogoditi grupaciju i namere neprijatelja. Može se pretpostavljati da će komande dobijati od avijacije podatke, na osnovu kojih bi mogle stvarati svoje odluke. Pa ipak jedine verodostojne podatke će pružiti tek sama borba. Zato je potrebno najpre odjednom ispitati sav neprijateljski front.

U tom cilju biće napred upućeni izvidnički odredi, koji će se sastojati od oklopljenih automobila, lakih tenkova, motorizovane artilerije i motorizovane pešadije, a uz to i nešto konjice.

Za njima će sledovati prvi talas kopnenih snaga — široko razvijenih divizijâ, koje će imati da igraju ulogu bivših avangardâ, ali povezanih zajedničkom komandom. Oni će pomoću bitaka izjasniti situaciju na bojištu. U slučaju, ako na izvesnom mestu protivnik ima premoć, one onda mogu da predju i u defanzivu, ali njihova akcija u glavnom treba da bude odlučna i energična.

Drugi talas se sastoji iz glavnih masa armija. Te mase neće biti ravnomerno raspodeljene po bojištu, već će biti sgrupisane u grupe divizijâ, koje se mogu kretati i pomerati i u stranu. Na osnovu podataka, dobivenih od izvidničkih odreda i od divizija prvoga talasa, te grupe će se koncentrički usredsredjivati na mestima gde budu htele da povedu odlučnu akciju. Koncentrisanje tih armija mora se vršiti potajno, te će često (što ipak ne sme biti uzeto kao pravilo, jer to veoma zamara trupe) marševi biti preduzimani noću. Motorizovana pozadina će se kretati prvenstveno pod zaštitom mraka.

Kako će trupe drugoga talasa voditi odlučujuće bitke, one će morati biti snabdevene svim tehničkim sredstvima, u prvom redu teškom artilerijom i tenkovima, a naročito na mestima gde će se razvijati odlučujuća bitka. Iza toga drugoga talasa, nastupaće treći talas, koji će se sastojati od operacionih rezervi. Taj treći talas će većinom imati u svom sastavu motorizovane trupe (na mašinama velike brzine), koje bi se mogle brzo prebacivati u

cilju dovršavanja zaobilaženja ili prodora, a tako i na pojedine ugrožene sektore fronta.

Autor članka „Naoružanje Nemačke" u „L'Illustration" ovako sumira nemačka gledišta u pogledu vojne doktrine:

„Nemački generalni štab računa s time, da će za vreme mobilizacije biti potrebno svladati ne samo vojne, već istovremeno i industrijske i diplomatske poteškoće; on ne zaboravlja da vojna snaga i bogatstvo nacionalnih sredstava nisu pouzdani aktori pobede, pa zato vodi računa o svirepoj stvarnosti, da danas više nego ikad rat može biti uspešno završen jedino u tom slučaju, ako se vodi brzo.

General Sekt i njegovi učenici ne zaboravljaju šta je koštao Nemačku poslednji, otegnuti rat. S toga oni žele da imaju manevarsku, vrlo pokretljivu vojsku, ne veoma mnogobrojnu, ali snabdevenu snažnom artilerijom, odredjenom za neočekivane napade i sposobnom da zadade neprijatelju žestok i odlučan udarac. Ostale trupe predstavljaju odbrambenu i okupacionu vojsku, koja će imati ulogu da potpomaže i upotpunjuje jurišnu armiju.

Avijacija u početku rata treba da sve svoje napore uputi na zadržavanje ili prekid neprijateljske mobilizacije i koncentrisanja njegovih trupa. U toj periodi avijacija će svoju akciju uperiti na krupne strategijske centre, na železničke čvorove, na mesta gde se nalaze velika stovarišta i fabrike koje rade na snabdevanju vojske.

Tok dogadjaja biće sledeći:

perioda diplomatske zategnutosti:

u času kad sukob postane neizbežan, vrši se napad bez objave rata, kako se ne bi izgubilo preimućstvo, koje je moguće izvući iz faktora brzine;

ne gubeći vremena eskadre avijacije bombarduju strategijske i industrijske centre, a udarna armija se sprema da zadade neprijatelju žestok udarac i to na mestu, gde se smatra da je neprijatelj oslabljen artilerijskim bombardovanjem;

artilerijsko bombardovanje traje od 8 do 14 sati, kod čega intenzitet bombardovanja treba stalno i neprekidno da raste sve do momenta napada, a za vreme napada neprijatelja treba bombardovati topovima sviju kalibara; sam napad se izvodi trupama sa teškim oklopima, pukovima čeličnih čudovišta, koja ruše sve pred sobom, dok se njima samima nikako ne može naškoditi;

dok jurišna armija vrši napad, u pozadini se mobilišu i koncentrišu odbrambene vojske, te vojske se zatim smesta rasporedjuju u pozadini jurišne armije, u cilju iskorišćavanja njenog uspeha ili njenog pojačanja, u slučaju, ako bi neprijatelj pokazao neočekivano jak otpor;

Saglasno s tim gledištem na razvoj rata izvodi se i organizacija same armije. U glavnome možemo ovako predstaviti strukturu armije:

1) *trupa za napad i prodor* — divizije ubojnih tenkova, pomognute od jake i brojne artilerije;

2) *pokretne trupe za manevre zaobilaženja* — sastoje se od mehanizovanih i motorizovanih divizija. Tri divizije odredjene u sastav takvih trupa već su organizovane pod imenom „oklopljenih divizija";

3) odbrambene trupe — sačinjavaju glavnu masu armije i predstavljaju divizije, koje odgovaraju starome tipu.

Upoznali smo se sa gledištima nemačkih vojnih autoriteta na značaj rata za današnju Nemačku i na načine ratovanja. Sada treba da proučimo pitanje — kako se Nemačka sprema za taj rat i kakva sredstva joj stoje na raspoloženju za njegovo vodjenje.

ORUŽANA SNAGA NEMAČKE

Kao izvor za popunjavanje naoružanih snaga služi masa od 11 miliona muškaraca u dobu od 20 do 45 godine.

Prema Versaljskom ugovoru brojnost nemačke vojske bila je ograničena na 100.000 vojnika, koji su se regrutovali kao dobrovoljci na rok od dvanaest godina. Sem toga Nemačkoj je dozvoljeno bilo da drži još i 100.000 takozvanih „šupo". Stvarno je pak nemačka vojska, pomoću stvaranja malih novih jedinica, iznosila već 1933 godine oko 180.000 stalnih kadrovaca, a godine 1934 već do 200.000.

Zakonom od 16 marta 1935 godine u Nemačkoj je uvedena opšta vojna obaveza, koja je smesta stvorila mogućnost da se brojnost armije uveća za nekoliko puta.

Taj zakon je fiksirao da se nemačka vojska sastoji iz 12 korpusa, u koje ulaze 36 divizija — što čini oko 550.000 ljudi. Nova vojska je snabdevena svima rodovima oružja, kojima raspolažu i vojske drugih zemalja.

Za vreme rata svi Nemci, muškarci i žene, obavezni su da služe državi, t.j. mogu biti mobilizovani za vršenje ne samo čisto vojnih poslova, već i za obavljanje drugih dužnosti.

Vojnoj obavezi potpadaju svi muškarci od 18 do 45 godine. Aktivna služba se počinje kad obveznik navrši 20 godina, a traje, po zakonu koji za sada važi, jednu godinu. Svi obveznici pre stupanja u stalni kadar moraju odslužiti šestomesečnu radnu obavezu.

Do svoje 35 godine života svi vojni obveznici, sem onih koji se nalaze u stalnom kadru, spadaju u rezervu, a oni koji nisu služili u stalnom kadru — u erzac-rezervu. Lica od 35 do 45 godine spadaju u landver. Sva lica koja se u izuzetnim slučajevima mogu mobilizovati, spadaju posle svoje 45 godine u landšturm.

Novi zakon u principu obuhvata sve Nemce, ma gde se oni nalazili, bez obzira da li su odslužili vojni rok u kojoj drugoj, stranoj vojsci; nearijevci su u mirno vreme ne uzimaju u vojnu službu, već se pripisuju erzac-rezervi.

Godine 1935 pozvati su na odsluženje roka mladići rodjeni 1914 godine. U Istočnoj Pruskoj su sem toga pozvati i oni koji su rodjeni 1910 godine, pod izgovorom, da se to radi usled slabe naseljenosti onoga kraja.

Godine 1935 bilo je 590 hiljada ljudi, koji su te godine dospevali za služenje vojnog roka, rodjenih 1915 godine. Klasa rodjenih 1916 godine iznosila je 380 hiljada, klasa 1917 — 340 hiljada, klasa 1918 — 310 hiljada, klasa 1919 godine — 341 hiljada i klasa 1920 godine 620 hiljada ljudi.

Posle uvodjenja opšte vojne obaveze preduzeti su koraci da se stvori rezerva obučenih ljudi, i u tu svrhu su bili pozvati rezervisti od 25 do 35 godine u specijalne jedinice (Ersatz-bataljone-ergänzung), gde su prolazili osmonedeljnu obuku. Sem toga su klase 1910-1913 primane kao dobrovoljci.

Razvitak sporta i učešće u „braun" jedinicama daje Nemačkoj mogućnost da stvori spremnu rezervu. Toj rezervi treba da se još dodadu 6 poslednjih klasa starih ratnika, što čini oko 1,300.000 ljudi. Po računu generala Sikorskog brojnost nacionalsocijalističkih formacija iznosi oko 2,100.000 ljudi. Uopšte, može se računati, da Nemačka u času mobilizacije može da digne do tri i pô miliona vojnika.

Organizacija komande. Stalni kadar (12 korpusa) sveden je na tri grupe, kojima stoji na čelu general fon Frič; admiral Reder, glavnokomandujući mornarice i glavnokomandujući vazduhoplovstva — potčinjeni su vojnom ministru — generalu Blombergu. Vojni ministar pored toga nosi još i naziv vrhovnog zapovednika odbranbene snage (Oberbefehlshaber der Wehrmacht). Vojni ministar drži pod svojom komandom sve oružane sile kopnene vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Vrhovni glavnokomandujući (oberster Befehlshaber) je — sam Hitler.

Na raspoloženju ministra vojske nalaze se kao organi za spremu vojske — generalni štab armije (general Bek) i Wehrmachtsamt (general Rajhenau).

Naoružanje vojske. Anonimni autor članka „Naoružanje Nemačke", koji je objavljen u „L'Illustration" od 14 marta 1936 godine, piše, da je naoružanje kojim raspolaže danas nemačka vojska većinom zastarelog tipa, a da se nove mašine tek sada postepeno počinju uvoditi u vojsku. To se tumači time, što Nemci pre Hitlerovog dolaska na vlast, i pored svih mahinacija nisu bili u stanju da u punoj meri restauršu vojnu industriju, koja im je bila zabranjena Versaljskim ugovorom. I ako je utrošeno oko devedeset milijardi maraka na potrebe narodne odbrane, i ako su u toku poslednje godine učinjeni u tom smeru ogromni napori, ipak mnoge jedinice nisu još snabdevene oružjem novoga, modernoga tipa.

Danas nemačka pešadija ima sem pušaka još i teški mitraljez — tipa 0,8, težak 64 kilograma, laki mitraljez tipa 0,8, težak od 15 do 17 kilograma i mitraljez tipa 0,8 težak 13 kilograma.

Sprave za bacanje bombi, kojima je sem toga snabdevena pešadija, spadaju u srednji tip, teške su 800 kilograma i bacaju na daljinu od 1400 metara projektile, koji su teški 50 kilograma. Novi tip bacača bombi je težak svega 375 kilograma, projektili su mu teški samo 6 kilograma, a bacaju na 1500 metara.

U oblasti artilerije postoje mnogobrojni projekti, ali je za sada vojska naoružana topom tipa 77, koji je i poslednje vreme usavršen. Sem ovoga postoji još i top tipa 105 mm., divizijski, koji gadja na 9300 metara. Sada se nalazi na proučavanju novi, teški tip topa od 400 milimetara.

Tenkovi kojima je danas naoružana nemačka vojska svi su lakoga tipa, i teški su svega 5,5 tona. U pripremi se nalazi fabrikacija tenkova od 12 tona; a izradjuje se i teški tenk od 35 tona sa debelim oklopom, naoružan sa po jednim topom. U projektu je zatim konstrukcija jurišnih tenkova, koji će biti teški od 60 do 100 tona.

Organizacija vojske.

Kako smo već ranije naveli, po zakonu od 16 marta 1936 godine Nemačka formira 12 korpusa, koji se sastoje od 36 divizija.

U sastav jedne pešadijske divizije ulaze po tri puka, svaki od po tri bataljona. Svaki puk ima po jednu četu bacača bombi, po jednu četu teških mitraljeza, i po jednu četu komore. U projektu je da se svakom puku doda još i po jedna četa specijalne artilerije za borbu protiv tenkova. Divizijska artilerija sastoji se od dva puka i jedne automobilske grupe; prvi puk je sastavljen od tri grupe tipa 77 mm., a drugi od jedne grupe tipa 100 mm. i jedne tipa 105 milimetara. Danas se široko sprovodi motorizovanje sviju jedinica, a naročita se pažnja poklanja motorizovanju pozadina. Konjska vuča je na putu da se potpuno izbaci iz upotrebe u vojsci. Tako su već mehanizovane čete za borbu protiv tenkova, koje se u najnovije doba dodaju pešadijskim pukovima.

Kao veoma važan zadatak savremenog naoružanja smatra se snabdevanje svih jedinica motociklima. Streljački pukovi na motociklima treba da potisnu i zamene kavalerijske jedinice. U tim pukovima svaki motocikl ima posadu od tri vojnika i snabdeven je jednim lakim mitraljezom. Kao rezerva za motorizovanje vojske služi takozvani automobilski korpus nacional-socijalističke stranke, koji u svojim redovnia broji 500.000 članova.

VAZDUŠNA FLOTA

Brojni podaci o vazduhoplovnoj snazi Nemačke, koji su publikovani u štampi — puni su kontradikcija. Verovatno je da Rusija ima u tom pogledu sigurnije podatke, jer je pre dolaska nacional-socijalista na vlast, izmedju Nemačke i Sovjetske Rusije

dugo vremena postojala prisna saradnja u oblasti proizvodnje tehničkih sredstava za vojne potrebe. Prema podacima koje saopštava maršal Tuhačevski marta meseca 1936 godine — 12 nemačkih vazduhoplovnih pukova raspolažu sa 2100 bombarderskih i boračkih aparata. Ukupan broj aparata u nemačkoj vojsci iznosio je 3700.

U svakom slučaju, Nemačka, vodeći pregovore o „vazdušnom Lokarnu" zahtevala je za sebe paritet sa Engleskom i sa Francuskom ukupno. To pokazuje da je Nemačka takav saodnošaj vazduhoplovnih snaga smatrala sa svoga gledišta kao minimalan.

Nemačka ima za proizvodnju aeroplana 50 aeroplanskih fabrika i 40 pomoćnih fabrika, u kojima se može godišnje izraditi 4000 aparata.

Nemačka aeroplanska industrija bila je još pre dolaska nacional-socijalista na vlast spremljena za proizvodnju raznih tipova vojnih aeroplana. Poznata je činjenica da se celokupna civilna avijacija u Nemačkoj sastoji od vojnih aparata.

Program fašističkoga vojnog ministarstva predvidja proizvodnju aeroplana u serijama, i to samo najboljih, uzornih aparata, koji se mogu upotrebiti za vojno vazduhoplovstvo. Subsidije aeroplanskim fabrikama davate su jedino pod uslovom, ako su te fabrike svoju proizvodnju potpuno potčinjavale zahtevima rata.

Kod konstruisanja novih aeroplanskih tipova najveća pažnja se danas poklanja brzini aparata. Nemački bombarder Hajnkel „He—70" u stanju je da razvije brzinu do 370 kilometara na sat. Izuzetno velika pažnja poklanja se proizvodnji aeroplanskih dizelmotora, u cilju smanjivanja potrebe u gorivu visokog kvaliteta.

Pomoću subvencija od strane vlade, u Nemačkoj se razvija nova mreža stalnih vazdušnih linija, kod čega se vodi računa o vojno-strategijskim planovima. Izgradjeni su i nalaze se u gradnji stotine aerodroma i platformi za ateriranje, kao i aerodromâ sa podzemnim prostorijama. Sem svega ovoga u Nemačkoj se energično radi na razvijanju takozvanog „vazdušnog sporta", koji nije ništa drugo, do vantrupno spremanje vazduhoplovnih kadrova.

Nemačka vazdušna flota sastoji se od pukova ili eskadrâ (kojih, po informacijama maršala Tuhačevskoga ima 12), koje su sastavljene od po tri grupe. Svaka grupa ima tri eskadrile od po devet aparata. Jedna eskadra prema tome ima 81 aparat sa 27 rezervnih aparata — ili ukupno 99 aparata.

U pogledu komandovanja vazduhoplovnim snagama, cela Nemačka podeljena je na šest vazdušnih reona. Sedišta tih reonskih komandi nalaze se u Kenigsbergu, Berlinu, Drezdenu, Minsteru, Minhenu i Kilu. Kilski reon je odredjen za odbranu obala.

Ovim upravnim organima vazduhoplovstva treba još dodati takozvane „vazdušne biroe" i „saveze vazdušnog sporta". To

nisu vojne organizacije, ali su od velikog značaja i igraju važnu ulogu u pogledu spremanja i iskorišćavanja vazduhoplovnih snaga u zemlji.

U Nemačkoj postoji za obučavanje pilota sedam civilnih vazduhoplovnih škola, koje su u poslednje vreme pretvorene u vojne škole.

Savez vazdušnog sporta ima takodje svoje škole — njih pet na broju.

Osvrćući se na sve navedene podatke, mi jasno vidimo, da nemačka vazduhoplovna snaga napreduje brzim tempom i da se, kako po količini tako i po kakvoći, izjednačuje sa vazduhoplovnim snagama drugih velikih država.

EKONOMSKA BAZA

Prirodna bogatstva Nemačke u rezervama minerala, koji se nalaze po prilici do dubine od 1000 metara izražena su u sledećim brojkama:

Kameni ugalj	71.240 miliona tona (od toga samo u Rurskoj Oblasti 55.100 miliona tona)
Mrki ugalj	23.190 miliona tona
Torf	10.000 miliona tona
Gvozdena ruda	1.270 miliona tona
Bakar (metal)	0,7 miliona tona
Srebro (verovatno)	3,3 miliona kilograma
Kamena sô (verovatno)	10,0 biliona tona
Kaliumovih soli (verovatno)	20,0 milijardi tona

Nemačka ima sem toga neznatne rezerve cinkove rude, kositra, mangana, arsena, volframa, olova, bizmuta, kobalta i nikla. Zatim ima bauksita, kaolina, nafte itd. Razradjivanje tih ruda i eksploatacija nafte počinje se vršiti intensivno tek u poslednje vreme.

U poredjenju sa godinom 1913, t.j. sa predratnim stanjem, stvari su se u Nemačkoj pogoršale u pogledu rezervi minerala, jer je Nemačka izgubila Elzas, Lotaringiju i Gornju Šlesku. Taj gubitak je donekle nadoknadjen uspesima nemačke industrije, koja je, zahvaljujući čitavom nizu novih pronalazaka, osposobljena da savlada mnoge poteškoće koje su nastale iz poraza u poslednjem ratu. Ti pronalasci se u glavnome odnose na oblast hemije (proizvodnja azota putem izdvajanja iz vazduha, fabrikacija benzina itd.). Za vreme prošloga rata Nemačka je za svoju metalurgičku industriju uvozila čitav niz minerala i metala i to: mangan, nikal, hrom, volfram, a nije imala u dovoljnoj količini ni izvesnih bojenih metala kao: bakra, nikla, bauksita, žive, grafita, a nije imala skoro nimalo petroleuma, sumpora i raznog drugog materijala potrebnog za hemijski industriju.

Usled blokade prekinut je bio uvoz kaučuka, pa je tako bila skoro sasvim prekinuta proizvodnja gume. Postojala je nesta-

šica u sirovinama za tekstilnu industriju, tako izmedju ostaloga u pamuku, koji je ranije bio uvažan iz inostranstva, a kad je rat objavljen taj uvoz je spao na neznatne količine.

Posle rata Nemačka je potpuno iznova reorganizovala svoju industriju, snabdela je novim mašinama, koje su joj dale mogućnost da na bazi racionalizacije u znatnoj meri podigne svoju proizvodnju.

Napredak nemačke industrije najbolje će nam pokazati donja tablica, u kojoj je navedena vrednost celokupne proizvodnje u Nemačkoj za sledeće godine:

Vrednost proizvodnje u milijardama R.M.

Godine:	Ukupno:	sredstva proizvodnje	sredstva za potrošnju
1913	54	33	21
1925	70	38	32
1928	84	47	37
1932	38	18	20
1933	41	21	20
1934	53	29	24

Iz ove tablice vidimo, da je uoči privredne krize — 1928 godine — nemačka industrija premašila predratnu industriju za čitavih 55 procenata.

Proizvodnja metala potrebnih za naoružanje

	1928 god.	1932 god.	1934 god.
Čelik h. t.	16.023	5.624	11.886
Liveno gvoždje h. t.	13.239	3.932	8.743
Bakar h. t.	53.600	50.900	52.600
Olovo h. t.	97.900	95.200	120.000
Cink h. t.	102.000	42.000	72.900
Kositar h. t.	4.000	3.000	4.500 (1933g.)
Aluminium h. t.	32.700	19.000	37.200
Nikal h. t.	—	—	—
Gvozdena ruda h. t.	6.191	1.319	4.680
Koks h. t.	39.421	19.546	24.218
Automobili kom.	101.000	51.000	169.000

Iz ove tablice vidimo, da od 1934 godine počinje nanovo da raste proizvodnja metala, naročito bojenih, što pokazuje, da se povećala njihova potražnja na unutrašnjem tržištu.

PROBLEM ISHRANE

Potrošnja životnih namirnica u Nemačkoj izražena je u sledećim brojkama:

A. Biljne namirnice:

(u hiljadama tona)

	1924 god.	1928 god.	1934 god.
Raž	5.000	4.700	4.700
Pšenica	4.400	5.100	4.200
Mahunaste biljke	163	174	203
Krompir	12.700	12.300	12.500
Šećer	959	1.465	1.401

B. Mesne namirnice:

(u hiljadama tona)

Govedina	733	901	920
Svinjetina	1.335	1.689	1.762
Meso uopšte	2.193	2.983	3.081

Potrošnja životnih namirnica na 1 lice u godini 1934 vidi se iz sledećih podataka:

Žitarica	135	kilograma
Mahunastih biljki	3,1	„
Krompira	189.0	„
Šećera	21,2	„
Mesa	46,6	„
Ribe	0,2	„
Masti uopšte	22,9	„
od toga:		
biljnih masti	3,0	kilograma
margarina	6,4	„
životinjskih masti	6,2	„
kravljeg masla (putera)	7,3	„

Potrebno je napomenuti da je Nemačka u pogledu snabdevanja svoga stanovništva životnim namirnicama domaćeg porekla za nekoliko poslednjih godina napravila veliki napredak.

Od celokupne količine potrošenih namirnica bilo je u Nemačkoj proizvedeno (u procentima):

	1924 g.	1928 g.	1933 g.	1934 g.
Žitarica	72	83	105	93
Krompira	98	97	100	99
Šećera	137	96	99	99
Mesa	91	92	98	98
Slanine	79	98	92	92
Masti	43	60	67	79
Masla (putera)	80	70	88	87
Biljnih masti	21	5	12	7
Margarina	80	70	88	87

Iz navedenih tablica vidi se, da se proizvodnja svih vrsta namirnica u samoj Nemačkoj postepeno povećavala. Uopšte može se računati, da se 80 procenata od ukupne količine kalorija, koje troši Nemačka, podmiruje namirnicama, koje se proizvode u samoj zemlji.

Kad rezimiramo sve podatke, koji se odnose na privrednu bazu rata, možemo smatrati, ako prema Nemačkoj budu strogo primenjene privredne sankcije, da će stanje njene industrije, koja ima da podmiruje ratne potrebe, biti u velikoj meri otežano usled nedostatka nekih vrsta sirovina, koje smo ranije ovde naveli.

Problem ishrane vojske rešavaće se, verovatno, putem redukcje potrošnje stanovništva u pozadini. Problem masti prisiliće Nemačku da u slučaju rata pribegne ekonomiji potrošnje i zamenjivanju surogatima. Već sada se razradjuju planovi za eventualno provodjenje tih mera.

MOTORIZOVANJE U NEMAČKOJ I IZGRADNJA AUTOMOBILSKIH DRUMOVA

Nemačka vlada posvetila je veliku pažnju povećanju automobilskog parka u zemlji. U tu svrhu smanjene su poreze na automobile. Automobilski fabrikanti dobili su naročite subvencije od države. U vezi s tim nastojanjem nemačke vlade, prilikom otvaranja automobilske izložbe 8 marta 1934 godine, g. Hitler je izjavio: „U poredjenju sa velikim zapadnoevropskim državama Nemačka bi trebala da raspolaže automobilskim parkom od 3 miliona mašina. Medjutim, Nemačka ima stvarno tek nešto preko pola miliona mašina".

Proizvodnja automobila neprekidno raste, tako da je u godini 1935 dostigla cifru od 217.000 mašina, od kojih su 37.000 teretnih a 180.000 putničkih..

Istovremeno s napretkom proizvodnje automobila raste i proizvodnja motorcikla. Dok je 1932 godine bilo fabrikovano 56.0000 — u godini 1935 fabrikovano je 135.000 motocikla.

U vezi sa motorizovanjem naročitu strategijsku važnost dobijaju moderni automobilski drumovi koji se sada izgradjuju i kojih ima oko sedam hiljada kilometara.

Izgradnja tih drumova predstavlja grandiozno preduzeće, što se najbolje vidi iz činjenice, da jedan kilometar toga druma košta državu 500—700 hiljada maraka.

Ti drumovi se nigde ne ukrštaju u istoj râvni ni jedan s drugim ni sa putevima drugih tipova. Njihova širina je 7,5 metara. Materijal za gradjenje tih drumova odabiran je tako, da koeficijenat trenja ne zavisi od vremenskih promena, tj. da pruža skoro istovetne uslove za vožnju kako po suhom tako i po kišovitom vremenu. Uzorno stanje tih automobilskih drumova dopušta srednju brzinu od 80 kolimetara na sat — čak i kod teretnog prometa. U neposrednoj blizini drumova rasporedjene su radionice za opravku kola i motora, stovarišta pogonskog materijala, garaže itd.

Pravac automobilskih drumova svedoči, da su oni namenjeni potrebama strategijskog saobraćaja — većina automobilskih drumova ide u pravcu prema granicama susednih država.

Po mišljenju nemačkih stručnjaka za prebacivanje jedne pešadijske divizije potrebno je 58 automobilskih kolona, svaka po 60 tona ili po 20 teretnih mašina od po tri tone, što čini ukupno — 1.160 automobila. Tu nisu uzete u račun jedinice koje se transportuju svojim sopstvenim sredstvima kao: štabovi, čete specijalnih tipova za borbu protiv tenkova, oklopljene jedinice, motorizovane komore itd. Tako isto nisu uzete u obzir ni transporti drugoga reda — konjaničke jedinice i lazareti, koji se prebacuju železnicom (u 20 ešalona) — odmah iza automobilskih transporta.

Za prebacivanje celokupnog sastava jedne divizije putem autotransporta potrebno je, prema predračunu, oko 650 putničkih automobila, 6.700 teretnih kola i 1.200 motocikla.

Zanimljivo je napomenuti, da se za vreme nemačkih manevara, koje su početkom jula, 1935 godine vršili delovi I i IV korpusnog okruga, „plava" strana koristila u cilju transporta trupa automobilima koji su bili u mobilizacionom poretku uzeti od stanovništva. Tih automobila bilo je 500 komada. Na taj način prebačen je jedan streljački puk i jedan divizion lake artilerije sa 600 konja i 140 konjskih kola. Na svaki teretni automobil tovarena su po četiri konja ili po jedna kola. Kod toga je dužina povorke iznela od 50 do 70 kilometara.

U inostranoj vojnoj štampi iznesena su mišljenja da snažne mašine mogu na automobilskim drumovima postići brzinu od 1000 kilometara za 24 sata. Računajući sa takvom brzinom i sa dovoljno brojnim automobilskim parkom, mogla bi jedna armija od pet korpusa biti prebačena sa zapadne granice Nemačke na istočnu granicu za vreme od 14 do 16 sati.

* * *

Oštro odredjeni ciljevi u spoljnoj politici Nemačke s jedne strane, a s druge strane čitav niz činova nemačke vlade, kojima je prekršen Versajski ugovor i Lokarnski pakt, podvlače aktivan karakter nemačke spoljne politike. Analogno njoj razradjena je i vojna doktrina i organizovana priprema zemlje za rat.

Aktivnost spoljne politike daje jaka preimućstva nemačkoj strategiji.

Oslanjajući se na diplomatiju, strategija uvek može imati na svojoj strani inicijativu ratnih operacija, tj. mogućnost da ih započne u času koji smatra za najpovoljniji i u pravcu u kom želi.

Kod savremenih uslova ratovanja napadač ima ogromna preimućstva ako samo za nekoliko sati preduhitri, preteče neprijatelja. U slučaju uspeha prvog napada takav dobitak u vremenu može doneti čak i odlučujuće rezultate, koji unapred rešavaju pobedu. Nije potrebno zadržavati se na komentarisanju i dokazivanju ove teze, jer je svakome jasno i razumljivo, da na pr. poremećena mobilizacija parališe odbrambenu sposobnost napadnute strane i da rušenje životnih centara oduzima vojsci sredstva neophodna za ratovanje.

U svojoj spoljnoj politici Nemačka se sukobljava sa politikom država, koje su okupljene oko Društva Naroda na principu kolektivne bezbednosti.

Medjutim, potrebno je prilično mnogo vremena, da se čitav kolektiv tih država stavi u pokret, tj. da donese neku kolektivnu odluku u smislu kakve zajedničke akcije. Za to vreme mogu biti propušteni svi rokovi za organizovanje oružanog otpora. U vezi s ovim razmatranjima engleski pisac S. Fowler Wrigt iznosi veoma poučne pretpostavke u svom romanu „Rat 1938 godine".

Kako se nemačka strategija oslanja na aktivnu diplomatiju, mnoge strategijske zadaće mogu biti rešene putem politike (na pr. problemi Austrije, Memela, Slezviga).

Udarci, koje su do sada Nemci naneli osnovnim principima evropskoga mira (Versaljskom i Lokarnskom ugovoru) doprineli su ogromno mnogo stvaranju nemirne, usplahirene medjunarodne atmosfere, u kojoj svaka država počinje da pre svega misli samo na sebe, i time znatno slabi snagu kolektivnih odbrambenih mera.

Pošto je pripremila bazu za dalje korake, nemačka politika sada pristupa rešavanju svojih teritorijalnih planova.

Dopisnik dnevnika „Le temps" u svom napisu od 26 maja, 1936 godine precizira te planove ovako:

„Posle vaspostavljanja nemačke vojničke snage i dobijanja ravnopravnosti, mora se pretpostaviti da će sledeća manifestacija hitlerovačkog dinamizma biti **teritorijalnog** karaktera. U tom pogledu čitava Evropa deli jednodušno isto mišljenje. Pitanje je samo u kom pravcu će biti izveden prvi udarac. Hoće li to biti kolonije ili Dancig, Memel ili Austrija, Čehoslovačka ili Severni Slezvig?"

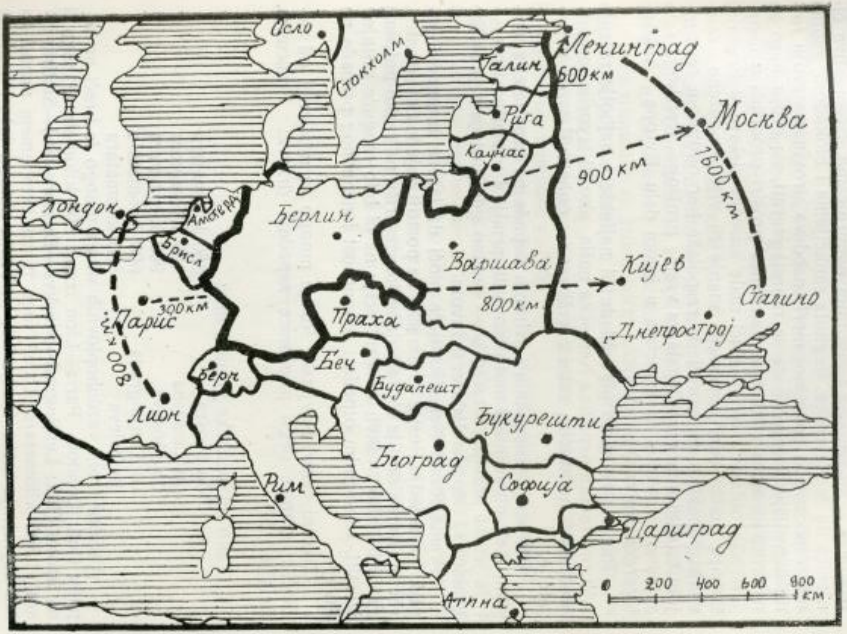
Organizacija **„borbe za zemljište"** — najbliži je zadatak nemačke strategije.

Moramo napomenuti, da su prvobitni pravci te borbe (koje su bili označili gg. Hitler i Rozenberg) pod uticajem vremena morali pretrpeti izvesne promene. Prema prvobitnoj nacional-socijalističkoj doktrini mogao je da postoji mrtvi shematizam medjunarodnih odnosa. Verovalo se da će Nemačka uspeti da pridobije za saveznike Italiju i Englesku. Savez Londona, Madrida i Rima mogao je da služi kao dopuna sistemu severnih država: Berlin—London—Oslo—Stockholm—Helsingfors. Na Dalekom Istoku stvara se sistem žutih država, u kome će životne interese bele rase čuvati zajednički: Severna Amerika, Engleska i Nemačka.

Oslanjajući se na taj sistem savezâ Nemačka bi u ime opštih interesa trebala da nasrne na Rusiju i na Francusku.

Poznato je, medjutim, da ta shema medjunarodnih odnosa ni izdaleka ne odgovara stvarnosti.

Pre svega mi vidimo italo-britanski antagonizam, zaoštravanje odnosa na Dalekom Istoku i to ne samo izmedju Japana i Sovjetske Rusije, nego i izmedju Japana i drugih država kao n.pr. Severne Amerike, Engleske i Kine.

Карта Немачке и њених суседа

Nemačka strategija će naići na poteškoće prvenstveno usled oskudice u sirovinama i životnim namirnicama. Nesumnjiva činjenica da će Nemačka, stegnuta sankcijama i blokadom, veoma teško moći da u dovoljnoj meri snabdeva sirovinama svoju ratnu industriju. Nemačka će se morati starati, da svoju bazu za nabavku sirovina i životnih namirnica proširi prodirući u neprijateljske oblasti i okupljajući male susedne države u Srednjoj Evropi. Da bi sebi omogućila manje ili više produženo ratovanje, Nemačka će morati da raspolaže bar onolikom teritorijom, kolikom je raspolagala za vreme prošloga Svetskoga rata zajedno sa svojim saveznicima u istom delu Evrope (Austro-Ugarska, Balkan).

Razume se samo po sebi da bi najlakše i najbolje rešenje svih privrednih neprilika Nemačka našla, ako bi stvorila mogućnost, da u najkraćem roku završi rat — pobedivši svoje neprijatelje.

Strategija iznenadnih i svirepih napada na neprijatelja snagom mehanizovanih i motorizovanih armija i vazdušne flote — biće jedina pravilna strategija — onamo gde postoje zajedničke granice sa neprijateljskom državom.

Prema Rusiji Nemačka neće moći da izvede iznenadni napad, jer izmedju Rusije i Nemačke ne postoji zajednička granica, već bi udarne armije morale da se koncentrišu na rusko-poljskoj granici. Kako ovakvu koncentraciju ne bi bilo moguće potajno izvršiti, tim samim otpada i mogućnost iznenadnog prepada na Rusiju.

Životni centri Sovjetske Rusije mnogo su udaljeniji od nemačke granice nego prestonice zapadnih država: Francuske, Belgije itd.

Tako od nemačke granice ima:

do Pariza	350 kilometara
do Londona	400 kilometara
do Moskve	900 kilometara
do Lenjingrada	600 kilometara
do Kijeva	800 kilometara

Akcioni front vazduhoplovnih snaga mnogo je kraći na zapadu (luk: London—Pariz—Lion iznosi 800 kilometara) nego li na istoku (luk: Lenjingrad—Moskva—Dnjeprostroj—Stalino iznosi 1.600 kilometara. Usled toga bi za istovremeni napad na sve najvažnije tačke Rusije bile potrebne mnogo jače i brojnije vazduhoplovne formacije.

Prema Rusiji Nemačka nije u stanju da postigne brz i odlučan ratni uspeh, da iskoristi sva preimućstva iznenadnog prepada, već bi morala svakako ući u otegnuto, dugotrajno ratovanje, bila bi prisiljena da vodi manevarski rat sa promenljivom ratnom srećom, a možda čak i položajni rat kod koga vojno-privredna baza ratujućih zemalja igra ogromnu ulogu.

Iz svega navedenoga jasno vidimo, da sam položaj državnih granica i osobito geografija najvažnijih vojno-privrednih centara unapred odredjuju otegnut karakter rata na istočnom frontu.

Taj zaključak nas tera na pretpostavku, da će Nemačka, pre nego bi započela otegnut rat protiv Rusije, svakako gledati da vodjenje takvoga rata osigura proširenjem svoje ekonomske i teritorijalne baze.

Istina, to još ne znači da vodje pangermanstičkog pokreta ne bi bili u stanju da nasilno pokušaju da ubrzaju tok dogadjaja i udju u borbu odmah na komplikovanijim i riskantnijim frontovima — na zapadnom i istočnom.

Kao stimulans za jedan takav eksperimenat mogli bi poslužiti dogadjaji na Dalekom Istoku i odlučan prelaz Poljske na stranu narušitelja mira.

Okupacija Rajnske oblasti je znatno olakšala strategijsko manevrisanje nemačke vojske.

Sa te strane može biti izveden dublji udarac na zapad, a prema tome i sa većim operativnim rezultatom. Sem toga, tom okupacijom nemačka komanda je dobila mogućnost da podigne utvrdjenja u neposrednoj bilizini granice. Ta utvrdjenja će s jedne strane služiti kao oslonac jurišne, udarne armije, dok će s druge strane istovremeno služiti i kao jaka, utvrdjena brâna, pomoću koje bi se mogla čuvati zapadna granica i sa malim brojem vojske — u slučaju ako Nemačka bude morala ratovati na dva ili na više frontova.

Стеван Јанић

УСПОМЕНИ МАКСИМА ГОРКОГ

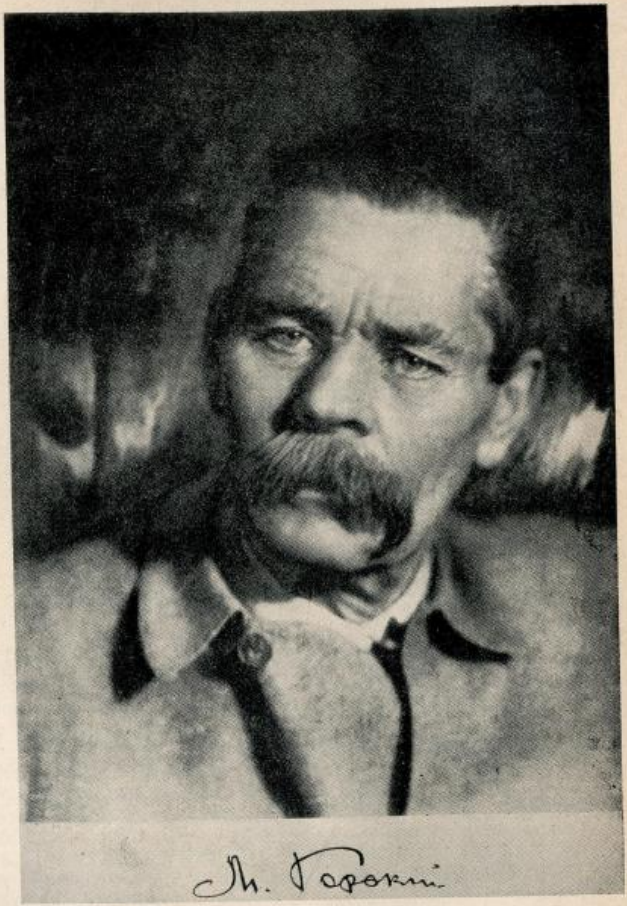
1869—1936 г.

Вест о смрти Максима Горког стигла је када је редиговање овог броја »Руског Архива« било завршено. Уредништво се обратило г. Стевану Јанићу, познаваоцу руске књижевности да напише некролог покојном А. М. Горком, великом руском писцу. Уредништво је потпуно задовољно широким разумевањем од стране г. Јанића значаја Горког у историји руске књижевности и историји руске интелигенције уопште. У једном од својих наредних бројева „Руски Архив" донеће опширну студију о животу и раду покојног А. М. Горког.

Уредништво »Руског Архива«

Смрћу Максима Горког (Алексеја Максимовича Пјешкова Горког) нестало је једне од најизразитијих личности руске и светске књижевности последњих четирју деценија. Јавивши се на међи двају векова, он је својим делом обележио целу једну епоху и у историји сложене борбе нашег времена играо једну од главних улога. Тек ће историја показати сву важност те улоге, али тим не мање значај Горког за његове савременике, као и за поколења која су затим дошла, огроман је. У развоју руске друштвене мисли, у историји руске интелигенције, чијем часном реду Горки припада, као један од најбољих, најнепомирљивијих, као претеча и апостол нових струја, као израз опште ослободилачке борбе, коју је водила руска интелигенција у доба пре прве револуције и између двеју револуција, Горки, припадајући једној партији, припадао је у исто време и целом ослободилачком покрету.

Самоникао, из богате народне стихије, где је спавало толико непробуђених талената и енергија, својим личним примером и радом он је пробудио народну енергију, јер се у успеху његовом видела гарантија успеха те саме народне стихије. До саме сржи Рус, чији је лични процес и успех био везан увек и искључиво за процес народни, он је на прекретници историске судбине Русије, једно време стао са целом народном стихијом у тражењу нових путева. И када

Максим Горки — Алексеј Максимович Пјешков
(1868—1936 г.)

је мућевито победила група којој је Горки припадао извесно време, тренутачно се био разишао с њом и опет вратио, — верујући да такав моменат историја једном даје човеку можда и целом народу, — Горки је поново почео свој широки културно-педагошки, књижевни и хуманитарни рад. Без обзира на барикаду која га је делила од извесног дела руске интелигенције последњег периода, та интелигенција знала је да Горки неће изневерити њене заветне идеале и да ће свој ски помоћи подизању народном и проводити линију за народ, за земљу, за њено опште добро и срећнији и бољи живот.

Алексеј Максимович Пјешков-Горки, Волжанин, потомак »бурлака« с Волге с мајчине стране, рођен је 14 марта 1869 године у Нижњем-Новгороду. Познати су горко његово детињство и младост, које ће да прекине успех у књижевности и у руском ослободилачком народном покрету. Искрстаривши руску земљу с торбом на леђима и штапом у руци, преживевши лично много од тога што је ушло у незаборављива његова дела, он је открио истину о животу народном коју нико »није ни подозревао«. Песник »бивших« људи, понижених и увређених, али и весник буре у исто време, он је као нико ни пре ни после њега показао ужасне прилике које су довеле људе до таквог безнаднног стања, показао да међу тим »бившим« људима има толико душевности, толико жеље за животом и његовим лепотама, и да треба радити на промени тих прилика, да треба »поштовати човека а не жалити га«, и сви његови Сатјини, Луке, Фоме Гордјејеви, Шебујеви, Коновалови, Кувалде, његови први учитељи Смурић, кувар и пијаница, Калужниј, човек »ван друштва«, сви су они тражили, као што је и он сâм тражио, правду — истину, излаз на »слободан ваздух« из загушљиве, проклете садашњице.

Идејни и књижевни успеси *Челкаша, Фоме Гордејева, Исповести, Матере, Коновалова*, једног од његових идејних учитеља, сви ти немирни људи, у тражењу своме »да сви у Русији добро живе«, имали су чврсту везу са тражењима путева напредне руске интелигенције. Борба Горког са ћивтинском »окуровском« Русијом, борба која ће да траје целог његовог живота, зближавала га је увек са свим прогресивним народним партијама, чији је општи идеал био један: ослобођење и подизање радног народа села и града. Њихова разилажења била су искључиво тактичке природе. Носилац идеала руске интелигенције за ослобођење рада, најватренији борац против теорије малих дела и постепености лажне, фиктивне, мале ћивтинске среће, он је борац за »празник на свим улицама«, за колективистичког човека.

У стварању данашње Русије, у њеној еволуцији и враћању на народњачке идеале, на стварању ванкласне нације с техничким и економским подизањем и искоришћавањем без-

мерних богатстава руске земље, за стварање прозелитског ентузиазма међу омладином, радницима и сељацима, Горки је много допринео. Присуствујући на празницима младе Русије он је са сузама у очима поздрављао омладину, слушајући њену бурну песму:

Ми смо ковачи отаџбине миле,
Ми само боље хоћемо,
И не трошимо узалуд снаге,
Не бијемо чекићем узалуд.

Са вером у ту нову Русију, ослобођену од тешке море прошлости, обновљену и препорођену, нову Америку, са новим типом друштва, који Словени дају свету, Аљексеј Максимовић завршио је свој животни пут, пожелевши и њој и целом човечанству устрајност у завршној борби за нови бољи живот. Слава песнику пробуђене народне Русије Аљексеју Макимовичу Пјешкову-Горком!

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ

РУСКИ ИСТОРИСКИ АРХИВ У ПРАГУ (12 година)

На странама „Рускога Архива" већ су се појављивали подаци о раду Руског историског архива у Прагу у првим годинама његовог постојања. Данас, кад та установа има већ дванаестогодишњу историју, вреди забрати све те податке у једно и дати подробнију слику онога што је прашки Архив сакупио на својим полицама.

Од 1928 године, од када је прешао у делокруг Министарства иностраних послова Чехословачке Републике, Руски историски архив је добио сталну помоћ и статут, што га је извукло из круга чисто емигрантских организација. Данас се смело може тврдити да се Архив претворио у једну солидну научну установу, без које је тешко снаћи се у изучавању најновије историје Русије.

Нема одређених установа које би редовно слале своје документе у фондове Архива. Те документе морали су прикупљати из целога света, налазећи их често тамо где се уопште није могло претпоставити да они постоје. Немогуће је било саставити унапред макакав план сакупљања докумената, већ и због тога што се никад није знало унапред какав ће документат или збирка докумената бити понуђена сутра. Судбина докумената је често врло необична, као што је необична и судбина њихових сопственика. Има доста докумената који су заједно са сопственицима обиграли око света, пре него што су доспели у Праг. Неки су опет прошли кроз све преграде царске тајне полиције, као што је случај са претсмртним забелешкама Каљајева или писмима Е. Сазонова из тамнице.

Например, игром случаја је делатност руских политичких организација које су радиле на Далеком Истоку 1903-1908 године у прашком Архиву тако претстављена како неће бити претстављена нигде на другом месту. Архив поседује велики избор докумената који су везани са радом међу руским заробљеницима у Јапану 1904-5 год. а исто тако и са издањем часописа „Јапан и Русија" и органа „Слобода", који је излазио у Нагасакиу. Доцније је ушла и архивска збирка д-р Н. К. Русела-Судзиловског, који је стојао на челу револуционарног рада међу руским заробљеницима у Јапану. Д-р Русел је скоро цео свој живот провео ван домовине не прекидајући свој револуционарни рад. Осуђен по чувеном „процесу 193-јице" 1878 године, он је пребегао преко границе, живео је прво на Балкану, одатле се пребацио у Северну Амери-

ку (Сан-Франциско). Пошто се натурализовао у Сједињеним Државама он се пресели на Хавајска Острва, где постаде прво сенатор, а доцније и претседник првог Хавајског сената. Истина, његово претседниковање није дуго трајало, изгледа свега једну седницу, на којој је он иступио са декларацијом о независности острва, те је сенат одмах био распуштен. 1905 год. д-р Русел је отпутовао у Јапан по поруци Друштва пријатеља руске слободе (Ц. Кенан), где је стао на чело просветног и револуционарног рада међу руским заробљеницима, одржавајући тесну везу са центром странке социалиста-револуционара у Европи. Умро је 1931 год. у Тјан-Дзину, где је вршио праксу међу кинеском сиротињом.

Сем тога о раду група народњака на Далеком Истоку говори и збирка писама функционара Далекоисточног бироа странке социалиста-револуционара. Ту су и писма брата маршала Пилсудског и поручника Пирогова, који је трипута био осуђиван на смрт од стране царске владе (види чланак О. О. Грузенберга у 18 броју часописа „Савремени Записи").

——

Од лондонске емиграције Р. историски архив је добио много разних докумената. На прво место ту долазе делови архиве „Звона" од Херцена и Огарева. То је онај део архиве која је остала у рукама проф. М. П. Драгоманова и затим је ушла у архиву Драгоманова. Нажалост, ту богату збирку после смрти професора Драгоманова његови су наследници разделили између Прага и Варшаве. У Украјински научни институт у Варшави требало је послати све оно што се односило на рад проф. Драгоманова у вези са украјинским проблемом. Међутим тамо је доспела и огромна преписка о руском друштвеном покрету. Међу многобројним адресантима овога дела архиве наилазимо и на М. Ковањевског, Стасјулевича, Г. И. Плеханова, Н. К. Михаиловског, Г. Лопатина, Н. В. Шакни, Л. Тихомирова, П. Л. Лаврова (око 20 писама), С. Степњака-Кравчинског (око 70 писама), Дебагорија-Мокријевича (око 60 писама) и много других. Огромна је преписка са странцима. Писма Jh. Shiemanna, N. Norfic-a (Oxford), A. Rambauda, L. Légera, E. Hissa (Белгија), Petroja (Шпанија), Ed. Bernsteina, A. Leroy Beaulieu-a и многих других.

Од докумената, који су припадали самом Драгоманову у Праг је доспела поглавито грађа за историју земског покрета у Русији и нека акта која се односе на издање часописа „Слободна реч". Међутим, делови који се односе на Херцена и Огарева сачували су се поглавито у одломцима, који при брижљивом изучавању понекад ипак пружају ствари које нису без интереса, што посведочава донекле и моја публикација писама В. С. Печерина Херцену и Огареву (на руском, у часопису „Пут" бр. 47 и на немачком у бреславском Jahrbücher für Kult. und Geschichte, Bd. IX, N. IV 1935 год.). Од великих збирки сачувана су писма М. А. Бакуњина и И. С. Тургењева Херцену и Огареву, која је Драгоманов издао у посебном издању. Истина, она су издата са поправкама и испуштањима. Велики део необјављене преписке односи се на другу половину 60-их година. Овде постоје писма Огареву од Л. Мечњикова, П. Лаврова, Жуковског, А. Серно-Соловјевича, Н. Утина, Вормса, Кељсијева, Родичева и других. Постоје чак и два

албума песама Огарева, преписка у вези са издањем романа Н. Г. Чернишевског — „Пролог" и друго. Сем тога, понављам, и низ докумената, везаних са издањем „Звона". Ти документи захтевају брижљиво проучавање и могу да пруже нешто ново.

Из доцнијег периода лондонске емиграције има доста докумената у „Архиву фонда слободне штампе", у збиркама Н. В. Чајковског и В. И. Дионео-Шкловског. „Фонд слободне штампе" био је политичка организација радикално-народњачког правца, која је издавала часопис „Free Russian" и „Летеће листиће" прво у редакцији Степњака-Кравчинског, а после Ф. Волховског и других чланова фонда. Секретар Фонда, Л. Голденберг, брижљиво је чувао целу преписку организације, и по њој се може склопити доста јасна слика о раду Фонда. Многа писма, која се тичу рада Фонда и осталих организација лондонске емиграције, налазе се у архиви Н. В. Чајковског. Овај је, после узалудног покушаја да створи у Канзасу колонију на комунистичким начелима, био тесно везан са Лондоном, проводећи ту већи део свога емигрантског живота. Чајковски је водио врло опширну преписку. Довољно је рећи да је сачувано више од 80 писама кнеза П. А. Крапоткина, чувеног анархисте. Узгред се може напоменути да по количини писама прашки Архив може да конкурише Крапоткиновом музеју у Москви. У оригиналима и у копијама прашки Архив има око 400 Крапоткинових писама, која се односе на разне периоде његовог живота. Нажалост, збирка Дионео-Шкловског пружа мало података о лондонској емиграцији. Изгледа да су честе промене његовог места становања довеле дотле да се збирка сачувала само делимично.

— —

Стара руска емиграција била је највише везана са Швајцарском и са Паризом. Овде се на прво место мора ставити архива Убојне организације, која је добивена од наследника Б. В. Савинкова. У тој збирци је најпотпуније претстављена делатност Убојне организације у оном периоду кад се њој на чело, после демаскирања Азефа, ставио Б. В. Савинков у жељи да спасе част организације. Тај задатак, као што је познато, није му пошао за руком, али у архиви су ипак остали сви трагови те делатности, све до финансиских извештаја за припремање терористичких атентата. Међутим остало је доста докумената и из ранијег периода Убојне организације. Они су донекле већ познати штампи, напр. писма Каљајева, Е. Сазонова, Карповича, Азефа и многих других. Карповичева писма сачувана су и из доцнијег периода светског рата, кад је Карпович иступио из странке и постао доста умерени либерал. У тој архиви има много писама и чисто књижевне садржине, јер Савинков никад није напуштао перо уредника и литератора. Ту ћемо наћи писма брачног пара Мерешковских, Г. И. Плеханова, Д. В. Философова и других.

Архиви Убојне организације припада и збирка И. Фундаминског за време од 1907-11 године. Од емиграната швајцарско-француске групе прашки Архив поседује збирке Е. Лазарева, К. Брешко-Брешковске, В. Дебагорија-Мокријевича, С. А. Иванова, Арборе-Рали и других. Збирка Е. Лазарова потиче из 80-их година и нарочито подробно обу-

хвата последњи период његове делатности.

Овде треба додати и збирку Н. В. Кончевске, на којој се треба детаљније зауставити. Та изванредна жена, која је целог живота била у центру револуционарног покрета, сачувала је делове архиве Л. Мечњикова, кн. Крапоткина, Е. Шишка и кн. Д. А. Хилкова као и Б. Савинкова. Л. Мечњиков, брат чувеног научника, био је више публициста и професор, неголи револуционар. Он је започео своју иностранску каријеру учешћем у Гарибалдијевом одреду, где је био озбиљно рањен. Доцније је учествовао и у издањима Херцена. 1873 године отпутовао је у Јапан, као резултат појавио се његов рад у три књиге под насловом „L'Empire Japonais" (Женева 1878-80 год.). Много је писао под псевдонимом у руским часописима „Руски Весник", „ Савременик" и „Дело". У Праг изгледа да је доспела његова целокупна политичко и културна преписка, док је научна преписка остала негде у другим рукама.

Од Крапоткинове архиве остали су само делови који се односе на његово учешће на социалистичком конгресу у Генту (1877 год.). Постоје и неколико мандата из Русије а међу њима један који су потписали 90 лица са В. Фигнер, Ј.Богдановичем, А. Писаревом, А. Кратковским и Г. Плехановом на челу. Украјински мандат из Беча, који је потписао Д. Куликовски у име украјинских социалиста уопште и 25 појединаца. А украјински социалиста Ј. Шуљгин за себе лично. Неколико писама из Русије исказује се против учешћа руских социалиста на конгресу.

После Е. Шишка, познатог јавног радника и литератора из партије социалиста-револуционара, сачувана су, с једне стране, писма из 90-их година, а с друге — писма из 1905-1907 године. У првом делу може се истаћи преписка која је у вези са лондонским књижевним предузећима (организованим од стране Фонда слободне штампе), у којима је Шишко доста активно учествовао. Писма друге половине односе се поглавито на изборе за 1 и 2 Државну Думу и на борбу у самој странци с-р. у вези са учешћем на изборима. Већину писама ове опширне колекције написали су провинциски аутори, често пута потпуно непознати, али у целини она пружају интересантну слику расположења духа.

Кн. Д. А. Хилков је фигура своје врсте у руском ослободилачком покрету. Пошто је завршио војне школе и почео службу у привилегисаним пуковима царске армије, он постаје ревносни следбеник Л. Н. Толстоја. Зато га шаљу на Кавказ, где се зближио са духоборцима. У Русији је у своје време многе узрујало одузимање деце од кнеза „због неморалног васпитања", — а то је било учињено на молбу мајке кн. Хилкова и по личној наредби Александра III (подробности се могу наћи у књизи грађе, коју је средио В. Чертков под насловом „Отимање деце Хилкова", изд. „Слободне речи", Женева, 1901 г. 1898 г. кн. Хилков је отпутовао на острво Кипар и у Канаду да нађе слободне земље за расељавање духобораца, заједно са претставницима духобораца и Енглезом Модом. Пред револуцију 1905 год. из ревносног толстојевца он се преображава у исто тако ревносног присталицу политичког терора, а после револуције настањује се на своме имању у Харковској губернији и сав се предаје васпитању деце, маштајући

да им створи војничку каријеру. Међутим, првих дана светског рата бивши толстојевац и бивши терориста, коме је било већ 60 година, ступа као добровољац у армију и ускоро гине у борби. Од докумената кн. Хилкова у хартијама Конческе сачувани су како рукописи његових толстојевских и максималистичких чланака (један део је штампан), тако исто и опширна преписка из периода одласка у Канаду и живота у Русији после револуције 1905 год.

Наведеним многобројним збиркама учесника револуционарне борбе са апсолутизмом треба додати и документе који су на разне начине добијени из архиве царске тајне полиције или од лица која су неко време била у служби полиције. У прву категорију треба ставити богату колекцију оптужница и записника седница војних судова по делима револуционарних дружина, почев од 70-их година прошлога столећа. Ако се дода још солидна колекција статута и програма различитих револуционарних групица, као и летака и прокламација, онда документи пражког Архива врло широко расветљавају делатност револуционарних партија. Врло оригиналан документат из полиције претставља „Царски листић" за 1898 и 1899 год. То су извештаји цару о податцима из полиције, који су достојни пажње, — које је поднео сам Министар унутрашњих послова. У своје време из архиве полиције биле су узете три књиге за 1897, 1898 и 1899 год. Данас се прва књига налази у Паризу, а две последње у Прагу.

У другу категорију треба ставити опширне збирке г. г. Мењшикова и Бинта. Први је познати писац књига о царској тајној полицији, а други је био у полицискоj служби у иностраном отсеку.

Ако додамо томе још и књижевне архиве које Руски историски архив не скупља специално, онда ће бити наведено све што се до сада могло сакупити. Од књижевне архиве довољно је да укажем само на један део писама књижевнику Лескову. Она се тичу чисто књижевних тема а за проучавање Лесковљевог књижевног стварања претстављају несумњиву занимљивост. Овде имамо писма Лескову од Гончарова, Писемског, Островског, Победоносцева, Т. Пасека, П. Бирјукова, Гатцука и многих других.

Најнепотпуније су заступљени отсеци светског рата и фебруарске револуције. То је сасвим разумљиво. Основни војни документи остали су на територији СССР, а документи из фебруарске револуције врло су мало изнесени изван земље. Оно што је било у Европи стигло је у великој мери у Праг. Тамо има много ствари које се односе на дејствовање руске војске на француском, и солунском фронту, као и о трговинским операцијама које је водила руска влада у разним земљама. Нарочито је подробно претстављен рад тако званог Владиног комитета у Лондону, који је управљао наруџбинама не само у Енглеској већ и у другим земљама (збирка генерала Германијуса и пуковника Н. Т. Бељајева). Случајно су се нашли и неки документи који су се тицали живота фронта на територији дејства руске армије. Као пример навешћу збирку докумената који се односе на отступање 24 армиског корпуса од Карпата иза реке Сан (подаци о заробљавању генерала Корнилова од стране Аустријанаца).

Од докумената друштвеног карактера могу се навести они који се односе на живот емиграције погла-

вито у Паризу и у Швајцарској за време рата и револуције. Између осталога постоји и лепа збирка писама и других докумената о одласку Љењина у Русију. Овде се може додати и огромна збирка заробљеничких писама из немачких и аустриских логора, која су била поглавито упућивана у Швајцарску у одељење Црвеног крста.

По страни стоје два рукописа, која се односе на крај рата и први период револуције: на генерала М. В. Алексејева и адмирала К. В. Колчака. Од првога сачуване су две свеске, у којима је он свакодневно брижљиво записивао све што се тицало живота фронта и потреба одбране земље. Прва свеска односи се на 1916 год. а друга на почетак 1917 год. У другој свесци, после своје оставке у мају 1917 год., ген. Алексејев је почео да води неку врсту дневника. Тај део је био објављен у првој књизи зборника „Руски историски архив" (Праг, 1929 год.). Прва свеска и прва половина друге јесу искључиво документи за изучавање оперативног дејства Штаба врховног команданта. Рукопис адмирала Колчака познат је као „Дневник", али то није сасвим тачно. У ствари то су концепти писама г-ђи Х. из 1917-1918 год. Истина је да та писма по својој садржини имају карактер дневника: у њима А. В. Колчак прича о својим доживљавијам и плановима. За личну карактеристику адмирала Колчака у поменутом добу та писма имају врло велики значај.

У Руском историском архиву скупљена је непрегледна количина докумената из доба грађанског рата и последње емиграције. Последњи одељак нећемо додиривати у овом прегледу: то је још данашњица. Многе укинуте емигрантске организације предале су своје архиве, а много је докумената унето и после смрти разних јавних радника. Истина, у овим последњми збиркама понекад се нађу и врло драгоцени документи из старијег доба.

Што се тиче грађанског рата, природно је да су у Прагу сакупљени документи „беле" стране. Многи су изнети из земље како приликом евакуација целих надлештава, тако и од стране појединаца. Документи „црвене" стране долазе у врло малом броју, а прашки Архив се не бави њиховим специјалним прикупљањем. Зато се октобарски преврат и власт бољшевика за време целог грађанског рата и доцније могу проучавати у Прагу само по штампаним књигама, часописима и новинама. Сакупљање докумената о раду совјетске владе или органа Коминтерна претставља врло незахвалан посао. Постоје многи фалсификати, за које траже велики новац. Прашки Архив просто одбија такве понуде.

У Прагу је најбоље заступљен јужни фронт грађанског рата за време генерала Дењикина. Овде се на првом месту морају ставити архиве самог генерала Дењикина, како његова лична, тако и она која је била евакуисана из Русије. Све те разгранате архиве доспеле су у Праг тек 1935 год. Скоро истовремено са њима добивени су и прави дневници Специалног савета — нека врста министарства при Команди оружаних сила југа Русије, са свемогућим многобројним прилозима. На тај начин све што се сачувало од званичних докумената Дењикиновог похода доспело је у Праг. Томе треба додати многобројне прилоге од разних јавних радника са Југа Русије.

Ранији период Добровољачке армије (Алексејев) заступљен је писмима ген. Алексејева, која се односе на првобитно формирање Добровољачке армије, као и опширном преписком коју је водио атаман свеколике Донске војске, генерал П. Краснов. За Јужно руску конференцију о стварању државне власти постоји колекција претседника конференције са потпуном збирком протокола.

Сем тога, грађански рат на територији Донске војске заступљен је многобројним документима донесеним са Дона, који су сачињавали тако звану Донску војну архиву. 1933 год. Донска архива је ушла, као самостални одељак, у састав Руског историског архива. У њој су сачувани поред многобројних докумената из доба светског рата и револуције и документи много ранијих датума.

Различите државне комбинације из доба грађанског рата — Украјина, Кубан, Терек, Севернокавкаске и Закавкаске владе заступљене су врло драгоценим збиркама. За Украјину, на пр. постоји оригинални записник Петљуриног директориума, за грађански рат и Азербејџан (Баку) — збирка генерала Л. Ф. Бичерахова и других. Узгред да напоменемо да у Прагу постоји и специјални Кубански архив и два Украјинска — један прикупља поглавито документе везане са Петљуриним директориумом, док други има више национални карактер.

У Прагу је слабије заступљен кримски период генерала Врангела. Лична Врангелова архива била је предата Хуверовој библиотеци рата при Стенфордском универзитету. У Праг су доспеле углавном ствари које су у вези са аграрном реформом Врангелове владе и иностраном политиком.

Архива Омске владе остала је на територији Сибира и ушла је у састав фондова архива октобарске револуције у Москви, али поједини претставници сибирског друштва, поглавито чланови странке социјалиста-револуционара, изнели су многе документе који се односе на грађански рат на територији Сибира, нарочито последњег, далекоисточног периода. Из разних збирки пошло нам је за руком да саставимо потпуни текст записника Уфимског савета (штампан у већ наведеном зборнику „Руски историски архив"). Такве исте збирке постоје и за сибирску обласну Думу, Народну скупштину Далекоисточне републике, Приамурске народне скупштине и Земскога сабора. Између осталога сачуван је и велики реферат који је Приморској земској управи доставила комисија за испитивање насиља која су извршили Јапанци у Владивостоку 4-6 априла 1920 год. као и низ докумената о такозваном Гајдином устанку.

О северном, архангелском фронту грађанског рата остало је уопште мало докумената. Па ипак је шеф северне владе Н. В. Чајковски у својој архиви сачувао доста података о својој делатности на северу.

Област западног фронта грађанског рата заступљена је много богатије. Из кругова Бермонта-Авалова стигло је доста оригиналних докумената а формирању тако звање Западно добровољачке армије. Од неких лица која су улазила у састав владе генерала Јуденича добијени су документи који се односе на делатност те Северо-западне владе (међу њима је оригинални дневник министра народне просвете Ф. А. Ерна).

На доцнији период 1920-22 год. за време совјетско-пољског рата, са којим су били у вези и последњи покушаји руских одреда, на челу са Б. Савинковом, односе се пре свега документи самог Савинкова и политичког комитета који је он водио. Много је докумената сакупљено и из логора Пољске и Немачке. За Белоруску народну републику Руски архив има оригинале протокола Раде и Секретаријата, док је постојећи Белоруски архив у Прагу сакупио многе документе о борби за Белоруску републику.

Ова целокупна богата грађа допуњава се богатом збирком успомена, дневника и чланака, који претстављају историске огледе, написане на основу личних успомена. Наравно да је значај сличних рукописа као извора за изучавање прошлости врло ограничен, услед неизбежне субјективности аутора. Али не може се порицати ни то да мемоари савременика често утврђују такве чињенице о којима није сачуван никакав документ, или дозвољавају да се одреди карактер дејствујућих лица. Зато колекција мемоара која садржи у себи око 800 посебних рукописа, претставља збирку којој Руски историски архив придаје велики значај. У тих 800 ствари има око 3500 штампаних табака необјављених рукописа. Упоредо са истакнутим јавним радницима из недавне прошлости међу ауторима тих успомена могу се наћи и потпуно непозната лица, која су се ипак показала као оштри посматрачи и драгоцени сведоци. Што се тиче успомена из грађанског рата треба навести да њихов знатан део припада лицима која су се активно борила са бољшевицима, и сасвим је природно да се догађаји осветљавају са једне стране, али по свом интелектуалном образовању аутори мемоара сакупљених у Руском историском архиву припадају најинтелигентнијем делу учесника грађанског рата. Међу 800 мемоара има око 50 оригиналних дневника у које су аутори свакодневно уносили своја опажања и догађаје.

Врло је тешко у кратко изложити целокупну богату садржину збирке мемоара Р. и. архива. Природно да се морамо зауставити само на најважнијим рукописима.

Генерал П. И. Аверјанов, који је пред револуцију био начелник генералног штаба, у својим „Листићима прошлости" (1878—1918 год.) дао је као неку врсту биографије са излагањем оних догађаја чији је сведок и учесник био. Рукопис је солидно документован, нарочито на оним местима где аутор прича о своме службовању на Кавказу и у Закавказу. Ген. Акерман, човек врло близак хетману Скоропадском, описао је хетманство у Украјини у 1918 год. Бивши члан Кримске покрајинске владе Н. Н. Богданов у низу скица изнео је почетни период Добровољачке армије, где је Богданов био у улози првога благајника и интенданта, као и своја путовања од Јекатеринодара до Владивостока за време грађанског рата. Дм. Болховској, учесник Дроздовског похода (из Румуније на Дон), који је учествовао у извидницама, описао је убиство претседника Кубанске покрајинске „раде" Н. С. Рјаболова, познатог бољшевика Рошаља и низ других догађаја. Познати руски публициста и друштвени радник В. В. Водовозов дошао је у својим успоменама до светског рата. Гран, последњи управник тамница царске Русије, изнео је оно „чега је био

сведок у животу". „Забелешке претседника општине у Украјини" — успомене генерала Гребеншчикова интересантне су великом количином детаља о томе шта се радило у украјинској провинцији за време хетманства. Пуковник Дампел дао је своје дневнике за све време светског рата. Бивши шеф полиције Кафафов испричао је о своме раду. Сенатор Д. Н. Љубимов у опширним успоменама испричао је о својој служби у улози секретара код четири министра унутрашњих послова. П. Н. Маслов дао је документован оглед из живота Батума под турском и енглеском окупацијом. П. Е. Мелгунова-Степанова у своме дневнику описивала је живот и расположења московске радикалне интелигенције за време рата и револуције. Млади дипломата Г. Н. Михаиловски изнео је своју дипломатску службу за време царске и привремене владе и описао је дипломатске послове ген. Дењикина и Врангела. Проф. Н. М. Могиљански дао је свој дневник за време грађанског рата и емиграције. Вицеадмирал Њењуков посветио је своје успомене Светском рату. Познати чиновник финансиске управе Никољски дао је оглед финансиске политике Омске владе. Генерал Новицки дао је свој дневник за период Сверуског црквеног сабора, а познати јавни радник официрског савеза при Штабу и учесник „Корниловљеве завере" пуковник Л. Н. Новосиљцев — дневник за 1917—1920 год. Пуковник Рјасњански описао је свој рад у редовима Добровољачке армије. В. Савинков, брат Б. В. Савинкова, изнео је своја запажања о белом покрету и заједнички рад у Пољској. Сенатор П. П. Стремоухов дао је опширан рад „Из успомена старога губернатора". Генерал Флуг ставио је на расположење Архиву своје успомене које се односе на светски и грађански рат. Проф. Цимерман описао је своје утиске из пољско-совјетског рата, који је посматрао живећи у Варшави. Ахмед Цаликов, који је радио међу кавказким брђанима, дао је читав низ радова о струјама међу брђанским племенима. Познати судски радник Д. Н. Челишчев изложио је своју аутобиографију под заглављем „У служби суда и друштва 1893—1920 год." В. М. Чернов дао је четири огледа: 1) „На фронту уставотворне скупштине"; 2) „Епилог борбе за уставотворну скупштину"; 3) „Борба за уставотворну скупштину и њено распуштање" и 4) „Савинков у редовима странке социалиста-револуционара". Проф. М. П. Чубински сачувао је свој дневник из 1917 год. Ген. Шилинг описао је своју делатност за време великог и грађанског рата. Књижевник А. А. Јаблоновски описао је своје принудно путовање у Египат после евакуације под заједничким насловом: „Гости енглеског краља".

Документарни фондови Руског историског архива допуњавају се збирком новина и специално пробраном библиотеком часописа и књига.

Без икаквог преувеличавања може се рећи да новине и часописи који излазе на руском, украјинском и белоруском језику после 1920 год. нигде нису тако заступљени као у прашком Архиву. Можда само случајна издања — једнодневна не долазе у фасцикле Архива. Исто је тако богато заступљен и избор новина за време грађанског рата. Овде се не може говорити о потпуности, зато што је колекција грађанског

рата сачињена буквално од посебних бројева, који су се случајно задржали код учесника. Понекад доносе примерак у таквом облику да се прво мора много рестаурирати, пре него што се стави у фасцикле. Новине из доба светског рата које су издате изван Русије потпуније су заступљене, без обзира на правац. Предратна руска дневна штампа слабије је заступљена, премда су и овде поједине колекције од значаја.

Часописи који су поглавито излазили у рукопису у многобројним заробљеничким логорима или у местима првобитнога расељавања руских емиграната, претстављају уникалну колекцију од неколико стотина издања. Доста је заступљена и збирка старих предратних часописа.

Сваке године Р. и. архив просечно добија 60.000 појединих примерака новина и неколико хиљада примерака часописа. Данас фонд новина поседује око 600.000 примерака, а библиотека близу 80.000 бројева часописа. Општи број посебних издања категорије новина 1 јануара 1930 износио је 2688. Од тога на штампу за време грађанског рата отпада 776 наслова, а на штампу емиграције из Русије и националних мањина — 1069 наслова. Само је 1929 година дала 152 наслова емигрантских новина (97 на руском језику, 46 на украјинском и 8 на белоруском). 1 јануара 1931 год. било је 2.638 наслова часописа. Све те цифре према садашњем стању треба неизоставно удвостручити. Само годишњих комплета новина нагомилано је око 9000. Сакупљају се исто тако и билтени разних телеграфских агентура, као и информациона издања, која замењују новине.

Библиотека Архива прибирана је по истим питањима, као и фондови докумената. Најпотпуније и најсређеније су изабрана издања старе емиграције и агитациона литература, која се у Русији често нелегално издавала. Сем тога, библиотека врши улогу неке врсте библиотеке обавезног примерка у односу према савременој емиграцији. Нажалост, првих година постојања Архива на ту страну није била обраћена довољна пажња; има празнина које је тешко попунити. Совјетска литература која се односи на задатке Архива прибира се што је могуће потпуније, премда је понекад тешко добити провинциска издања. Целокупна количина примерака у библиотеци износи више од 30.000. Сем тога постоји и велики фонд дупликата књига, новина и часописа за замену.

На крају хтео бих да кажем неколико речи о начину попуњавања Руског историског архива и о раду на уређењу сакупљених докумената и штампаних ствари.

Без издашне помоћи Министарства иностраних послова Чехословачке Републике Архив не би могао да се развије. Али та помоћ не решава целу ствар. Већа половина свих фондова сакупљена је или путем бесплатних прилога или давањем на чување од стране руских емиграната. По начину добијања у Архиву постоје три врсте докумената, књига, новина и часописа: 1) добијени у личну својину, често са неким ограничењима — не штампати за извесно време, не давати на употребу за толико и толико година од момента предаје итд. 2) бесплатна предаја, поклон, понекад исто тако са читавим низом ограничења у погледу искоришћавања и 3) привремено чување, понекад са наведеним роком, после кога збирка пре-

лази у сопственост Архива. Бивали су случајеви да су документа предата на чување дошније прелазила у својину Архива. Новине које данас излазе у емиграцији са ретким изузетцима, Архив добија скоро све бесплатно, као и књиге. И само таква потпора од стране емиграције могла је створити данашњу збирку Архива.

У смислу уређивања у будућности претстоји огроман посао. Данас Архив обраћа велику пажњу на функцију прикупљања, извршујући описивање само у толико у колико допушта недовољан број сарадника. Само се по себи разуме да се инвентарисање приспелих докумената, књига, часописа и новина врши у свим одељењима одмах по доласку: иначе би се направила збрка у огромној количини приспелог материјала. Други стадиум рада је много боље заступљен у библиотеци, где постоје азбучни систематски каталози, донекле у одељењу новина, где за већину колекција постоје картони, по којима је лако утврдити који бројеви постоје а којих нема. Рад на описивању слабије је заступљен у одељењу докумената. То је потпуно разумљиво с обзиром на једнаку поделу радне снаге (по три човека на одељење). Само једна велика архивска збирка, која долази често у потпуном нереду, захтева доста времена да се човек у њој снађе и свака хартијица стави на своје место. Од 800 мемоара, рецимо, описано је 563, од 70 посебних архива — нешто више од 30. Кад се престане са прикупљањем појачаће се рад на описивању.

Библиотека је, као правило, приступачна свакоме ко озбиљно ради на питањима која интересују Архив. Одељење за новине не издаје своје колекције изван, а ретке егземпларе са великом обазривошћу даје и у читаоницу, док је прегледање докумената везано са читавим низом услова и сваки захтев претреса Научна комисија Архива. Дозвола за рад даје се само за оне документе који су научно описани и над којима не постоји забрана од стране аутора или лица које је предало документ у Архив.

1936 год. пражки Архив ступа у 13-у годину свога постојања и продужиће рад на ранијим начелима.

(Превела **Б. Ковачевић**)

А. Изјумов

Исторический сборник — труды Исторической Комиссии Академии Наук СССР. Свеске прва и друга Ленинград.

Svesavezna akademija nauka preduzela je nedavno objavljivanje neperiodskih zbornika svoje istoriske komisije. Dosada su izašla tri zbornika od kojih su nam prva dva došla do ruku, pa ih kratko prikazujemo za čitaoce „Ruskog arhiva". Zbornici ovi sadrže monografije, upravo stručne rasprave o pojedinim pitanjima istoriske nauke, zatim preglede literature, izveštaje o radovima, prikaze, beleške i bibliografske preglede stranih časopisa. Svakako, to je nešto novo u svojoj celini i korisno u krugu naučno-istoriskog ispitivanja i rada u Rusiji. Treba odmah istaći da je u ovim zbornicima veoma jako zastupljena pokrajinska istorija, tako reći „regionalistički" interesi. Mi ćemo se ograničiti time što ćemo navesti nekoliko radova iz tih zbornika sa kratkim napomenama. Kao uvod u zbornike poznati sovjetski istoričar i stalni član Svesavezne akademije, V. P. Volgin, daje zanimljiv izveštaj o sedmom svetskom kongresu istoričara (Varšava, 1933) o kojem smo i mi pisali u „Ruskom arhivu". Akad. Volgin ističe kako u sovjetskoj istoriskoj nauci prevladjuje

„plan", dok se u buržoaskoj" nauci opaža „haos". Mi nismo u dovoljnoj meri upućeni u sve probleme i celokupno stanje sovjetske nauke da bi mogli doneti o tome svoj vlastiti i merodavni sud, ali nama se čini da zaista u sovjetskoj nauci ima više elemenata plana, nego u zapadno-evropskoj, koja se zaista nalazi u prilično jakoj krizi, ali da i sovjetska nauka ne može da često izbegne taj „haos"... Slažemo se sa autorom izveštaja da je zaista rad na kongresu bio dosta haotičan i da je većina onog što se tamo čulo bilo ispod prosečnog. Istoričari, poznati još pre revolucije, B. D. Grekov i S. V. Voznesenski, bave se problemom ruskog feudalizma. Taj problem postavljen je na početku ovog stoleća u radovima pok. Pavlova-Siljvanskog, jednog od najjačih istoričara kojeg je imala Rusija. Problem nije nikako izgubio u svojoj aktuelnosti, pa ga naročito pažljivo neguju sovjetski istoričari. Može se reći da je to jedan od središnjih problema moderne ruske istoriografije. B. D. Grekov pokušava da stvori novu konstrukciju postanka feudalizma još u kijevskoj Rusiji, ali sa tom konstrukcijom ne može da se složi Voznesenski, koji je podvrgava dosta oštroj kritici. U pokrajinsku istoriju spadaju veoma zanimljivi radovi M. N. Martinova iz istorije Udmurta (ranije poznato pod imenom „Votjaka", pleme severo-istočne Evropske Rusije), I. P. Petruševskog o socijalnom uređenju džaro-belakanskih slobodnih društava uoči njihovog osvojenja od strane Ruske carevine (ova plemenska udruženja nalazila su se s jedne i druge strane glavnih kavkaskih planina), S. J. Borovoja o Jevrejima kod zaporoških kozaka (dosada se obično mislilo da su zaporoški kozaci samo vršili jevrejske pokolje i pogrome, među tim Borovoj, na osnovu vrlo obilate arhivalne građe, utvrdio je da to nije bilo tako jednostavno i da su Jevreji ne samo vodili trgovinu sa Zaporošcima, nego da je bilo i Jevreja-vojnika), N. I. Uljanova o feudalnoj kolonizaciji i privredi Murmana i t. d. Svi ovi radovi su veoma sveži, puni nove, nepoznate i neiskorišćene dosada građe. Od radova na polju opšte istorije ističe se rad C. Fridlanda o socijalno-ekonomskom programu Marata, i E. A. Kosminskog o engleskom selu XIII veka. Još valja spomenuti zanimljivu polemiku između mladog istoričara-marksiste, A. Vedenskog i jednog od poslednjih (ako ne možda i poslednjeg) živih mohikanaca stare ruske istoriografije, N. P. Lihačova. Ulaziti u sadržinu te polemike ovde ne možemo, ali ne možemo da prećutimo onaj elemenat slabo prikrivene pretnje na adresu starca Lihačova, koji se oseća pri kraju polemičkog članka Vedenskog. **dr. A. J.**

Русская литература под общей редакцией Л. Б. Каменева. Памятники дневней русской литературы. Слово о Полку Игореве. Издање „Академија".

Izdavačko preduzeće „Akademija", čije smo publikacije više puta prikazivali na stranama „Ruskog arhiva", preduzelo je monumentalno izdanje spomenika stare ruske književnosti, u prvom redu čuvenog „Slova o polku Igorevom". Izašlo je dva izdanja „Slova", i ovo dokazuje ono što smo rekli, prikazujući novu monografiju o „Slovu" praškog profesora E. A. Ljackog, a to je da je u Rusiji, bez obzira na sve dalekosežne i duboke promene, veoma živ interes prema starinama i specijalno naprimer prema takvom jednom spomeniku duhovnog i umetničkog života stare Rusije (još kijevske) kao što je „Slovo o polku Igorevom". Vrlo je karakteristično što piše o „Slovu" u uvodnoj raspravi jedan od starih i veoma uglednih boljševika, V. I. Nevski. Posle jednog dosta sumarnog

prikaza doba, autor nastavlja: „Iz neiscrpnog izvora narodnog stvaranja autor („Slova") je uzimao onaj biser svojih metafora, epiteta, poredjenja, razumevanja prirode i lirske tuge koji provejavaju „Slovo". Baš snaga ovog moćnog narodnog elementa nas očarava i danas u „Slovu", ovaj narodni stvaralački elemenat čini od „Slova" jedno od najvećih dela svetske književnosti srednjeg veka". Ovom svojom stranom ono je oduševljavalo ruske pisce, uticalo i **utiče** još i sada na njih. Ono je pomoglo Borodinu da stvori takav jedan savršen ruski svetski muzički rad, kao što je „Knez Igor. Tu, u „Slovu" je najzad toliko originalna sredina stare Rusije na domaku nomadskih horda koje su donele toliko nesreća i suza ruskom radnom narodu, tu, dakle, i divan lirizam, ta beskrajna tuga i dirljiva ljubav prema svojoj rodjenoj, miloj i bliskoj ruskoj zemlji koja toliko deluje na nas u ponovljenom stihu

О, руска земљо, ти си већ иза кацige...
О, русская земля, ты уже за
шеломенем еси...

Šta, zatim, može da se uporedi sa tužnom pesmom Jaroslavne u zapadno evropskom pesništvu srednjeg veka, sa ovom ljubavlju, zasićenom sažaljenja, topline, miline i nežnosti? Duže vremena na Zapadu su bili mišljenja da u ruskom pesništvu prošlog doba ne može da se nadju takvi veličanstveni, puni lepote ženski karakteri kao što ih ima u zapadnom pesništvu. A zar ličnost Jaroslavne nije, prema zamisli pesnikovoj, ovaploćenje one duhovne lepote kojom je sijala i sada još sija slovenska žena..." Mi se potpuno slažemo sa ovim redovima Nevskog, i moramo naročito istaći i podvući ove, svakako nove, motive u stvaranju sovjetskih pisaca strogo marksističkog pravca...

Poznati već odavna odlični književni istoričari S. Šambinago i V. Ržiga dali su prevod u prozi i veoma lep komentar „Slova", dok je prevod u stihovima (novi) iz pera S Šervinskog i Georgija Štorma. U pogledu tehničke opreme i ilustracija izdanje čini vanredan utisak. Ilustracije su većim delom reprodukcije dragocenih spomenika arheoloških stvari koje se čuvaju u ruskim muzejima, a spadaju u doba kijevske Rusije, blisko eposi „Slova".*)

dr. A. J.

Арзамас и арзамаские протоколы. Izdanje Saveza pisaca u Lenjingradu. — Arzamas je jedno književno udruženje koje je odigralo u svoje vreme, a to je doba prelaza od klasicizma ka romantizmu, dosta značajnu ulogu u istoriji ruske književnosti. Dosta je spomenuti da su u Arzamasu članovi bili takvi pesnici kao što su Žukovski i Puškin. „Arzamas" je bio kao protivuteža udruženju zvanom „Beseda ljubiteljej russkoj slovesnosti", na čijem je čelu stajao reakcionarni državnik i književnik admiral Šiškov, a medju članovima su se nalazila dva mitropolita, četiri ministra, i mnoštvo velikodostojnika; na sednice se dolazilo u svečanim uniformama sa ordenjem i lentama. Borba, koju je vodila „Beseda" u odbranu staroga stila i arhaičnog jezika, nije bila ništa drugo nego borba protiv svakog napretka, protiv evropskog buržoaskog razvitka i njegovog najstrašnijeg poroda, revolucije. Za članove Besede Karamzin, taj konzervativni istoričar i carski istoriograf, bio je ništa manje nego jako-

*) U vezi sa ovom publikacijom hoćemo još da spomenemo i prekrasno izdanje (u istoj kolekciji) znamenitog „Žitija" protopopa Avakuma (redakcija i komentar prof. N. K. Gudzija). O Avakumu objavili smo veliku raspravu u „Ruskom arhivu".

binac. Čovek, blizak Besedi, Golenišćev Kutuzov, napisao je dostavu protiv Karamzina, u kojoj je doslovce stajalo da su dela Karamzinova „prepuna slobodoumlja i jakobinskog otrova", i zato ih „treba spaliti"...

Moderni izdavači Arzamasovih protokola daju analizu osnovnih pogleda Arzamasa i Besede, i njihove socijalne suštine. Mi se u glavnom slažemo s njima da je Beseda pretstavnica stare feudalne aristokracije, čak predpetrovskog feudalizma, dok je Arzamas književno središte srednjeg naprednijeg plemstva, posle-petrovske, evropeisane prosvećenosti. Izvesna ne samo naprednost nego čak i revolucionarnost „Arzamasa" zapaža se u nekim obredima i simvolima arzamasovim. Naprimer, pretsednik nosi crvenu kapu (bonnet rouge), kao znak, simvol revolucije, dok se neki prekršaj društvenih pravila kažnjava time što se krivcu stavlja na glavu bela kapa i t. sl.

Arzamas je pre svega ismejavao u svojim obredima, predavanjima, diskusijama i pesmama Besedu: on je bio pristalica novotarija u jeziku i stilu, novih slobodnijih književnih oblika, ali u njegovoj kratkoj istoriji mogu se jasno razlikovati dve osnovne periode: perioda isključivo humorističke — ismejavanje, ponekad duhovito, ponekad prosto vulgarno, Besede, njenih članova i njenog pravca, a posle, naročito posle ukidanja Besede, perioda izvesne političke aktivnosti Arzamasa, kada se na dnevni red stavljaju društvene i čak političke teme pored filoloških i literarnih. Mislilo se i na izdavanje časopisa arzamasovog i čak na neku političku akciju. Ali tu se videlo da su u Arzamasu okupljene u glavnom dve generacije ruske inteligencije; po tempu i temperamentu, stariji i mladji članovi nisu se mogli složiti, i Arzamas je počeo da se gasi, da vene, skupovi su se održavali u sve većim razmacima vremena, dok društvo nije bilo ukinuto. Posle njega nastaje doba pravih tajnih udruženja koja su najzad pripremila i izvela dekabrističku bunu.

Arzamasovi protokoli i druga dokumenta štampaju se u celini, u koliko su sačuvani (jer izgleda da je nešto što je izgledalo politički opasno bilo spaljeno u svoje vreme) sada prvi put. To je svakako veoma dragocena kulturno istoriska i književna gradja ruske prošlosti. Izdana je sa mnogim reprodukcijama i ilustracijama, vanredno pažljivo i obilato komentarisana.

dr. A. J.

Ročenka Slovanského Uztavu (Godišnjak Slovenskog instituta) 1932-34. Prag, 1935, 456 str. i slike. Posle izvesnog prekida od nekoliko godina evo je opet izašao godišnji izveštaj Slovenskog instituta u Pragu, i to za tri godine. Ove godine su godine krize, krize ekonomske, političke, kulturne Kriza se jako osetila i u životu i radu Slovenskog instituta, njegovih ustanova i onih ustanova koje su s njime u saradnji i vezi. Smanjeni su i državna dotacija i drugi prihodi: za to, kao i iz drugih uzroka, najviše vezanih s krizom i opštom nesigurnošću, smanjena je i aktivnost Instituta. A prvih godina ona se tako lepo i poletno razvijala.

Ali, i pored svih nepovoljnih momenata opšte „konjunkture", ipak Institut nastavlja sa svojim radom. Ne možemo ga u ovoj letimičnoj beleški prikazati kako valja i sa svima podrobnostima, tim pre što ta aktivnost jednim znatnim delom i ne spada u krug neposrednih interesa „Ruskog arhiva". Ali ćemo se ukratko na nju osvrnuti. Slovenski institut aktivno je sudelovao u vrlo interesantnoj izložbi „Puškin i njegovo doba", koja je bila od-

lično uredjena i posećena. Zatim u stvaranju „Arhiva slovenske umetnosti" (u vezi s čime je već god. 1935, priredjena izložba ruskog slikarstva). Saradjivao je sa Slovenskom knjižnicom Ministarstva inostranih dela i Ruskim istoriskim arhivom u Pragu: obe ove vanredno interesantne i korisne institucije lepo napreduju, i pored velikih finansijskih teškoća koje smetaju nabavci knjiga, časopisa i dokumenata. Primio je pod svoje okrilje „Društvo Dostojevskoga" u Pragu, koje se sada pretvorilo u specijalnu ustanovu za proučavanje velikog pisca, kao ustanova Slovenskog instituta. Specijalna velika komisija za ispitivanje Slovačke i **Karpatske Rusije** nastavila je svoju delatnost i dala je nekoliko lepih publikacija. Uopšte, izdavačka delatnost Instituta razvija se neprekidno: ima tu i stvari koje se odnose na Jugoslaviju **(Konstantin Viskovati:** Odjeci poljske istorije u jugoslovenskoj epici, **Julius Hajdenrajh:** „Ruski osnovi srpskog realizma"; u štampi **Ludvik Kuba:** „Putem slovenske pesme, sveska II — Jug"; u pripremi — **Marseli Handelsman:** Korespodencija kneza Čartoriskog i generala Zaha") i na Rusiju i njene veze sa ostalim Slovenstvom **(A. S. Homjakov:** „Pesme" s komentarom V. A. Franceva; **E. A. Ljacki:** „Slovo o polku Igoreve"; **Milan Prelog:** „Put Slovena u Moskvu; **A. V. Florovski:** „Česi i Istočni Sloveni") i t. d. Mi smo se na stranama „Ruskog arhiva" osvrnuli na knjige profesora Ljackog, Preloga, Hajdenrajha, Florovskog.

Slovenski institut izgubio je više članova, koji su pomrli. U Godišnjaku nalazimo tople nekrologe ruskim naučnicima: A. L. Petrovu, A. A. Kizeveteru, E. F. Šmurlu (patrijarhu ruskih istoričara), N. S. Žekulinu i vrednom i dragom saradniku „Ruskog arhiva" B. A. Jevrejinovu. Slovenski institut stalno proširuje krug svojih članova. Na žalost, njegov pokušaj da pozove na saradnju naučnike iz SSSR. do sada nije naišao na povoljan prijem kod vlade Sovjetske Unije.

dr. A. J.

Труды института славяноведения Академии наук СССР. Св. друга, Ленинград 1934.

Posle prve sveske ovog značajnog zbornika, koju smo već prikazali u „Ruskom arhivu", došla nam je do ruku i druga sveska, za sada poslednja. Da li će se ova zanimljiva kolekcija nastaviti ili ne, o tome se čuju protivrečni glasovi: izgleda da je ova publikacija i čak ceo rad instituta obustavljen. U drugoj svesci, u otseku rasprava, nalazimo na prvom mestu rad mladog, ali već istaknutog, lenjingradskog slaviste V. G. Černobajeva, posvećen sociološkoj analizi znamenitog romana poljskog pisca Vladislava Rajmonta „Seljaci". G. Černobajev proučava stvaranje nadstaleške ideologije Rajmontove, koja ide za tim da izmiri i ublaži klasne suprotnosti. U književnom pogledu roman Rajmontov je sinteza idile i naturalističke pripovetke s pozitivističkim nazorima na svet.

Zaslužni moskovski slavista, akad. M. N. Speranski, objavljuje raspravu o ruskom uticaju na srpsku književnost osamnaestog stoleća. Akad. Speranski anališe preradu žitija sv. Aleksija Božjeg čoveka iz pera poznatog ruskog pisca žitijâ sv. Dimitrija Rostovskog koju je dao arhimandrit Vičentije Rakić.

Dalje sledi prikaz V. N. Drozdovskog prvih ukrajinskih novina iz godine 1905 — „Hliborob". Akad. V. N. Perec anališe politički pamflet XVII stoleća „Konverzacija Bogdana Hmelnjickog sa Binčeskulom". D. J. Kravcov prikazuje odjeke pokreta Stepana

Razina u Ukrajini. V. V. Danilov objavljuje raspravu u socijalnoj osnovi pesnika Ševčenka, koja ne daje ništa novog (saznajemo da je Ševčenko bio ideolog seljaštva, što se i ranije sigurno znalo).

V. N. Korabljov objavljuje niz dokumenata i gradje. Na prvom mestu tu treba spomenuti nepoznata do sad pisma Ljubena Karavelova akademiku V. I. Lamanskom. Ova pisma delom su pisana sa zemljišta Srbije. Usred revolucionarnih briga zaverenika i prosvetiteljskog rada jednog popularizatora znanja za svoj primitivni i zaostali narod, Karavelov ne gubi humora. „Beograd je sada onaj isti koji vi poznajete. Samo Turaka više nema i prasad, ta karakteristika slovenskog hrišćanskog sveta, počela ja da slobodno kreće po ulicama. Prirodu vi znate, i govoriti o njoj to je suvišno, ali ipak se mora spomenuti da je ona bez Turaka još bolja." (pismo od 27 aprila 1867 iz Beograda „kod Zlatnog andjela br. 10). Ili na drugom mestu: „Kod nas se sprema krvava svadba. Dao bi Bog da se ona završi srećno" (Iz Niša godine 1867 juna 24).. Iz ovih pisama saznajemo da se prevod poznatog putopisca V. Grigoroviča po zemljama balkanskih hrišćana trebao štampati u časopisu Karavelova.

Takodje je vanredno zanimljiva gradja iz arhiva Lamanskog, koju je objavio V. N. Korabljov, o odnosima znamenitog pravnika V. Bogišića, čija se stogodišnjica nedavno proslavila, s Lamanskim. Tu se lepo da pratiti celokupna karijera i rad Bogišića u Rusiji i njegove ruske veze. I u prigodnom članku V. N. Korabljova o Ljudevitu Gaju povodom šezdesetogodišnjice njegove smrti ima puno zanimljivih dokumentarnih podataka, koji izmedju ostaloga bacaju vrlo žalosnu svetlost na ulogu Gajevu prilikom slovenske etnografske izložbe i t. zv. slovenskog hadžiluka u Moskvu godine 1867. Na odlasku iz Rusije Gaj je dobio novčanu pomoć od ministra unutrašnjih dela, grofa D. Tolstoja, u sumi od dvesta rubalja. Vanredno bogate podatke o životu i radu pok. Vatroslava Jagića pruža prigodna rasprava o njemu istog g. Korabljova, osnovana na nepoznatoj arhivalnoj gradji. I najzad publikacija V. N. Korabljova „Slovenska pisma". To su pisma, koja je nekad dobio iz zatvora u Zagrebu V. N. Korabljov od Adama Pribićevića i pok. Stjepana Radića. Uz ova pisma g. Korabljov daje pored drugih dokumenata, veoma zanimljive komentare. Povodom primedaba zagrebačkih prijatelja koji su mislili, naročito Stjepan Radić, da je rusko javno mnjenje veoma moćan činilac i da može uticati na tok dogadjaja u slovenskome svetu, Korabljov iznosi ovaj razgovor sa ministrom spoljnih poslova S. D. Sazonovom sledeće sadržine.

Miistar Sazonov. — Vi ste taj što pišete po novinama beleške o Slovenima?

Novinar Korabljov. — Ja sam.

Sazonov. — Kod vas se tamo javljaju Česi, Slovaci, Hrvati kao posebni narodi, kao zasebne jedinice. Zar vi ne znate da ovo faktički ne postoji, nego postoji Austrougarska monarhija?

Korabljov. — Ali, Ekselencijo, Česi, Slovaci i Hrvati baš faktički postoje, i ne mogu se zatvarati oči pred tim faktom. Bilo bi suviše smešno.

Sazonov. — Meni je teško s vama govoriti. Vi mene ne razumete kao da govorim s vama sanskritski.

Korabljov. — Onda, Ekselencijo, nama je lako da se sporazumemo, ja poznajem sanskrit.

Sazonov. — Nije o tome reč, nego vi ne razumete ni naše zadatke ni

našu situaciju. Vi, novinari, hoćete samo da dobijete vaše kopejke za svaki redak, a meni austriski ambasador ne daje mira. Da li čitate francuski? Onda, pročitajte ovo mesto..."

Sazonov je pružio Korabljovu notu austrougarske ambasade u kojoj je grof Černin de Hudenic ponova tražio od ruske vlade da zabrani novinama pisanje o slovenskim pitanjima u Austrougarskoj i draženje Slovena.

Mladi slavista K. A. Puškarevič iznosi arhivalnu gradju, znatnim delom veoma zanimljivu i važnu. Pored dokumenata koje se odnose na školovanje na petrogradskom univerzitetu poznatog bugarskog revolucionara i književnika D. N. Blagojeva, tu nalazimo jednu novu, do sada neobjavljenu kraću autobiografiju Vuka Karadžića, koju uzgred spominje pok. akad. Lj. Stojanović u svom velikom delu o Vuku. Zatim vanredno dragocene podatke nalazimo u gradji istog Puškareviča iznetoj u njegovoj delimično tendencioznoj i feljtonistički napisanoj raspravi „Balkanski Sloveni i njihovi ruski oslobodioci". Tu, pored stvari više manje poznatih, na primer iz romana Tolstoja „Ana Karenjina", ili iz dela akad. g. Slobodana Jovanovića „Vlada Milana Obrenovića", nalazimo mnoštvo detalja malo ili sasvim nepoznatih. Naprimer, naročitu pažnju zaslužuju izveštaji o političkim avanturama u Bosni i Hercegovini slavenofilskog generala Jonina, koga su tamo čak proglasili za pretsednika privremene bosanske vlade! Isto tako su značajni podaci o pokušajima slovenskog dobrotvornog društva da gradi železnice u Srbiji itd...

M. N. Speranski objavljuje sa obilatim i zanimljivim komentarom, jedno važno pismo Vuka Karadžića poznatom ruskom etnografu i književniku N. Nadeždinu. Tu se nalaze zanimljivi kulturnoistoriski momenti iz istorije srpske crkve i drugo.

Ovim se ne iscrpljuje sadržina debele sveske radova Slovenskog instituta Lenjingradske akademije. Ima još članaka, prikaza i beležaka različne sadržine, naprimer lep nekrolog akad. B. Ljapunova o nedavno umrlom lužičko-srpskom prvaku i naučniku Arnoštu Muki. Ali na tome se ne možemo zadržavati.

Pošto smo istakli u mnogome značajan i zaslužan rad urednika i autora, valja spomenuti i izvesne nedostatke, ponekad dosta grube. Mi smo već naveli tendencioznost i preteranost Puškareviča. Ne možemo da prećutimo izvesnu lakomislenost akademika N. S. Deržavina, koji u jednom prikazu, izmedju ostaloga, spominje i poznatog beogradskog socialističkog prvaka i publicistu g. dra Živka Topalovića, kao aktivnog sekretara udruženja četnika (?!). Isto tako i poneke beleške hronike sadrže netačne i neproverene podatke. Tako, naprimer, saznajemo da su fakulteti u Skoplju i Subotici ukinuti...

Dr. Aleksije Jelačić

Igor Strawinsky — Chroniques de ma vie, Paris, izd. Denoël et Steele, 1935.

Slavni ruski kompozitor Igor Stravinski, o kojem je već bilo više puta reči na stranama „Ruskog arhiva", objavio je prvu polovinu svojih uspomena. Na te uspomene se sa najvećom pažnjom osvrnula muzička kritika celog sveta. Knjiga je izdana lepo i ukusno sa šest vrlo interesantnih ilustracija izvan teksta (medju njima reprodukcija jednog portreta velikog majstora iz god. 1932, kada je navršio svoju pedesetogodišnjicu — rad njegovog sina, talentovanog mladog slikara Fjodora). Ona obuhvata autorov život i rad, počev od ranog de-

tinjstva (rodjen 1882 blizu Petrograda) pa do konačnog preseljenja u Francusku iz Švajcarske i stvaranja, prema zaostavštini čuvenog talijanskog kompozitora XVIII stoleća Pergolese-a, komada „Pulcinella".

U kraćem predgovoru autor objašnjava zadatak i cilj svoje publikacije: „. . . Ova knjiga neće biti toliko biografija, koliko obična priča u kojoj će značajni dogadjaji biti u susedstvu sa malim faktima . . . Ali ja, prirodno, neću moću da se ograničim na suvo izlaganje fakata. Obnavljajući moja sećanja, ja ću biti primoran da govorim o mojim mislima, mojim ukusima, mojim simpatijama i mojim mržnjama . . . U mnogobrojnim intervjuima koje sam davao moje su misli i reči čak i fakta bili toliko puta unakaženi da se nije mogla poznati istina. Da dam čitaocima svoju pravu sliku i da objasnimo nesporazume koji su se nagomilali oko moje ličnosti, eto zato sada preduzimam ovaj rad."

Kad čovek pažljivo pročita ovu knjigu uspomena od početka do kraja, dobija impresiju izvesne sramežljivosti, diskretnosti i skromnosti autorove. Autor je vrlo uzdržljiv i oprezan, neće da kaže suviše mnogo, izbegava bombaste fraze i deklamaciju. Fakata u knjizi ima relativno malo, više misli, reflekcija u vezi sa evolucijom autorovog stvaranja. Lični, intimni život gotovo je izostavljen. A evolucija Stravinskog muzičara vrlo je složena i zanimljiva. Koliko promena i varijacija pravaca, koliko šarenila u simpatijama i uticajima! . . . Vanredno je zanimljiv sâm početak knjige, naime prva svesna impresija budućeg velikog kompozitora koju je sačuvao u svome sećanju: „. . . Jedna od prvih zvučnih impresija, koje se ja sećam može da izgleda dosta čudna. Bilo je to na selu . . . Veliki seljak sedi stablu posečenog drveta. Miris smole i posečenog drveta golica nozdrve. Seljak je obučen samo u crvenu kratku košulju. Njegove noge u ridjim dlakama gole su, na nogama nosi opanke od like. Na glavi gusta ridja kosa, nijedne sive dlake, a medjutim to je bio starac . . ." Stari seljak bio je nem, ali je pevao dvosložnu nekakvu pesmu, prateći je čudnovatim pokretima ruku. I mali Igor zavoleo je tu pesmu i tu nakaznu pratnju, uživao je u njoj i stalno je ponavljao kod kuće, igrajući se i šetajući. Takav je bio jedan od prvih svesnih doživljaja znamenitog muzičara, i tim doživljajem on počinje svoje uspomene. A nekoliko godina kasnije (kakav kontrast) on ima viziju velikog Čajkovskog, kratko vreme pred njegovu gotovo naprasnu smrt, i sluša njegovu divnu muziku (karakteristično je da se Stravinski klanja seni Čajkovskog sa najvećom pobožnošću i gotov je da se u mnogom vrati njegovoj tradiciji). Kuća Stravinskih bila je eminentno muzička kuća; otac njegov, Fjodor, bio je u svoje vreme slavni pevač — basist carske Marijine opere u Petrogradu, koji je svojom dramatskom glumom i ekspresivnim pevanjem u operi bio pravi prethodnik i učitelj Šaljapina, samo što nije imao jačine i moći Šaljapinovog glasa. Dakle, moglo bi se očekivati da je Igor mogao dobiti potstreka i pomoći za muzički rad i usavršavanje kod očeve kuće. Medjutim, to nije bio slučaj; i, uopšte, oseća se da Igor nije bio mnogo srećan u detinjstvu i dečaštvu, ali on diskretno prelazi preko toga. Po njegovom kazivanju on je prvu ozbiljnu muzičku kulturu dobio u kući svoje tetke i teče. O toj sredini on, pored muzičke karakteristike, iznosi i nekoliko kratkih opažanja sociološkog karaktera, koja nisu bez zanimljivosti. „Moj

teča pripadao je onoj klasi društvenoj koja je onda bila veoma uticajna u Petrogradu, a koja je bila sastavljena od veoma imućnih posednika, viših činovnika, sudija, advokata i ostalih. Sav ovaj svet ponosio se liberalizmom, uzdisao za naprednom i smatrao je za svoju dužnost da ispoveda takozvane „napredne" nazore i u politici, i u umetnosti, i u svima granama socijalnog života. Evo kako je izgledao taj mentalitet: to je bila fronda protiv „tiranske" vlade, obavezni ateizam, ponešto smelo isticanje „prava čovekovih", kult materijalističke nauke, i, u isti mah, ushićenje pred Tolstojem i njegovim hrišćanskim diletantizmom. Ovom mentalitetu odgovarale su naročite umetničke simpatije . . . Na dnevnom redu bio je krajnji naturalizam, pa i u muzici, vezan sa narodnjačkim i nacionalnim tendencijama i isticanjem folklora. To su bili motivi koji su ovi ljubitelji smatrali za potrebno da istaknu da bi opravdali svoj, uostalom potpuno iskren entuzijazam prema delu jednog Musorgskog."

U daljem izlaganju autor prelazi na svoju muzičku karijeru, upravo na specijalno školovanje i prve pokušaje stvaranja, pod vodjstvom onako strogog i pomalo suvoparnog učitelja kao što je bio veliki kompozitor i profesor muzike Nikola Rimski-Korsakov. Stravinski se smerno klanja njegovoj seni i priznaje svoj dug prema učitelju, od kojeg se on ipak toliko udaljio i s kojim nema u stvaranju suviše mnogo dodirnih tačaka. Zatim počinje plodna dugogodišnja perioda saradnje s Djagiljevom, tim velikim impresariom, koji ima toliko neizmerne zasluge za modernu umetnost uopšte i naročito za propagandu ruske pozorišne umetnosti (opere i baleta) u Evropi.

Prvo, dok je još Stravinski bio u Rusiji (kratko vreme), potom u Švajcarskoj (kratko vreme pred rat, za vreme rata i neko vreme posle rata) i najzad u Francuskoj — sve do smrti Djagiljeva — njihova saradnja je ostala gotovo sve vreme vrlo intimna i nepomućena. Uspomene Stravinskog pružaju za istoriju ove saradnje i ovog stvaranja odličnu autentičnu gradju iz prve ruke (o Djagiljevu bilo je podrobno govora u „Ruskom arhivu"). Diskretno, kao sve što on piše, dodiruje Stravinski i neprijatne ponekе incidente borbe koja se sa izvesnih strana vodila protiv njegovih novatorskih nastojanja u muzici, borbe, čiji se vrhunac ogledao u Parizu, i oštre polemike koja se tim povodom vodila u štampi. Ali Stravinski je pobedio, postao je priznati muzički genije i valjda najpopularniji muzičar našeg doba. I na daljim stranama autor pravično odredjuje svakom umetniku ono mesto koje mu pripada u njegovom duhovnom i umetničkom razvoju. I to ljudima prošlosti i savremenicima, pod čijim se uticajem Stravinski nalazio i s kojima je saradjivao. Vanredno su zanimljiva, za psihologiju stvaranja uopšte i njegovog posebice, priznanja Stravinskog o tome kako on radi. Ideja se kod njega ukratko u najopštijim crtama pojavljuje, a onda nastaje neverovatno naporan, upravo mučan, tako reći „filigranski" rad pretvaranja muzičke i pozorišne ideje u glasove i najzad njihovo instrumentiranje, u kojem je Stravinski naročito veliki, priznat majstor. Ovo je naročito lepo prikazano kod našeg autora tamo gde on govori o stvaranju „Svetog proleća" i „Istorije vojnika". Vredi zabeležiti da Stravinski poriče svaki ne samo ideološki, nego i emocionalni smisao muzike. Poslednje (t. j. odricanje emocionalne sadržine muzičkih dela pomalo je neočekivano i

možda i preterano. Beležimo ovo mišljenje velikog majstora, ne ulazeći u njegovo podrobno rasmatranje, kao što ga ne možemo pratiti u svim vanredno interesantnim peripetijama njegovog stvaranja i prikaza tog stvaranja u uspomenama. Ali, pre nego završimo, hteli bi napomneuti da, i pored svih njegovih rezerva, ne može se poricati da je i njegova muzika znak vremena i izvesnog duha, čak naročitih socijalnih struja i stremljenja, makoliko su ona možda i daleka od Stravinskog i čak nepojmljiva za njegovo svesno JA. Ali, nama se čini da je ovo fakat koji se ne dâ poricati, ma da je ovo, dobro se sećam toga, više puta odbijao od sebe Stravinski, i u štampi, kao u ovim Uspomenama, pa i u razgovorima sa piscem ovih redova.

U drugoj svesci **„Kronike moga života"** Stravinski nastavlja pregled svoje stvaralačke delatnosti posle konačnog preseljenja u Francusku (iz Švajcarske), čiji je on postao i građanin. Uporedo s intenzivnim kompozitorskim radom razvija se i rad dirigenta; i kao dirigent Stravinski postaje sve slavniji i slavniji. On posećuje sve nove i nove zemlje: on se javlja za dirigentskim pultom u Severnoj i Južnoj Americi, na Pirinejskom, Apeninskom i Skandinavskom Poluostrvu, u Engleskoj, Nemačkoj (pre dolaska na vlast nacional-socijalista), Švajcarskoj, Belgiji i Holandiji, najzad u Baltičkim zemljama, razume se već i u Francuskoj. Na žalost, on je najmanje poznat, a naročito vidjen u zemljama slovenskim: mada ne spada u red političkih emigranata i stoji van stranaka, dosad se nikad nije pojavljivao u Rusiji Sovjetskoj; retko je išao u Poljsku i Čehoslovačku, a u Jugoslaviji je bio tek jedanput, i to samo u Zagrebu (1828 god. pripremana je bila njegova turneja po glavnim našim kulturnim centrima, ali ometena sa strane, sa koje to nikako nije smelo da bude, naime sa izvesne ruske strane; o tome, razume se, Stravinski ne govori ništa, ali na jednom mestu sa poentom tuge spominje, kako je malo poznat u Rusiji). Poslednjih godina s njime saradjuje, o čemu on govori sasvim ukratko i vrlo diskretno, njegov mladi drugi sin, Svetislav — talentirani pijanist, koji je na početku god. 1935 dolazio na koncertnu turneju u Jugoslaviju.

Iz druge knjige „Kronike", kao i iz prve, vidi se neumorna radinost velikog majstora. Stravinski iznosi da, pored talenta, čovek mora da bude pre svega radnik, da savršeno, sa najvećom savesnošću i skrupuloznošću, izuči tehniku svoga „zanata" i tek onda može da postigne lepe rezultate i da dâ svoju pravu meru. On navodi primer kako je proučavao tehniku violine kada je počeo da radi muzičke komade i taj instrumenat.

I u drugoj svesci ima, pored vrlo zanimljivih obaveštenja o stvaranju i muzičkoj akciji kompozitora, vrlo važnih opažanja čisto teoriske prirode koja se tiču muzičke umetnosti. I ovde nalazimo polemiku, dosta duhovitu i ubedljivu, protiv unošenja u muziku nemuzičkih veštačkih motiva i elemenata; zatim vrlo su interesantna razmišljanja o tome kako radiofonija i gramofoni brzo ubijaju muzičku kulturu masa i interesovanje prema muzici. Ova zapažanja možda su donekle i paradoksalna, ali sadrže u sebi nesumnjivo jedno krupno zrno istine. Sve u svemu, druga sveska uspomena Igora Stravinskog dragocen je prilog istoriji i filozofiji savremene umetnosti.

Dr. Aleksije Jelačić

„Knjiga o Balkanu" I izd. Balkanskog instituta 1936 g., Beograd.

Revue Internationale des Etudes Balkaniqués T. I. Beograd.

Politički pojam „balkanizacije" znači rasparčavanje nekog celog političkog kompleksa na niz sastavnih delova, da bi se oslabila njihova zajednička snaga i da se svaki od tih pojedinih delova posebno potčini uticaju stranih sila.

Pojam „balkanizacije" ponikao je na istoriskom primeru balkanskih država, koje su postupno potpadale pod uticaj raznih evropskih država neprijateljski raspoloženih jedna prema drugoj. To neprijateljstvo velikih sila prenosilo se na život Balkana, gde se ono ispoljavalo u uzajamnom neprijateljstvu malih balkanskih država, pojačavajući veštačku podelu naroda sitnom plemenskom borbom i sitnim teritorijalnim rasprama.

Uzajamno neprijateljstvo i nepoverenje stvoreni često veštački u interesu vanbalkanskih sila, ometali su progres balkanskih naroda, prenosili su njihovu energiju i duhovne snage na polje borbe za „nacionalne" interese. Za to vreme rudna blaga Balkana, prostrani pašnjaci i njive služili su za materijalno blagostanje t. zv. kapitalističkih zemalja. Miran razvitak Balkana i povećanje blagostanja njegovog stanovništva nailazili su na ogromne prepreke u obliku stalne ratne opasnosti, koja je lebdela nad njime.

Kulturni zapad, da bi obezbedio svoje blagostanje, tražio je i stalno traži neprekidne izvore sirovina i tržišta za prodaju svoje robe. Velike pomorske sile uspele su da pronadju kolonije za sebe u dalekim zemljama Azije i Afrike. Evropske države koje su zadocnile u svome razvitku, tražeći za sebe pijace, morale su svoju ekspanziju uputiti suvozemnim pravcem, ali koji je ipak vodio opet u gusto naseljenu i prirodnim blagom bogatu Aziju.

Balkan geografski leži na tom suvozemnom putu sa Zapada na Istok, zato su se na njemu neizbežno ukrštali interesi raznih država i na njemu se razbuktavali ratni požari.

U interesu progresa samih balkanskih država a isto tako i u interesu opšteg mira potrebno je pozdraviti iskrenu misao koja je upućena uzajamnom zbližavanju balkanskih naroda i zaštiti njihovih interesa pred spoljnim svetom. Tim uzvišenim ciljevima služe radovi Balkanskog instituta u Beogradu.

„Knjiga o Balkanu" I. 1936 g. jeste nastavljanje delatnosti toga instituta, koja se ispoljila u prikupljanju materijala koji se odnosi na razna pitanja Balkana i u izdavanju štampanih radova. „Knjizi o Balkanu" prethodila je 1934 g. pojava velikog kolektivnog rada „Revue Internationale des Etudes Balkaniques."

Oba izdanja služe jednom istom cilju i pružaju donekle zajednički materijal, „Revue Internationale", na stranim jezicima, a „knjiga o Balkanu" na srpsko-hrvatskom jeziku.

Čitalac radova Balkanskog instituta dolazi do zaključka da su se svi balkanski narodi, bez obzira na njihove rasne i plemenske razlike, razvijali i duhovno odgajali na kulturnoj bazi stare Grčke a docnije Vizantije. U toku hiljade godina balkanski narodi su preživljavali zajedničku sudbinu. „I pored većeg broja naroda koji su se izmenjivali na Balkanu i koji su na njemu živeli jedan kraj drugoga, može se konstatovati da zajednički zakon upravlja sudbinom cele njihove istorije. Nikada nećemo moći da shvatimo jedan balkanski narod ako se on uzme sam za sebe, izdvojen od svoje balkanske okoline. Isto-

rija pojedinih balkanskih naroda, sav njihov udes tesno je vezan sa Balkanom kao nedeljiva celina", piše R. Parežanin u „Uvodnoj reči".

Harmonična celina zajednice balkanskih naroda može biti ostvarena samo od strane samih Balkanaca, i to putem njihovog obraćanja Balkanu. Misli „Balkan balkanskim narodima" treba da sledi druga: „Balkanski narodi Balkanu".

Materijal iznesen u prvoj svesci „Knjige o Balkanu" pretstavlja niz članaka balkanskih i evropskih specialista o raznim pitanjima u kojima se podvlače zajednički interesi balkanskih naroda i njihova zajednička sudbina.

„Knjiga o Balkanu" sv. I., počinjući člankom R. Parežanina (Uvodna reč), koji potvrđuje solidarnost interesa stanovnika Balkana, završava se člankom P. Skoka — M. Budimira, u kome su sumirana gledišta i zaključci autora članaka unetih u „Knjigu"; ona ocrtava opšte poteze balkanskog renesansa, kao opštečovečanskog duhovnog pokreta. Taj renesans nosi čovečanstvu duh humanizma, ideju bratskog mira, ideju udruživanja naroda i rasa („Mi nalazimo na Balkanu zaista čudnu mešavinu u ova tri pravca: pored neobrezanih obrezane, pored Indoevropljana Turke, pored dinarca mediterance i panonce"). Balkanski renesans suprostavlja se savremenom amerikanizmu i mašini i — dodajmo — duhu rasne netrpljivosti i težnjama ka rasnoj hegemoniji.

Prvi radovi Balkanskog instituta „Knjiga o Balkanu" i „Revue Internationale des Etudes Balkaniques" govore o širokoj organizaciji posla i njegovom ozbiljnom tretiranju od strane inicijatora Instituta. Njegova je delatnost započeta na vreme, i svaka njegova aktivizacija doneće ogromnu korist i samim Balkancima, i njihovim iskrenim prijateljima medju drugim narodima.

T. Mahin

Издање Научног одељења „Земгора" у Краљевини Југославији, Београд, Коларчева улица 9. Телефон број 20-737. — Уредник, проф. Др. ПАВЛЕ СТЕВАНОВИЋ, Професорска колонија, улица Рачког број 3. — Власник, Удружење „Земгор", Коларчева улица 9. — Претседник „Земгора", Т. МАХИН, Земун, Руска улица 7.

ОСНОВАН 1924 ГОДИНЕ

„ЗЕМГОР“

УДРУЖЕЊЕ ОДБОРНИКА РУСКИХ ОБЛАСНИХ И ГРАДСКИ САМОУПРАВА У ЈУГОСЛАВИЈИ

БЕОГРАД, КОЛАРЧЕВА, УЛИЦА 9/II

ТЕЛЕФОН 20-737

„Земгор“ има сврху да пружа помоћ руским емигрантима ради одржавања њиховог културно-моралног нивоа, да штити њихова права и интерес и побољша услове њиховог материјалног живота.

„Земгор“ узима учешће у консултативном Одбору при Врховном Комесару Друштва народа за послове руских избеглица и сарађује у претресу питања о правима и економском стању руских емиграната.

Канцеларија „Земгора“ помаже емигранте у заштити њихових законитих правних интереса, даје бесплатне правне савете, издаје и оверава потребна уверења и друга документа, помаже им у добијању плаћених и бесплатних Нансенових марака, врши бесплатне законске интервенције у корист њину пред држ. и самоуправним установама.

Биро рада помаже интелектуалним и физичким радницима, са и без квалификација, у добијању сталних и привремених служба и зарада.

Занатлиски течајеви, одобрени од стране Министарства Трговине и Индустрије — Молерско-Фарбарски, Фотографско-Ретушерски, Дактилографски, Књиговезачки, Кројачки, Шеширџиски спремају стручне раднике у свима тим занатима.

Централна библиотека са филијалама у Крагујевцу, Суботици и Битољу, са преко 20000 свезака, даје могућност Русима у изгнанству да не губе везе са руском књижевношћу и науком, да прате њихов развој, и тиме чува и развија њихову националну свест и љубав према Великој Отаџбини и великом руском народу.

Институт за изучавање Русије и Југославије. Овај завод истражује историске путеве развића руског народа, проучаваjући поједине струје и појаве у његовом животу како у прошлости тако и у садашњости. У циљу учвршћења темељних културних веза са јужним Словенима проучава њихову историју и њихове везе са руским народом, културне и економске услове њиховог опстанка. Институт има своју специјалну библиотеку. Рад Института спроводи се према начелима строге научне објективности.

ПЛАНЕТА

РУСКИ АРХИВ

ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКУ, КУЛТУРУ И ПРИВРЕДУ РУСИЈЕ

Алексеј Ремизов: БРБЉИВАЦ; А. Ремизов: АЛЕКСЕЈ МАКСИМИЧ-ГОРКИ 1868—1936; E. Zamjatin: MAKSIM GORKI; М. Слоњим: ЖИВОТ МАКСИМА ГОРКОГ; M. Cvetajeva: REČ O BALJMONTU; И. Лапшин: ШПАНИЈА У РУСКОМ СХВАТАЊУ; E. Zamjatin: O KNJIŽEVNOSTI, REVOLUCIJI I ENTROPIJI; И. И. Лапшин: ФЕНОМЕНОЛОГИЈА РЕЛИГИОЗНЕ СВЕСТИ У РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ (свршетак); M. Švarc: OSVALD ŠPENGLER; M. Švarc: ŠPENGLER I DANILEVSKI; Н. Мељникова-Папоушкова: ЈЕДНА РУСКА ЗАБАВА У ПРАГУ 1799 ГОДИНЕ; В. Лебедев: ПОРЕД КОЛЕВКЕ ЈЕДНОГ ФАШИЗМА; Д-р В. Минахорјан: ПАНАЗИСКА ПОЛИТИКА ЈАПАНА; Ф. Е. Махин: ПОГЛЕДИ СОВЈЕТСКЕ ВОЈНЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ВОЈНЕ САВЕЗЕ, КОНВЕНЦИЈЕ И КОАЛИЦИЈЕ; D-r A. Jelačić: U ZORU RUSKE NAPREDNE DRUŠTVENE MISLI: A. N. RADIŠČEV. ● Н. Жухина: КЊИЖЕВНЕ НОВОСТИ У РУСИЈИ У 1936 Г.; НОВЕ КЊИГЕ.

38-39

БЕОГРАД 1936

ГОДИНА IX ГОДИНА IX

ПРИМА СЕ ПРЕТПЛАТА ЗА
ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКУ, КУЛТУРУ И ПРИВРЕДУ РУСИЈЕ

РУСКИ АРХИВ

(НА СРПСКО-ХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ)

УПОЗНАВАЊЕ СА РУСИЈОМ НЕОПХОДНО ЈЕ СВАКОМ СЛОВЕНУ. УРЕДНИШТВО **РУСКОГ АРХИВА** ПРИВУКЛО ЈЕ ВЕЛИКИ БРОЈ РУСКИХ НАУЧНИКА, ПИСАЦА, И ЈАВНИХ РАДНИКА. У ТОКУ СВОГА ИЗЛАЖЕЊА **РУСКИ АРХИВ** ДАО ЈЕ ОГРОМАН МАТЕРИЈАЛ О СПОЉНОЈ И УНУТРАШЊОЈ ПОЛИТИЦИ РУСИЈЕ, О ЊЕНОМ ДУХОВНОМ И НАУЧНОМ ЖИВОТУ, О ЊЕНОЈ ПРИВРЕДИ И ФИНАНСИЈАМА. РУСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ И УМЕТНОСТИ ДАТО ЈЕ НАЈШИРЕ МЕСТО. СИСТЕМАТСКИ ПРЕГЛЕД СВИХ ГРАНА ЖИВОТА РУСИЈЕ. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА. ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА. ВЕЛИКИ БРОЈ ЧЛАНАКА ИЛУСТРОВАН ЈЕ СЛИКАМА, КАРТАМА И ДИАГРАМИМА.

ПРЕТПЛАТА ЗА БАЛКАНСКЕ ЗЕМЉЕ: ЗА 1 ГОДИНУ ДИНАРА 80; ПОЈЕДИНИ БРОЈ ДИНАРА 15; ДУПЛИ 20.—

PRIX ABONNEMENTS: POUR LES AUTRES PAYS EUROPEENS 1 AN, FR. FR. 50; 1 TOME FR. FR. 10

POUR LES AUTRES PAYS AMERIQUAINS — 1 AN — AM. DOL. 3; 1 TOME AM. CNT. 50

ПРЕТПЛАТУ ПРИМА АДМИНИСТРАЦИЈА ЧАСОПИСА: БЕОГРАД, КОЛАРЧЕВА УЛ. БРОЈ 9, II СПРАТ, **„ЗЕМГОР"** ТЕЛЕФОН БР. 20-737. БРОЈ ПОШТАНСКОГ ЧЕКА 53.259.

РУСКИ АРХИВ

ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКУ, КУЛТУРУ И ПРИВРЕДУ РУСИЈЕ

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

XXXVIII-XXXIX

БЕОГРАД 1936

На основу мишљења Главног просветног савета, Г. Министар просвете одлуком својом СНбр. 4164 од 12 фебруара 1929 године, одобрио је да се часопис »Руски архив« може набављати за све школске и наставничке књижнице.

Г. Министар вера 14 децембра 1929 год. под. бр. 17040 наредио је да сва одељења Министарства препоруче својим подручним школама »Руски архив«, како би се ђаци по школама што више упознали са братском Русијом те тиме дошло до темељите љубави нашег народа према Русији.

Штампа графички уметнички завод »Планета«
Београд, Ускочка 8

САДРЖАЈ:

Страна

Алексеј Ремизов. — БРБЉИВАЦ 5

Алексеј Ремизов. — АЛЕКСЕЈ МАКСИМИЧ - ГОРКИ 1868—1936 20

Evgenije Zamjatin. — MAKSIM GORKI 23

Марк Слоњим. — ЖИВОТ МАКСИМА ГОРКОГ . . 32

Marina Cvetajeva. — REČ O BALJMONTU 58

И. Лапшин. — ШПАНИЈА У РУСКОМ СХВАТАЊУ . 68

Evgenije Zamjatin. — O KNJIŽEVNOSTI, REVOLUCIJI I ENTROPIJI 77

И. И. ЛАПШИН. — ФЕНОМЕНОЛОГИЈА РЕЛИГИОЗНЕ СВЕСТИ У РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ (свршетак) 83

Mihail Švarc. — OSVALD ŠPENGLER 99

Mihail Švarc. — ŠPENGLER I DANILEVSKI 101

Н. Мељникова-Папоушкова. — ЈЕДНА РУСКА ЗАБАВА У ПРАГУ 1799 ГОДИНЕ 105

Владимир Лебедев. — ПОРЕД КОЛЕВКЕ ЈЕДНОГ ФАШИЗМА 112

Др. В. Минахорјан. - ПАНАЗИСКА ПОЛИТИКА ЈАПАНА 135

Федор Е. Махин. — ПОГЛЕДИ СОВЈЕТСКЕ ВОЈНЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ВОЈНЕ САВЕЗЕ, КОНВЕНЦИЈЕ И КОАЛИЦИЈЕ 148

Dr. A. Jelačić. — U ZORU RUSKE NAPREDNE DRUŠTVENE MISLI A. N. RADIŠČEV 155

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ

К. Жухина. — Књижевне новости у Русији у 1936 години 160

Нове књиге 163

Алексеј Ремизов
(Прев. Б. Ковачевић)

БРБЉИВАЦ

Учио сам школу са Иваном Фјодоровичем[1], али не у Гадјачкој грађанској школи, већ на московском универзитету, а професор нам није био Никифор Тимофејевич Глаголски-прилог, већ Василије Осипович Кључевски. Ја и Иван Фјодорович били смо последњи који смо затекли његова чувена предавања из руске историје. Иван Фјодорович презивао се Алатин, али ми смо га прозвали Шпоњка; од првог предавања утиснули смо му тај надимак, као жиг, и читаве четири године ишао је са тим именом, носећи га савесно и не слутећи.

Свеска у коју је редовно записивао предавања већ давно издата и без икаквих измена читана од стране професора, била је увек »чиста, унаоколо повучена лењиром и без иједне мрљице«, седео је увек мирно... увек је био услужан, није одбијао да позајми ни перорез за оловку, ни забелешке пред испитом, само увек са сталном опоменом: перорез да се не затури, а белешке да се не запрљају.

---

[1] Иван Фјодорович Шпоњка, јунак Гогољеве приповетке »*Иван Фјодорович Шпоњка и његова тетка*«.

Обично влада мишљење и то не само код читалаца, већ и код писаца о Гогољу, као да та приповетка није завршена: нема краја.

Међутим, приповетка о Шпоњки је потпуно завршено дело — књижевни облик одломка — рукопис је био разнет за »увијање колача«, али центар и закључак приповетке — невезани Шпоњкин сан јесте исповест Гогоља, и у томе је све. А судбина Шпоњке је »потпуно нова замисао теткина« — а то је и завршетак Шпоњке, — међутим, коме се у животу није десило да сретне Ивана Фјодоровича, а понекад и да учествује као активно лице у тој следећој глави, коју Гогољ, идући за примером Валтера-Скота, обећава, завршавајући, или ако хоћете, прекидајући приповетку.

Иван Фјодорович је жив човек, и да ли онда вреди повлачити се за завршетак његове приповетке чак тамо у Гадјач и истраживати Степана Ивановича Курочку, премда је Курочку најлакше познати зато »што нико нема панталоне од шарене материје и жакет од жуте китајке«, док је по илатарању руку права ветрењача — покојни гадјачки члан суда Денис Петрович био је у праву.

»Плашљивост је била нераздвојна с њим« — ни на каквим зборовима, ни у удружењима није учествовао, сем предавања на универзитету и код куће на Арбату у Афанасијевој улици на другим местима га није требало ни тражити, нити би га нашли.

Из универзитета, за све четири године не пропустивши ниједно предавање, он је ишао кући и »радио је све што је сродно једној смиреној и доброј души«. Његов предак Иван Фјодорович Шпоњка у времену ван службе или је чистио дугмета, или је читао врача-погађача, једину своју књигу, и то зато што је волео да наилази на познате, већ по неколико пута прочитане ствари, или је одапињао мишоловке по кутовима своје собе, или је напослетку, збацивши мундир легао на кревет... Наш Иван Фјодорович, ни помена о таком нечем! — никакве мишоловке није намештао, у кући уосталом није ни било мишева, он је или лепио књиге — уређивао је своју огромну библиотеку, — или је читао. Иван Фјодорович не само да је волео да чита, како то људи обично воле да читањем прекрате време, читање је за њега било све. Он је читао и омиљене ствари из историје и белетристику, иако је њу уопште сматрао за мало оригиналну; и заиста у заплетима су, изгледа, описани сви начини преваре, а то је већ досадно.

Иван Фјодорович »није допуштао да му »досада приђе« — сви његови часови били су заузети. Помислите и сами колико је написано књига и све би требало прочитати, па ако и не баш све, ипак човечији век не може да стигне; а уређење библиотеке — јер ни према чему се човек тако грубо не понаша, као према књизи, ту не само да је навика, већ некаква општеобавезна форма: међутим стране треба исправити, исправнати, а књигу нумерисати.

И то уопште није тачно — код нас се у критици све брзо пресеца! откуд је »Шпоњка« нерадник, глупости! По начитаности Иван Фјодорович је био први међу нама, а ни ми нисмо лењствовали. Ивана Фјодоровича никако нисмо могли да стигнемо: макакво обавештење — он је памтио годину издања па чак и страну, а шта све није прочитао.

»Уопште, он није био издашан у речима« — кратко речено, таквог ћуталицу једва бисте могли пронаћи: из њега је требало извлачити речи, одговарао је само на питање о књигама, али прво увек промисли па одмах одговори.

Књига нас је и зближила.

Ја сам му доста често одлазио у Афанасијеву улицу, а он је ређе свраћао код мене на Псећи трг. Морам да признам, његове су посете биле увек тешке. Седи и ћути. Али главна мука тек настаје: седи, ћути и не може да оде, као да га неко држи за ноге или су му ђулад обешена па не може да се подигне. И тако пролази сат-два. Није то баш сасвим лако, али

морао сам да га испратим: рекнем, или да морам рано да устанем, или измислим да ме глава заболела.

Испите је Иван Фјодорович полагао сјајно — примерно, као што је и његов имењак Шпоњка у чину потпоручника примерно командовао у П. пешадиском пуку у Могиљевској губернији; међутим, чудновато, поред све своје начитаности није могао да савлада и напише тезу. А што је завршио универзитет, то смо се за то потрудили сви ми. Откуда то? — да није плашљивост? Зар само плашљивост . . ?

2

Није имао ни оца ни мајке, обоје су умрли још онда кад Иван Фјодорович није могао ништа да упамти. Живео је код тетке и тече на Арбату. Тетка — Софија Артуровна, теча — Григорије Григоријевич.

Тетка се уметла на своју претходницу — Гогољеву јунакињу — Василису Кашпаровну, премда је као и све последице људскога рода, била ситнија и никако се није могло рећи, да је »била скоро гигантског раста«, али није била ни патуљак и »врло јаког карактера«, тако да је умела кога хоћете да направи мањим од макова зрна и, без икаквих средстава са стране, да од сваког незгодног човека направи злато а не човека«.

Теча Григорије Григоријевич, пошто се оженио Софијом Артуровном — чињеница коју Гоголь није предвидео — и самим тим повољно спојио Хортишче и Витребењки, био је исти онај Гогољев Григорије Григоријевич, а кад би се извалио у постељу, изгледало је да је »огромна перина легла на другу перину«, и у левом уву је имао буба-швабу, истина врачањем је буба шваба одавно, волећи више московску кујну, изишла из ува, али Греходеј Григоријевич продужио је то, да кад му затреба, на законској основи не одговара на питања: »Бога ми, ништа не чујем«.

И теча и тетка, ко мање ко више, тешко је рећи, обоје су поседовали изванредан дар Ивана Ивановича, оног истог Ивана Ивановича, по чијем су се дворишту шетале тако дебеле ћурке, да је одвратно било гледати, а Иван Иванович је био један од оних који »с највећим задовољством воле да се позабаве разговором што слади душу и говориће о свему о чему се само може поразговарати«.

Одонда, од како Иван Фјодорович зна за себе, он се сећа да теча и тетка говоре. Говоре и говоре и нико нема могућности да упадне у реч. А од гостију који су долазили у кућу, Иван Фјодорович је чуо само речце. Сећа се још и тога, то је било један једини пут: пошавши за говорним примером старијих, он је пред гостима покушао и сам нешто да исприча, али га је тетка прекинула, назвавши га пред свима

»брбљивцем«. И било потребно или не, помињала му је тог »брбљивца«, тако да је Ивану Фјодоровичу целог живота остало да је »брбљивац.

Још пре поласка у гимназију узели су за Ивана Фјодоровича гувернанту Францускињу; научио је да чита француски, али разговарати — то су научили тетка и теча, и то са таквим изговором као да се нису родили у Могиљевској губернији, већ у округу Сене, док Иван Фјодорович није могао да веже ни две речи. Па није ни чудо: лишен сваке праксе, — чудо да и руски није заборавио!

А тетка је заиста »ватрено волела сестрића«: све му је било спремљено, свака жеља била му је предухитрена, није требало чак ни речца, — Иван Фјодорович је једва видним покретом руке или климањем главе стављао до знања, хоће или неће, а шта — о томе се досећала сама тетка.

У току година, извежбавши се у разговорима, тетка и теча постигли су такву ерупцију речи, да би им позавидео сваки учени оратор, — зато је то Москва, где су се од памтивека рађали или стварали говорници. Ја мислим да ни Иван Фјодорович од природе уопште није био ћуталица, можда је »брбљивац«, што му се урезало за цео живот, била његова скривена особина али коју је речитост тетке и тече сахранила. Коначно га је убила плашљивост да се не »избрбља«, што се с годинама све више развијала.

Пошто је завршио универзитет, Иван Фјодорович није ступио у службу. Тетка се бојала да је он још врло млад и да је рано да се бави пословима. Али теча је решио да се ипак мора навикавати на посао, и једно време Иван Фјодорович је редовно по сат дневно проводио код тече у кабинету: лепио је коверте. То је било још у Москви. А њиховим преласком у Петроград и тај једини посао је отпао: у Петрограду теча је добио за секретара.

Иван Фјодорович спавао је до доручка, а пошто би устао од стола одлазио би са књигом, да се изразимо арапски, у »покоју усамљености«, и тамо би преседео с књигом све до ручка. Прво време се закључавао. Али тетка, која је контролисала његов писаћи сто, пронађе код њега Крафт Ебинга. То је она иста »Полна психопатологија«... књига ишарана латинским текстом и приступачна само докторима и гимназистима. Тетка није разумевала латински, али су је нека објашњења на руском пренула, и она изјави Ивану Фјодоровичу да је незгодно за младога човека да седи закључан. А Ивану Фјодоровичу беше свеједно, закључавати се или не, и после теткине примедбе седео је са полуотвореним вратима. И то се некако само од себе удесило да је његово једино место у кући, заштићено од теткиних и течиних разговора, испало, што би рекли арабљани — »соба одмора«. После ручка, предвече одлазио би увек од куће — у биоскоп, позориште,

на концерт или јавна предавања, а вратио би се доцкан кад су тетка и теча већ спавали.

Наши су се путеви разишли. Ја сам исто тако живео у Петрограду, али се нисам виђао са Иваном Фјодоровичем као раније, па ипак нисмо се ни заборављали. Годину дана, па и две нема Ивана Фјодоровича, па се тек појави. И стално као и у Москви, седи и ћути, пропусти све трамваје и не може да устане. Говорио је само о књигама, т.ј. одговарао је на моја питања, Међутим, ипак сам нешто дознао и од њега и о њему самоме. Није ми било лако а ни њему: морао сам кљештима да чупам сваку реч.

Двапута је хтео да се жени. И оба пута му није пошло за руком. Међутим, ни тетка, ни теча, изгледа... нису сметали, напротив, пре су га храбрили. Али друкчије није могло ни да буде. Да није плашљивост?

Истина, поред ћутљивости — у љубавним изјавама имао је нечег од свог претка Шпоњке, паузе од четврт сата и са историским: »лети је много мува, госпођице«. Па ипак је изјавио љубав и то двапута.

Први пут после тешке изјаве, посећујући вереничину кућу, он је сваке вечери седао да игра бакара са својом будућом таштом. И тако свако вече. А после годину дана је дознао да се његова вереница удаје и да је свадба већ одређена, дознао је, наравно, последњи. Свеједно, већ је било доцкан, ништа му друго није остало него да, макар и доцкан, — прекине бакар. Живот му опет потече у покоју усамљености са књигом.

А друга женидба — ту није било више никаквог бакара, већ саме тричарије. Теча је отпутовао у своје Хортишче и тамо се забавио око неких кућевних послова: удешавао је некакву комбинацију с тим истим Иваном Фјодоровичем... Пошто се опет с муком изјаснио пред својом новом вереницом, Иван Фјодорович је пошао да јави течи, а узгред да добије и новац за свадбу. Рекао је да неће остати више од недељу дана. Међутим, не испаде тако: прошло је шест месеци и за то време није се ниједном јавио вереници. Изгледа да ни теча није био крив — колико му је говорио, напиши! Иван Фјодорович се спремао да пише и стално је одлагао. Ваљда плашљивост? А да отпутује из Хортишча — није могао, као што није могао да се крене из гостију: да устане и оде. И кад се напослетку вратио из Петрограда и то не са празним рукама, његова вереница била је већ вереница другога.

3

Како је Иван Фјодорович преживео револуцију, не знам. Једном за време највеће несреће пролазио сам Кирочном улицом поред њиховог стана, нарочито сам завирио кроз прозор

и остао ми је утисак да у стану нема никога, празно, — значи, помислио сам, или су допали чеке, или су побегли. После сам дознао да је Григорије умро у Петрограду, како су онда говорили — од бољшевика — т.ј. од тифуса, а Иван Фјдорович са тетком је емигрирао. А то сам дознао много доцније, кад сам се после Кронштатске побуне и сам евакуисао, и нашао се у иностранству.

Ивана Фјодоровича, срамота је да признам, за све то време нисам се ниједном сетио.

И гле, у Паризу, пре једно шест година срели смо се у улици Дари после бденија. Не знам, какав сам ја изгледао, али Ивана Фјодоровича сам одмах познао, и ако је оћелавио и посивео, нити му се могло рећи »младић«. Однекуд сам се сетио: уласка његовог претка Шпоњке на његов салаш Витребењки, кад је један пас лајао издалека и трчао горе доле машући репом, као да говори: »погледајте, људи крштени, какав сам ја диван пас!« Међутим мирноћа, то се ствара од многог читања, код Ивана Фјодоровича остала је непромењена: а колико је он у своме веку прочитао књига!

Најпре сам га запитао за течу и тетку. Ту сам и дознао за Григорија Григоријевича: »умро је од бољшевика«, док је тетка умрла у Цариграду.

Код Ивана Фјодоровича остала је навика да почиње речи с тешкоћом, као да уздржава кијање, међутим није се могло упоредити, колико је он постао свој, и тек при помену тетке некако се плашљиво обазрео, или се сетио њене оштре речи: »брбљивац«. — Сахранио сам је поштено, — рече Иван Фјодорович, — било је још средстава, подигао сам јој споменик и у цркви дао за помен, отац Серапион, ви га знате? добар свештеник, путује са моштима, он је обећао да ће да надгледа.

Али на који је начин стигао Иван Фјодорович у Париз, и како се снашао без тече и тетке, то сам дознао тек сутрадан. Иван Фјодорович ме је пронашао, пили смо чај, поред чаја смо се разговарали: о, Иван Фјодорович постао је кудикамо речитији и без икаквих кљешти.

Из Цариграда се извукао на чудноват начин: ништа без оца Серапиона — он га је и довезао у Париз. И ту је нашао одговарајући посао: погребни агент.

Мене то није ни најмање зачудило — »погребни агент« — то је заиста одговарајући посао! И однекуд ми паде на памет да је предак Ивана Фјодоровича, Гоголљев Шпоњка из Могиљевске губерније. Скупио је доста велику клијентелу међу емиграцијом и предаје се томе после, као некад читању књига.

А његова библиотека?

Све је пропало. Али по мало обнавља. Пре свега купио је »Мртве душе«. А сад има берлинског Толстоја, без »Народ-

них прича«, и Достојевског, и Пушкина, и Љермонтова и једну свеску Гончарова, »Обломов«.

Наравно, сетили смо се и прошлости, Москве и нашег професора Василија Осиповича Кључевког, и како Иван Фјодорович није могао да напише тезу. Сад сања да купи курс руске историје. Затим је настало ћутање. Као и раније, он никако није могао да устане и да оде.

»Како он излази с покојницима на крај, — помислио сам ја, — у тим се пословима не сме засести!«

Али да га испратим као некад, нисам имао образа. Ја сам распремио сто, опрао шоље, а Иван Фјодорович је стално седео и ћутао. И далеко после поноћи, пошто је пропустио аутобус и метро, пошао је пешице са булевара Араго кући на Шардон-Лагаш.

Једном сам и ја био код Ивана Фјодоровича. То већ кад сам се преселио у његово суседство. Имао је собу и кујну у дворишту, прозори у прозоре суседа. Све је код њега било тако уредно, као некад на Арбату у Афанасијевој улици а доцније у Кирочној у Петрограду. Сад је имао и Курс руске историје од Кључевског и распареног Љескова.

Али главно чиме се он поносио, то је била колекција покојника: књижевници, глумци, политичари који су умрли у емиграцији. Кога све Иван Фјодорович није познавао: наводио ми је таква имена, која сам наилазио само у новинама при набрајању лица присутних на поменима — има таквих сталних, у чије сам реално постојање ја сумњао.

Иван Фјодорович није био никакав политичар, и да није било тетке никад не би отишао из Русије, међутим, емигрантски живот, тачније речено емигрантску смрт примао је срцу. Кад би га упоређивали са иностраним ентузијазистима, могао се упоредити са М. М. Фјодоровом, само што је Михаил Михаилович био занет »образовањем«, дотле је Иван Фјодорович — »сахрањивањем«.

— Знате, — рекао је он, — против свега се може радити, а овде се ништа не може.

— Потпуно тачно... ништа.

4

Станујући у суседству, у улици Лорен, ја сам се и доцније неколико пута срео са Иваном Фјодоровичем.

Последњи пут пред Ускрс, сећам се беше диван дан — пролеће.

— Пролеће! — »дрвета се заоденула младим, још ретким листићима, цела се земља јасно зеленила од свежег биља...«

Међутим Иван Фјодорович је био забринут и није обраћао пажњу, а кад сам га потегнуо на његову Могиљевску губернију, приметио сам да га и ти пролећни Гоголеви ре-

дови нису дирнули. Чак да сам му и класичну »косидбу« поменуо, која је чинила неизрециво задовољство смиреној души његовог имењака...

Изгледало је да што више њих умире, толико је за њега уноснији, такав је већ рачун! — за преговоре око сахране он је добијао проценат — средства за опстанак. Међутим, то за њега није било важно, он је био мајстор свога посла: макако да сахрани, то није био његов обичај. А поред тога, за своје требало се потрудити: да буде и лепо и да није скупо.

Иван Фјодорович жалио се да, без обзира на кризу и опште пропадање а за Русе долажење до просјачког штапа, погребне цене ни у колико се нису смањиле, као и лекови по апотекама, већ су према општем стању постале просто неприступачне. И ето, он сад истражује сва могућа средства да пронађе могућност да уреди тако важну ствар.

— Стање је катастрофално! Последње што остаје од човека јесте његов погреб, и то се не сме отаљати макако, само што пре: живео човек — живео, а кад дође свршетак, као да однесу на ђубриште!

Иван Фјодорович је претсказивао да ако се сад ништа не уради, ствар ће се тако окренути, да никакво погребно предузеће неће се примити да сахрањује Русе и целокупна емиграција доспеће у критичан положај.

— Нема се где сахранити — нити чиме.

Иван Фјодорович скоро сваког дана одлази на сахране, разгледао је сва гробља, познаје све погребне бирое и ступио је у преговоре. Он се нада да ће му после Велике недеље поћи за руком да то оствари. Да, он ће остварити оно о чему је размишљао последњих година — и тада ће ствар бити урађена.

Каква онда »косидба«!

Гледајући за Иваном Фјодоровичем, кога су теча и тетка одавно сохранили, ја нисам могао да зауставим своје мисли, продужавајући своју пролећњу — Гоголеву упомену:

» . . . сложан замах десетине и више сјајних коса; шуштање траве што пада у стројне редове; покаткад звонка песма жетелица, час весела, као сусрет гостију, час тужна, као растанак; мирно, чисто вече — и какво вече! како је слободан и свеж ваздух! како је тада оживело све: степа се румени, модри и пламти бојама; препелице, дропље, галебови, пошци, хиљаду бубица а од њих зујање, тресак, вика и одједном хармоничан хор; ништа ни за тренутак не ћути, а сунце залази и скрива се. Ох! што је свеже и лепо! По пољу час тамо, час овамо, пале се ватре и пристављају котлови, а око њих седају бркати косачи; диже се пара од ваљушака; сумрак све црњи . . . «

А сада је крај јула. Париз се празни. Мени то иде на руку, није ме тако страх да прелазим преко улица. Код аутобуске станице крај цркве д'Отој приметио сам Ивана Фјодоровича. Не умем да кажем, али у њему се одиграла нека промена. Он ме још не види. Гледа некуд с таквом сигурношћу — то уопште није Иван Фјодорович. Позвах га — он ми се необично обрадова, као да сам му баш ја требао. Помислио сам да ће започети своје — о покојницима, о оном мађиском средству око којег је лупао глеву, спасавајући руску погребну ствар.

Међутим, он ни речи не рече о сахранама. Ухвати ме за дугме и нешто дирљиво и молбено зазвуча у његовоме гласу:

— Александре Александровичу, лепо вас молим, немојте одбити, сутра, — и он предахну, узбуђујући се, да ручате са мном!

Ја почех да одбијам. Мени уопште није до ручкова: то је нарушавало моју навику да се храним само сиром и парадајзом, што није тражило никакву кујну и није коштало скупо, а сем тога ићи у ресторан, где је лети такав ужасан ваздух — сем тога, ја просто не могу да гледам кад једу месо.

— Лепо вас молим, — понови Иван Фјодорович, — ви сте једини; Василије Осиповић! сећате ли се? Увредићете ме.

Није ми остало ништа друго него да пристанем.

Иван Фјодорович рече један од најбољих ресторана у улици Риволи.

Мало ми дође чудно: неће јевтино проћи. Али можда је за ово време Иван Фјодорович упао у срећнике националне лутрије: па неко мора да добије. Козлок је добио једанпут, ако не лаже, хиљаду франака, Саул пет стотина, а афрички доктор по кафанским »партисипасионима« увек или четири франка или франак, и неизоставно, као човек који не пије, одмах на лицу места за тај новац узима кафу с новим »партисипасионом« и тако...

— Онда неизоставно, чекам! — викну Иван Фјодорович, необично лако и вешто ускочивши у трамвај.

Сутрадан, кад сам се сетио обећања, прекорео сам себе — каква глупост! и почех да премишљам: да идем, или да пошљем дописницу. И заиста, ломити се чак до улице Риволи, па чак да Иван Фјододрович и плати ипак је незгодно без новаца. Али и за дописницу ми је жао — колико је лежало на души ненаписаних писама све због тих...

5

Тачно у два сата био сам у улици Риволи.

Кад сам на улазу у ресторан питао за Алитина, тамо то није било ништа неочекивано: презиме су изговарали без икакве тешкоће, као добро познато, поред тога чак и с неким поштовањем. Гле ти Ивана Фјодоровича!

Упутише ме на други спрат, засебна сала.

А кад сам се попео и ушао у салу, осетио сам се врло незгодно. Био сам обучен као код куће, међутим све је било и сувише свечано: свечана сала, дванаест столова са дванаест прибора, у кофама шампањ, цвеће, засебан сто са закускама — и чега ти све тамо није било! а поред зидова елегантни келнери.

Сем мене, а то је за мене било сасвим неочекивано, било је још званица, мени непознатих, а изгледа и међу собом непознатих: нико се није решавао да почне разговор, већ су само погледали једни у друге; код неких сам у рукама приметио дописницу.

А можда нисам дошао куд треба? Мени се то дешавало. И опет запитах за Алитина. И ту ми поновише његово име без икаквог извртања, као и доле, с неким поштовањем. Ништа не разумем — откуд Ивану Фјодоровичу таква слава? Предадох шешир и узех број. Шта то има да значи и поводом чега?

Долазиле су све нове и нове званице, познати и непознати. Видео сам и врло познате личности у емиграцији, може се рећи праве зверке: генерали, правници, доктори и понеки од књижевника са »супругом«, као што пишу у извештајима са помена. Сви су понављали име Ивана Фјодоровича. Било је јасно да је банкет за све, а не само за мене, био неочекиван: сваки је замишљао да је Иван Фјодорович њега јединог позвао.

Долазили су све нови и нови. Једни су били обучени као и ја, као код куће, али било је и обазривих. Било их је који нису уопште одговарали сали, право са рада: неколико шофера у качкетима. Било их је и са породицом. Дођоше неки из Бианкура: муж, жена, двоје деце и баба.

— Позвао нас је Иван Фјодорович, — објашњавао је отац, прост човек, мора бити незапослени бравар од Реноа, — неизоставно дођите и то са децицом!

Све је то било врло дирљиво, али и несхватљиво — зашто то све?

Дођоше и сви наши: и Козлок — ено га, мангупа, око закуске као лисац њушка, и Куковњиков Василије Семјонович, због топлог времена био је свега у два цемпера, и Птицин са Маријом Петровном, сигурно наште срца, код куће ништа нису ни кували, и Полетајев са својом торбом, и афрички доктор, тај зна сав церемонијал: у фраку, као што је и ред, са црном машном, и Замутиј са Саулом или Саул са Замутијем, и Балдахал, и »апотекар« Судок потпуно као Француз, врло смешан у полуцилиндру, и библиофил Галкин са дебелом књигом »Пушкинов годишњак«, погледам, а оно и старчић пушкиниста Сергеј Сергејевич. Он добро не чује, и да се не би преварио, наместио је руку на уво и тако се креће.

Неко рече да се очекује и свештенство.

Није било само Ивана Фјодоровича.

Сада су већ и познати и непознати без икаквог обзира разговарали један са другим. Одмах се разјаснило, већина од позваних добили су данас карту. Све је занимало питање: поводом чега је Иван Фјодорович сакупио све — прибора је било за сто четрдесет и четири особе, а нас присутних око педесет, па ипак! Неко примети да га то задовољство неће јевтино проћи. А пошто је свима било познато да Иван Фјодорович не живи никако, рекоше не ће ли морати сами да плаћају и да се треба унапред распитати — колико. А то се није говорило просто, и наслутио сам раздражење. Неко рече да је Иван Фјодорович просто заборавио на нас.

Одједном се појави и Иван Фјодорович.

Био је обучен парадно. А гледао је — сад сам схватио у чему је била његова промена: он је био необично миран, сигуран и ... задовољан, није се могло рећи: Иван Фјодорович — нераздвојна плашљивост.

Сви полетеше к њему, као муве на мед: неко с питањем, а неко с прекором — и зашто је све ово предузимао, зар је сад време за банкете? — и због чега? — и да то неће испасти јевтино, или да се сви договоре да заједнички плате и по колико на свакога?

— Ваша је ствар да пијете и једете, не узнемиравајте се!

Иван Фјодорович учини корак и заустави се.

Сви га и нехотице опколише.

— Господо, ја сам свима обезбедио место.

На те речи — и то не кажем само за себе већ за све: за генерале, правнике, докторе, књижевнике, шофере — за читаву нашу »робију« свесну и несвесну! — радозналост и нестрпљење попели су се до крајности, нарочито код незапослених и кандидата: место? где? какво?

— На гробљу Тие, — са извесним поносом рече Иван Фјодорович, — добио сам тамо три парцеле, а подићи ћу и капелу.

— Шта је обезбедио? — ставивши руку на ухо прекиде га старчић пушкиниста Сергеј Сергејич, до кога је допрло само: »обезбедио«.

— Гроб, — рече Иван Фјодорович.

— Шта-шта?

Иван Фјодорович постави исто тако шаку, само не на ухо, већ на уста и понови отегнуто:

— Гро-об.

А на то громогласно »гроб« — куд који.

Први излете Шуцки, њему је било врло лако, капут није предао, већ га је држао у руци; а за Шуцким одмагли афрички доктор, који није имао обичај да носи шешир; побеже и Птицин, а за њим и Марија Петровна.

— Куда ви? — Иван Фјодорович ухвати Марију Фјодоровну за скут и не хтеде је пустити.

Отимајући се, Марија Петровна врисну, и том вриском све коначно помете.

Козлок ми је после признао да га је копкало да викне: »сад ће пуцати«. Али и без икаквог Козлока та је мисао синула код многих. Старчић пушкиниста Сергеј Сергејич, кад је напослетку схватио какво му је место обезбеђено, у свеопштем метежу, полете на прозор — стрмоглавце, и искочио би срећно, али како је изгубио равнотежу не придржаван потпорном полугом, он се разлете на ситне комаде, и Пушкин, и Сергеј, и Сергејич — све се помеша.

Потсетило ме је на берлинско историско пуцање. И онда је овако, како су многи причали, требало »отскочити«, и онда се неко од оних што су отскочили у лудом страху заглавио у прозору.

Саул је поред све своје огромности, немајући никакву жељу да се подметне под залутали куршум, легао ради сигурности на под, и видео сам како је Куковњиков у својим цемперима, одједном сав натекао као опарен, невешто прескочио преко њега мунувши га ногом у стомак да је Саул испустио гладни сумњиви уздах, док су нечије ноге у америчанским жутим ципелама са дебелим гуменим ђоновима стрчале испод белог чаршава, ритајући се, и то с неким самохвалисањем у потпуној уверености да се налазе скривене и у безбедности, чак и онда кад од педесеторице са »обезбеђеним местом« мал' те не сви беху заглавили врата. Беше ми жао бианкураца — из такве даљине, пешке пошли су не заложивши се пре тога ничим, па чак и баба.

Газда од ресторана никако није могао да схвати: шта се десило и откуд таква вратоломност. Никаква пуцњава се није чула, а и Марија Петровна је цикнула само за нас пискаво, а доле се није ни чуло.

Али ко ништа није могао да схвати, то је био сам Иван Фјодорович.

Од неодлетелих остали су само: Саул, Замутиј, Козлок и двојица мени непознатих. После је испало да су то бивши чувени музичари Вињавкин и Глинкин, тако да смо на крају, ако бисмо пожелели, могли да чујемо и погребни марш, ствар се не би свршила без музике.

Кофе са шампањцем су склонили, закуске су се проредиле — скупе су ишчезле, остадоше све неке сардинице и ринглице, и само што су биле на широко разбацане, а кад би се скупиле ниједан угао не би попуниле — сиротињски. И свега један келнер, па и тај или се забленуо, или је нестао: сенфа не можеш никако да добијеш.

Код Ивана Фјодоровича не беше никаквих пара, зато је и одошнио, што је са Шардон-Лагаша дошао пешице — све што је имао, потрошио је на карте, целе је ноћи писао. А ручак смо примили на себе: свеједно Саул ће платити за све!

Говорио је сам Иван Фјодорович. Он нам је описивао дивоте Тие — три парцеле за сто четрдесет и четири покојника — број позваних на банкет. И детаљно развезе о пројекту капеле. Како ће отац Серапион, тај добри свештеник, служити помене. А сутра је други банкет, и он рече име ресторана на тргу Вандом, исто тако скуп, — позивнице су већ разаслате.

— Три парцеле, — понављао је он, — ја сам свима обезбедио место.

Мени и Ивану Фјодоровичу је успут. А музичари су отишли у онај ресторан на Вандомском тргу, о коме се избрбљао Иван Фјодорович, да откажу.

Иван Фјодорович је и у метроу продужавао о трима парцелама, али ја, као његов теча Григорије Григоријевич, позвао сам се на буба-швабу: »ништа не чујем«. И све се сврши срећно. Испратио сам га до самих врата, пожелевши му лаку ноћ.

*

Пренеражен је само Иван Фјодорович. И његов необичан говор »брбљивца« и ручак са вином и уочи тога несана ноћ поред безбројних карата — и кад је, напослетку, у позно доба, свлачећи се заспао, сумњам да је ико сањао немирнији сан: то је био сан без буђења, коначни сан, који преноси у други свет, то је био »смртни« сан.

Њему се приказало да се пред зору вратио из цркве са тетком и течом. А станују на другом спрату, засебна сала, као у ресторану у улици Риволи. Доба око Ускрса а у исто време и Божић. Кроз отворен прозор види се шума — црне јеле укрштају се на пламеном небу зимњега вечера. Теча и тетка изишли су да се прошетају по шуми. Док је он остао и чује како доле код врата говоре француски, разуме да је о њему разговор: хоће да искористе прилику што је сам, без тетке и тече, и да се увуку код њега. »Не бојте се! Не бојте се!« — каже неко доле крај врата храбрећи друге.

Он брже и тихо сиђе доле: тамо је заједнички стан. Пролазећи ходником сусреће дечака — личи на птицу — и девојчицу, као миш. »Из заједничког стана!« И отвори врата од ходника. А тамо — неко седи на ногарима, неко иде тамо амо, као у карантину, света много.

»Не бојте се! — кажу му, — не узнемирујте се!«

Охрабрен он пође натраг. Попе се на други спрат, а кад отвори врата, са свију страна пружише се руке. Није стигао ни да отскочи, ни да се склони, кад се руке болно зарише у њега — то су они што су га вребали код врата и без њега се увукли! Од бола и страха он је само могао да викне:

«Тако се не поступа ни са абис . . . !«

Нокти, заривши се, раскидали су на њему одело, а са оделом згулили су и кожу. Сав пламтећи, обнажен, он излете кроз прозор — и пробуди се.

Осећање неке необичне слободе одједном га обузе, и постаде му лако као да је без тела — он, Иван Фјодорович, брбљивац, сад је свемоћан . . . Али његове очи се сусретоше и нешто страшно: у собу је, прилепљен уз окно, завиривао дечак са тичијим лицем, док је иза његових леђа искрсавала хватајући га за раме — девојчица-миш. Иван Фјодорович прискочи прозору, отвори га: Москва! Москва се златом преливала пред њим и то тако близу, као ујутру из прозора вагона, прилазећи станици Рогожској. Без муке нађе Арбат — Афанасијеву улицу и Сребрну цркву, где је његов теча био црквени тутор; Мохову — универзитет — »Василије Осиповичу!« понављао је он; Метропол, где је долазио у уредништво »Вјеси« за издања »Скорпиона«; Пречистенски булевар, где је крилати од ватре изливени Гоголь, зебе као црна хладна жаба; Данилов манастир — надгробни камен: »мојом горком речи насмејаћу се«; Даниловско гробље са тако високим, разраслим брезама и шапастим као из »Страшне освете« у гаврановим чупавим гнездима — јасно је долетео гавранов крик из тмурнога дана, док су на јасним — до крви — жутим влажним гробовима шуштали љубичасти папирни цветови — очев гроб, кога се он не сећа; Покровски манастир са осмокраким Хлудовским крстовима ни налик на гробљански, већ сав некако сунчан и нешто од пута из Леонова у Останкино, чувеном из »Хиљаду душа« Писемског — гроб мајке, које се и не сећа; Калитњиково гробље — прибежиште сиротиње и Вагањково — московски књижевнички »Вучји« мостићи — али то није Калитњиково и није Вагањково, сад он јасно види, већ Пер-Лашез, а тамо је Монпарнас, Паси, а ено и Бање, Иври, Клиши — а све то од Пер-Лашеза до Клишиа припада њему.

Не задржавајући се Иван Фјодорович изиђе. Пролазећи поред домаћице њој првој изјави да је закупио сва гробља Париза и да је место свима обезбеђено. Хтео је још да је обавести да очекује претседника републике, који ће неизоставно доћи да му честита — међутим претседник је већ ушао и упутио се ка лифту, Иван Фјодорович га је познао по цилиндру. »Месје Лебрен!« хтео је да га викне, али је само одмахнуо руком — »причекаће« — па пође према вратима. А кад отвори врата, његови сапутници, дечак са тичјим лицем и девојчица-миш, обазриво и лоповски шмугнуше пре њега.

Кад се нашао на улици, да ли од ваздуха, он осети још већи напон нечовечанске снаге и слободе. И у колико се више пео по Шардон-Лагаш, он је закупљивао све нова и нова гробља, он, Иван Фјодорович брбљивац, сад је свемоћан, њему је дата власт: пошто је обезбедио место руској емиграцији, робији свесној и несвесној, и целом париском слободном становништву двадесет квартова са свим додацима, он је пронашао средство да обезбеди место целој Француској од »народног фронта« до »огњених крстова«, и Друштву Народа са саве-

том, претседницима, комисијама и канцеларијом, Друштву народа са педесет и две државе, и Трећој интернационали са свима »вођама«. А кад је стигао до аутобуске станице код Еглиз д'Отеј, он је закупио читаву куглу земаљску од северног до јужног пола. Дечак с тичијим лицем висио му је већ на руци, а на рамену му је седела девојчица-миш.

Жао му је целог света — тога света »проклетством жигосаног«: и колико је векова живео — живео, а кад дође крај, одвезу те као на ђубриште. Не, он Иван Фјодорович, брбљивац, сад је свемоћан и њему је дата власт: целом свету ће он обезбедити место. Од пола до пола — и он јасно виде ледена поља на југу и ледена поља на северу, а у тим белим пустињама он ће сазидати по цркву, отац Серапион ће тада служити парастосе.

— Оче Серапионе, викао је он, — од северног до јужног пола је Могиљевска губернија![1]) ја сам свима обезбедио место.

И вичући на сав глас целоме свету од северног до јужног пола, он се немирно кретао по улици д'Отеј ка Порто д'Отеј, трудећи се да надвиче гробљанску чавку: дечак с тичјим лицем, одбацивши његову руку, подиже се у ваздух, и као чавка крештао је над њиме, а девојчица-миш, која је дотле мирно чучала на рамену, одједном му шмугну иза врата под кошуљу и трчкарала је по њему, као по Свидригајлову.

— Ја сам свима обезбедио место! — у беснилу је хватао и никако није могао да ухвати на себи миша, — место! место! викао је Иван Фјодорович подгрудним пригушеним криком дубоких страшних и бесомучких снова и, довикујући из последње снаге своје последње још живоме свету.

Код Готфрена једно време су продавали млеко за 20 сантима литар. Ја сам ишао сваког дана ујутру. Враћајући се кући, престојавши у реду, ја бих се заустављао на углу улице Герен, да пажљиво с млеком прећем на ону другу страну.

Од цркве д'Отеј журећи се ишла је нека жена и показујући пролазници на цркву д'Отеј, узрујано је рекла:

— Некакав лудак, никога не оставља на миру, све хвата!

---

[1]) Могиљевска управо значи Гробљанска.

Алексеј Ремизов

АЛЕКСЕЈ МАКСИМИЧ - ГОРКИ

1868 — 1936

Тако нисам ни стигао да га видим... говорили су да ће Горки доћи у Париз, можда последњи пут и за увек, — а хтео сам да кажем. И тако је све свршено. А завршило се уз музику Сен-Санса на Црвеном тргу у Москви — нова версија »Степенице човечијег живота«. А ових година и нехотице ми је долазила таква мисао, и нисам могао да је угушим: читам у новинама: »пропаде Горки«, а то би значило: да, сетих се оног истог свог Луњева из »Тројице« — не треба ни проклетства! — и изиђе као непознати путник на широку руску земљу на свој последњи пут.

Тридесет година од нашег првог сусрета, а тих тридесет година за мене су као један дан, а моје живо сећање, као прошла јучерашњица, — кроз тај тридесетогодишњи дан остало је недирнуто.

Не знам кога још да поменем, може бити Блока, кога се тако сећам — а сусрет са Горким: онај пажљиви поглед, а њега ја осетим у човеку, јер често због кратковидости не видим очи, и онај осмех — као да је због кратковидости не видим очи, и онај осмех — као да је због кратковидости (код Блока осмех кривца), а то и јесте оно што ствара поверење — отвара слободу, са којом се само може говорити с човеком човечански без имало лукавства »двоструких задњих мисли.

Ја сам дознао за Горког од његових првих књига.

Мене је запрепастио његов необичан глас: у тиху музику Чехова одједном је грунула »просторна« фанфара Варезова.[1])

И док су Чехова читали са заносом — постоји то у човеку: да понови речима књига — о своме пропадању, па чак не о пропалом, већ само о уображеном, Горког су читали са усхићењем, усхићено и пропали и они који тек пропадају, понављајући — »све у човеку је за човека!«.

Горки је ученик Толстоја.

Од Толстоја, који је дао свету у својој огромној вери у човека последњу дивну бајку »Газда и слуга« — о светлости човечанској, која нељудски отсјајује у човеку, одбија се као отсев мисао Горкога. Горки продужава мит *о човеку* са свом

---

[1] Edgar Varèse, франц. композитор-надреалиста, ученик И. Стравинског, аутор »Intégrales«.

огорченошћу притиснутог човека, који се напрегао да се исправи у свој својој висини.

Мит Горког није »натчовек-бештија«, који дави и гази, већ човек са свом у њему скривеном снагом стварања, човек који је због нечега и однекуд осуђен на пропаст, а у најбољем случају на бедно таворење по обрасцу »Степенице човечијег живота«.

Суштина чари Горког лежи баш у томе што је у кругу бештије нечовечности и подчовечности проговорио гласно и у новим облицима о ономе што је најпотребније за људски живот — о достојанству човека.

Горки је творац мита.

Његово место у руској књижевности је истакнуто.

Светска и необична појава није ни Гоголь са његовим чаробњаштвом, ни Достојевски са његовим надсазнањем, ни Толстој са његовом надвером; нити су Салтиков, Гончаров и Тургењев стваралаци руског »класичног« стила. Горки по дрхтају својих речи иде упоредо са Чеховом, који је својом тихом горчином исто тако потребан за човечији живот као и Горкога поносита свест човека, без које се не може нисати.

Реч код Горког иде из дубине побуњеног срца, слог одјекује јачином речи, стил ... Горки се може читати само гласно, да сви чују, али певати се може само по Гоголу, Горки се не може певати, као што се не може ни читати Толстојевим складом.

Горки се никада није растављао од књиге. Прва његова позната слика је: Горки над књигом. И издавачко предузеће Горкога зове се »Знање«; а у свим његовим предговорима за туђе књиге увек се осећа радост човека који је наишао на откровење. И »Светска књижевност« је замисао Горкога. А имена научника, великих књижевника и уметника звучала су код њега тако као да се изговарајући их подизао с места.

Велики инстинкт накнађивао је код Горкога немање књижевних »кључева« и дисциплине. Али тамо где је постојала макаква компликованост, Горки је затварао очи и није слушао.

Достојевски га је одбио својом »патњом«. Друкчије није могло ни да буде: хаос Достојевског уништавао је мит о поноситом »радљивом« (т. ј., по Достојевском, тупом и ограниченом) човеку — мит који је потекао из несхватљивих непотребних *патњи* не зна се зашто притиснутог и сад побуњеног човека.

Горки никад није ни покушавао да схвати Достојевског, као што није разумео ни Толстоја са његовим »непротивљењем«, које је потекло из његове вере у човека.

А та »патња«, по Достојевском, може бити једино оправдање, једина светлост човечијег живота ружног, бесмисленог, у самој суштини ружно сложеног живота захваљујући неким

»погрешкама« тамо — за које човек апсолутно није одговоран, међутим, мора се живети некако, нећемо ваљда бауљати четвороношке поред »Емануела Канта, великог кенигсбершког философа«, као што се с поштовањем изражавао Горки, и поред »Виљема Шекспира«, буљећи очи у шуму; нећемо ваљда започињати изнова историју, која је започела горилом, и то човеку који је патњом постигао сазнање »ја јесам« и самим тим прескочио »човека« са његовим »болом« и »страхом«.

Увек ће ми остати генијално оваплоћење Лифарово »Икар« — и у векове из векова склопљеног мита о човечијем лету — о томе истинском »безумљу храбрих«. Ја сам видео живог Икара што лети! — чујем древни глас о граници човечије моћи — »смири се, горди човече!« — и осећам свуколику пламену тугу збаченог са недокучивих »зодијачних« висина гордог човека, који се склупчао без крила као бедни зечић.

Тај древни, за човека кобни мит, као и самосвесни човек Достојевског са његовим изазивањем »горе«, хаос Достојевског, замењује побуна Горког — мит без икаквог »горе«, већ »ту« — мит о човеку који се извлачи из пропадања: па ипак треба летети без обзира, иначе испаде душа.

Горки се одбио и од Џојса и Пруста — од целокупне компликоване уметности речи. Какав Џојс: мисаоно-осећајни процеси речи на јави у сну; какав Пруст — изгубљено сећање или дугачак поглед у бездано памћење! — човек нема шта да ждере и живот му је скотски, док је реч — поцепана кабаница што шљапка, а свет једнострани глупи филм.

Али тај исти инстикт довео је Горкога Љескову, по склопу осећања, речи и мисли самониклом изданку протопопа Авакума, оцу руског »природног« говора; Горки је открио заборављеног Слепцова, претходника Чехову, оценивши инстинктом његову вештину речи и топлину човечанског осећања. А од савременика издвојио је Пришвина (»срећан сам, писао је он, што живим с вама на једној планети!«) — Михаила Михаиловича Пришвина, тог руског Киплинга, мајстора за зверове, шуму и поље; који је дочарао сву тајну зверова са слухом за писку птица и дисање трава.

— — — — — — — — — — — —

Алексије Максимовичу, ви сте постали судбина у моме животу, ви поред свег вашег одбијања од мога света снова, ви сте одгонетнули вашим инстинктом моју љубав за реч, и ја вам дугујем моје прво ступање у књижевност.

Зар ја то могу да заборавим?

Алексије Максимовичу, — последњи пут: сећам вас се — ви сте познавали сиротињу, понижавање и очајање... сећам се ваших ретких сусрета и очараности, која ми је ушла у срце. Збогом!

Evgenije Zamjatin
(Prevela: B. Kovačević)

MAKSIM GORKI

Živeli su zajedno — Gorki i Peškov. Sudbina ih je krvno, nerazdvojno vezala. Oni su bili vrlo slični, pa ipak ne sasvim jednaki. Ponekad se dešavalo da su se prepirali i svadjali jedan s drugim, zatim se opet mirili i išli uporedo kroz život. Njihovi putevi su se tek od skora razišli: 1936 godine Aleksej Peškov je umro a Gorki je ostao da živi. Čovek sa najobičnijim licem ruskog kalfe i sa skromnim imenom »Peškov« (od pešak) bio je onaj isti koji je izabrao za sebe psevdonim »Gorki«.

Poznavao sam obojicu. Samo ne osećam potrebu da govorim o književniku Gorkom, o kome najbolje govore njegove knjige. Ja hoću ovde da se setim čoveka s velikim srcem i velikom biografijom.

Ima mnogo izvanrednih književnika bez biografije, koji prolaze kroz život samo kao genijalni posmatrači. Takav je bio, naprimer, Anton Čehov, savremenik Gorkoga i jedan od najutančanijih majstora ruske reči. Gorki nikada nije mogao da bude samo posmatrač, on je uvek ulazio u jezgro dogadjaja, on je hteo da radi. On je bio ispunjen takvom energijom, kojoj je bilo tesno na stranama knjige: ona se izlivala i u život. Sam njegov život jeste knjiga, najzanosniji roman.

Neobično su živopisne, a ja bih rekao, i simbolične dekoracije medju kojima se odigrava početak romana.

Na visokoj obali reke — zupčasti zidovi staroga Kremlja, zlatni krstovi i kubeta mnogobrojnih crkava. Nešto niže, kraj vode — beskrajna skladišta, pristaništa, radnje: ovde je svakog leta žagorio čuveni ruski sajam, gde su se odigravale omirske pijanke i pravili milioni, gde su se sa dugačkim kabanicama ruskih trgovaca mešali aziski ogrtači. I naposletku na drugoj obali — komad Evrope — šuma fabričkih dimnjaka, ognjene čeljusti visokih peći, gvozdene konstrukcije ladja.

Taj grad, gde su uporedo živele Rusija 16 i 20 veka — to je Nižnji Novgorod, zavičaj Gorkoga. Reka na čijoj je obali odrastao — to je Volga, koja je dala legendarne ruske buntovnike Razina i Pugačeva, Volga, o kojoj su spevali mnoge pesme radnici što vuku ladje (burlaci). Gorki je na prvom mestu vezan sa Volgom: njegov deda je bio tu burlak.

To je bio tip ruskog Amerikanca, self made man, započevši život kao burlak, on ga je završio kao vlasnik triju ciglana i nekoliko kuća. U kući tog škrtog i surovog starca prolazi detinjstvo Gorkoga. Ono je bilo vrlo kratko: od osam godina dečak je već bio dat u šegrte kod obućara, bio je bačen u mutnu reku života, iz koje mu je bilo ostavljeno da se iščupa kako zna. Takav je bio sistem vaspitanja koji je izabrao njegov deda.

Dalje nastaje vrtoglava brza promena mesta radnje, događaja, profesija, koja srodjava Gorkog sa Džekom Londonom, ako hoćete, čak i sa Fransoa Vilonom, prenesenog u 20 vek i u rusku sredinu. Gorki je parakuvar na ladji, Gorki je prodavac ikona (kakva ironija), Gorki je skupljač krpa, Gorki je pekar, Gorki je nosač, Gorki je ribar. Volga, Kaspisko more, Astrahan, Žiguljevske planine, Mozdočka stepa, Kazan. A docnije: Don, Ukrajina, Besarabija, Dunav, Crno More, Krim, Kuban, planine Kavkaza. Sve to pešice, u društvu beskućnih, živopisnih skitnica, sa prenoćištem u stepi kraj vatre, po pustim kućama, pod prevrnutim čamcima. Koliko događaja, susreta, prijateljstva, tuča, noćnih ispovesti! Kakav je to materijal za budućeg književnika i kakva škola za budućeg revolucionara!

Posvećenje u red revolucionara dobio je od ruskih studenata, za koje je pobuna bila u ono vreme isto tako sveta tradicija, kao i njihova plava studentska kapa. To »posvećenje« odigralo se u Kazanu. Tamo se Gorki susreo i s jednim profesionalnim revolucionarom. Zatim dolazi glava klasičnog »odlaska u narod«: Gorki odlazi u selo i radi tamo kao prodavac u bakalnici. Ali, razume se, da su i »prodavac« i »gazda« bile samo konspirativne maske za vodjenje propagande medju seljacima. Izgleda da objekat za propagandu nije bio dobro izabran: jedne tamne noći seljaci su zapalili kuću naših konspiratora, koji su jedva stigli da se spasu iz vatre. I možda je ta noć udarila temelj Gorkove agitacije prema ruskom selu i prema seljaku, i put Gorkoga uputila gradu i gradskom proletarijatu.

Posle nekoliko godina ovaj romantični skitnica izdao je knjigu pripovedaka. Pred zaprepašćenim čitaocem nije iskrsao samo dotle nepoznati mu svet, već i čitav sistem anarhističke filosofije tih pastoraka društva. »Molerski radnik Aleksej Peškov«, kako je bilo zapisano u njegovom pasošu, pretvorio se u Maksima Gorkog. On je odmah postao jedan od najpopularnijih književnika u Rusiji, naročito u levičarskim krugovima omladine i inteligencije.

Sad je, izgleda, mogao zaboraviti na rizične avanture i mirno se odmarati na lavorikama. Medjutim, nemirna burlačka krv bila je suviše vrela za to: na dan godišnjice od pojave knjige književnika Gorkoga, revolucionara Peškova uhapsili su žandari i proterali ga »na mesto prestupa«, u Tiflis, gde je bio zatvoren u Metehskom zamku. Nije tamnovao dugo, uskoro je bio oslobo-

djen... da bi se uskoro stvorio u tamnici u Nižnjem Novgorodu i odatle da bude poslat u zabačeno selo.

Pri tadašnjem revolucionarnom raspoloženju ruske inteligencije to zatvaranje Peškova samo je pomoglo neobično brzom širenju slave Gorkoga. Sa trideset i nekoliko godina on je već bio izabran za člana Akademije Nauka. Revolucionar, bivši skitnica — član Akademije nauka? To je bio nečuveni skandal. Izbor je bio anuliran po naredjenju cara Nikole II, koji je stavio na referat Akademije svoju rezoluciju: »Više nego originalno!«

Njegovom veličanstvu ne može se odreći izvesna moć predvidjanja: posle nekoliko godina, za vreme prve ruske revolucije 1905 godine, Gorki je bio zatvoren u kazamat čuvene Petropavlovske tvrdjave. Zatvoriti jednog akademika u kazamat — to bi, doista, bilo malo nezgodno.

Sledeće glave životnog romana Gorkog odigravaju se već u inostranstvu. On je postao politički emigrant, bio je otsečen od Rusije, od svoje Volge, koju je tako voleo. Dobio je mogućnosti da se vrati u domovinu tek nešto pre revolucije 1917 godine.

*

Za vreme rata ja sam skoro dve godine morao da provedem u Engleskoj, gde sam bio delegiran kao inžinjer, za izgradnju ledolomaca koje je ruska vlada naručila. U Petrograd sam se vratio tek 1917 godine u jesen i tada sam prvi put sreo Gorkoga. Tako se desilo da sam se sa revolucijom i sa Gorkim susreo istovremeno. Zato u mome sećanju lik Gorkoga iskrsava nerazdvojno vezan sa novom Rusijom posle revolucije.

Mala bela sobica — kabinet urednika časopisa »Letopis«. Jesenje petrogardsko veče. Negde na ulici pucaju. Toj je pratnji urednik, izgleda, vičan i nimalo mu ne smeta u njegovom živom razgovoru.

Taj urednik je Gorki, ali tema nije nimalo književna, pitanje moje pripovetke odavno je rešeno, Gorkome se ona svidja i već je data na slaganje. Medjutim, ledolomci koje sam izgradio, i tehnika, i moja predavanja o arhitekturi brodova... »Do djavola! Boga mi, zavidim vam. A ja ću tako i umreti nepismen u matematici. To mi je krivo, neobično krivo!«

Samouk, koji je za ceo svoj život proveo samo pola godine u osnovnoj školi, Gorki nije prestajao celoga života da uči i znao je vrlo mnogo. A prema onome što nije znao imao je nekakvo naročito detinjsko poštovanje. Tu crtu imao sam prilike da zapazim mnogo puta u njemu.

Iza prozora pucnjava se približavala. Ja se i nehotice setih glasno padá nemačkih cepelina i aerpolana na Englesku, i načina, koji se tamo primenjuju za borbu sa tim napadima. Opet nešto novo za Gorkog, ono što on nije znao — i što je, naravno, mora da dozna. Medjutim, kroz vrata je već nekoliko puta zavirivala sekretarica sa pismima i otiscima: »Slušajte, ako mo-

žete malo da me pričekate, ićićemo kod mene na ručak, a?« — predloži mi Gorki.

On je stanovao na gornjem spratu ogromne petrogradske kuće. Sasvim blizu, desno, sa prozora videli su se sivi zidovi i zlatan vrh Petropavlovske tvrdjave...

Domaćina je bilo dvoje: Gorki i njegova druga žena, M. F. Andrejeva, bivša glumica Hudožestvenog teatra. A za stolom je sedelo, ništa manje nego dvanaest gostiju. Neki su, kako sam sa izvesnim čudjenjem docnije doznao, živeli kao »gosti« u kući Gorkoga već nekoliko godina — onako kako se to radilo u ruskim spahiskim kućama.

Kad je Gorki dolazio u dodir s novim, njemu interesantnim čovekom, on je umeo da očarava, kao žena. Za to mu nije mnogo trebalo: samo da počne da priča o nekim svojim doživljajima i susretima sa ljudima. Bio je izvanredan pripovedač, ljudi o kojima je govorio, postajali su živi i sedali s nama za sto, čovek je mogao da ih vidi i čuje. Neke od tih ljudi sretao sam docnije u knjizi Gorkoga — i učinilo mi se da je Peškov one večeri lepše pričao o njima, nego li Gorki u svojoj knjizi.

Posle dve-tri nedelje ili mesec dana, pojedinačni puščani hitci, koji su propratili moj prvi susret sa Gorkim, pretvorili su se u štektanje mitraljeza i potmulo gruvanje topova: na ulicama Petrograda bila se bitka, to je bila oktobarska revolucija. Ogromni brod Rusije bio je otrgnut od obale i ponesen u neizvesnost. Niko, pa ni novi kapetani, nije znao: da li će se brod razbiti na paramparče ili će pristati uz neko nepoznato kopno.

Jednom ujutru, sedeći u kabinetu Gorkoga pretrpanom policama za knjige, ja sam mu ispričao ideju fantastičnog romana, koja je tih dana iskrsla u mojoj svesti. Mesto radnje je — stratoplan, koji vrši medjuplanetarno putovanje. Nedaleko od cilja puta odigrala se katastrofa, medjuplanetarni brod počinje naglo da pada. Medjuim padanje će trajati godinu i po dana! Moje junake, naravno, obuzima panika, ali kako će se docnije držati? »Hoćete li da vam kažem, kako?« — Gorki lukavo mrdnu brkovima. — Kroz nedelju dana oni će mirno početi da se briju, da pišu knjige i uopšte da rade tako kao da će živeti bar još 20 godina. A Boga mi, tako i treba. Treba verovati da se nećemo razbiti, inače stvar je propala«.

*

I on je poverovao.

Književnik Gorki bio je prinesen na žrtvu: nekoliko godina on je bio pretvoren u nekakvog nezvaničnog ministra kulture, organizatora društvenih radova za gladnu inteligenciju izbijenu iz koloseka. Taj rad ličio je na gradjenje vavilonske kule, on je bio propačunat na desetine godina: izdavačko preduzeće »Svetska književnost« — za izdavanje u ruskom prevodu klasika svih vremena i svih naroda; »Komitet istoriskih komada« — za dramatizaciju, ni manje ni više, svih najglavnijih dogadjaja svetske

istorije; »Dom umetnosti« — za ujedinjenje detalja svih umetnosti; »Dom naučnika« — za ujedinjenje svih naučnika...

U prestonici, gde tada već nije bilo hleba, svetlosti, tramvaja, u atmosferi rušenja i katastrofe — ti pothvati izgledali su u najmanju ruku — kao utopija. Medjutim, Gorki je verovao u njih (»treba verovati«) — i svojom verom umeo je da zarazi skeptične Petrogradjane: učeni akademici, pesnici, prevodioci, dramski pisci, počeli su da rade u ustanovama koje je Gorki stvorio, sa sve većim zanosom.

Ja sam bio u vodećim centrima tri ili četiri te ustanove, gde je Gorki svuda bio stalni pretsednik. Onda sam se s njime često sretao, i sećam se da sam se često sa čudjenjem pitao: koliko sati u 24 sata ima ovaj čovek? Kako on, koji večno kašljuca u nadimljene ridje brkove, napola izgrižen tuberkulozom, ima snage za sve? Jednom sam ga zapitao o tome. On mi sa tajanstvenim izgledom dovede do ormana, izvadi odande tamnu bočicu i objasni da je to sok čudotvornog kineskog korena žen-šen, koji mu je doneo jedan obožavalac iz Mandžurije. Ali zar nije tačnije da je taj žen-šen bila njegova vera?

I još nešto mi je ostalo u sećanju: to je mirnoća, uverenost sa kojom je on pretsedavao na skupovima profesora i akademika. Stranom čoveku nikad ne bi palo na pamet da je taj čovek koji tako lako navodi imena i hronološke datume (pamćenje je imao izvanredno) — bivši skitnica, samouk. Jedino što ga je izdvajalo od drugih, to je, blago rečeno, naročiti izgovor stranih imena i reči: nije znao nijedan strani jezik.

*

Jedan od tadašnjih Gorkovih pothvata bio je da izda 100 knjiga najboljih, izabranih dela ruskih autora, počev od Čehova. O tome preduzeću, po razmeri relativno skromnom, govorim zato što mi je ono dalo priliku da budem svedok vrlo interesantne situacije: Gorki kao kritičar... Gorkoga.

U to vreme bilo je dosta laskavaca oko Gorkoga. Jedan od njih, na sednici uredništva »100 knjiga«, počeo je oduševljeno da nabraja dela Gorkoga, obilno zalivajući svako od njih prelivom komplimenata. Gorki je gledao dole i ljutito sukao brkove. Kad je govornik napomenuo njegovu čuvenu pesmu u prozi »Pesma o galebu« — jednu od njegovih ranih stvari — Gorki ga je prekinuo: »Vi mora biti da se šalite. Meni je čak nezgodno i da se setim te stvari. To je vrlo slaba stvar.« Kad je bilo navedeno nekoliko komada Gorkoga, i opet s komplimentima, on se ponovo umešao: »Izvinite, gospodo, ali taj autor, o kome vi govorite — rdjav je dramaturg: sem jednog komada »Na dnu« — sve ostalo, po mom mišljenju, ne vredi ništa«...

Mnogo docnije bio sam svedok drugog slučaja — slične vrste, samo vrlo šaljivog. U gostima kod Gorkog bio je jedan dosta razmetljiv mladi autor iz grupe »proleterskih«. Gorki ga

zapita šta sada piše. Gost odgovori da je počeo da piše roman u tri knjige, ali da je sada napustio: »U našoj dinamičnoj epohi romane u tri knjige pišu samo idioti«. Gorki — potpuno hladnokrvno: »Da, znate... A eto govore da i Gorki isto tako piše treću knjigu svoga »Klima Samgina«...

Mladi autor da propadne kroz zemlju. Medjutim, iza šaljivog tona kod Gorkoga se osećalo i bolno saznanje svoga neuspeha, kakav je bio taj njegov poslednji roman.

*

Možda su jedna od najboljih stvari koju je Gorki napisao posle revolucije, njegove uspomene o Lavu Tolstoju. Meni je ta stvar ostala u sećanju zato što mi je otvorila nekakva vrata u unutrašnjost Gorkoga, u one duševne odaje u koje se stidimo da puštamo strance.

U Petrogradu je bilo priredjeno književno veče; kruna večere bila je pojava Gorkoga, koji je čitao još neobjavljene uspomene o Tolstoju. Visok, mršav, poguren stojao je on na podiumu; naočari, koje je stavio zbog čitanja, učinile su ga starijim za deset godina. Sa moga mesta iz prvoga reda mogao sam da vidim svaki njegov pokret. Kad se čitajući približio kraju svojih uspomena, počelo se dešavati nešto vrlo čudnovato: izgleda da je prestao da vidi kroz svoje naočari. Počeo je da zamuckuje, da se zaustavlja. Zatim je otrgnuo naočari. I tada se videlo: njemu su tekle suze. On se glasno ušmrknu, promrmlja: »Oprostite...« i izidje iz sale. To nije bio ni književnik niti stari revolucionar Gorki, već prosto čovek koji nije mogao mirno da govori o smrti drugoga čoveka.

Znam da će Gorkog-čoveka u Rusiji mnogi spomenuti sa zahvalnošću, a naročito u Petrogradu. Mnogi su mu obavezni za svoj život i slobodu.

Svima je bilo dobro poznato da je Gorki u bliskom prijateljstvu s Lenjinom, da se dobro poznaje sa drugim vodjima revolucije. A kad je revolucija prešla u teror, poslednja apelaciona instanca, poslednja nada bio je Gorki, žene i majke uhapšenih išle su k njemu. On je pisao pisma, grdio preko telefona, a u ozbiljnijim slučajevima i sam išao u Moskvu, kod Lenjina. Nije se jedanput dešavalo da se njegovo zauzimanje završavalo neuspehom. Jednom sam i ja morao da molim Gorkoga za jednoga moga poznanika, koji je dospeo u Čeku. Posle povratka iz Moskve, ljutito pućkajući cigaretom, Gorki mi je ispričao da je za svoje mešanje dobio od Lenjina pouku: »Vreme bi bilo, veli, već da znate, da je politika — uopšte prljava stvar, i bolje da se u te stvari ne mešate«.

Po mojim utiscima, tadašnja politika terora bila je jedan od glavnih uzroka privremenog razmimoilaženja Gorkoga sa boljševicima i njegovog odlaska u inostranstvo.

Desilo se tako da sam uskoro pre odlaska, vraćajući se iz Moskve u Petrograd, putovao u jednom vagonu sa Gorkim. Bila je noć, ceo vagon je već spavao. Nas dvojica smo dugo stojali u hodniku, gledali na varnice, koje su proletale kraj crnoga prozora i razgovarali. Razgovor se vodio o velikom ruskom pesniku Gumiljovu, streljanom pre nekoliko meseci. To je bio čovek i politički i književno stran Gorkome, pa ipak je Gorki učinio sve da ga spase. Po rečima Gorkoga, on je već uspeo da dobije u Moskvi obećanje da će poštedeti život Gumiljova, ali petrogradske vlasti čim su doznale o tome požurile su da odmah izvrše presudu. Nikad nisam video Gorkoga u takvom razdraženju kao te noći.

Posle godinu i po dana, u zabačenom ruskom selu, gde sam provodio leto, dospeo mi je u ruke jedan broj provinciskih komunističkih novina sa krupnim naslovom: „Gorki je umro!" Naslov je bio u stvari trik šaljivčine-novinara: u članku se govorilo o „političkoj smrti" Gorkoga, koji je tada objavio u inostranstvu nekakav protest povodom sudjenja social-revolucionarima u Moskvi (ruska stranka koja je pripadala drugoj internacionali).

To je bila kulminaciona tačka razmimoilaženja Gorkoga sa boljševicima. Ali ne samo s njima, već i sa samim sobom, zato što je nesumnjivo, da je pored Peškova, čoveka sa skoro ženski mekim srcem, u njemu živeo boljševik.

*

Nedavno sam u članku o novim ruskim romanima (u „Marianne"), pominjući Gorkoga, nazvao ga: „Le pape de la litterature soviétique". Interesantna štamparska pogreška napravila je od „pape" — „pope". Čudnovatom slučajnošću ta pogreška ponovila je ono što je Gorki u šali govorio o sebi: on je nazivao sebe — „književnim protopopom."

Mislim da je tom šalom Gorki najpravilnije odredio svoj položaj u sovjetskoj književnosti. Bilo je, naravno, podosta i takvih autora koji su dolazili Gorkome kao poklonici književnom autoritetu. Sa takvim smernim poklonicima Gorkome je bilo dosadno i on se žurio da ih isprati. „Gleda me kao da sam ja neka budala u mundiru sa ordenima", — srdito mi je rekao o jednom takvom posetiocu. Ali većina književnika dolazila mu je ne kao čoveku sa književnim ordenima, ne kao književnom autoritetu, već prosto — kao čoveku: ne kao „Gorkome", već kao „Peškovu".

Pred mojim očima rodilo se i učvrstilo prijateljstvo Gorkoga sa grupom mladih petrogradskih književnika, koji su nosili

naziv „Serapionova braća", sa kojom sam vrlo tesno bio vezan i ja. Ta je grupa ponikla u petrogradskom „Domu umetnosti", gde je još prvih godina revolucije Gorkome pošlo za rukom da organizuje neku vrstu književnog univerziteta (i ja sam tamo bio jedan od lektora). Kad je od slušalaca ispalo nekoliko darovitih književnika, Gorki se osećao kao srećan otac, on se nosio sa njima kao kvočka sa pilićima. Gorki je sačuvao vrlo dirljiv odnos sa njima i docnije, kad su „pilići" porasli i postali skoro klasici nove sovjetske proze.

Vrlo je zanimljivo to što je cela ta grupa književnika bila više „levičarski" raspoložena od Gorkoga, ona je tražila nove oblike — i ni u kom slučaju nije ih pronalazila u realizmu Gorkoga. Utoliko je karakterističniji njihov odnos prema Gorkome: to je bila ljubav baš prema čoveku.

Za tu grupu, kao i za sve književnike koji nisu bili komunisti, već samo „saputnici" — najteži period bile su godine 1927—1932. Sovjetska književnost bila je potpala pod komandu (drugi se izraz ne može naći) organizacije „proleterskih književnika" (na sovjetskom jeziku — „RAPP"). Njihov glavni talenat bila je partiska karta i čisto vojnička odlučnost. Ti mladi ljudi uzeli su na sebe zadatak da neizostavno „prevaspitaju" sve ostale pisce. Razume se da odatle nije ispalo ništa dobro. Jedni od „vaspitanika" su zaćutali, dok se u delima drugih osećala takva nategnutost, koja je parala čak i neprobiračko uvo. Gomilale su se anegdote o cenzuri; medju „saputnicima" je rasio nezadovoljstvo.

Prilikom susreta sa Gorkim često sam mu govorio o tome. On je ćuteći pušio i grickao brkove. Zatim bi me zaustavljao: „Čekajte. Tu stvar ja moram da zabeležim za sebe."

Smisao tih „zabeležaka" postao mi je jasan tek docnije, 1932 godine. U aprilu te godine, neočekivano za sve, desio se pravi književni prevrat: vladinim dekretom delatnost „RAPP"-a oglašena je kao „kočnica razvitka sovjetske književnosti", i ta je organizacija bila ukinuta. To nije bilo iznenadjenje samo za Gorkoga: potpuno sam uveren da je taj akt pripremio baš on, i tu je postupio kao vrlo vešt diplomata.

U to doba nije više živeo u Petrogradu, već u Moskvi. U gradu mu je bila data na uživanje mnogima poznata kuća milionara Rjabušinskog. Gorki je dolazio u nju samo povremeno dok je veći deo vremena provodio u letnjikovcu, 100 kilometara od Moskve. Tamo je u blizini živeo Staljin, koji je sve češće počeo da navraća „susedu" — Gorkome. „Susedi", jedan sa nerazdvojnom lulom, a drugi sa cigaretom, usamljivali su se i pored boce vina razgovarali satima o nečemu...

Mislim da se neću prevariti ako kažem, da je ispravljanje mnogih „krivina" u politici sovjetske vlade i postupno ublaža-

vanje režima diktature — došlo kao rezultat tih prijateljskih razgovora. Ta uloga Gorkoga biće ocenjena tek docnije.

*

Neću ovde da izlažem kako i zašto, ali sam uvideo da će za mene biti bolje da privremeno odem u inostranstvo. Dobiti u to vreme inostrani pasoš i to još sa mojom reputacijom „jeretika" — nije bila laka stvar. Ja sam se obratio za posredovanje Gorkome. On je počeo da me ubeđuje da pričekam do proleća (1932 god.). „Videćete — sve će se promeniti." U proleće se ništa nije promenilo. Tada Gorki, bez velike volje, pristade da mi izdejstvuje dozvolu za odlazak u inostranstvo.

Jednom me sekretar Gorkoga izvesti telefonom, da me Gorki moli da dodjem kod njega pred veče, na ručak u letnjikovac. Vrlo se jasno sećam tog neobično vrelog dana, oluje i tropskoga pljuska u Moskvi. Kroz vodeni zid automobil Gorkoga nosio je nas nekolicinu pozvanih te večeri kod njega.

Ručak je bio — „književni"; za stolom je bilo dvaestak ljudi. Gorki je najpre sedeo umoran i ćutao je. Svi su pili vino, dok je pred njim stojala čaša s vodom, nije smeo da pije vino. Zatim se pobunio, nalio je sebi čašu vina, još jednu i još jednu, postao je predjašnji Gorki.

Pljusak je prestao, ja sam izišao na ogromnu kamenu terasu letnjikovca. Odmah je tamo izišao i Gorki i rekao mi: „Vaša stvar s pasošem je svršena. Ali vi možete, ako hoćete, da vratite pasoš i da ne putujete." Ja sam rekao da ću ipak otputovati. Gorki se namršti i ode u trpezariju kod gostiju.

Bilo je već dockan. Jedan deo gostiju ostade da noći u letnjkovcu, a drugi je odlazio za Moskvu, medju njima i ja. Opraštajući se Gorki mi reče: „Kad ćemo se videti? Ako ne u Moskvi, onda u Itadiji? Ako ja tamo budem, dodjite kod mene, neizostavno. U svakom slučaju — do vidjenja, jelte?"

To je bilo poslednji put što sam video Gorkoga.

*

Uostalom, još jedan, posredni, čisto književni moj susret s Gorkim desio se sasvim nedavno. Na mesec i po dana pre njegove smrti jedna filmska kompanija u Parizu odlučila je da izradi po mome scenariju film od čuvenog komada Gorkoga „Na dnu". Gorki je bio izvešten o tome, od njega je stigao odgovor, da je on vrlo zadovoljan mojim učešćem u tom poslu i da bi hteo da se upozna sa adaptacijom svoga komada, zato čeka manuskript.

Manuskript je bio spremljen za odašiljanje, ali nije mogao biti poslat: adresat se otselio — sa zemlje.

Марк Слоњим

ЖИВОТ МАКСИМА ГОРКОГ

Осамдесет хиљада људи испратило је у Москви 20 јуна ове године посмртне остатке Максима Горког на Црвени Трг. За његовим ковчегом корачали су сви чланови владе, војска му је указивала последњу почаст, аероплани су кружили над пратњом, а дан спровода био је за Русију дан народне жалости.

Таквом апотеозом завршио се чудесни, легендарни живот писца — »молерског мајстора«, како је био означен у пасошу све до 1917 године. Његова каријера била је заиста вратоломна, фантастична као каква бајка, и за последњих неколико деценија ниједан уметник, сем можда Толстоја, није постигао такав успех и тако широку популарност како у домовини тако и у читавом свету, као Горки.

Тајна те популарности не лежи, можда, једино у Горкијевим делима и његовом огромном књижевном таленту, већ исто тако и у његовој личности и судбини.

Има писаца који су се у својим делима потпуно манифестовали. Њихов живот био је испуњен само једним јединим радом — радом уметника, и историја њихових дана јесте летопис њихових стваралачких надахнућа и вредног рада. Једноставни факти њиховог спољног живота могли би интересовати само уске специјалисте, и познавање тих факата није неопходно потребно за правилну оцену њихових дела.

Али има и таквих писаца — и баш они, изгледа, имају ванредно снажан утицај на читалачке масе — чији је живот шири, разноликији, богатији у бојама него њихова дела: њихова дела су само делимичан одраз богатог уметниковог искуства, те их је могуће разумети и оценити само у вези с историјом живота њиховог творца.

Горки је изразит претставник ове врсте писаца. Кључ за »загонетку његове личности«, за контрадикције у његовом стваралачком раду, најзад, објашњење оне улоге коју је он играо у руској књижевности — налази се баш у »биографским подацима«, и прича његовог необичног живота пружа једину правилну грађу за схватање личности Горкога, као човека и као писца.

*

Деда Горкога по мушкој линији, Саватије Пјешков, био је војник, који је дотерао до официрског чина. Он је био човек врло сурове нарави и поступао је са својим потчињенима тако немилостиво, да су га деградирали и као обичног војника протерали у Сибир. Свога сина Максима он је толико кињио, да је дечко пет пута бежао од куће. Отац је на њега пуњдао псе и немилосрдно га тукао. Максим није могао да поднесе ту робију у својој рођеној кући, и кад му је било 17 година, он коначно напусти своју породицу и, радећи успут, стигне до Волге. Ту се он, у Нижњем Новгороду, настани и ступи на занат у једну творницу тапета и драперија. Поред његове радионице налазила се молерска радња Каширинова. Старац Каширин, некадашњи »бурлак« (радник на шлеповима на Волги), стекао је на својој сопственој грбачи нешто иметка и угледа: он је био старешина молерског еснафа. Маштао је чак да ће ћерку своју, Варвару, удати можда, једнога дана, за каквог племића. Али све те његове поносите снове разбио је Максим Пјешков. Варвара Каширина је бацила око на лепог и снажног младића. Његова весела нарав, његова доброта и отвореност коначно су освојили девојку: код куће је морала да подноси горке часове, стари Каширин био је тврдоглав и настран, тиранин у породици, коју је одржавао у покорности батинама и претњама.

Варвара и Максим венчали су се без дозволе, и тек касније су дошли пред Каширина да му се »покоре«. После читавог низа сцена старац је најзад пристао да призна брак своје ћерке и дозволио чак да се младенци настане у његовој кући. Алексије Пјешков, будући Максим Горки, родио се још пре измирења, 16 новембра, 1868 године.

Али Пјешкови се нису дуго скрасили у дому Каширина. Варварини стричеви су омрзли њеног мужа и гледали су на све начине да га се отарасе. Један од њих, који беше намртво истукао своју жену, наговорио је браћу да гурну Пјешкова у отвор на залеђеној реци, откуда се овај с тешком муком извукао. Вечни бој и кињење додијали су најзад Пјешкову и он напусти Нижњи Новгород и настани се у Астрахану, где му је успело да добије скромну службу: као управник једне мале паробродарске канцеларије.

Живот у Астрахану био је једини светао период у детињству малога Алексија. Његови родитељи су се слагали не може боље бити, волели су свог првенца и он је био окружен атмосфером нежности и радости. Али, кад му је било пет година, он се разболи од колере и зарази њоме и свога оца. Дечак је оздравио, али је отац умро, оставивши жену у другом стању, скоро махниту. Ускоро се она пре времена породила и новорођени синчић је умро. Варвара Пјешкова је онда престала да воли Алексија: он је у њеним очима био у неку

руку нехотични кривац свих недаћа, које су се тако неочекивано на њу свалиле.

У породици Каширинової, куда се она поново вратила, настао је за Алексија мучан, скоро паклени живот. Он је растао у полудивљој провинцискоj малограђанскоj средини, међу ћифтама, који су једини излаз из досаде свога животарења налазили у изгредима, пустахиском банчењу и пијанству. Око њега су људи сакатили један другога за најмању ситницу, из пустог беса су премлаћивали своје жене, кињили су и понижавали слабе, а пузли пред властодршцима, дрхтали за сваки грош, живели у незнању, тескоби и прљавштини. Алексијев деда, Каширин, свиреп и лукав старац, немилосрдно га је тукао за сваку ситницу, а каткада би унука батинао дотле да је једно дете губило свест. Телесно и душевно злостављање, свирепост, неправичност старијих и непријатељство уличних другара — све то је шестогодишњем Алексију отворило поглед на језив и наказан свет руске стварности седамдесетих година. Мати му је отишла, препустивши га својим родитељима, деда Каширин је сматрао да се васпитање његовога унука састоји из батинања, кајиша и читање Псалтира, и једино бака — жена с ванредном животном снагом и народним песничким смислом и осећајем — улепшавала је донекле Алексијево детињство својом добротом, својим песмама и причама и простом, сељачком мудрошћу.

Из године у годину живот је постајао све тежи и све безизлазнији. Стари Каширин је пропао, осиромашио и малко шенуо памећу. Баба је морала да ствара средства за опстанак и Алексије јој је помагао. Њих двоје су ишли по вароши и купили рите, кости и ексере, чепркајући по ђубриштима. Алексија беху уписали у школу, па су га другови, знајући за његов рад ван школе, били прозвали »ритар« и бунили се, да неће да седе с њиме у истој клупи. Ма да је мали Алексије већ у то време био доста огуглао за увреде, такво понашање његових другова падало му је веома тешко, и он је — после много година — са пригушеном тугом приповедао како он »није ишао у школу у истом оделу у ком је скупљао рите, и како се увек брижљиво прао«.

Према Алексију су били немилосрдни не само другови, и сама судбина била му је немилосрдна: он добије богиње и једне ноћи, у бунилу, остављен без надзора, искочи кроз прозор, угане руку, одлежи прилично дуго на снегу и ту му се смрзну ноге. Три месеца није могао да иде и најзад је, неким чудом, ипак оздравио.

Настало је време кад је изгледало да ће се дечаку осмехнути бољи живот: мајка му се преудала за геометра Максимова и узела дете к себи. Али у тој кући он није дуго провео. Очух му је био нервозан, пргав и љут човек, и између њега

и мајке малога Алексија долазило је до бурних сцена. Дечак је једном видео како је Максимов оборио његову мајку са столице и почео да је туче чизмама у прси. Алексије кидише на очуха с ножем у руци, умало га не рани, и рече му да ће се сам заклати, ако овај буде злостављао његову мајку. После тога су га наново сместили у бедну избу, где је животарила баба са старим, полулудим дедом. Алексију је онда било девет година. Морао је да напусти школу: није било више средстава да настави школовање. Први период његовог живота био је завршен: сад је требало да иде »у свет«, да зарађује себи хлеб. Ту почиње једна нова, шарена фаза, која ће да траје много година — фаза рада, скитања и понижења.

Дечка су најпре дали у једну трговину обуће, али му тамо неко излије на руку врелу чорбу, па је морао ту службу да напусти. Затим су га запослили код неког цртача, код којега је, место да учи нов занат, морао да врши послове домаће послуге, да пере судове, рубље, да спрема собе. У цртачевој кући владао је тежак, одвратан ћифтински дух, дечак се гушио у тој средини, где се само сплеткарило, масно јело, спавало на перју и где су се сви с презрењем гледали на »учевност« и »књишке настраности«. Баш у то време, под утицајем тешког искуства из детињства, код Алексија почињу да се појављују неке чудне жеље, нека чежња за друкчијим животом, коју је потпомагала страст читања, која се први пут у њему била пробудила. Он је стрпљиво подносио шамаре, батине и псовке, којима су га обилато обасипале цртачева жена и ташта, али у његовој души расте протест против неправде и лажи.

Кад му је било једанаест година, он одлучи да побегне из цртачеве куће. У рано пролеће, кад је Волга неодољиво мамила Алексија, он оде од куће и поче да лута по пристаништима: да се врати баби — било га је стид, он је њу волео и био јој је обећао да ће »трпети« — а ето — није могао да трпи до краја.

По пристаништима лађао се сваковрсних послова, да се прехрани, док му најзад није пошло за руком да се запосли као паракувар на једном пароброду, где му је старешина био кувар Смури.

После бабе, Смури је био његов први учитељ. Био је то човек огромне телесне снаге и суморне нарави и имао је једну необуздану страст — страст према књигама. У свом сандучету чувао је Смури најразноврсније књиге, које беше покуповао случајно, како су му под руку долазиле: ту је лежао Дима поред дела мистичара и масона Екартсхаузена, петпарачке свеске о »Витезу Венецијану« поред збирке аритметичких задатака. Смури је терао своје шегрче да му чита редом све књиге те чудноватe библиотеке. Он је од књига очекивао неко разјашњење животног несмисла, и тим својим

односом према књигама заразио је и Алексија. Од тада је дечак почео да у књигама тражи не само забаву и уточиште од стварности, већ и ону тајну мудрост — која би му могла помоћи да се прогура у људе и да нађе праву истину. Каткада би му се чинило као да та истина ето светлуца у неком од дела која је читао Смуроме: он је, заједно са Смурим, плакао над Гоголъевим »Тарас Буљбом«.

Али једнога дана дође крај и његовоме животу на парброду, јер га беху, ни крива ни дужна, обедили да је крао и вршио неке проневере. Са осам рубаља у џепу, које су биле његова прва зарада, Алексије се опет врати деди. И опет га запосле код цртача.

Ма да је у кући његовог газде све било као и раније, сам Алексије беше се веома променио. Он је као и раније трчкарао, вршећи најразноврсније наредбе, цепао дрва, износио помије, али је сваки слободан час користио да се свом снагом баци на читање књига, које је набављао уз највеће тешкоће. Пео се на таван, да чита при месечини, скупљао је остатке свећа, да би могао да чита ноћу. Све то је морао да ради потајно, јер су га свирепо тукли увек кад би га ухватили да чита. Он је почео да води два живота: један — пун тешког и понижавајућег рада, батина и грдње, а други — у чаробном свету романа, подвига и племенитости. Француски романи, Пол де Кок и Балзак, руски романтичари и јевтина књижевност за сентименталне девојке, — све је он гутао с једнаком страшћу. Али једнога дана он је набавио књигу која је пред њим открила сасвим нове видике: то је била једна свеска Пушкинових дела.

Нова страст имала је каткада жалосне последице: дечак би заборављао на своје непосредне дужности, тако је једном заборавио да долије воде у самовар и самовар се растопио на »залетованим« местима. Газде су били бесни и крвнички су истукли Алексија. Тукли су га снопом борових влакана и утерали му у кожу мноштво дрвених иглица. Леђа су му се надула као јастук, па су га морали послати у болницу, где су му из коже извадили 42 трна.

Баш тих година развило се код Алексија Пјешкова оно поштовање према књигама, она љубав према читању и култури, што ће касније постати карактеристичне одлике писца Максима Горког. За време те исте периоде, док је младић сазревао, он је ванредно интензивно осетио све супротности између живота којим људи стварно живе и живота којим би требали да живе. У својој 15 година Алексије је био висок, коштуњав младић, атлетски развијен, сетна, скоро тужна лика и дивна, добра погледа. Карактеристичне одлике његове биле су: неповерење према људима и страсна љубав према истини и правичности. Морао је увек да се савлађује да се не умеша у какву тучу, кад би неко злостављао слабе, а често

би се тај револт у њему разбуктао тако снажно да је заборављао на све и јуришао у борбу са јачим противником.

После новога бекства из цртачеве куће и крађег боравка на пароброду, Алексије ступи као помоћник у једну радионицу и трговину икона. Овде је он добио неке утиске који су му остали касније кроз читав живот. У иконописну радионицу често су долазили староверци и сектанти. Један од њих је припадао секти »бегуна«, која је проповедала да је све земаљско човеку страно и непотребно и да човек треба да се одрекне живота. Дечак није никако могао да разуме како је то могуће да се неко одрекне света, и поред свега рђавог што се у том свету збива: и сувише је у њему била снажна љубав према животу. Па ипак би му се каткада, у сну, привиђао лик сектанта Александра Васиљева: »иде он тако пољем, по сивом друму, иде шумом, ослањајући се на батину, коју је грчевито стегао у својој белој, нерадничкој руци и мрмља: »ја идем путем правилним, ја ништа не примам!««

Који је то правилан пут у животу? Шта ваља примити, а шта одгурнути у овом свету свирепости и насиља? то су питања која све више муче младог Пјешкова. У иконописној радионици сви његови другари говоре стално о једном истом: о богу, о правди, о срећи, о глупости и лукавству жена, о халапљивости богаташа и о томе како је читав живот несхватљиво замршен.

Сви су долазили до истог закључка: живот је рђав, треба да се боље живи, али се нико није старао да живи друкче, и сва та размишљања нису мењала ништа у животу и психологији његових другара. То га је нарочито револтирало: старешина мајстор говорио је како се Алексије никада »не окреће боком, већ свему гледа право у лице«, он је мрзео пасивност руску, он је жудео за активношћу. »Као мали, изморен глупим радом и вређан глупим грдњама, ја сам свечано давао сам себи реч да ћу помоћи људима, да ћу им поштено послужити кад порастем«.

Ти магловити полети и незадовољство свим што је запажао у својој околини, натерали су га да поново »промени професију«. Он је напустио радионицу и почео се бавити ловљењем птица, помажући старцима Каширинима. А кад је дошла зима, он ступи наново код цртача, где га је очекивао један изненадан сусрет: тамо је служио његов очух, болестан од туберкулозе у последњем степену. Алексијева мајка беше умрла нешто раније; њу је свалила у гроб та иста болест.

Доста дуго времена провео је Алексије као надзорник на терену изложбе у Нижњем Новгороду. За то време се упознао са типичним претставницима »дна«, посматрајући изблиза живот просјака, проститутки и радника-надничара.

Обузимала га је све јаче туга, гледајући све грубо и бесмислено ропство, сву дивљачност и ружноћу, које су господариле у нижим народним слојевима. Највише га је узрујавала чињеница да су све те жртве мрака и неправде смирено сносили своју горку судбину: »треба трпети« — те бабине речи су се претварале у свенародну лозинку, која је кочила сваки протест и сваку акцију. И као што се раније Алексије није могао помирити са сектантским одрицањем од света, тако га и сада револтира пасивност и бескрајно стрпљење угњетених и невољних. Много година касније, у својим писмима Леониду Андрејеву, он је тачно описао то расположење, које је стекао у младости и које је постало осовина његових погледа на свет: »несрећа је наше земље, — пише он 1914 године, — у томе што смо затровани густом, тешком крвљу Истока. Та крв нас нагони на пасивно посматрање сопствене гнусобе и слабости, на празне разговоре о вечности, пространству и разним другим стварима, на самоусавршавање и остале бесмислице. Свет се држи на акцији, и човек који проповеда пасиван однос према свету, ма ко то био — мени је непријатељ, јер ја сам кроз читав свој живот истицао неопходност активног става према животу и према људима; у томе сам фанатик«.

Тај нагон за акцију није налазио себи одушке. Године 1884 шеснаестогодишњи младић Пјешков решава се да потпуно промени свој живот. Час снује планове о путу у Персију, час се ватрено баца на уџбенике и »гризе гранит науке«. Његов случајни другар, гимназиста Јеврејинов, наговара га да пође с њиме у Казан, обећавајући му чак да ће га можда уписати на универзитет.

Али у Казану младић доживљава горко разочарање. Породица Јеврејинова је сиромашна, па да јој не би падао на терет, Пјешков седи по читаве дане на градским ливадама и празним плацевима. О универзитету нема ни говора: та он нема у џепу чак ни сведоџбе о свршеној основној школи. А затим, треба још и хлеб зарађивати.

Ту настаје дуг и мучан период, за време ког се Пјешков лаћа сваког посла, који би га само могао спасти од глади. Он служи као баштован, као пазикућа, товари рибу у шлепове на обали Волге, месецима живи са носачима и скитницама на пристаништима у Казану, упознаје сву трагедију »палих« људи, али у исти мах увиђа и почиње да цени огромну радиност руског народа. С једне стране он се грози од пијанства, раскалашности и грубости тог света што се среће по пристаништима, али с друге стране он ипак с усхићењем прича на какве је »подвиге рада способан човек«. У то време он и стиче убеђење да је »човек — дивна бестија, то је моја фиксидеја, ја му се дивим чак и када се свадим с њиме«. У то исто време Пјешков је неко време зарађивао као хори-

ста, певајући у једном путујућем хору, у који Шаљапин није био примљен, — »јер није имао гласа«.

Па ипак, сва та шароликост његовога живота не смета Пјешкову да интензивно ради на самообразовању и да ступи у везу с једном групом руског друштва, с којом дотле није имао прилике да се упозна: он се упознаје са студентима и интелигентима. То познанство, у ствари, одлучује његову даљу судбину. Већина његових нових знанаца припада револуционарно оријентисаним круговима. Они стално дискутују о судбини Русије, о неопходности промене социјалног и политичког поретка у домовини, о улози сељаштва и радничке класе у будућем ослобођењу. Први пут долазе Пјешкову до руку забрањене и илегалне књиге и брошуре. Пред њим се отвара читав свет борбе и идеала. Да није ту она истина за којом су нејасно чезнули и кувар Смури и његови другари из иконописне радионице? Све симпатије Алексијеве су на страни револуционара, али се он међу њима осећа као »бела врана«. Он је неспретан, бедно одевен, необразован. Он се осећа нелагодно и необично у господским становима казанских либерала, у којима се одржавају састанци омладинских »кружока«. Тамо гледају на њега као на »талентованог примитивца«, као на »дете из народа«, и он се склања у страну, а каткада и љути на њихове радознале погледе. Сем тога, он запажа да међу тим либералима има мноштво брбљиваца и празних људи, који своје ништавило маскирају модним фразама и псевдореволуционарством. Али у исти мах он осећа поштовање и љубав према оној неколицини »правих« бораца, док у њему све више јача ироничан став према »чеховским типовима«, према »сувишним људима«, а особито према »ружичастим либералима« и »белорукима«. Видећемо како ће двадесет година касније баш тај став изазвати расцеп између Максима Горког и широких кругова руске интелигенције.

У ово исто доба су студенти и неки политички изгнаници који су се налазили у Казану знатно помогли Пјешкову у његовим настојањима да што више научи. Они му дају књиге, одржавају с њиме курс наука за испит за »народног учитеља«, позивају га на предавања и дискусије. Један од истраживача прошлости Горкога с пуним правом подвлачи да је Пјешков у Казану заиста изучио огромну школу образовања. Списак књига које је он прочитао између 1885 и 1887 године обухвата и историју и политичку економију, и природне науке и филозофију. Са својом ванредном способношћу памћења, Пјешков је тим читањем стекао солидан темељ систематских знања.

Потребна је била заиста херојска жеља за науком, па да се све то ради и уради у оним приликама у које је живот био ставио осамнаестогодишњег младића.

После рада на пристаништу, где је зарађивао једва 15—20 копејки дневно и где се налазио стално у гомили »босјака«, људи са разголићеним грубим инстинктима и са потсмешљиво-пакосним односом према животу и околини, Пјешков је ступио као пекар у једну пекарницу где му је газда био »свој човек«, близак револуционарним круговима. Али плата Пјешковљева није ипак била већа од три рубље месечно, а посао је био робијашки — морао је по 14 сати дневно да проводи у пакленој врућини, поред пећи. О томе времену нам је касније Горки приповедао у својим снажним приповеткама: »Коновалов« и »Двадесетшесторица и једна«...

Несклад између нових идеја и стварног стања, осећај замршености сопственог живота, самотиња, сумња у могућност да се извуче из свога полуропског положаја, незадовољство самим собом и својом околином и све већа физичка преморсност — све је то довело Пјешкова у стање врло слично очајању. Године 1887 дошло је код њега до кризе, на коју су се ранији критичари и биографи Горкога некако мало осврнули: он је решио да се убије и покушао је да то решење оствари помоћу једнога старог, поквареног револвера, који беше купио за последње паре. Куршум му је пробио плућа и Пјешков је одлежао дуго у болници, борећи се са последицама те ране.

После тога су настала нова потуцања: најпре дућанче у селу Красновидову, куда је Пјешков отишао да помаже револуционару-народнику, неком Ромасу, који је хтео да води пропаганду међу сељацима. Ту се Пјешков непосредно уверио колико је још непросвећен и непокретан руски сељак, који тек што је изишао из стања ропства. Ромасова ствар пропадне, Пјешков доспе под полицијски надзор и одлази као акордаш с једном групом рибара. Затим служи као стражар на железничкој прузи, касније разноси квас, пере стакла — и тако пролазе месеци за месецима — све до познанства са Короленком.

Горки је увек истицао како су одлучујућу улогу у његовом животу одиграла четири човека: кувар Смури, који је у њему пробудио љубав за читање, Короленко, који му је помогао код првих корака у књижевности, адвокат Ланьин, ког кога је радио као писар и који га је нежно примио и пазио, и бивши револуционар Каљужни, о коме ћемо имати још прилике да говоримо.

Живот код Ланьина и разговори с Короленком умирили су мало Пјешковљеве унутрашње сумње, а што је главно — уобличили су његове лабилне књижевне укусе. У то време он је писао мноштво песама, читао је што му је под руку дошло, и није још ни помишљао на то да искористи оно огромно животно искуство, које је и поред своје младости

већ био у себи нагомилао. Корољенко је, очигледно, први пробудио у њему ту идеју.

Али његова немирна природа није му давала да се дуже задржи на једном месту. Хтео је да искрстари Русију, да чује њен глас, њен дах, да позна прави лик. И он одлази на пут. За две године он обилази Украјину, Дон, Крим, Кавказ и Бесарабију. Иде по манастирима са путницима-богомољцима, успут ради код сељака, запада у неприлике услед свог преког темперамента, јер би увек плануо кад би видео какво насиље: ломе му ребра, кад је у једном селу иступио да брани неку жену коју су тукли бичевима и каменьем јер је преварила мужа. У својој књизи »Записи пролазника« Горки подробно приповеда како је он дубоко проучио огромну слику народног живота, која се пред њим отворила за време тих скитања. За те две године скитања он је сакупио ванредну резерву запажања и чињеница. Њега је опет зачудила »сањива досада« која притискује Русију и непотребна, лудачка свирепост, удружена с бескрајним стрпљењем. »Свуда сам видео, — приповеда он касније, — једно исто: слабост воље, лабилност и несталност мисли, отсуство јасно одређених циљева и истинских брига о сутрашњици, једну наклоњеност ка мутном сањарењу и магловитом филозофирању на источњачки начин«. Револтирала га је чињеница да се »весеље код нас никада не цени и не живи само по себи, већ га вештачки извлаче на површину, као средство да ублаже руску сањиву досаду«. Негодовао је што људи кваре живот и не умеју да изађу на слободан пут светлог знања и човечности.

Када је 1892 године Горки стигао у Тифлис, он је стварно био сав испуњен тим осећајем протеста и жудње за интензивним, слободним животом. Он је осећао пораст снаге, што се може тумачити и његовом првом правом љубављу према једној девојци и контактом са револуционарним друштвима радничке омладине, у којој је нашао много снажних и свесних људи. У Тифлису се он спријатељио са бившим политичким робијашем, учесником »Народне слободе«, Каљужним. Једнога дана, у рану јесен, он исприча Каљужном један од својих многобројних сусрета. Каљужни није дуго премишљао, већ затвори свога младога госта у суседну собу рекавши му да напише то што је испричао. Неколико дана касније у листу »Кавказ« појавила се приповетка »Макар Чудра« са потписом »Максим Горки«. Тако је почела књижевна каријера »молерског мајстора«. Један његов савременик описује Горкога како је онда изгледао: »висок, плећат младић, атлетски развијен, са широким, доста грубим, чисто руским лицем и дугом косом; лице му није имало весео израз, а пametне, замишљене очи одавале су снагу и присуство јаке воље«.

Када је Пјешков, на Лањинов позив, наново ступио код овога као писар, Короленко му је издадио место сарадника у месном листу и почео да брижљиво прати и руководи његове прве књижевне кораке. Он је пажљиво читао и критиковао његове покушаје, натерао га да напише велику приповетку »Челкаш«, која је била објављена у »Руском Витезу« и која је одједном извела младога писца на широки пут, а што је најважније, он га је уверио да сада више не може бити никакве сумње да се он мора посветити књижевности.

Та одлука је једном за увек решила судбину Горког, и он се бацио на рад са свом истрајношћу и страшћу које су му биле својствене. А онога часа када се по Короленковом савету преселио у Самару и тамо добио хонорарно место фељтонисте у »Самарским Новинама«, био је извршен коначан прелом у његовом животу. Била је завршена младост пуна мука и сиротиње. Завршена су била мучна лутања и тражења. Пред Горким је стојао одређен и јасан циљ, и сав његов даљи живот и рад није био ништа друго до постепено приближавање томе циљу.

*

Од 1892—1898 године Максим Горки, после животне школе, пролази школу књижевности. Његов спољни живот се не одликује нарочитим обиљем чињеница: једну годину живи у Самари, где свакога дана пише по један фељтон у »Самарским Новинама« под псевдонимом »Јегудил Хламида«, жени се са коректорком тога листа — Катарином Павловном Волжањином, затим се враћа у Нижњи Новгород, где ради у »Нижегородском Листићу«. Али новинарску каријеру Горкога прекида 1896 године болест, која ће га од тога доба мучити све до краја његовога живота: он се разболи од туберкулозе. Ту се показале последице и рањеног плућа, и батина, тешког заморног рада и дугогодишњега гладовања. Пријатељи су му омогућили боравак на Криму и у једном селу, где он долази у још ближи додир са »политичарима«, т.ј. са револуционарима и социјалистима. Године 1898 услед тих веза он доспева тамнице и седи неколико недеља у Метехској тврђави у Тифлису.

У току свих ових година Горки је сем рада на новинарским чланцима и фељтонима, који су му тек у ретким случајевима стварно успевали (отуда и касније бледило његових чланака), интензивно радио како на својим приповетка ма тако и на свом образовању. Он коначно прелази у »социјалистичку веру« и везује своју судбину са ослободилачким покретом у Русији. Он лагано али сигурно привлачи на себе пажњу критичара, објављујући једну за другом своје снажне и даровите приповетке у разним периодичким издањима.

Њега су запазили, он је стекао и углед, али он, пре свега није продро до широке публике, а затим — званични литератори нису још уверени у његову будућност. Године 1897 један критичар је писао о њему: »талентован човек, али нема сумње да од њега неће испасти никад ништа крупно«. Годину дана касније име Горкога било је познато и славно по читавој Русији.

Пријатељи су га наговорили да сакупи и засебно изда своје већ сада многобројне приповетке. Тако су 1898 године издане две књиге тих приповедака. Њихов успех био је заиста заносан. Кроз врло кратко време нова издања су достигла тиражу од 100 хиљада примерака, колику је цифру дотле постизао једино Толстој. Име Горкога чуло се са свих страна. Када се на Одеској изложби појавила Рјепинова слика — портрет Горкога — пред њом су се окупљале гомиле народа. О Горком су се препричавале читаве легенде, о њему су писале новине, о њему се дискутовало у обе престонице и у провинцији.

Чиме да се протумачи тај невиђени и муњевити успех?

Не може се тврдити да су његове приповетке »Макар Чудра«, »Старица Изергиљ«, »Челкаш« и друге имале какве изузетне књижевне врлине. Оне су биле написане у широком, слободном импресионистичком маниру, који није могао да задиви руског читаоца 90-их година. Нису оне изазивале дивљење својим стилом, већ својим општим духом. У прилично загушљиву и потиштену друштвену атмосферу руског живота деведесетих година, коју нам је Чехов тако живо насликао, одједном је продрла смела песма протеста и буне. Јунаци Горкијевих приповедака били су »босјаци«, људи са »дна«, пропалице и погорелци, али су сви они на себи носили жиг изразитих личности, сви су били заражени духом негације, и сви су бацали у лице друштву афирмацију својих човечанских права. Они су се бунили против утврђених обичаја и нису признавали ништа сем сопствене индивидуалности. На место сивих и плачљивих Чеховљевих човечуљака, у руску књижевност су упали пустахије-разбојници, романтичне скитнице, дивотни примерци човечијег рода, који су викали: »живот је узак, а моја душа широка«, који су славили земљу, радост и слободу. Они су говорили да није истина да је живот досадан, бесмислен и жалостан. Живот је диван, величанствен, створен за радост, за љубав и за срећу. Човек је сјајно створење. »Човек — то звучи гордо«, ту горковску лозинку су сви понављали са дивљењем и усхићењем.

Тај романтични оптимизам, то подизање човека, без обзира ни на што, то глорификовање јаке и смеле личности, све се то слагало с унутрашњом тенденцијом епохе. Руска интелигенција онога доба чезнула је за активношћу, за ши-

роким путевима друштвеног развитка, она је малаксавала у скученим приликама полицискога режима, ну су узбуђивале слутње будућих револуционих бура. И у то време Горки слави »безумље храбрих«, с презиром говори о малограђанима, окованима лицемерством, кукавичлуком и користољубљем, а његови јунаци — Гришка Орлов, Маљва, Челкаш и други — изгледају као израз исконске руске стихије незадовољства, снаге и борбе за слободу. Они симболизују бунт личности против друштва, у њима кључа револуционарни темпераменат — и приповетке Горког постају извор духовног узбуђења за хиљаде његових читалаца.

Томе је доста припомогла и легенда о »талентованом примитивцу«, о »књижевнику-босјаку«. Ту легенду су понављали често и касније, заборављајући да је Горки у часу када је објавио прве две свеске својих дела, био већ потпуно формиран човек — било му је онда 30 година — и да је имао за собом већ шестогодишњи стаж новинарског рада. Грубо су се варали и они који су мислили да писац и сам личи на своје полупијане, полузлочиначке и полуобразоване јунаке. Горки је у то време био веома образован човек са ванредно опсежним и широким знањем и са страшћу за читањем, која му је остала још од детињства. Тако је настала огромна разлика међу његовим портретом како су га претстављали читаоци, поштоваоци и критичари, и његовим оригиналним, истинским ликом: та разлика је касније изазвала читав низ сукоба између писца и једнога дела руског друштва.

Године 1899—1900 Горки живи у Нижњем Новгороду. Његови знатни књижевни приходи допуштају му да у својој кући води широк живот, те видимо да се у тој кући непрестано виђају студенти, интелигенти и радници. Полиција га држи под најстрожим надзором, јер су његове симпатије и познанства у круговима социјалиста и револуционара задавала све више бриге властима. Дан и ноћ су шпијуни дежурали пред његовим вратима. Горког су непрестано вукли у управу полиције, тако да је он једном у шали рекао: »морам да пишем бекрајне исказе и записнике; кад би ми све то хонорисали макар по 5 копејки од реда, опет би се накупила крупна сума«.

Горки је живо учествовао у споровима између марксиста и »народника«, који спорови су у оно време таласали све напредне слојеве руског друштва. Без обзира на блиске личне односе са народницима као са Короленком, Кањужним и Ањенским, с којима је заједно издавао »Нижегородске Новине«, његове политичке симпатије су све више нагињале марксистима, који у оно време беху створили руску социјал-демократску странку. Он је систематски и обилно помагао њихову организацију у Нижњем Новгороду.

Већ онда је Горки јасно и одређено изражавао своје мишљење да на књижевни рад треба гледати као на »одговорну и значајну друштвену службу«. Он је захтевао да књижевник мора бити веома образован, није могао да схвати како један књижевник може да не познаје домаћу и страну књижевност, историју итд., и где год је стигао он је прекоревао своје пријатеље Андрејева, Скитаљца и Чирикова, захтевао много, али је према себи био у том погледу још строжи. Учио је непрестано. Онај што су га наивни читаоци претстављали као неког босјака са Волге, показивао је у то време особиту страст за купљење ретких књига, слика и нарочито источно-кинеских, персиских и јапанских уметничких творевина. Један део те своје збирке Горки је касније поклонио музеју.

Године 1901 Горки се преселио у Петроград. На улицама су га пратиле гомиле света, пред капијом његовог стана сачекивале су га десетине репортера. Горки је ушао у »моду«. У уметничким круговима појавило се мноштво његових пошговалаца: они су не само писали »а ла Горки«, већ су се тако и облачили — исте црне кошуље, чизме, чворновати штапови... Ове копије Горког прозвали су: »подмаксимци« (имитатори Максимови, Максимомани). Горкога је дражила наметљива радозналост публике и обожавалаца и изазивала га каткада на оштре испаде. Тако је једном Горки седео за време једне Чеховљеве претставе у Московском художественом театру. Публика се нагомилала пред улазом у ложу, у којој је седо писац »Челкаша«. Горки одједном отвори нагло врата и викне: »шта гледате у мене? Нисам ја Венера Милоска, ни балерина, ни утопљеник«...

После тога почело се причати о »грубости« Горкога и његовој немогућој нарави. Међутим, Горки је само осећао одвратност према свему у чему се показивала празна мода и досадна радозналост.

Али сви његови испади нису ипак могли да поткопају његову славу, којој је било суђено да се још више прошири и ојача. Марта 1901 године полиција је свирепо растерала студентску демонстрацију у Петрограду код Казанске катедрале. Грубост полиције и изјаве владе да ће бунтовне студенте слати у војску, изазвале су крајњи револт код интелигенције и омладине. И баш у то исто време појавила се Горкијева »Песма о буревеснику« (»буревесник« — птица која наговештава олују). Та песма славила је »безумље храбрих« и дозивала олују — »нека се јаче разбесни бура«, — а претеча те буре био је горди буревесник »сличан црној муњи«.

Стотине хиљада читалаца видели су у том делу — симболички позив на устанак, и »Песма о буревеснику« је за неколико дана буквално пролетела читаву Русију.

Дотле је њен писац говорио како му »кључа срце« гледајући »владина неваљалства и безочне злочине против личности«. Он коначно прилази социјал-демократима, и специјално групи која је била позната под именом »Искра«, и којој се између осталих налазио на челу Љењин. Горки у то време зарађује већ толико да може Љењину обећати 5000 рубаља годишње помоћи за одржавање »Искре«. Од тог доба почиње њихово присно пријатељство.

У априлу 1901 године Горки је био ухапшен. У тамници му се отвара туберкулозни процес, и њега упућују најпре у Арзамас, а затим на Крим, увек под полицијским надзором. У Јалти се састајао са Чеховом, ког је веома волео, и са Толстојем, који је на њега направио неизгладив утисак. Много година касније Горки је описао своје сусрете с Толстојем у књижици »Сећања на Толстоја«, коју можемо сматрати за једно од најбољих његових дела.

У то време пада и један инциденат, који је потресао читаво руско друштво. У фебруару 1902 године Академија науке одлучила је да изабере Горкога за свога почасног члана, о чему је он био званично извештен. О томе је био поднесен извештај и Николи II, који је на извештају написао овакву белешку: »више него оригинално«. То је било довољно да се већ у марту у »Правительственом веснику« објави: »избор Горког проглашава се за неважећи«. У знак протеста против таквог мешања административних власти у послове Академије, два члна Академије наука — Корољенко и Чехов — поднели су оставку. У писму у ком мотивише своју оставку, Корољенко каже: »свака људска власт престаје на прагу личне савести и личног убеђења«.

Скандал са поништењем избора у Академију само је још више појачао интерес публике за Горкога, тако да када се појавио његов позоришни комад »Малограђани«, за неколико недеља било је распродано четрдесет и пет хиљада примерака. Исто такав успех постигла је и драма Горког »На дну«, у којој су претстављени »бивши људи«, њихова романтична философија и њихов поносити индивидуализам. Први пут је на позорницу изнесен тип »босјака«, који је од тада прозван »Горкијев тип«. Приликом премијере ове драме публика је Горкога изазивала деветнаест пута, а трупа Художественог театра играла ју је за време свога гостовања у Петрограду педесет пута узастопце. У провинцији су власти забраниле извођење тога комада, услед чега се развила читава борба између позоришних управа и административних власти. Године 1903 Академија Наука је доделила Горкоме велику награду Грибоједова.

Упоредо са свим тим догађајима све више је јачао Горкијев револуционарни став, и све гори су постајали његови односи према либералној интелигенцији, која је разговарала

о ситним реформама и желела да Русија пође путем буржоаских уставних монархија на Западу. Горки је започео спор са интелигенцијом тога типа још онда када се први пут упознао с њеним претставницима у Казану. Сада је коначно изгубио свако поверење према њима и жигосао их у својој драми »Дачници« (људи на летовању). Једна јунакиња те драме каже: »Ми смо на летовању у својој земљи, ми смо дошљаци, који живимо у овој земљи као туђинци... ми не умемо да будемо људи потребни за живот«. То је била иста она идеја коју је Горки проводио кроз читав свој живот. »Не верујте леншгинама, — писао је он Гребеншчикову 1913 године, — не бојте се да жртвујете сами себе и снагу свог ума и своје воље за добро свога живота, онда ћете осетити да сте потребни читавом животу, а то је велика срећа — кад човек осећа да је потребан на земљи«.

»Дачници« се завршавају веома категорички: слабачки и мекушни интелигенти признају да долази да их смени пролетаријат, који ће и остварити све оно што нису у стању били остварили идеалисти, брбљивци и људи који су се бојали да се жртвују. »И мени се чини, — каже у драми Варвара Михајловна, — да ће брзо, сутра већ, доћи неки други, јаки и смели људи и да ће нас збрисати с лица земље као ђубре«.

Те стварно пророчанске речи изазвале су велико негодовање године 1904, када су објављени »Дачници«. Већ и раније Горкијева дела изгледала су многима сувише оштра и претерана у изобличавању. А сада је настао потпун раскид са умереним делом руског друштва, са либералном интелигенцијом, јер је Горки прешао не само на страну револуционара, него се јасно определио као присталица »пролетерске револуције«. Многи су били разочарани кад су видели да је писац кога су они волели због његовог романтизма и богатог талента, одједном показао толику непомирљивост у својим социјално-политичким симпатијама.

Догађаји године 1905 само су још више продубили тај раскид. Горки је учествовао у састављању манифеста поводом стрељања радника 9 јануара 1905 године и био је ухапшен и затворен у Петропавловску тврђаву, где је почео да баца крв. Вест о његовом хапшењу изазвала је велико негодовање у иностранству, где су већ била продрла његова дела, и најистакнутији духови онога времена поднели су руској влади једну петицију да се Горки пусти из тамнице. У Француској су нпр. ту петицију потписали: Жорес, Леон Блум, Бријан, Роден, Марсел Прево и Бринетјер. Московски трговац Морозов положио је за Горкога кауцију у суми од десет хиљада рубаља, и тако је оболели књижевник био пуштен уз гаранцију његових пријатеља и дозвољено му је да се кастани у Финској.

У Финској је Горки написао неколико позоришних комада, од којих су најпознатији: »Деца сунца« и »Варвари«, а затим је отпутовао у иностранство са својом другом женом — глумицом М. Ф. Андрејевом.

Почетак његовог бављења у иностранству био је пропраћен низом скандала.

Како Горки није био венчан законитим браком са својом сапутницом, то је у Америци изазвало веома оштар став јавног мњења према њему, тако да му чак неки хотели нису хтели указати своје гостопримство. Његова политичка активност још више је заоштрила положај. У то време царска влада радила је на томе да закључи један зајам у Француској. Левичарски кругови водили су страсну кампању против тога зајма, тврдећи да ће новац добијен од Француске Републике, бити у Русији употребљен за гушење револуционог покрета. Када је Горки сазнао да је зајам закључен, он је написао један памфлет, под насловом »Дивна Француска«, у ком најенергичније напада државу која је пружила помоћ реакционарској руској влади и изјављује: »ја пљујем на тебе пљувачком крви и жучи«. Лако је замислити колику је грају изазвао овај бесни и претерена оштри поступак Горког и колика се полемика разбуктала у иностраној штампи око његовог имена.

У сваком случају — после тих књижевно-политичких поступака и после оштрих изјава које је Горки давао о царском режиму у разним државама појединим европским и америчким новинарима, њему је био затворен пут у домовину, и он се одлучио да се стално настани у Италији, као емигрант. Октобра 1906 године Горки се настанио на острву Капри, које ће од тада бити његова омиљена резиденција, тим пре што је блага клима тога острва веома пријала његовом здрављу.

Потребно је истаћи да је Горки у иностранству још јаче и одређеније везао свој књижевни рад с радом у служби револуције. Године 1907 он учествује на конгресу руске социјал-демократске странке у Лондону, где се декларира као бољшевик. Ускоро затим он се одваја од званичне бољшевичке фракције, коју је претстављао Љењин, и приступа фракцији такозваних »одзовиста« и боготражитеља, којој су припадали Луначарски и Богданов. »Одзовисти« су сматрали да не треба имати својих посланика у Думи, већ да их треба отуда »одазвати«, док је Љењин захтевао да се парламентарна, думска трибуна искористи као и свака друга легална могућност. Друга, још битнија тачка размимоилажења била је она нијанса мистике и интересовања за религиско-философска питања, која се манифестовала код Луначарскога и његових пријатеља. Горки је у то време такође нагињао философским проблемима: један од докумената његовог стваралачког рада

из тог доба јесте његова »Исповест«, у којој главни јунак тражи Бога и открива мистичку снагу народне вере. Али Горки је још више пажње обраћао на »револуционарно васпитање« народних маса. Он је по својој природи увек био васпитач и учитељ, желео је да и другима саопшти и преда своја знања, и страсно се интересовао за људе из низине који су тежили ка светлости, као што је и с њим био случај. Тиме се објашњава његова жива агилност у школи за револуционарну пропаганду, коју је, заједном са Вилоновом, основао на острву Капри, и у којој су учили радници, који су специјално за то довођени из Русије. Круг Горкијевих интересовања из доба од 1906 до 1908 године јасно карактерише роман, који он у то време пише и издаје. То је »Мајка« — приповетка о револуционарној борби и о преласку једне неписмене старице на страну револуционара, не само зато што њен син Павле страда за своје идеје, већ и зато што »мајка« проналази у речима и делима револуционара дубоку човечанску правду.

»Мајка« је убрзо преплавила све земље по читавом свету, и може се тврдити да је Горки баш тим својим делом стекао репутацију пролетерског и револуционарног књижевника. Сам Љењин је врло добро уочио агитациони значај тога романа, па је на све начине гледао да његовога писца очува од последица његових веза са »одзовистима« и употребио је много напора да се Горки не отстрани од бољшевичке странке, већ да се придобије за сарадника у званичној бољшевичкој штампи. Љењин је одржавао редовну преписку са Горким, који 1912 године штампа већ своје чланке у бољшевичким органима »Звезда« и »Просвета«.

Ми се нарочито задржавамо на овим чињеницама, јер на њих често заборављају они који Горкоме пребацују његове чланке и његово понашање у последњим годинама његовог живота. Чињенице које смо овде изнели показују нам јасно да је Горки у времену од 1906 до 1912 године заузео потпуно одређен став, из ког природно резултира све оно што касније долази. У то време је он био једини крупни руски књижевник (сем Короленка), који је ушао у редове социјалистичке странке и своје перо посветио одбрани револуционарних идеја.

Разуме се, то није била просто једна случајна епизода у његовом животу. Целокупно гледање Горкога на свет терало га је на »активан« став према животу. Он је био дубоко прожет идејом друштвене мисије књижевника. Читава његова књижевна еволуција ишла је такође од романтичног сликања поноситих људи и малограђанског живота ка делима која читаоца зову у борбу против заосталости, просташтва и духовне и политичке ограничености, које је он тако немилосрдно жигосао у својој хроници »Варошица Окуров«.

Та жеља да служи друштву, тај нагон да претвори реч у дело — карактерисали су читаву личност Горкога и његов стваралачки рад. Његов ратни друг у књижевности, Пришвин, написао је о томе веома занимљиве ретке: »Горки је био и остао све до наших дана такав писац, за кога не знаш шта је више — уметник речи или човек који у себи носи социјалну мисију, бунтовну заповест. Има људи које би човек могао назвати паровима по супротности, који се тако реч допуњују својим контрастима, као јужни и северни пол, па тако има и писаца који имају свој пар на другом полу. Ја мислим да је пар Горкоме на другом полу — Алексије Ремизов (то је Горки и сам говорио). У мојој свести стоје њих два један према другом као на крајњим тачкама магнетскога поља — Ремизов с његовим уметничким аскетизмом и Горки с његовом друштвеном славом . . . Горки је одмах ушао у широки круг акције и отада се налази стално у покрету, као морепловац-луталица. Али уметност категорички захтева свој дом. А наш дом уметности је за њега исто оно што је за морепловца-луталицу обична кућа, привлачи га, али га не задовољава, поживи мало у њој, па се опет отисне на пучину. Отуда толика неједнакост у стваралачком раду Горкога; он једно пише у свету уметности, а друго негде у трку, једна су му дела од чистог злата, а у другима је много легуре«.

То што је Пришвин писао у пријатељском тону, рекао је 1912 године Философов са много заједљивости и пакости у свом чланку »Крај Горкога«. Философов ту каже да Горки није више уметник од како се почео бавити револуцијом и да у његовим последњим делима уопште нема злата.

Данас знамо да је мишљење Философова нетачно и неправично: баш у доба између 1905 и 1914 године Горки је написао дела као »Варошица Окуров«, »Матеја Кожемјакин« и »Детињство«, која спадају међу најбоље његове књижевне радове. Истина, успех »Мајке« не треба да критичарevом оку сакрије извесне недостатке тог сентименталног романа, у ком неке личности нису оцртане довољно живо. Али ствар није само у естетској оцени. Суштина питања била је у томе да ли уметник треба да из своје усамљене куле силази доле на земљу и да учествује у политичким и социјалним сукобима и споровима. У ствари су и Пришвин и Философов постављали баш тај проблем. Философов га је решавао негативно, јер се 1912 године већина руске интелигенције разочарала у револуцији, и упорност Горкога сматрала као знак ограничености, скоро тупости. Они су били у недоумици зашто Горки гледа на интелигенцију тако непријатељски, зашто њене естетске и религиске забаве онога доба назива ачењем и празним мудровањем, и зашто и даље стално приповеда о нечем што је већ, како се њима чинило, потиснуто у позадину и што није више било у стању да занесе умове и срца. У томе је био основни

узрок раскида између Горкога и либералне интелигенције, па чак и сада, после више од 25 година, читајући у емигрантској штампи чланке против Горкога, из њих избија тај исти стари спор, то исто неугашено непријатељство. Године 1912 се естетизирајућа и либерално племићска интелигенција осетила увређеном од стране Горкога. Тај осећај увређености, појачан револуцијом, траје код ње и до данданас. Тим осећајем можемо протумачити и њене тврдње да је Горки, тобоже, некога изневерио. Међутим, тачно је да је Горки увек био доследан, веран самом себи — он је увек био романтичар и проповедник и увек је исповедао једну исту филозофију. Ту филозофију је јасно формулисао у такозваном »Каприском« периоду свога живота.

За Горкога свет је слаб и непоуздан, у њему царује зла природа, која је непријатељ човеку, а у човеку бесне рђави инстинкти, страст уништавања, свирепост и глупост. У ове стихије само разум уноси јасност и поредак и стара се да организује хаос страсти и да победи природу. Најпоузданија и најлепша је човекова мисао, и треба употребити сва средства да се тој мисли осигура победа над слепим силама инерције и нагона. Тај рационализам Горкога био је у њему спојен са страсном љубављу према свему што људе »исправља« и што чини да они буду разумнији и паметнији. Отуд његово дубоко интересовање човека који воли живот за све манифестације умног рада, његово поштовање према науци и његов социјални занос — занос за преуређењем друштва на рационалним принципима.

Док је у прво доба свог живота Горки сликао људе који траже истину, немирне и дрске природе, који бацају рукавицу ситоме малограђанину (карактеристичан му је роман »Фома Гордјејев« из трговачког живота), он сад даје такве описе живота, у којима се с неодољивом уверљивошћу истичу све основне идеје његовог гледања на свет. Он је постао добрим делом моралиста и проповедник. Каткада је његова проповед и сувише очигледна, као на пример у »Мајци«, али је чешће вешто сакривена, те тако још више повећава уметничку вредност његових дела. Такве су његове успомене: »Детињство«, »Међу људима« и »Моји универзитети«, три књиге о пишчевом детињству и младости, које спадају међу најбоље примере руске прозе XX века и које, поред дивних сећања на Толстоја (која су објављена после рата), заузимају прво место у стваралачком раду Горкога. Занимљиво је да Горки у тим књигама врло мало и као нерадо говори о себи, он у њима потискује свој лик у позадину и отвара пред читаоцем огромну панораму руског живота осамдесетих година, из које се уздиже лик Русије у свем својем шаренилу. Горкоме су пребацивали да је тај лик неверно приказан, јер се он сувише детаљно задржавао на тамним и негативним странама

средине коју је имао прилике да посматра. Било је и таквих критичара који су постављали питање: зашто је Горки отишао у такав крајњи реализам, и који су га скоро оптуживали да је садиста. Али Горки је на то дивно одговорио: »сећајући се свих тих тешких гадости дивљег руског живота, — пише он на крају једне своје књиге, — ја се често пута питам: вреди ли, у осталом, о томе говорити? Али ипак, с појачаним уверењем, одговарам сам себи: вреди, јер је то жилава гадна истина — која ни до данас није скапала. То је истина која се мора до корена познавати, да би се с кореном ишчупала из памћења, из душе човекове, из читавог нашег тешког и срамног живота.

Има још један, још стварнији разлог, који ме тера да описујем те одвратности. Ма да су оне гадне, ма да нас притискују толико да нас скоро гуше, сатирући мноштво дивних душа, — Руси су ипак још толико здрави и душевно млади да ће им се одупрети и да ће их савладати.

Наш је живот чудан, али не само због свог масног и бујног слоја свакојаког животињског ђубрета, већ и стога што кроз тај слој ипак победоносно пробија здраво, светло и стваралачко, расте добро и човечанско, будећи неодољиву наду на наш препород за светао, човечански живот.«

Та бодра нота звучи у свим делима Горкога, која су пуна огромне животне снаге: и у »Варошици Окуров«, где писац даје један од најјачих описа руске провинциске досаде и бесмислености, и у »Лету«, где нам приповеда о једном младом агитатору из нижих народних слојева, који се бави револуционарним радом на селу, као и у осталим делима из периоде од 1907 до 1915 године.

Занимљево је да та иста бодрост звучи и у многим писмима Горкога из исте епохе. Међутим, могли бисмо пре помислити да Горки није имао много разлога да и даље остане оптимиста: револуционарни покрет у домовини био је угушен, триумфовала је реакција, а и у његовом личном животу није ишло све како треба: године 1913 Горки умало није умро од погоршања процеса у плућима.

Али писац је чврсто веровао у победу својих омиљених идеја, неуморно је радио и из свог кабинета на острву Капри водио је преписку са стотинама људи у Русији, који су му се обраћали из најразноврснијих разлога, читајући мноштво књига и пишући чланке за разне новине и часописе.

Године 1913, приликом прославе тристагодишњице династије Романова, Горки је добио амнестију, те му је омогућен повратак у домовину. Он се најпре настанио у Финској, а затим се преселио у Петроград, где је почео да издаје левичарски часопис »Летопис«, који су власти сматрале за веома опасан орган. Око Горког су се одмах окупили писци из народа и социјалистичка књижевна омладина престонице, са којима

се он врло радо бавио. Он је уопште био »ненасит живота«, волео је да се састаје са људима, волио је да их »испитује«, да у њима проналази њихове најскривеније стране и да их натерује на скупљање знања и на акцију.

Ево како у то време описује Горкога познати руски публициста Елпатјевски: »Он је био неспретан, имао је дугачке руке. Леђа су му била мало погрбљена, као код носача који су дуго вукли џакове од 100 кила, и кад је тако погурен ишао, мени се увек чинило као да још вуче на леђима скитничку торбу. Није умео да седи, није имао одређеног начина седења, изгледало је као да ће само мало да поседи, па ће одмах опет некуда да се крене. Лице сиво, мрко, једино му се на суморном лицу јако истичу очи: плаве, прозрачне, као неко цвеће. Кад се смеши, лице му постаје млађе, нежније и добија мало лукав израз. Речи му падају полако, тешко, као испод неке пресе, као да су се одавно у њему застојале, па их с тешком муком извлачи. Нема лакоће у говору, не уме да води салонске разговоре, нема код њега онога што Французи зову »козерија«. Речи су му или гњевне, пуне грдње или пак усхићене и дирљиве. Он грдно псује Русију, јер је мурдарски неуредна, што није онако вилински дивна, како би он то желео, и стара се да сам себе увери како је презире. Псује кад у њој не налази Васку Буслајева и Ричарда лавовског срца, али кад их нађе или кад их измисли, кад му се учини да их је нашао, он се разнежи и занесе.«

Та способност да пада у гњев и занос, и неспособност да стоји »на средњој линији« изразила се оштро 1917—1918 године, кад је почео терор бољшевичке власти, који је на њега непријатно деловао, тако да је онда у листу »Нови Живот« написао чак неколико чланака у којима је напао Љењина и комунистички оглед, који ће радничку класу стати много жртава. У току пет година Горки се налазио у доста чудноватом односу према комунистичкој власти. С једне стране, он је био лични пријатељ и једномишљеник оних који су постали претставници власти у Русији. Њему су увек била отворена сва врата свих дворова у Кремљу, с његовим мишљењем су рачунали и Љењин и Троцки и остали вођи Русије, гледајући у њему његног великог књижевника, и то књижевника пролетерског по пореклу и револуционарном духу. Претставници совјетске власти у Русији били су свесни тога колико је важно да Горки с њима сарађује и чинили су све што су могли да ту сарадњу омогуће. Горки је то знао и вешто се користио својим положајем, кад год је требало учинити нешто у корист културе, која је много страдала за време катастрофалне глади, расула и грађанског рата.

Ти догађаји су још сувише свежи да би се могла већ сада писати њихова историја. Али будући летописац ће несумњиво рећи колико је Горки учинио за старе књижевнике и науч-

нике , колико је помагао младим књижевницима, како се неуморно заузимао за њих, како је организовао издавање »Светске књижевности«, око које су нашли издржавање стотине људи, како је оснивао часописе, удружења, »домове књижевника«, »домове одмора«, санаторијуме итд. Летописац ће нам исто тако приповедати како се Горки борио за слободу књижевности за време суровог административног притиска, како је неговао и васпитавао нове књижевнике, од којих га бар стотина њих треба да сматра за свога књижевног стараоца.

Ми само у општим цртама спомињемо рад Горкога на овом пољу: јер има доста људи који су у своје време уживали неограничену његову помоћ, а сада показују тенденцију да све то забораве.

Ипак, и поред све ширине нове друштвене делатности, и поред искључивог свог положаја у совјетској држави, Горки је наново оставио Русију и 1923 године отпутовао на острво Капри, где је проживео скоро пет година. Његов одлазак је, сем здравствених разлога, који су били наведени у званичним извештајима, имао и политичке разлоге, јер се Горки размимоилазио са водећим круговима у питањима књижевне политике. У тој области се у оно доба доста бекомпромисно форсирао »максимализам«, о коме је више пута било говора и у »Руском Архиву« за последњих неколико година.

Горки је провео на острву Капри пет година, за које време је написао читав низ нових дела. Од њих стоји на првом месту »Дело Артамонових« — историја подизања једне сељачке породице, која се обогатила и чији су синови и унучад везали своју судбину с разним друштвеним класама предреволуционе Русије;*) на Каприу је Горки сем низа приповедака почео да пише и свој последњи роман-епопеју: »Клим Самгин«, у коме свог јунака, једног просечног интелигента који се плаши револуције, води кроз све догађаје почетком двадесетог века. Та епопеја има много сјајних страна и претставља врло драгоцен материјал за историју руског друштва 1890—1917 године, али је нешто развучена и писана у доста безбојном тону, те се не може убројити у најбоља дела његова.

Горкога су у иностранству емигранти дочекали тако рећи на бајонете, јер се о њима изражавао са веома мало поштовања и јер никако није прекидао своје везе са Москвом. У почетку је у Берлину и на Капри-у организовао разна књижевна предузећа, а касније се потпуно посветио књижевном раду и кореспонденцији са Русијом. Хиљаде људи су му, као некада, писали писма о разним књижевним и животним проблемима, али је Горки јасно уочио разлику између ових са-

*) »Дело Артамонових« изашло је на српско-хрватском језику у преводу Бранке Ковачевић са предговором Марка Слоњима.

дашњих и оних ранијих. У Русији није дошло само ново поколење писаца, већ и ново поколење читалаца, које је Горкога сматрало за свог писца. Горки је изражавао његове мисли и наде, он је и по крви и по животном искуству најближи оној народној маси која је тек после револуције постала учесник културнога живота. Горки је наново осетио да га зове домовина. Раније несугласице с претставницима нове Русије беше већ сам живот збрисао, исти живот који му је тамо отварао огромне перспективе рада, културне акције, и најзад — скупљања грађе за даље уметничко стварање. Горки се вратио у СССР године 1928 — баш за свој шездесетогодишњи јубилеј, и био је дочекан с великим почастима. Он је потпуно и без резерве стао на страну бољшевичког режима и почео да га помаже из искреног уверења. Многи му то и данас пребацују. Нема сумње да се Горки није слагао с појединим детаљима политике тога режима, да су неке појаве у данашњој Русији изазивале код њега гњев или смех, ма да он није нигде и никада давао томе израза. Он је увек подвлачио своју лојалност, јер је сматрао да је неопходно потребно помагати Стаљина пред перспективом опасности које прете Русији, и да је интелигенција дужна учествовати у социјалистичкој изградњи — одричући се критике, ради постизања реалних циљева у најближој будућности.

Он сам строго се држао те линије и, као и раније, на њему је била усретсређена пажња и књижевнога света и политичких кругова. Горки је постао као неки »папа« руске уметности, њему су се обраћали за ауторитативно мишљење у случајевима разних сукоба, он је стварао и рушио књижевне репутације, он је одлазио Стаљину кад би требало извести какве промене у културно-просветној политици комунистичке странке. Нема скоро ниједне реформе, ниједне напредне тенденције у књижевности последњих осам година, која не би била везана с именом Горкога. Његове интервенције за »писменост у књижевности«, против »диктатуре чиновника« у уметности, против плитке тенденциозности, за побољшање квалитета и културног нивоа књижевних дела итд. биле су важни и корисни фактори у делу развитка совјетске уметности. Он је наново, као пре 1928 године, створио низ подухвата (историја фабрика, градова и др.), које имају првокласну друштвено-историску вредност.

Изузетан и истакнут положај на који је Горки доспео као да је донекле скучио његов стваралачки полет. Он је као истакнут претставник новог поретка сматран за првака совјетске књижевности, и тај положај је стављао на њега и неке дипломатске обавеезе. Он је морао да реагује на све савремене појаве, а каткада и да даје правац писању штампе о разним догађајима. Међутим, како Горки никада није био само политичар и како његови публицистички радови несумњи-

во нису били његова најбоља дела, јасно је да су нека места у његовим пригодним написима последњих година морала изгледати штура и примитивна. У тим дидактичким, проповедничким написима он се морао често служити стилом популарних научних брошура за читаоце с мањим образовањем.

Али све је то само још појачавало његову популарност. Совјетски човек гледао је и гледа у њему свога писца. Он у њему осећа претставника оних нових социјалних слојева, који су тек после револуције избили на површину живота.

Када се после смрти Горкога, у хиљадама чланака, покушало да се сведе биланс његовог стваралачког рада и његове књижевне и друштвене делатности, добијао се утисак као да у његовом положају постоји извесна парадоксалност. Званична доктрина сматрала га је за вођу совјетске књижевности, за »првог пролетерског књижевника«. Међутим, поштен књижевни критичар морао би на првом месту истаћи да је с Горким нестало последњег руског класичара. Он је у СССР био жива успомена на херојски период руске књижевности, претставник предреволуционарне епохе, пуне протеста, бунтовничког духа, романтике и гњева. Његови описи средине, његов хуманизам, његов социјални патос — све је то припадало једном тек завршеном поглављу руске књижевности. Ни по својим темама, ни по свом стилу Горки није спадао међу оне новаторе који су последњих деценија створили специфичан карактер совјетске књижевности.

Али, и ако је Горки последњи руски класик, он је ипак својим ставом према уметности и избором својих јунака наговештавао нов правац, који се учврстио у књижевности после 1917 године. Горки је нераздруживо везивао друштвену делатност са књижевним позивом, он је од књижевника захтевао да сарађује на животу и изградњи нове државе. Сем тога јунаци Горкога нису били племићи, као код Толстоја или Тургењева, ни неврастенични интелигенти као код Чехова, ни разне претставници средње класе као код Буњина, већ су то били радници, носачи, босјаци или пролетаризовани малограђани. Он је био песник и сликар четврте друштвене класе. Док је руска предреволуциона књижевност, посматрана у социјалном пресеку, била првенствено племићска и интелигентска, Горки је наговестио долазак једне нове уметности, коју стварају књижевници из нижих народних слојева и која из тих слојева узима и своје мотиве. У том смислу је нова, совјетска књижевност заиста могла с правом поздравити Горкога као свога вођу и претечу.

Тако је Горки својим животом и својим стваралачким радом остварио оно што је увек сматрао као основни и најважнији задатак културне револуције у Русији: он је пребацио мост између класичних традиција прошлости и нових достигнућа пореволуционе епохе.

Можда ово схватање многима неће изгледати савим тачно, и да би многи Горкоме одредили друго и друкчије место у руској књижевности. Али је у сваком случају једно неоспорно: и по замаху свог стваралачког реда, и по свом патничком и интенсивном животу, и по својој богатој, штедрој личкости — Горки је један од најистакнутијих Руса за последњих педесет година. У њему је нашла израза сва даровитост и снага руских маса. Ко год прочита његова дела и упозна историју његове необичне судбине, мораће осетити чврсту веру у будућност земље која може »рађати такве синове«.

Marina Cvetajeva

REČ O BALJMONTU

(Povodom pedesetogodišnjice književničke delatnosti[1]).

Teško je govoriti o takvoj neizmernosti kao što je pesnik. Odakle da počnem? I čime da završim? I kako da počnem i završim, kad je ono o čemu govorim: — Duša — sve — svuda — svagda.

Zato ću se ograničiti na lične stvari, a od ličnih ograničiću se na najglavnije, — na ono bez čega Baljmont ne bi bio Baljmont.

Kad bi mi dali da odredim Baljmonta jednom rečju, ja bih bez predomišljanja rekla: — Pesnik.

Ne osmehujte se, gospodo, ja to ne bih rekla ni za Jesenjina, ni za Mandeljštama, ni za Majakovskog, ni za Gumiljova, pa čak ni za Bloka, jer u svakome od njih bilo je još nečeg sem pesnika. Više ili manje, bolje ili gore, ali još nešto. Čak je i kod Ahmatove postojala molitva — odvojena od pesama.

Kod Baljmonta sem pesnika nema ničeg drugog. Baljmont je pesnik: adekvat. Zato kad njegovi ukućani, na pitanje o njemu, odgovaraju: „Pesnik spava", ili: „Pesnik je otišao po cigarete", to nije ništa smešno ili uobraženo, jer baš pesnik spava, i snovi koje on sanja — snovi su pesnika, i baš je sam pesnik otišao po cigarete — u šta ne bi posumnjao nijedan dućandžija videći ga kraj tezge.

Na Baljmontu je u svakom njegovom gestu, koraku, reči — žig — pečat — zvezda — pesnika.

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон
В заботы суетного света
Он малодушно погружен.

Молчит его святая лира,
Душа вкушает сладкий сон,
И меж детей ничтожных мира —
Быть-может всех ничтожней он.

---

[1]) Pročitano na javnom predavanju u čast Baljmonta, 24 aprila 1938 godine u sali Socialnog muzeja, 5 Las-Cases. Paris.

Dok ne pozove pesnika
Apolon na svetu žrtvu,
U brige taštoga sveta
On malodušno tone.

Čuti mu sveta lira,
Duša počiva u hladnom snu,
I medju ništavnom decom sveta —
Najništaviji je možda baš on.

To nije rečeno za Baljmonta. Baljmonta je Apolon uvek pozivao, i Baljmont nije nikada tonuo u brigama taštoga sveta, njegova sveta lira nije nikada ćutala, nije duša u hladnom snu počivala, a medju ništavnom decom sveta Baljmont ne samo što nije bio najništavniji, već uopšte medju njima nije bio niti je takve poznavao, kao što i sam pojam ništavila nije znao:

Я не знаю, что такое — презренье,
Презирать никого не могу!
У самого слабого были минуты горенья,
И с тайным восторгом смотрю я влицо врагу.

Ja ne znam šta je to — prezrenje, —
Da prezirem ja nikoga ne mogu!
I najslabiji ima trenutke žara,
I s tajnim ushićenjem gledam uoči neprijatelju.

Uzmimo realnost. Baljmont je nje potpuno oslobodjen, ni najmanje — ni u rečima poslovnim. — „Marina, ja sam ti doneo monetu". Za njega je novac u pravom smislu **moneta**, čak su i papirne jadne banknote za njega — zlatnici. A do franaka i rubalja on nikada ne silazi. Reći ću još nešto više: on uopšte nije upoznat sa životom. Klamar kraj Pariza, pre dve godine. Susrećem ga posle dosta duge pauze u glavnoj ulici neizbežnoj u svakom predgradju s neizrazitim nazivom: „Rue de Paris" (varijanta: „Rue de la République"). Radost, rukovanje, prekori što se tako dugo nismo videli, čudjenje što smo tako dugo mogli jedno bez drugoga... — Pa kako si živeo sve ovo vreme? Rdjavo? — Marina! Ja sam bio potpuno srećan: dva meseca sam bio u staroj Indiji.

Bio. I to ceo.

Sa Baljmontom je sve kao u bajci. „Putevi života su bogati" — kako je nekad kazao u svojim „Planinskim vrhovima". — Da, ali kad ideš s Baljmontom, dodaću ja.

Često sam slušala o Baljmontu da je on visokoparan.

Jest, u dobrom, etimološkom smislu reči — jest.

Lebdi u visinama i ne želi da silazi. Ili ne želi, ili ne može? Ja bih rekla da je zemlja ispod Baljmontovih nogu uvek izdignuta, t.j. da on hoda već po prvom niskom nebu zemlje.

Kad je Baljmont u sobi, u sobi je — strašno.

Sad ću i potvrditi.

U životu, od kako sam se rodila, nikoga se nisam bojala.

Bojala sam se u životu samo dvojice ljudi: Kneza Sergeja Mihajloviča Volkonskog (njemu su posvećeni i o njemu su moje pesme Učenik — Na zanatu) — i Baljmonta.

Bojala sam se, bojim se, i srećna sam što se bojim.

Šta znači — bojim se — u tako slobodnom čoveku, kao što sam ja?

Bojim se, znači — bojim se da ne pogodim, da ne pozledim, izgubim u očima — višega. Ali šta ima zajedničkog izmedju Kn. Volkonskog i Baljmonta? Ništa. Moj strah. Moj strah, koji je u stvari ushićenje.

Nikad neću zaboraviti ovaj slučaj.

1919 g. Moskva. Zima. Ja sam, kao i obično, svratila do Baljmontovih. Baljmont od zime leži u krevetu, na leđima mu karirano ćebe.

Baljmont: — Ti sigurno želiš da pušiš?

Ja: — Ne osobito... (Dok mi duša čami).

— Na, ali puši pažljivo: lula ne trpi rasejanost. Što je najglavnije — ne govori. Posle ćeš razgovarati.

Sedim i pažljivo duvam, ništa ne izduvavajući.

Baljmont radosno: — Je li prijatno?

Ja, ništa manje radosno: —M—m—m...

— Kad si ušla, na licu ti je bila takva čama, Marina, da sam odmah chvatio da odavno nisi pušila. Sećam se, jednom na Tihom Okeanu...

— Priča — Ja ne pokušavši ništa, stalno vučem u samrtnom strahu da će Baljmont naposletku primetiti, da je pušenje — prividno: senka ratnika puši senku lule nabijene senkom duvanskog lista itd. — kao u indiskom zagrobnom životu.

— No, sad si popušila. Daj meni lulu.

Dajem mu.

Baljmont videći da je duvan ceo: — Pa ti nisi ništa popušila?

Ja: — Ne-e... ipak jesam malo...

Baljmont: Ali, trava se ugasila a nije se ni upalila?...

(Ispituje). Ja sam je suviše jako napunio, prosto sam je nabio! Marina iz ljubavi prema tebi ja sam tako mnogo natrpao u nju da ona nije mogla da se puši! Lula je bila nabijena — ljubavlju! Jadna Marina! Zašto mi nisi ništa kazala?

— Zato što te se bojim!

— Ti se mene bojiš? Jelena, Marina kaže, da me se boji. I to mi je odnekud vrlo prijatno. Marina, meni to laska: takva amazonka — a boji se mene.

(Nisam se tebe, dragi, bojala, već da te ma i za trenut ne oneraspoložim. Jer je lula bila nabijena — ljubavlju).

Baljmont mi je uvek davao poslednje. Ne samo meni, već svima. Poslednju lulu, poslednju koricu, poslednje drvce. Poslednju šibicu.

I to ne iz bolećivosti, već iz velikodušnosti. Iz prirodnog plemstva.

Bog ne može da ne da. Car ne može da ne da. Pesnik ne može da ne da.

Ali mnogo manje je umeo da uzima. Sećam se jednog slučaja. Dolazi s ulice — uznemiren i neraspoložen, prosto ne liči na sebe. — Marina! Jelena! Miro! Ja sam učinio sad užasnu stvar, divnu stvar, — i zato se kajem.

— Ti se kaješ?

— Ja. — Išao sam ulicom, Volohonkom, i čujem neko me zove, ženski glas. Pogledam, a u kolima — gizdava, lepa, još isto onako mlada — Jelena, sećaš se one divne Švedjanke, sa kojom smo proveli divno veče na ladji? Ona je. Priteruje kola. Penjem se. Razgovor. Svega se seća, svake moje reči. Uzbudjena je. Uzbudjen sam. Trenuci lete. I odjednom vidim da smo već daleko, tj. da sam se mnogo udaljio od kuće, nepovratno — od kuće. A ona uzevši me za ruku i pocrvenevši sva — do kose na glavi — tako crvene samo severne žene: — Konstantine Dmitrijeviču, recite mi otvoreno i oprostite mi što ću vas pitati: — Kako živite, da vam ne bih mogla nešto... Ja imam sve — brašno, maslo, šećer, ja ovih dana odlazim...

I tu sam, Marina, učinio užasnu stvar: rekao sam: — Ne. Rekao sam da imam sve. Ja sam se, Marina, fizički trgao. I tog trenutka sam zaista imao sve: izvanredna kola, divno susedstvo lepog, mladog, milog i plemenitog ženskog bića —ona ima sasvim zlatnu kosu — nismo se vozili, već smo lebdeli... I odjednom — brašno, maslo? Tako mi se nije htelo da upropastim radost tog susreta. A posle je bilo dockan. Marina, kunem ti se, da sam deset puta hteo da joj kažem: —Da. Da. Da. I brašno i maslo i šećer i sve. Zato što ja nemam ničega. Ali — nisam mogao. Nijednom nisam mogao. — „Onda ću vas bar dovesti kolima. Gde stanujete?" I tu sam, Marina, učinio drugu nepopravljivu stvar — rekao sam: — Baš ovde. I išao sam nasred Pokrovke. I mi smo se neočekivano poljubili. Bilo je to predveče. I sad je za uvek sve svršeno, jer nisam doznao gde ona stanuje, a ni ona — gde ja.

*

Devetnaest godina prošlo je od našeg prvog susreta. I nikad nijednog trenutka sa Baljmontom nije mi bilo obično. Za devetnaest godina opštenja s Baljmontom ja se nisam na njega navikla. Drhtaj strahopcštovanja za devetnaest godina prisutnosti ostao je netaknut. U prisustvu Baljmonta uvek kao u prisustvu višega. U prisustvu Baljmonta ja i drukčije jedem, sasvim drugo jedem. Hleb sa Baljmontom je pravi nasušni hleb, a krompir moskovski ili klamarski i nije krompir, već — gozba.

Jer prisustvo Baljmonta je žaista prisustvo.

Taj drhtaj pred višim oseća jedino pred Baljmontom i Kn. Volkonskim i moj nejaki sin.

Tu starost ne igra ulogu. Zar je malo u emigranciji staraca — sve sami starci — a za savremeno dete to je pre povod za nepažnju negoli za strahopoštovanje.

A i književni rad ne igra ulogu. Zar je malo u emigraciji književnika, sve sami književnici, a za sina književnice to je opet pre povod za ravnodušnost, nego za strahopoštovanje.

I moj primer ništa ne znači: za savremeno dete a možda i za dete svih vremena — za snažno dete — roditeljski primer... — bolje da ne dovršim.

Ne, nije ni starost, ni slava, ni požrtvovanje ono što primorava to nezavisno pa čak i neposlušno dete — da ne odgovara, da odgovara na pitanje odmah i tačno, da se uzdržava, već ona osobina kojoj je ime — ličnost a čiji je vrhunac — veličina.

Često sam slušala o Baljmontovoj pozi. Čak i od književnika. Čak i od dobrih. Počeću od opšteg pobijanja jednom za uvek: prvo, pesnik nema pred kim da pozira. Gde su njegovi živopisci? Drugo, nema zašto: on je toliko zapažen, da je prva i nasušna njegova želja — da prodje nezapažen. „Hteo bih da nisam Valerije Brjusov" i „Celog sam života hteo da budem kao svi ostali" — Boris Pasternak. Ako je da se pozira — onda na suprotnu stranu — neprimećenosti, u zaštitnu boju — opšte.

To što tako često shvataju kao pozu, jeste sama pesnikova priroda, tako strana običnom čoveku, tako naprimer kod Baljmonta, njegov nosni izgovor en i an.

Jest, Baljmont izgovara drukčije nego ostali, jest, njegovo en i an imaju tigarski prizvuk, ali on ne samo što izgovara drukčije, on misli i oseća drukčije, on korača drugačije, on je sav drugačiji. Bilo bi čudnovato kad bi on izgovarao kao ostali, on koji unosi u najprostiju reč nešto drugo, negoli ostali.

Sem toga, gospodo, u pesniku jače negoli ma u kome drugome govori krv: preci. Ništa manje negoli u psu vučjaku Litavski izvori — eto čime se pored lirske osobitosti objašnjava „poza" Baljmonta.

Držanje glave? Njemu je Gospod Bog tako namestio Ne može imati mirno držanje čovek, koji je u svojoj dvadesetoj godini rekao:

Я вижу, я помню, я тайно дрожу,
Я знаю откуда приходит гроза.
И если другому в глаза я гляжу —
Он вдруг — закрывает глаза.

Ja vidim, ja pamtim, ja potajno drhtim,
Ja znam odakle doleće bura.
A ako drugome u oči gledam —
On ih odjednom zatvara.

Otuda potiče i pogled Baljmonta, nešto najneustrašivije što sam u životu videla. Tačnije: od pogleda — pesma. I još nešto, drugovi, što bi rečima persiskog pesnika rekao suncokret: — Visoko drži glavu onaj ko često gleda u sunce.

Još jedno: poza je protivnost prirodi. A evo Baljmontovih reči o prirodi u važnom pa čak i strašnom trenutku njegovog života. Pre dve godine. Isti taj Klamar. Baljmont se žali na vid: nekakvo treperenje, svetlucanje, igranje... Od mene uzima na čitanje samo knjige krupnoga sloga. — André Chénier. Odavno sam sanjao o tom susretu! Ali moj prijatelj izdavač 1830 g. nije računao sa mojim očima 1930 godine.

Sunčan dan. Stojimo kraj mojih vratnica.

— Marina! Ne smatraj me za bezumnika! Ali — ako mi je sudjeno da oslepim — ja ću i to primiti. Jer to je priroda. A ja sam uvek živeo po njenim zakonima.

I podižući lice suncu, pružajući ga suncu večnim gestom sveštenika-žreca — a već i slepca:

— Slepilo je divan jad... I... (glasom kakvim se saopštava tajna)... ja nisam sam. Ja sam imao velike prethodnike: Homera, Miltona.

Ovde izjavljujem svoju usrdnu neizrecivu zahvalonost doktoru Aleksandru Petroviću Prokopenku, koji je onda izlečio Baljmonta i tako ukrasio svojom neumornom odanošću i iskrenim uzajamnim nadahnućem poslednje zdravo doba Baljmonta. (Srećna sam što sam vas jedno drugome poklonila — ja.)

Gospodo, ja nisam ništa stigla da kažem. Ja bih vam mogla čitave večeri pričati o živom Baljmontu, čiji sam odani očevidac ja imala sreću da budem celih devetnaest godina, o Baljmontu — potpuno neshvatljivom i nigde ne zabeleženom, — ja imam čitavu svesku beležaka o njemu, a cela mi je duša ispunjena zahvalnošću.

Ali završiću onim što je potrebno i hitno.

Baljmontu treba pomoći.

Baljmont, pored toga što je Božjom milošću lirski pesnik, jeste i veliki radnik.

Baljmont je napisao 35 knjiga pesama, t.j. 3750 štampanih strana.

20 knjiga proze, t.j. 5000 strana je štampano, a koliko je još u sanducima.

Baljmont je sa uvodnim pregledima i primedbama preveo:

Edgara Poa — 5 knjiga — 1800 strana.

Šelija — 3 knjige — 1000 strana.

Kalderona — 4 knjige — 1400 strana, i, ostavljajući broj strana, samo navodim imena: Vajlda, Kristofa Marloa, Lope de Vegu, Tirso de Molinu, Šarla van Lajerberga, Hauptmana, Sudermana, Jegerovu »Istoriju skandinavske književnosti" — 500 strana (koju je spalila ruska cenzura i koja više ne postoji) — Slovackog, Vrhlickog, djurdjijanski epos Rustavelija" Onaj što

nosi panterovu kožu" — 700 strana, bugarsku poeziju — Sloveni i Litva — jugoslovenske narodne pesme i gatke — litavske pesnike našega doba — Dajne: litavske narodne pesme, Okeaniju (Meksiko, Maja, Polinezija, Java, Japan) — Duša Češke — Indiju: Asvagoša, Život Bude, Kalidasa, drame i još mnoge druge stvari.

U brojevima prevodi iznose više od 10.000 štampanih strana. Ali to je samo što je štampano. Međutim, sanduci Baljmontovi (stari, slavni, napaćeni njegovi sanduci) prskaju od rukopisa. I svi ti rukopisi obradjeni su do poslednje takse. ,

Tu ne leži pedeset godina, kako mi danas praznujemo, već sto godina književnog rada.

Baljmont je, po njegovim rečima izrečenim preda mnom, od svoje osamnaeste godine — „kad su se drugi šetali i zaljubljivali" — sedeo nad rečnicima. On je te rečnike, jedno petnaest na broju, savladao, i sa njima duše petnaest naroda uneo u riznicu ruske reči.

Baljmont je zaslužio.

Mi smo svi dužni prema njemu.

Večiti greh će ostati na emigraciji, ako ona ne učini za svog jedinog velikog ruskog pesnika, koji je ostao van zemlje i to bez povratka — ako ona ne učini za njega sve što može, čak i više nego što može.

Ako emigracija smatra sebe za pretstavnika starog sveta i predjašnje Velike Rusije — onda je Baljmont nešto najbolje što je na kraju dao taj stari svet. Poslednji naslednik. Preko Baljmonta i njemu sličnih, kojih nema mnogo, mi možemo da dovedemo u ravnotežu grehe i omaške tog starog sveta.

Baljmont je naš uspeh.

Ja znam: dolaze ratovi i vojna obaveza — i narušavaju se i zaključuju ugovori svetske važnosti.

Ali zahvalnost Baljmontu je naša prva obaveza, a pomoć Baljmontu — ugovor s našom savešću.

To je hitnije i večitije od kongresa i ratova.

Baljmontu treba priroda, čovečansko ponašanje, svoja soba — i ništa više.

On je bolestan, ali on je ostao Baljmont.

On svako jutro seda za pisaći sto.

U svojoj bolesti on je pesnik.

Kad bi se sad o njemu pisalo, ispala bi jedna od najlepših njegovih knjiga.

Ono što je on, već kao bolestan, govorio prošlog Uskrsa o uskršnjem jutrenju, koje mi evo već sedam godina redovno otstojimo rame uz rame, nemajući mesta u maloj trubeckoj domaćoj crkvi, u velikom vrtu pod mladim lišćem, pod papirnim fenjerima i zvezdama... — ono što mi je Baljmont, već bolestan, govorio o Uskrsu, ja neću nikada zaboraviti.

Završavajući ispričaću vam ovaj slučaj:

Prošlog proleća 1935 g. Početak Baljmontove bolesti. Klamar. Hoću da doznam kako je njegovo zdravlje, a ne usudjujem se sama da odem, zato što imam samo četvrt sata vremena, a kad se udje — ne može se izići: Baljmont te prosto ne pušta. Zato molim jednu svoju poznanicu, čak daleku poznanicu koja je svratila kod mene, a Baljmonta nikada nije videla, da samo udje i zapita njegovu ženu, kako je sa zdravljem. A ja čekam s mužem te gospodje (ona je, uzgred budi rečeno, budući lekar) i njegovim vučjakom na poljani, jedan minut od Baljmontove kuće.

Stojimo i čekamo. Prolazi deset minuta. Prolazi petnaest. Prolazi — dvadeset. Gospodje nema. Prodje pola sata — nje nikako nema.

— De, da ja odem... Marina Ivanovna, pričuvajte molim vas vučjaka. Sad ću ja! A kako je njegovo ime i očevo?

— Konstantin Dmitrijevič.

Stojim sama sa tudjim vučjakom. Stojimo ja i tudj vučjak i čekamo. Prodje deset minuta, petnaest, dvadeset minuta (ja sam već odavno svuda zakasnila) — prodje četrdeset minuta... Kao u bajci: ode jedan, za njim drugi, za drugim treća — prvi nestade — posle prvog nestade i drugi — a posle drugog treći... Ja već počinjem da pomišljam, da li da pošljem u izvidnicu vučjaka, tim pre što mi samo po rečima **stojimo:** vučjak ni najmanje ne stoji, skače, otima se — i odjednom odlete zajedno sa rukom i kajišem: gospodarici!

Ja za njim u trku: — U čemu je stvar, gospodo? Za Boga! Šta se desilo?

— Pa ništa, Marina Ivanovna, sve je u redu — on je zdrav i odlično raspoložen.

Ja: — Ali zašto tako dugo niste izišli? Sad sam svuda zadocnila, prošlo je četrdeset minuta!

Obcje u jedan glas: — Četrdeset minuta? Ne može biti! Izvinite, tako vam Boga, apsolutno nismo primetili! Sa njim je tako zanimljivo razgovarati, u svom životu nisam naišao na takvog čoveka. Odmah me je zapitao: — „Vi ste oficir Dobrovoljne armije?" Ja: — „Bio sam nekada". — „Ja poštujem svakoga ratnika". I poče da govori o ratu neobično zanimljivo: poštujem ratnika, ali mrzim rat. Posle me je pitao — gde sam bio posle Armije. Kažem mu — u Bugarskoj. Kad poče o Bugarima iz-van-red-no. Sve u dlaku. I napriča mi o čemu ni pojma nisam imao: da je celokupna naša pismenost otuda, pa čak i hrišćanstvo, i uopšte izvanredan narod! I nema naroda koji nije izvanredan. Svaki je narod izvanredan. A zašto — objasni mi i to. Pa o prostom narodu... I da je i on izvanredan. A kad nije izvanredan onda nije narod, nego gomila.

I knjigu mi je poklonio — o Bugarskoj — ja sam kod njega ispao kao neki Bugarin. A kakav je red kod njega, na policama, Marina Ivanovna! Odmah je prišao i izvadio — kao da je kljunom kljunuo. Tu nisam izdržao: — A ja sam, Konstantine Dmitrijeviču, istinu govoreći, mislio da je kod pisaca — haos.

To su, veli mi, moj plemeniti prijatelju, samo zli glasovi, koje šire nekulturni i nesavesni ljudi. Da bi bilo jasno u glavi — mora biti jasno i na stolu. A kad je u glavi jasno onda je i na stolu jasno. I poče o prvim danima stvaranja: svetlost od tame i zemlja od vode... Prvi red. Pa pomenu i nekog grčkog filozofa: brojevi i zvezde... Nisam vičan filozofiji, ali sam odmah shvatio.

Ja sam mislio: pesnik ume samo o pesmama da govori — kako? Sve zna, kao da u njemu sto profesora sedi — ma kakvi profesori! — prosto odmah bez ikakve dosade, svaku reč očima vidiš... (Obraćajući se ženi): — Naravno, to je već vaša medicinska stvar — ja se ne razumem u bolestima — (zdrav sam, Marina Ivanovna, kao medved — nikad me ni zubi nisu boleli!) — i tako po zdravoj pameti — nema kod njega nikakve duševne bolesti, daj Bože i nama u starosti tako jasan mozak.

Ona: — A kako mu je glava lepa! U hodniku mračno, on stao na prag sobe, iza ledja mu svetlost, lice se ne vidi, samo sjaj oko glave. Prvo nisam htela da udjem, kao što ste mi kazali, pozvala sam tiho Jelenu Konstantinovnu, stojimo na stepenicama, šapućemo. I odjednom — glas:

— Ja čujem nepoznati glas. Čujem ženski šapat. Ko je došao?

Morala sam da udjem. Objasnim mu: Marina Ivanovna molila me je da svratim i doznam kako se osećate, da vam ne treba što — ona ne može da dodje...

A on tako milo: — Udjite, udjite, ja se uvek radujem gostima, a naročito od Marine...

I otvori mi vrata širom, propuštajući me sa nekim naročitim poštovanjem...

A kako je mlad! Oči su mu sasvim mlade, jasne. I tako smele! Mislila sam da je plav, tek sam posle videla da je sed. I sav je nekako naročit: prostodušan a ujedno i svečan. Odmah mi je srce zalupalo i sad mi još lupa. A kakav mu je red na stolu! Knjige, sveske, sve pod konac, olovke zaoštrene, mastionica se blista, nigde nijedne hartijice. Počeo je da priča o vama: — Ja nikad nisam imao sestre. Ona je moja sestra. Setio se kako ste zajedno živeli u sovjetskoj Moskvi, kako ste izgubili ključ od kuće i niste smeli da ga ne uznemiravate — pa ste i prenoćili na stepenicama...

Recitovao nam je pesme — izvanredno. O baba-Jagi, o kukavici i o Rusiji... Prvo napamet, a posle iz knjige. Zamolila sam ga da pogledam — dao mi je. Kao biser! Kao da su štampane.

Poklonio mi je i knjigu sa posvetom. Evo.

Stojimo na poljani: buduća žena-lekar, bivši oficir, pepeljavi vučjak i ja — čitamo pesme. A kad smo se osvestili — prošlo je još četrdeset minuta.

Gospodo. Godine će proći. Baljmont je književnost, a književnost je istorija.

I neka ne ostane na ruskoj emigraciji neizgladiva mrlja: da je ravnodušno dopustila da pati njen bolesni veliki pesnik.

И. Лапшин
(Превела Б. Ковачевић)

ШПАНИЈА У РУСКОМ СХВАТАЊУ

I

Шпанија и Русија су две крајње тачке Европе, одвојене од ње Пиринејима и Карпатима. Без обзира на многе дубоке разлике у душевном склопу *Шпањолаца* од основних црта »руске душе« — њих спајају тешка историска искушења — ропство Арапима и Татарима, политичка и економска заосталост, изазвана неповољним географским и историским условима, а што је најглавније, хармоничне црте душевног склопа; јако изражена тежња ка индивидуализму, *екстремност* у супротним тежњама: *либертинизам* и *аскетизам*, атеизам или апсолутни скептицизам и фанатична слепа вера у религију мистика и хладни рационализам, деспотизам и анархизам, крајњи национализам и универзализам, сањалачки идеализам и трезвени реализам — све су то црте које се често запажају у »широкој природи« и Руса и Шпањолца. Та »супротна осећања« у једном човеку, често су и код Руса и код Шпањолца основа њихових мана и врлина. Кад супротност осећања широке природе налази хармоничну слогу у стваралачки продуктивној личности, синтеза *ширине* са *дубином* даје велике резултате. У случајевима духовне дисхармоније екстремност води ка духовној пропасти и расулу. Ето ту основну доминанту у природи Шпањолца нарочито су живо осећали наши песници, музичари и сликари, заносећи се шпанским стваралаштвом и уопште шпанском културом. То се нарочито јасно види у схватању Шпаније код Пушкина, А. Толстоја, Достојевског и Тургењева, у нешто мањој мери се то испољава код Љермонтова и Гоголја.

Неколико најбољих Пушкинових дела посвећена су Шпанији и везана су за шпански утицај. Пушкин је знао шпански језик и читао је Калдерона и Сервантеса у оригиналу. Недавно су међу Пушкиновим хартијама пронађена два одломка превода из »*Циганчице*« од Сервантеса (»Поучне новеле«). Пушкин је препоручивао Гоголју да проучи »Дон Кихота« и »Новеле« истовремено кад му је дао идеју да напише »Мртве душе«. Пушкин нам у скици за једну приповетку претставља свог јунака како разговара са шпанским послаником на ру-

ском великосветском балу, његов јунак сваћа Шпањолчеву пажњу на *безличност* претставника руског вишег друштва, на то да они личе на безживотне мумије... Два шпанска типа нарочито су се урезали у Пушкиновој машти — лик скептика-либертинца Дон-Жуана, који је целог живота *импровизатор* љубавне песме, и лик једног витеза који се одрекао свих радости живота у име служења Христу и Богомајци. Између ова два поларно-супротна лика као веза служи чињеница да је Дон-Жуан поред свег свог атеизма и скептицизма *сујеверан*, и на махове готов да се с молитвом приклони пред дона Аном са чистим осећањем — »и чини ми се да је анђео ту гробницу тајно посетио«. С друге стране, узрок витезовог безумља била је земаљска љубав према Мадони, изазвана ђаволом, коју му је Пречиста опростила због његовог религиозног јунаштва. Између мањих Пушкинових радова посвећених шпанском животу, постоји почетак поеме »Алфонс«. Храбри Алфонс језди ноћу на коњу кроз опасан предео, где крстаре разбојници, и одједном пред њим искрсава слика која живо напомиње цртеже Франциска Гоје: »Улази он у долину и какву слику види? Унаоколо пустош, дивљина и врлет, а по страни штрчи глагол[1]), и на њему два тела висе. Крештећи одлете црно јато гавранова, чим он приђе. То су били лешеви двојице (гитана) Цигана, два славна брата атамана, одавно обешени ту, као пример осталим лоповима. Небо их је кишом прскало, а сунце јаром сушило. Пустињски ветар их њихао, а црни гавран кљувао« ...

Исто тако два поларно супротна лика урезала се дубоко А. Толстоју — лик истога Дон-Жуана и лик Рамона Лулија. Дивни витез Рамон у младости је понудио руку и срце једној лепотици, која је одговарала на његову љубав, али једном, раскопчавши струк, она му показа једну дојку изедену раком. Тај призор је тако утицао на Рамона та се он одрекао љубави и радости живота, и потпуно се предао филозофији и религији. Његову судбину хтео нам је А. Толстој да изнесе у поеми »Дракон«, нажалост несвршеној. У драми »Дон-Жуан« А. Толстој нам износи судбину чувеног либертинца другачије неголи Пушкин. Дон-Жуан после својих разблудности и преступа каје се (врло неубедљиво) и улази у манастир.

Тургењев је спојио у својој души скептицизам у духу Фајербаха с потребом потпуног самоодрицања, Résignation, која је поражавала њега као скептика, при упоређењу Дон-Кихотове природе и скептичке природе Хамлета. он је посветио антитези Хамлета и Дон-Кихота изванредан чланак. И код њега наилазимо на слику очаравајуће *земаљске лепоте*, која је у лицу надахнуте и дивне певачице у тренутку надахнућа

[1]) Вешала у облику слова Г.

и нема потребе за бесмртност с оне стране гроба (Шпањолка Виардо — песма у прози »*Стој*«).

У стваралаштву Достојевског супротстављене су две поражавајуће фигуре — »Идиот« и »Велики инквизитор«. Идиот је као нека врста Дон-Кихота Up to date, док је Велики инквизитор — оваплоћење оне религиозне скепсе која је целога живота мучила Достојевског и од које се узалуд трудио да се потпуно ослободи.

У поезији Љермонтова у његовом младићском делу »*Ноћи*« наилазимо на мотив који се често налази код шпанских песника и сликара, — приказивање људског, потпуно иструлелог леша. Љермонтов у сну с ужасом посматра свој иструлели леш. Постоји старинска шпанска легенда о три витеза, који су, путујући, наишли на три мртвачка сандука са иструлелим телима. Тим песничким и живописним мотивом користили су се да подвуку целокупно ништавило свега земаљског, ништавило људске лепоте. Знамо да је учитељ св. Терезе постао калуђер, пошто је најпре пронео кроз целу Шпанију у отвореном сандуку на мазгама остатке лепотице-краљице (у коју је био тајно заљубљен). Да ли је Љермонтов познавао шпанску легенду, коју ми је био љубазан испричати Н. А. Јељењев, — није ми познато, а ако није онда у датом случају имамо интересантан пример произвољне конвергенције сижеа (similitudes spontanées).

Суманути фанатизам и свирепост шпанске инквизиције урезали су се у песничку машту и Пушкина, и Љермонтова. Код Пушкина постоји почетак поеме, у којој се описује страшно ишчекивање упада чланова инквизиције у дом смирене јеврејске породице. (»У јеврејској колиби кандило . . .«)

Љермонтов је у младости написао драму »Шпањолци«, у којој се свирепости инквизитора Сорини, Христовог слуге и прљавог сладострасника, супротставља кротка, нежно одана и хришћански самопожртвована девојка Јеврејка Ноеми, где се као јунак појављује Фернандо, бранилац угњетених и осветник за оскрнављену част, син непознатих родитеља, који је у ствари Јевреј — Ноемин брат, која му је једном спасла живот, — он умире на ломачи, као побуњеник против Сорини ја.

У предговору превода »Поучних новела« од Сервантеса, које су, изгледа, биле познате Гоголу преко Пушкина, А. Кељењев примећује да је приказивање безумља у књижевности карактеристично за Шпањолце (»Лиценциат Видриера« од Сервантеса, »Свети лудак« од Ечегараја) и да је Гоголь могао смислити »Забелешке лудака« под извесним утицајем Сервантеса. Али ја морам да приметим да основна идеја Лиценциата Видриери од Сервантеса пре напомиње Герценове »Забелешке доктора Крупова«: лиценциат, који је полудео, испада много

паметнији од свих »нормалних« Шпањолаца, који га окружују.

Екстремност Шпањолаца у националном питању напомиње црте руског словенофилства и евразијства. Н. Ј. Данилевски написао је књигу »Русија и Европа«, у којој се словенство с Русијом супротставља Европи, као нарочити културни историски тип. Исто то налазимо и код Достојевског. Њему је сродан и његов велики поштовалац шпански песник и филозоф Унамуно, који је написао књигу Les vérités arbitraires — Espagne contre Europe, у којој супротставља шпанску културу европској. Слично евразијцима он би се могао назвати *евроафриканац*, јер географски супротставља Шпанију Европи, као део Африке.

За изучавање шпанске књижевности много је учинио песник Бањмонт, који је превео на руски језик Калдерона, затим А. Островски, који је превео 12 Сервантесових комедија и руски научник познавалац Шпаније Д. К. Петров, који је превео »Звезду Севиље« од Лопе де Веге и написао о Лопе де Веги две солидне научне монографије. У »Писмима о Шпанији« В. Боткина, шпанским прегледима Љесевича и нарочито у врло занимљивој књизи В. И. Немировича-Данченка »У земљи Пресвете Деве« наилазимо на драгоцена опажања из шпанског живота. Пре неколико година совјетски књижевник Илија Еренбург објавио је своје белешке о путу по Шпанији. У тим белешкама он излаже нешто што нас приморава да се замислимо, да је душа Шпањолца, која често тежи анархизму, туђа духу комунизма, као и душа руског човека. Он сам, и ако ватрено саосећа са успесима комунизма у Шпанији, ипак износи што му је рекао један Шпањолац: »Ми смо понекад склони да ветрењаче сматрамо за живе људе, али ни најмање нисмо склони да се код нас са живим људима поступа као са ветрењачама«.

II

Глинка је проживео у Шпанији две године — од маја 1845 до лета 1847 године. Он је по својој природи много волео да путује, али шта га је вукло баш у Шпанију? Прво, богатство боја и специјалне одлике живота и уметничких споменика, а друго — жене, јер је Глинка стално осећао потребу за новим женским друштвом, женска лепота била је *стални стимул* за његову стваралачку делатност, и треће — и то најглавније, да проучи шпанску народну музику и игру и да претвори те шпанске музичке утиске у уметничке творевине, које би имале *типично-индивидуално* обележје. Поглавља његових *»Забележака«*, као и писма која се односе на његов пут у Шпанију садрже у себи описе многих запажених одлика дивне шпанске природе, уметничких споменика и народне музике, он нам говори о својим трима драганама играчицама и пе-

вачицама из народа. Он је покушо да се удвара једној девојци из боље куће — perlar la pava — т. ј. да разговара кроз решетку, по шпанском обичају... али без успеха. Зато се ускоро »утешио с неутешном удовицом«. Да би могао продрети у дух шпанске народне музике, Глинка тежи да непосредно уђе у народ. Он се упознаје са кријумчарима, мазгарима, крчмарима, првим гитаристом у Гренади, са гитанама, које лепо играју. Њему годи нарав шпанског простог народа, с којим стално проводи време, — он је успео да научи шпански језик, он чита у оригиналу Сервантесовог Дон-Кихота, као и Пушкин. Глинка скупља и записује по градовима и селима, на вашарима и у крчмама народне песме, од њега је остао зборник таквих песама (издат као прилог Финдензејнове брошуре »Глинка у Шпанији«). Глинка тежи да схвати праву природу шпанске песме и игре, које пре њега уопште нису биле познате у Европи. Публика је примала као тобожњу народну шпанску музику и игру фалсификате француских и талијанских композитора и балетмајстора. Тако ни Глинка није одмах схватио шта је то »Арагонска хота«, коју је доцније начинио ремек делом. Он пише мајци из Памплуне 22 маја (3 јуна) 1845 год.: »После драме играли су шпанску игру »Јота« (Хота). Нажалост, страст према италијанској музици, као и код нас, толико је обухватила музичаре, да је *народна музика* потпуно *осакаћена*.« У игри сам исто тако приметио велико подражавање француским балетмајсторима. Без обзира на све то »игра је жива и занимљива«. Друга шпанска игра »Joleo de Xeres« компонована од чешког композитора Скочдопоља, допала се Глинки и он је задржао у успомени. »Ми смо пријатно провели зиму 1846—47 год. примећује Глинка у својим »забелешкама«, посећивали смо игранке код Феликса и Мигела, где су за време игре »најбољи шпански народни певачи извијали мелодије у *источном духу*, док су играчице вешто играле — а изгледало је да се чују *три различита ритма:* певање је ишло за свој рачун, *гитара* засебно, док је играчица ударала длановима и трупкала ногама, изгледа, сасвим независно од музике«. Слична полиритмија коју је још Моцарт сјајно примењивао (»Дон-Жуан«) налази се с нарочитим *ритмичким прекидима* у источним играма Бородина и Римског-Корсакова (»Игор« и »Млада«).

По повратку у Мадрид Глинка завршава »Хоту« и проводи време с једним мазгаром са дилижанса, искоришћује неке његове напеве »Сегедиље«, за своју другу шпанску увертиру — »Ноћи у Мадриду«. Глинка је називао своје увертире »phantaisies pitoresques« што је одговарало Листовом термину »Symphonische Dichtungen«. Да би схватио тајну шпанске играчке ритмике и да би остварио дух шпанске игре, а не да је споља подражава, Глинка је и сам почео да учи шпанске игре (у четрдесетим годинама), али му ипак не по-

лази за руком да савлада кастањете. За две године бављења у Шпанији Глинка се *уживео* у дух шпанског народа, и тако је заволео ту земљу да је називао својом *другом домовином*. Као музичар он одговара само на светле стране шпанскога живота, док његову мрачну страну уопште не додирује.

Напротив, *Балакиреву* пада у очи баш та мрачна страна шпанског живота. У увертири на тему шпанскога марша, који му је поклонио Глинка, он убацује слику борбе Шпањолаца с Маврима. Маварском начелу овде је супротстављена груба војничка сила. С времена на време одјекују молбе несрећних жртава, »у аутодафеу величанственом спаљују зле јеретике«, понекад се разлежу и звуци оргуља. У оркестрацију тога дела Балакирев је унео нове ефекте, које су доцније искористили у источној музици Бородин и Корсаков.

Дон-Кихота од Манче приказао је у музици Р. Штраус у симфонискоj поеми »Дон-Кихот« и Масне у истоименој опери. У Русији је врло успело приказао тужнога витеза А. Рубинштајн; његова симфониска поема »Дон-Кихот« — скоро је његово најбоље оркестарско дело.

Опера *»Камени гост«* од Даргомижског, коју су недавно концертно изводили чешки уметници у Прагу, написана је *буквално по* тексту Пушкиновом, и композитор се у њој строго држи песника. Шпански народни елеменат појављује се у њој у двема песмама Лауре и у неким ритмичким и мелодиским обртима. Али, иако се у овом делу мало огледа народна мелодиска стихија Шпаније, у њој ипак има нешто сродно души шпанског сликара Гоје — то је фантастична гротеска, — појава оживеле статуе командора и крајњи ужас проузрокован тим призором код Дон-Жуана и Лепорела, као и смрт Дон-Жуана. *Психолошка уверљивост* те грозне фантастике, ужас, који је песник немоћан да изрази, постиже се музичким средствима, слично ономе како је то постигнуто у неким цртежима Гоје, плодовима безумне и ватрене уобразиље. Пушкинов »Камени гост« је драма из шпанске *интелегентске* средине — и зато није чудновато што у њој скоро нема народне шпанске музике. Међутим, приликом последњег приказивања »Каменог госта« у Русији режисер Мејерхолд је потпуно упропастио ту оперу, на највеће негодовање Шаљапина, — он је тај комад *депезирао;* она се изводи са *просцениумом* — сцена на сцени, као да је то домаћа приредба у руској спахиској кући тридесетих година, где се руски аматери драмске игре измотавају, трудећи се да прикажу *хишпанце*. Међутим психологија шпанске душе откривена је овде са великом дубином, и ту оперу врло цене савремени западни музичари, као Француз Калвокореси и Талијан Казела.

Сјајан следбеник Глинке јесте *Римски-Корсаков* у своме *»Шпанском капричију«*. Веза са Глинком овде се осећа нарочито у последњем делу »Fandango Asturiano«, где има нечега

што по своме начину потсећа на Глинкину »Арагонску хоту«. У облику »Шпанскога капричија« има једна важна особина која нам врло рељефно даје основну црту шпанскога духа, упоредо са разнобојношћу и многостраношћу фантазије, — то је шпански *индивидуализам*. Можда баш зато да би подвукао ту особеност шпанске народне душе, Римски-Корсаков је свакоме инструменту (чак тасовима и добошу) дао нарочито солистичко иступање — и посветио је Капричио музичарима оркестра, који су га први изводили.

Овде немамо потребе да набрајамо ситнија руска дела у шпанскоме духу као што су »Серенаде Дон-Жуана« Чајковског или шпанска музика у »Рајмонди«, балету од Глазунова итд. да изведемо општи закључак: руске музичаре очарало је у природи Шпањолца исто што и руске песнике, — *ширина природе, необузданост фантазије*, али altra meta — трагичну страну шпанског живота схватили су у главном руски песници, док су музичари гледали поглавито на светлу и радосну Иберију. Тако например, »Легенда о Великом инквизитору« Достојевског, нажалост, ни до данас није нашла на одјек у срцима руских музичара, премда претставља богату тему за симфониску поему.

III

У доба владе академизма у руском сликарству баш чувени Карл Брјулов има две слике, на којима је приказан живот становника Пиринејског Полуострва. Друга велика слика је историске садржине: »Смрт Инесе де Кастро« насликана је, као и чувена слика »Последњи дан Помпеје« у мелодрамском, условно-театралном маниру, и приказује последње тренутке жене португалског инфанта. Док је зликовац, који хоће да је закоље, држи за руку, дотле прекрасна Инес немоћно клечи. Она умире као жртва дворских интриганата. Њена жалосна судбина коју је опевао португалски песник Ferreira (XVI в.) и француски драматург Lamotte (1720) урезала се јако у машту Брјулова.

Утицај шпанских сликара на руску школу почиње да се осећа тек у другој половини XIX века, у доба одушевљења за *сликарски реализам*. Руски сликари имали су могућност да изуче ту одмах под руком високе примере реалистичког сликарства холандске и шпанске школе. У царском Ермитажу у Петрограду холандска школа била је сјајно заступљена — самог Рембранта имали су око 70 слика. Богато је била заступљена и шпанска школа. Њена дела — око 80 слика — запремила су велику салу. Међу њима било је и Мурилових дела (око 10) и његове школе, Алонзо Кано, Моралес, Зурборана, Теото Копулија (Ел-Греко), од тога неколико ствари Веласкезових бисер су целокупне збирке, портре папе Иноћен-

тија X (друга постоји у Неапољу).[1]) Међу професорима у Акедимији био је и изванредни сликар професор Г. П. Чистјаков, он је наговорио Рјепина, а Рјепин — Валентина Сјерова да копирају извесна дела холандских и шпанских мајстора, чега се В. Сјеров сећа као посла који му је донео велику корист.

Од шпанских сликара XIX века Фортуни је, њега је заједно са Веласкезом пропагирао Чистјаков, уживао нарочиту љубав руских сликара — Рјепина и, мада то чудно изгледа, Врубеља. Врубељ је ценио у уметности Фортунија вештину да ухвати фине нијансе у лепоти природе. Јаремич, аутор солидне монографије о Врубељу, чуди се како је могао Фортуни са његовом индивидуализирајућом тенденцијом реалисте да се допада идеалисти Врубељу, код кога су се показивале тенденције туђе Фортунију, за опште рељефне контуре и за примењивање великих размера насупрот акварелским минијатурама Фортунија. Он мисли да се у акварелима младога Врубеља више огледа утицај Жерома, али признаје без дискусије, *да утанчани реализам* шпанскога сликара није прошао без последица код Руса.

Главни идеолог тако званих »передвижника«, Крамски (идуће године пада његова стогодишњица рођења и педесетогодишњица од његове смрти: 1837—1887), предочава Веласкеза и Рембранта руским сликарима као гениje уметности, који су постигли велико савршенство у синтези истине и дубине *духовне садржине* у њиховим портретима са завршеном формом. Он пише: Ево шта ме мучи и не да ми мира: да уметност ради свога триумфа мора бити (поред идејних постулата) самостална и безусловно добра и даровита, чим то буде могуће за своје доба. Само подударање идеја и форме преживљава своје доба... Да кажемо истину, тек *тепамо*... А стари мајстори су говорили: Веласкез и Рембрант...«

Професор Чистјаков упућивао је Рјепина и Сјерова на детаљно изучавање природе и на спајање тог изучавања са вештим искоришћавањем колористичких начина старих мајстора, као што су Веласкез и други Шпанци. Веласкез као портретиста очаравао је Русе ширином замаха у троструком смислу: 1) *психолошки*, портре Веласкеза није *типичан*, већ *типично-индивидуалан*, у њему је сабрано живо јединство *супротних осећања* сложене конкретне индивидуалности, уз то необично лаконски, без сувишних подробности. 2) *У социолошком* смислу шпански портретисти су овековечили у уметничким облицима све слојеве шпанскога друштва. То ви-

[1]) Тај бисер шпанске школе, који је по речима проф. П. Н. Савицког био један од основних ремек дела Ермитажа, совјетска влада је продала у иностранству г-ну Мелоне (в. брошуру »Упропаститељи своје домовине«, стр. 32).

димо и код Руса, њихових следбеника, нарочито код Рјепина. 3) *У естетском смислу* Шпањолци су проширили естетски *диапазон* уметности, и у погледу узвишене лепоте, и у погледу чудовишне ружноће, што се испољило и на руским портретистима, — сетимо се Веласкезове Венере, Гојине Махе, Мурилове Богомајке, Мадоне и Христа од Теото-Копулија с једне стране, и кепеца, грбаваца, просјака са отпалим носевима, лудака »Наказа« — с друге.

Интересантно је да је и највећи руски *историски* сликар, Суриков (творац »Бојарињe Морозове«), у области уметности највише ценио Веласкеза. Н. Л. Окуњев, проф. историје уметности, љубазно ми је обратио пажњу на изванредно писмо Сурикова П. П. Чистјакову из Италије, — у коме он износи своје снажне уметничке утиске. О Неапољу он каже: »У Неапољу у Museo Nazionale видео сам Рибејровог »Бахуса«. Трбух му је тако заобљен као твој добош. А ширина потеза, као да је метлом вукао. Па ипак, као и код Микел Анцела, нема никакве замерке, светлост облива тело, а све је тако смело, ни рука да задрхти. Али још нешто узвишеније и симпатичније, то је Веласкезов портрет »Иноћентија X« у палати Дорија. Ту постоје сва савршенства, стваралаштво облика, колорит, тако, да се сваки облик може засебно расматрати и уживати. То је изнад сваког сликарства, које је икад постојало код старих мајстора. Ту нема шта ни да се опрашта, ни да се извињава. За мене су све галерије Рима — портрет Веласкезов. Од њега не можеш да се одвојиш. Ја сам се са њиме пред одлазак опраштао као са живим човеком: опростиш се, па се опет вратиш, помислиш, можда га последњи пут у животу видиш. Смешно је, али сам ја то, Бога ми, искусио«. (Види, »Иван Евдокимов Суриков«, 1933, стр. 84—85).

Франциск Гоја није имао великог утицаја на руске сликаре, али ипак једна од најбољих монографија, посвећена томе сликару, припада перу Александра Бенуа.

Ужасе инквизиције износи вајар Антокољски у једном од својих ранијих радова; дрвена скулптура малога обима приказује собу, осветљену одозго, у њој се налазе Јевреји, које затичу чланови инквизиције.

Код наших најновијих сликара К. Коровина (р. 1861 г.), Гончарове (р. 1883), В. Јаковљева (р. 1894) и Голубкине (1864—1927) интересовање за Шпанију још се више појачло. Сви су они били у Шпанији и радили тамо. Тако, например, код Коровина постоје дивни колоритни портрети Шпањолака. Гончарова у серији портрета »Шпањолке« покушава да споји технику старих шпанских мајстора са начинима старих руских иконописних фресака, а Голубкина по примеру тих истих мајстора не тежи само за површном »поражавајућом сличношћу« обожавалаца натурализма, већ ка продубљеном постизавању доминанте човечије личности у својим дивним бистама портретима.

Evgenije Zamjatin

O KNJIŽEVNOSTI, REVOLUCIJI I ENTROPIJI*)

— Reci mi *poslednji* broj, krajnji, najveći.
— Ali to je besmislica! Broj brojeva je beskrajan, koji je onda poslednji?
— A kakvu onda ti hoćeš poslednju revoluciju? Nema poslednje, revolucije su — beskrajne«.
(Eg. Zamjatin, roman »Mi«)

Da neko iznenada upita: Šta je to *revolucija?*

Odgovoriće nam na način „Luja XIV-og": revolucija — to smo mi; odgovoriće nam kalendarski: mesec i dan; odgovoriće: po azbuci. A ako se od azbuke predje na slogove, onda evo:

Dve mrtve, tamne zvezde sudaraju se uz nečujan, zaglušni grohot i pâle novu zvezdu: to je revolucija. Molekul se otrgne sa svoje staze, prodire u susednu atomsku vasionu i radja novi hemiski elemenat: to je revolucija. Lobačevski jednom knjigom cepa zidine hiljadugodišnjega Evklidovog sveta, da otvori put u beskrajne neevklidove predele: to je revolucija.

Revolucija je — svuda, u svemu; ona je beskrajna, poslednje revolucije nema, nema poslednjega broja. Socijalna revolucija je samo jedan od bezbrojnih brojeva: zakon revolucije nije socijalan, on je neizmerno viši — to je zakon kosmički, univerzalni, zakon isti onakav kao što je zakon o održavanju energije, o dotrajavanju energije (entropiji). Jednom će biti utvrdjena tačna formula zakona revolucije. I u toj formuli će biti brojne veličine: nacije, klase, zvezde i — knjige.

Purpuran je, ognjen i smrtonosan zakon revolucije; ali ta smrt nosi začetak novog života, zvezde. I hladan je, plavičast kao led, kao ledeni, beskrajni medjuplanetski prostori — zakon entropije. Purpurni plamen tu postaje ružičast, ujednačen, topao, ne smrtonosan, već udoban; sunce stari i pretvara se u planetu, koja je pogodna za drumove, trgovine, krevete, prostitutke i tamnice: to je — zakon. A da se planeta nanovo zapali mla-

*) (Iz zbirke „Pisci o umetnosti i sebi", izd. „Krug" — Moskva").

došću, treba je zapaliti vatrom, treba je gurnuti sa ravnoga druma evolucije: to će biti revolucija.

Neka se taj plamen i ohladi sutra, prekosutra (u „Knjizi Postanja" — dani su godine, vekovi). Ali neko mora videti to još danas i još danas jeretički govoriti o sutrašnjem danu. Jeretici su — jedini (gorak) lek od entropije čovekove misli.

Kad se plamena, uzavrela sfera (u nauci, religiji, u socijalnom životu, u umetnosti) ohladi, onda vatrenu **magmu**[1]) prekriva **dogma** — tvrda, stvrdnuta, nepokretna kora. Dogmatizacija u nauci, u religiji, u socijalnom životu, u umetnosti — to je entropija misli; dogmatizovano — već ne sažiže, ono — samo greje, ono je — toplo, ono je — hladovito. Mesto propovedi na gori, pod sunčanom pripekom, nad ispruženim rukama i vapajima — sanjiva molitva u velelepnoj opatiji; mesto Galilejevog tragičnog: „I ipak se okreće", spokojna izračunavanja u toplom kabinetu opservatorije. Na Galilejima epigoni lagano, kao polipi, zidaju svoje: to je već put evolucije. Dok neka nova jeres ne razbije koru dogme i sve najsolidnije, najkamenije gradjevine koje su na njoj podignute.

Eksplozije su nezgodne stvari. Zato jeretike, koji izazivaju eksplozije, pravično uništavaju ognjem, sekirom, rečju. Za svako danas, za svaku evoluciju, za teški, lagani, korisni, najkorisniji, graditeljski, koralni rad — jeretici su štetni: oni neproračunato, glupo uskaču iz danas u sutra, oni su — romantici. Babefu su 1797 godine pravično odrubili glavu: on je preskočio čitavih stopedeset godina. Pravično seku glavu i jeretičkoj književnosti, koja drsko ustaje protiv dogme: ta književnost je — štetna.

Ali — štetna književnost je korisnija od korisne: jer je ona antientropična, ona je sredstvo za borbu protiv zakrečavanja, skleroze, kore, mahovine, mira. Ona je utopistična, apsurdna — kao Babef 1797 godine: ona je u pravu kroz stopedeset godina.

Mi znamo Darvina, znamo i ono što je došlo posle Darvina — mutacije, vajsmanizam, neolamarkizam. Ali to su sve — balkončići, mezanini: zdanje je Darvin. A u tom zdanju nisu samo punoglavci i pečurke — tamo su i ljudi. Zubi očnjaci oštre se samo onda kad se njima ima šta da grize; domaće kokoši imaju krila samo zato da njima lupaju. Za ideje i kokoške postoji isti zakon: ideje, koje se hrane kotletićima, izgube zube isto onako kao i civilizovani, kotletski ljudi. Jeretici su potrebni — radi zdravlja; jeretike treba izmišljati, ako ih nema.

---

[1]) Hipotetična masa neposredno ispod zemljine kore.

Živa književnost ne živi ni po jučerašnjem ni po današnjem časovniku, već po sutrašnjem. Ona je mornar kog su poslali gore, na katarku, otkuda može da vidi ladje koje tonu, da vidi ledene bregove i opasne struje i vrtloge, koji se s palube ne mogu sagledati. Njega mogu skinuti s katarke i staviti kod kotlova, na samo dno ladje, ali to neće ništa izmeniti: ostaće katarka — i drugi će s katarke moći da vidi isto što i onaj prvi.

Mornar na katarci potreban je za vreme bure. Sada je bura, s raznih strana se čuje S. O. S. Juče je pisac mogao još da se šeta po palubi i da škljoca kodakom (realnost); ali kome bi palo na pamet da razgleda na filmovima pejzaže i žanrove, kad se svet nagao za 45°, kad zjapi zeleno ždrelo i bokovi ladje škripe i pucaju? Sada se može gledati i misliti samo onako kako se gleda i misli pred smrću: eto umrećemo — i šta? odživeli smo — ali kako? ako ima da živimo — ispočetka, neki nov život — onda čime, zašto? Sada su u književnosti potrebni džinovski filosofski vidici, visoki kao katarke, kao aeroplani, potrebni su krajnji, najstrašniji i najneustrašiviji „zašto" i „dalje".

Tako pitaju deca. A znamo da su deca najsmeliji filosofi: oni stupaju u život goli, nepokriveni nijednim listićem dogmi, apsolutuma, verâ. Zato je svako njihovo pitanje tako apsurdno — naivno i tako stravično komplikovano. Ovi novi, što sada ulaze u život — goli su i neustrašivi kao deca, i kod njih, kao i kod Šopenhauera, Dostojevskoga, Ničea postoji — „zašto??" i „šta dalje?" Genijalni filosofi — deca i narod — podjednako su mudri: zato što zadaju jednako glupa pitanja. Glupa — za civilizovanoga čoveka, koji ima lepo nameštен stan sa divnim klozetom, i lepo udešenu dogmu.

Organska hemija je već zbrisala crtu izmedju žive i mrtve materije. Pogrešno je deliti ljude na mrtve i na žive: postoje ljudi živi-mrtvi i živi-živi. Živi-mrtvi takodje pišu, idu, govore, rade. Ali oni ne greše; bez pogreške — rade i mašine, ali one izradjuju samo mrtve stvari. Živi-živi — su u greškama, u traženjima, u pitanjima, u mukama.

Tako isto i ovo što mi pišemo: ono može da ide i da govori, ali ono može biti takodje ili živo-mrtvo ili živo-živo. Istinski živo traži odgovore na apsurdna, „detinjska" pitanja, ne zastajući ni pred čime. Pa neka su odgovori netačni, neka je filozofija pogrešna — pogreške vrede više nego istine: istina je — mašinska, pogreška živa; istina umiruje, pogreška uznemirava. Pa neka su odgovori čak sasvim nemogući — tim bolje: mozgovi će se zanimati tim odgovorima na stavljena pitanja — to je privilegija mozgova, koji su udešeni po principu govedjeg buraga, da vare preživanu hranu.

Kad bi u prirodi postojalo štogod nepokretno, kad bi postojale istine — onda bi, razume se, sve ovo bilo netačno. Ali, srećom, sve su istine — netačne: dijalektički proces se baš u tome i sastoji što današnje istine — postaju sutra pogreške; poslednjeg broja nema.

Ta (jedina) istina je — samo za jake: nevrasteničnim mozgovima je bezuslovno potrebna ograničenost vasione, potreban im je poslednji broj, potrebne su im — po Ničeovim rečima — „štake pouzdanosti". Nevrastenici nemaju dovoljno snage da u dijalektički silogizam uključe i sami sebe. Istina — to je teško. Ali to baš i jeste ono što je uspelo Ajnštajnu: njemu je pošlo za rukom da se seti da se on, Ajnštajn, kad s časovnikom u ruci posmatra kretanje — takodje kreće, njemu je pošlo za rukom da na zemaljska kretanja pogleda **spolja.**

Isto tako, eto, gleda na zemaljska kretanja i velika književnost, koja ne zna za poslednje brojeve.

Aritmetički, azbučni kritičari — traže danas takodje u umetničkoj reči nešto drugo, sem onog što se može opipati. Ali oni traže isto onako kao onaj gradjanin u zelenom kaputu, što sam ga sreo jednom, na kiši, na praznom Nevskom prospektu.

Gradjanin u zelenom kaputu se klatio, zagrlivši banderu, i naginjući se nad kaldrmu, ispod fenjera. Upitao sam gradjanina: „Šta to radite?" — „N-novčanik tražim, maločas sam ga izgubio, eno t-amo" — i pokazao je rukom nekud u stranu, u pomrčinu.

— Pa zašto ga onda tražite tu, ispod fenjera?"

— E, z-zato što je t-tu pod fenjerom s-svetlo, s-sve se v-vidi.

Oni traže — samo pod svojim fenjerom. I zovu sve da i **oni** traže pod fenjerom.

Formalna karakteristika žive književnosti ista je kao i unutrašnja: odricanje od istine, to jest od onoga što svi znaju i što sam do ovoga časa i ja znao — silaženje sa kanonskih šina, sa širokog druma.

Veliki drum ruske književnosti, izglačan točkovima gigantskih karavana Tolstoja, Gorkoga, Čehova — to je realizam, slikanje životne istine; prema tome, treba se ukloniti od slikanja realnosti. Šine što su ih kanonski osveštali Blok, Sologub i Bjeli — jeste simvolizam, koji se odrekao od realnosti: prema tome — treba se ipak okrenuti realnosti.

Apsurd, da. Sečenje paralelnih linija je — takodje apsurd. Ali to je apsurd samo u kanonskoj, površinskoj Evklidovoj geometriji: u neevklidovoj geometriji je to — aksiom. Treba samo prestati biti površan, treba se podići nad površinom. Za današnju književnost površina realnosti je isto što i zemlja za

aeroplan: samo prostor za zatrčavanje — da se onda može podići uvis — od realnosti ka bitnosti, ka filosofiji, ka fantastici. Po drumovima, po šoseima — neka škripe jučerašnje taljige. Živi imaju dovoljno snage da otseku svoju jučerašnjicu.

Popeli u taljige sreskog načelnika ili komesara — taljige će ipak ostati taljige. I književnost će opet ostati jučerašnja, ako se vozi čak i „revoluciona realnost" po utrvenom širokom drumu — pa makar i na nojbešnjoj trojki sa praporcima. Danas su potrebni automobili, aeroplani, jurnjava, let, tačke, sekunde, punktiri.

Nema više starih, laganih, razvučenih opisâ: lakonizam — ali ogromnog napona, visoka voltaža svake reči. U jednu sekundu treba sabiti onoliko koliko se ranije smeštalo u čitav minut; i sintaksa postaje eliptična, lepršava, komplikovane piramide perioda — rasute su u kamene blokove samostalnih rečenica. U hitrom pokretu izmiče oku sve što je kanonizovano, na šta je oko naviklo: otuda neobična, često čudnovata simvolika i leksika. Slika je oštra, sintetična, u njoj je jedna jedina osnovna crta, koju si u stanju da zapaziš iz automobila. U rečnik osvešten navikom probili su se provincijalizmi, neologizmi, nauka, matematika, tehnika.

Ako se to uzme za pravilo, talenat će biti onaj ko to pravilo bude pretvorio u izuzetak, mnogo veći talenat od onoga koji izuzetke pretvara u pravilo.

Nauka i umetnost stoje jednako u projekciji sveta na neke koordinate. Razni oblici su samo — u razlici koordinatâ. Svi realistički oblici projicirani su na nepovratne, površinske koordinate Evklidovog sveta. U prirodi nema tih koordinata, nema tog ograničenog, nepokretnog sveta, on je uslovnost, apstrakcija, nerealnost. I zato je realizam — nerealan: nesravnjivo bliže realnosti je projiciranje na krive površine, koje se nalaze u vratolomnom pokretu, — ono, što jednako rade danas i nova matematika i nova umetnost. Realizam, ne primitivni, ne **realia**, nego **realiora** — jeste u pomeranju, u izvitoperivanju, u krivini, u neobjektivnosti. Objektivan je — objektiv fotografskog aparata.

Osnovne karakteristike novog oblika — brzina pokreta (siže-a, fraze), pomeranje, krivina (u simvolici i u leksici) — nisu slučajne: one su posledica novh matematičkih koordinatâ.

Novi oblik nije za sve razumljiv, mnogima je težak? Moguće. Obično, banalno — razume se — prostije je, prijatnije, zgodnije. Veoma je prost Evklidov svet i veoma težak Ajnštajnov — pa ipak je već nemoguće vratiti se natrag na Evklida. Nijedna revolucija, nijedna jeres — nisu zgodne ni lake. Zato što su to skokovi, to je kidanje glatke evolucione krive linije, a kidanje je — rana, bol. Medjutim, ranjavati je potrebno:

većina ljudi imaju — naslednu spavajuću bolest, a ljudima koji pate od te bolesti (entropije) — ne sme se dozvoliti da spavaju, inače — tu je poslednji san, smrt.

Od te iste bolesti pate često umetnici, pisci: da siti zaspe u jednom pronadjenom i dvaput usavršenom obliku. I nemaju snage da sami sebi zadadu ranu, da prestanu da vole ono što su voleli, a iz poznatih soba, koje mirišu na lavorovo lišće i s kojima su se odavno srodili — odu u čisto polje i tamo počnu ispočetka.

Istina je, teško je raniti samog sebe, čak opasno: — Blok je svojom „Dvanaestoricom" sebe smrtno ranio. Ali je još teže živome — živeti danas kao juče, i juče kao danas.

И. И. Лапшин
(Превела Бран. Ковачевић)

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА РЕЛИГИОЗНЕ СВЕСТИ У РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ*)

(свршетак)

IX

Религиозна обраћања: *И. Кирјејевског, К. Леонтјева, Л. Толстоја, Ф. Достојевског, Ј. Самарина, Ј. Полонског* и *П. Чаадајева.*

Сада ћемо зауставити нашу пажњу на неким случајевима *религиозног обраћања* — враћања вери после мучне кризе. Као што сам већ казао, овај чланак нема у виду психолошку страну религиозних преживљавања, њихову сложену психофизичку подлогу, нас интересује само да утврдимо какав је *свесни заједнички философски мотив* био од пресудног значаја за обраћеног, а не стварна индивидуална етиологија обраћања.

1) Религиозно обраћање, пре свега, може да има за философски и религиозни мотив жељу за *спасењем душе* од загробне казне. Таква је жеља јасно исказана у описивању обраћања Ивана Кирјејевског и Константина Леонтјева.

2) Други мотив може бити ужас пред губитком вере у смисао живота и *ужас пред губитком вере у Провиђење,* као што каже Давид Штраус. Таква су обраћања Достојевског и Л. Толстоја крајем осамдесетих година, што је нашло уметничког израза у обраћању Љовина у »Ани Карењини«. Слична обраћања преживели су и Ј. Самарин и Б. Чичерин.

3) Даље је могуће обраћање Богу при размишљању о смрти, као апсолутном уништењу људске личности — такво обраћање снажно је изнео Ј. А. Полонски у песми »*Ништа*«.

4) Напослетку, полазна тачка за обраћање може бити и антиномија између идеје слободне воље и идеје Божанског предодређивања (Чаадајев).

---

*) Види »Р. Архив« бр. XXXIV—XXXV и XXXVI—XXXVII.

Прво скретање *Ивана Кирјејевског* ка црквеном традиционализму пада у време после 1883 год.; у првим годинама своје младости он је био понесен немачким идеализмом у духу пантеизма. Из Калачевог писма њему види се да је тада он још веровао у личну бесмртност. Само *обраћање* Кирјејевског напоминье по својој природи обраћање Паскала, са којим, као и са Гогољем има много заједничких црта. Герцен овако описује то прво обраћање (по његовим сопственим речима):

»Стојао сам једном у капели, посматрао сам чудотворну икону Богородице и мислио сам о детињастој вери народа који јој се моли. Неколико жена и болесних стараца клечало је и крстећи клањало се до земље. С ватреном надом гледао сам ја на свете црте, и мало по мало тајна чудесне моћи почела је да ми се разјашњава. Да, то није просто даска са ликом. Читаве векове гутала је она потоке страсних вапаја молитве несрећних и утрућених. Она је морала да се испуни снагом, која струји из њс, и од ње утиче и на верне. Размишљајући о томе, ја сам још једном погледао на старце, на жене с децом, прострте у прашини, и на свету икону. Она је с милосрђем и љубављу гледала на те просте људе, и ја падох на колена и почех да се молим«. (Герцен, Прошлост и Мисли, гл. XXX).

Обраћање Паскала одиграло се ноћу у потпуној усамљености, док обраћање Кирјејевског дању усред гомиле простога народа, али суштина остаје једна те иста.

Друго и коначно обраћање Кирјејевског. — 1834 год. Кирјејевски се оженио Наталијом Петровном Арбењином, која је имала велики утицај на религиозно-философске погледе Кирјејевског. »Кад је заједно са женом почео да чита Шелингова дела, и кад су их велике и светле мисли заустављале, и И. В. Кирјејевски захтевао дивљење од своје жене, она му је прво одговарала да су јој те мисли познате из дела Св. Отаца, што га је натерало да чита по читаве стране. Непријатно му је било да призна да у Св. Оцима има много чега, чиме се он усхићавао код Шелинга. Он није волео то признати већ је потајно узимао књиге од жене и читао их са заносом. Познанство са новоспаским иноком Филаретом, разговори са светим старцем, читање разних дела Св. Отаца причињавали су му душевну насладу и односили га у побожност. Одлазио је оцу Филарету, али увек као под морање. Видело се да жели, али увек су га морали терати. Напослетку смрт старца Филарета коначно га је учврстила на путу побожности. И. В. Кирјејевски никад раније није носио на себи крст. Жена га је често молила, али он је оћуткивао. Напослетку, једанпут је рекао да ће ставити крст ако му га пошље о. Филарет, кога је поштовао због његове побожности и високог ума. Наталија Петровна отишла је код о. Филарета и саопштила му то. Старац, прекрстивши се, скиде са себе крст и даде га Наталији Петровној с речима: »Нека му буде на спасење«. Кад је Ната-

лија Петровна дошла кући, Кирјејевски је запита: »Шта је рекао о. Филарет?« Она извади крст и пружи му га. Он је запита: »Какав је то крст?« Наталија Петровна му одговори да га је о. Филарет скинуо са себе и рекао нека му буде на спасење. Кирјејевски паде на колена и рече: »Е сад се надам у спасење моје душе, јер сам се заклео: ако о. Филарет скине са себе крст и пошаље га мени, онда је јасно да ме Бог позива на спасење.« Од тога тренутка запажен је одлучни преокрет у мислима и осећањима његовим. (Целокупна дела И. В. Кирјејевског у редакцији М. Гершензона, Москва 1911 г. књ. I, стр. 285—286).

Из писма *К. Леонтјева* Розанову:

»Узрока за обраћање било је *много одједном*, и *емотивних* и *интелектуалних*, и, напослетку, оних *спољашњих* а изгледа и *случајних*, у којима се често много више открива виша теологија, него у унутарњим и за човека јасним преживљавањима. Уосталом, мислим да је основа свега, с једне стране, давнашња философска мржња према облицима и *духу најновијег европског живота*, која се испољила још 1870—71 год. а датира од 1861—62 год.; а с друге — некаква *естетска* и детињаста привржености *спољним формама православља;* додајте томе још снажан ударац јаких и дубоких потреса (чули сте француску пословицу: »cherchez la femme«, т. ј. да у сваком озбиљном послу живота »тражите жену«) и напослетку, споља *опасну и неочекивану болест и ужас од смрти у тренутку, кад је тек замислио* али није написао: *хипотезу тријединог процеса*, и »Одисеј Полихрониадес« и, напослетку, није још било исказао сва она *изобличавања* о »Југословенима« у погледу европеизма и безверја, које ја сматрам као личну своју историску заслугу. »Једном речи, све главне ствари *учинио* сам *после* 1872—73 г. т. ј. после путовања у Атон и после *страсног* обраћања *личноме* православљу...« (Види Н. Берђајев »Константин Леонтјев«, Париз 1926, стр. 70—71).

»Рад на спасењу душе, пише Леонтјев Александрову, јесте *трансцедентни егоизам*, али ко верује у Јеванђеље и Св. Тројицу, тај се мора највише о томе бринути, док ће *алтруизам* доћи сам по себи«. (Види књигу Н. А. Берђајева, »К. Н. Леонтјев« 1926 г. стр. 224—225).

Достојевски (1821—1881) је преживео обраћање у тамници — њему се вратила вера у личног Бога за време ускршњег јутрења. Уз звон звона он је за време једног разговора са религиозном темом одједном осетио екзалтацију, иза које је дошло обраћање. Све је то било пропраћено јаким епилептичним нападом.

Из писма *Самарина* (р. 1819 г.) Аксакову (М. Гершензон, »Историске забелешке«, Москва 1910 г. стр. 53—54):

»Да, ја се препирем с тобом, зато што одавно водим тешку и мучну препирку са самим собом... Све ово време провео сам у врло тешком душевном расположењу. Питања, мени одавно позната, привреме-

но успавана али не и побеђена, поново су се пробудила у мени и захтевају одлучно да или не. Макакву реч да изговорим, осећам да ће с њоме бити везана велика жртва. Чини ми се да подвојеност у мени никад није била већа; необично ми је тешко и тужан сам. Ја нисам дете, ти то знаш; теби могу да искажем све. Много сам ноћи провео у селу без сна, у горким сузама и без молитве. *Ситнице смо избрисали из свог живота: Провиђење — и после тога на срцу нам може бити лако и спокојно!«* (Исто дело, из писма Самарина бароници Раден 1872 г.)

»Каква је тајна религиозног живота народа, остављеног самом себи и непросвећеног, као што је наш! Запиташ се одакле она долази, а кад покушаш да откријеш њен извор, не можеш да нађеш ништа. Наше духовништво не поучава, оно само врши службе и извршује тајне. За неписмене људе Свето Писмо и не постоји; значи, остају као једине везе између цркве и личности — богослужење и по неке молитве, које прелазе од оца на сина. Али ствар је у томе (ја сам се лично уверио), што народ — бар у нашем крају — апсолутно ништа не разуме у језику богослужења, па чак ни »Оченаш«, који изговара са пропуштањем и додавањем који га лишавају сваког смисла. Међутим, у свим тим непосвећеним свестима, као у Атини, постоји олтар непознатом Богу за који се не зна ко га је подигао; за све њих стварно присуство провиденцијалне воље у свим догађајима живота толико је неоспорна и разумљива чињеница да, кад долази смрт, ти људи, који нису ни од кога чули за Бога, отварају јој врата, као познатом и одавно очекиваном госту. Они буквално *предају душу Богу.*«

Б. Н. Чичерин (р. 1829 г.) пише:

»Хришћанство, као савршено у својој области, може само да се употпуни, а не да се замени другом религијом, исто тако као што је оно само допунило, а није уклонило старозаветну религију Бога силе. То уверење сазревало је у мени мало по мало, и ја сам говорио себи, да ћу се у старости окренути тим питањима и постарати се да им дам одговарајуће решење. Болест је убрзала тај процес. Ја сам живо осетно да, макакво било стање ума савременог човечанства, појединац не може, не одричући се себе, најдубљих основа своје духовне природе, свега што је у њему најузвишеније и најсветије, да се отме од апсолутног начела сваког бића, свест о чему је утиснута у њему неизгладивим цртама. Схватио сам да свака религија служи као жива веза између човека и Божанства, и зато човек не може и не треба да је се одриче, и ако је она, можда, несавршена и не одговара његовим уверењима. То се осећање појавило у мени утолико с јачом снагом, уколико сам више био свестан да човек сам себе не може да обнови. Потребна је виша духовна власт, која би, продирући у тајне људског срца, рекла му: »опраштају ти се греси твоји«, и благословила га за нов пут. И у мени се појавила страсна жеља да се поново прикључим хришћанству. Чим ми је било мало боље, ја сам позвао свештеника који се налазио на фрстати и посећивао ме за време болести и после дугогодишњег прекида исповедио сам се и причестио.« (*Успомене* В. Н. Чичерина, Москва 1929 г. стр. 148—149).

У песми *Ј. Н. Полонског* (1820—1898) »*Ништа*«, изгледа, налазимо одјеке душевне кризе коју је он преживљавао. Кад сам се некад чешће сретао с њиме и разговарао о философским темама (1892—1897), он је веровао у личну бесмртност, придржавајући се *спиритуалистичке метафизике*, у духу француских еклектичара (Пол Жане, Сесе, и други).

НИШТА

Свесилно Ништа, мртви мрачс, гробе
Бездани свега што се креће, што је било,
Што јесте, и што ће бити, о, смрти свих смрти!
Ја не могу без дрхтања
Да размишљам о тебн, и о судбини људи,
Што прионуше у вихору стварања света
За тренут уз земљу, да буду играчка страсти,
Безумних оргија или патњи.
Али ако ми понекад моје ништавило
Каже да нисам вечан,
О ништа, зар си ме ти створило човеком,
Или сам ја подобије твоје?
Зар си ми ти дало и слух, и очи,
И пипање само зато
Да ја, као Бог, ни из чега
Стварам минуте, дане и ноћи
И испуњавам их собом,
Дрхтањем срца и устрепталим бићем,
Час одрицањем, час непријатељством,
Час ругобом, час чистом лепотом,
И разнеженом надом.
Зар си ти — о, Ништа, заиста праслика моја?
Бесконачни циљ постојања постао је
Невидљив, или је нестао,
Да га тама или празнина не прекине,
И да за навек нпчезне!

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

О, Господе, Творче земаљских твораца,
Не видим и не могу да сагледам где је свршетак
Онога чему си Ти и свему почетак.
О, Господе, врати ми оно
Што се неће покорити свемогућем Ничем:
И веру, и љубав, и истину, и незлобивост,
Врати ми Твој лик, врати Твоје подобије!«

Уколико у религиозним кризама руских писаца често игра улогу проблем постојања личног Бога, утолико релативно ретко Русе мучи питање о помирењу слободе воље са божанском предодређеношћу.

Напротив, код *протестантских* књижевника тежња да се реши то питање игра врло велику улогу. Та антимонија била је извор великих душевних борби код Џонатана, Едвардса, Бурнијана, Спира, Сведенборга, Пристлиа, Русоа, Канта, Фихтеа, Карлајла, Ренувјеа и Вилијама Џемса.

П. Чаадајев (р. 1793 г.) исповедао је у својој раној младости деизам, везан с вером у идеале хуманизма. У двадесетој години преживео је прво *обраћање*, али иза тога обраћања дошла је дугогодишња мучна криза, из које је Чаадајев нашао излаза у свом *социјалном мистицизму*, који се јасно испољно у његовим *философским писмима*. Кад их је написао, он је осећао да је криза која је растрзавала његову душу, већ пребројена. Гершензон пише о том расцепу: »У тој изнуравајућој раздвојености духа требало је решити задатак који је превазилазио људску снагу, требало је искоренити из душе ону *»издвојеност«*, која је по учењу мистичара дошла као последица греха. Требало је у пракси решавати неразрешиво питање о измирењу *слободне воље* с предодређеношћу«. За Чаадајева питање се решило на исти начин као и за Џ. Едвардса, али не тиме што је било нађено његово теориско решење, већ тиме што је оно изгубило од своје оштрине«. (Види М. Гершензон, П. Ј. Чаадајев 1908 г. стр. 43—44; види и горе VI главу).

X

Религиозни атеисти и агностици: Белински, Герцен, Чернишевски, Добролубов, Писарев, Успенски, Михајловски, Чајковски и Брешко-Брешковскаја.

Белински (р. 1810 г.) још у доба одушевљења за немачки идеализам Фихтеа под утицајем Бакуњина, Шелинга, а доцније и Хегела већ 1831 год. у трагедији (која је била наштампана после 60 година додирује религиозни проблем, који га је мучио, — проблем одговорности Бога пред човеком за светско зло. И ако је у тридесетим годинама Белински још склон да оправдава *Allweise Gute*, тражећи узрок зла у самом човеку, али у њему буја протест не само против позитивне религије, већ и против идеалистичке филозофије, протест који се доцније јако изразио у његовим писмима. Године 1841—42 Белински преживљава мучну духовну кризу, он пише Јефремову (23 августа 1840 г.): »Моје данашње стање може се окарактерисати овако: вере нема, знања није ни било, а сумње су се претвориле у уверења«. У писму Боткину (март 1841 г.) Белински казује пре Достојевског мисли и осећања, и чак и речи Ивана Карамазова: »Кажу да је дисхармонија услов хармоније, можда је то корисно и умирујуће за меломане, али, наравно, не и за оне којима је суђено да својом судбином изражавају идеје дисхармоније.« Али из истог писма дознајемо да је Белински већ пришао решењу проблема

светског зла — оно се састоји у *религији социјализма*. После остварења идеала социјализма »неће бити богатих, неће бити сиромаха, ни царева ни поданика, већ ће бити људи, биће браћа, а по речима апостола Павла, Христос ће дати своју власт, а отац је Разум, који ће поново завладати, али на новом небу и над новом земљом«. Изгледало би да се социјализам овде потпуно подудара са самом суштином хришћанског хуманизма. Али у писму Боткину од 28 јула 1841 г. он већ пише *историски познате речи:* »Човечија личност је постала за мене тачка на којој се бојим да не полудим: *ја почињем да волим човечанство на начин Маратов:* да бих учинио срећним *ма и најмањи његов део, ја бих, чини ми се, огњем и мачем истребио остале*«. Ја називам те речи историским, пророчким, зато што се из њих јасно види како се силом »*логике осећања*« религиозни атеизам може да претвори у *антирелигиозни* атеизам (што се и одиграло у наше доба), потпуно онако као што се религиозни теизам Франје Асишког могао да претвори у антирелигиозни зверски теизам Торквемаде. (Види одличну брошуру Иванова-Разумникова: Г. Белински, 1918 г. стр. 64).

Бакуњин је ову у плаховитости узгред бачену мисао Белинског, који је био неспособан за макакву суровост, почињао да остварује у пракси.

Герцен (р. 1812 г.) пише:

»Отац ми је сваке године наређивао да постим. Ја сам се плашио исповеди и уопште црквених обреда, са правим страхом прилазио сам причешћу, али то не могу да назовем религиозним осећањем; то је онај страх који нам улива све непознато, тајанствено, нарочито кад му се придаје особита свечаност; тако делује врачање и бајање. Пошто бих се омрсио после ускршње јутрење службе, и наједши се црвених јаја и ускршњих колача, ја преко целе године нисам мислио на религију.

Али Јеванђеље сам много читао и то с љубављу, како у словенском, тако и у лутеранском преводу. Ја сам читао без икаквог упутства, али сам све разумео и осећао искрено и дубоко поштовање према прочитаноме. У првој својој младости ја сам се често заносио волтеријанством, волео сам иронију и потсмех, али се не сећам да сам икад узимао Јеванђеље у руке с хладним осећањем; то ме је пратило кроз цео живот, у сва доба мога живота, у разним догађајима ја сам се враћао на читање Јеванђеља, и увек је читање његове садржине уносило у моју душу мир и кротост.«

»Ускоро је религија друге врсте овладала мојом душом«. (Герцен, »Прошлост и Мисли«, изд. 1926 г. стр. 83).

У јака преживљавања религиозно-моралног карактера у широком смислу те речи треба убројати и она расположења

која су Герцен и његов пријатељ Огарев[1]) имали у Москви, кад су се једном обојица нашли на Воробјевим Горама, на месту зидања грандиозног храма, који је замислио архитекта Витберг:

»Задувани и заруменели стојали смо ми тамо, бришући зној. Суиче је палило, кубета се блистала, град се простирао на непрегледном простору под брдом, свеж поветарац дувао је на нас, постојали смо мало, наслоњени један на другог, и одједном загрливши се, заклели смо се пред целом Москвом, да жртвујемо наше животе у борби коју смо изабрали.

Овај призор може изгледати врло намештен и глумачки, међутим, ја га се после двадесет и шест година сећам дирнут до суза. Он је био свето искрен, то је доказао наш живот« (Герцен, »Прошлост и Мисли« кн. I, стр. 118).

Пре него што ће потпуно да изгуби сваку везу са позитивном религијом и да потпадне под утицај левога хегелијанства, Герцен је за време прогонства у Вјатки, а и две године доцније, био под утицајем мистичних расположења, која су му дали Јеванђеље, Русо, Витберг и Леру.

Млади Герцен био је *ватрена* природа, која је жудела за подвизима и активном борбом са друштвеним злом. Та расположења учвршћивали су у њему и Шилерове драме, и поезија Гетеа, и сен-симонизам, а доцније и идеје Русоа и Пјера Леру. Али упоредо с тим философским утицајима у њему је било и заноса за Јеванђеље, који се појачавао под утицајем Наталије Александровне. У Герценовим писмима њој што их је писао из тамнице има доста тог испољавања религиозности. Тако 10 децембра 1834 г. он пише: »... У грудима ми пламти вера, снажна и жива ... Постоји Провиђење. Ја са заносом читам минејска житија, то су божанствени примери, то су били људи! ...«

Слична осећања он преживљава и у прогонству. То је једно време било потенцирано утицајем мистицизма архитекте Витберга (који је пројектовао грандиозну зграду Спаситељевог храма на Воробјевим горама. Религиозна расположења одражавају се и у »Легенди о св. Теодору«, написаној 1835 год.

Али у хришћанском расположењима Герценовим била је једна страна која се није слагала с његовом борбеном при-

[1]) *Огарев* (1813—1877), насупрот Герцену, целог живота сачувао је способност за хришћанско самоодрицање. У песми »*Пријатељима*« он пише:

»Много слика, осећања и мисли
Ми смо у својој души сахранили — па шта?
Зар ће дрски ум бацити небу прекор,
Нашто прекор — унесимо смирење у душу
И затворимо се у њу, ако можемо без горчине.

родом. »Ма шта говорила, драга моја, пише он Наталији, — али ја никако не могу да приморам себе на ону небеску благост која је једна од главних особина твог карактера, — ја сам и сувише *ватрен*«. Те године многи су се заносили Хегелом (Бакуњин, Белинскки, Станкевич). Ако је Герцену у хришћанству била неразумљива пасивна *резигнација*, ипак му је у заносу Белинског за хегелијанство био одвратан онај *фатализам* и опортунизам, који је Белински уносио у своју формулу *да је све постојеће разумно*, којом је Белински оправдавао апсолутизам. Герцен, пошто се удубио у изучавање Хегела, дошао је до закључка да је »философска фраза која је учинила највише штете, и са којом су немачки конзервативци покушавали да помире философију са политичким животом Немачке: »све постојеће је разумно«, била у ствари другојачије изречено начело довољног разлога и подударности логике и чињеница... Рђаво схваћена Хегелова фраза постала је у философији оно што су некад биле речи апостола Павла: »*нема власти да није од Бога*«. Али ако се оправдава постојећи поредак онда се оправдава и борба против њега. У основи, то је борба против хришћанске »*резигнације*«, као и против хегелијанског опортунистичког фатализма. Исто тако он доцније изражава и своју одвратност против система »мртвисте« Шопенхауера (у писму Тургењеву), чији је *квиетизам* изазивао код *ватрене* Герценове природе одвратан утисак.

Код Герцена се крије тежња да оправда *слободу човекове воље*, али у оквиру *детерминизма*. Герцен одбацује теолошке покушаје за решавање тога питања, а на философско третирање његово не прелази, премда је за њега, који је целог живота био присталица *етичког* схватања односа индивидуе према друштву, то питање, изгледа, захтевало слично теориско објашњење. Фајербахова »Суштина хришћанства«, која је изашла 1845 године, учинила је на њега огроман утисак. Од тог доба његово гледиште може се назвати *религиозни атеизам*, који 1849 год. у доба мучне кризе доводи Герцена до *атеизма ареалигиозног*. У књизи *С оне обале* наилазимо на изванредне мисли о вери у земаљски прогрес: »Објасните ми, молим вас, зашто је веровати у Бога смешно, док веровати у човечанство није смешно; веровати у царство небеско је глупо, док веровати у земаљске утопије — није?«

Герцен је, као што је познато, нашао излаз из моралног нихилизма у вери у руски народ и »општину«. Може се претпоставити да је у веру у руски народ улазила *несвесно* и вера у хришћански морал, како га је схватио руски народ, као што је то доцније било код Гљеба Успенског. У сваком случају, карактеристично је да су последње речи умирућег Герцена биле: »*Одлазим моме Господу*«. (Види књигу В. Ј. Богучарског: »И. А. Герцен« 1912 г.).

Код *Н. Г. Чернишевског* (1828—1889) религиозна вера у оквиру цркве губила се постепено, неколико година он је некако још као мирио хришћанско веровање с одушевљењем за Фајербаха, али је овај, на крају крајева, ипак истиснуо из његове душе црквени традиционализам. Већ 1848 год. он почиње с муком да размишља о судбини хришћанске религије — он пише:

»А шта, ако ми заиста живимо у доба Цицерона и Цезара, кад се рађао saeculorum novus ordo, и појавио се нов месија и нова религија, нов свет! У мени, плашљивом, при тој помисли узнемирује се срце и дрхти душа. Ја бих желео одржање пређашњег. Слабост, глупост! Што је Богу воља, то нека и буде, али ја не верујем да ће бити ново откровење и жао би ми, необично жао било да се растанем с Исусом Христом, који је тако благ, тако мио души својом кротком личношћу, која воли човечанство, и тако ми се улива у душу мир чим помислим на њега«. (Чешихин-Ветрински: Н. Г. Чернишевски, 1923 г. стр. 56—57).

Подробности о душевној промени Н. Г. Чернишевског могу се наћи у одличном чланку проф. Е. А. Љацког *Чернишевски и Фурје*« (Савремени свет, 1909 г.). Чернишевски је потпуно прожет идејама Фајербаха; у хришћанству за њега, као и за Фајербаха, драгоцен је етички хуманизам, али он сам је прожет материјализмом у метафизици, утилитаризмом у етици и религијом социјализма. Та нова религија изазвала је у њему велики ентузијазам, о коме он овако пише: »То је усхићење, које се код мене појављује при помисли на будући социјални поредак, при помисли на будућу једнакост и безбрижан живот људи. Спокојно, снажно усхићење, које никад не слаби«. (Ветрински: Чернишевски, стр. 59).

Н. А. Добролубов (1836—1861) пише једном своме другу, који је остао чврст у црквеној вери:

»Тешко је и необично било у почетку, после губљења православних, шта више и хришћанско деистичких претстава о уређењу света, дуго ми је била горчина у души. И данас сам још тужан, ни данас још нове радости мисли и слободе не могу да ми замене радосне успомене детињства, као оној души код Љермонтова којој *»звуке небеса нису могле заменити досадне песме земље«*. Али ја жалим за мојим мирним детињством само онако као што Шилер жали за боговима Грчке, или песници за — златним веком. Ја сам нашао у себи снаге да се помирим са својом личном судбином, сласт рада заменила ми је ранију сласт ленствовања, задобијене мисли замениле су заносе срца, а љубав према човечанству — љубав према рођацима. Не знам, можда ће вам се учинити да говорим лукаво и неразумљиво; можда моје просте речи противрече вашој метафизичкој фразеологији... али тешим се надом да сте ви чврсти у својим веровањима, да је ваша глава одавна потпуно затворена за шкодљива уверења, и да вас неће скренути с вашег пута ни Штраус, ни Бруно Бауер, па ни Фајербах, а да и не го-

воримо о некаквом Герцену или Белинском. Само у том уверењу, претпостављајући у вама вашу свакидашњу хришћанско-смирену праведност за опроштај ближњему, ја сам се решио да вам напишем ове редове«. (В. Е. Чешихин-Ветрински; Н. Г. Чернишевски, Петроград, »Колос«, 1923 г. стр. 55—56).

Д. И. Писарев (1841—1868), који је имао тако огроман утицај на своје поколење (још за живота његовог штампано је девет књига његових дела, међутим живео је свега 27 година), био је врло даровита природа, само га је трагична судбина спречила да заврши свој духовни развитак. Целог живота о њему се старала одана и интелигентна мати, према којој је он увек био искрен и правичан. Послушност, у детињству развијена до крајњих граница, можда је по контрасту у младости заоштрила његове индивидуалистичке смелости. Кад му је било девет година, »одвели су га у манастир да се припреми за причест; спремао се за исповест с великом побожношћу и био је замишљен и ћутљив преко целог дана, бојећи се да не упадне у неки грех. Ужасно се бојао да не заборави неки од својих рђавих поступака, присећао се с мајком свега што му се чинило рђаво, али какав је био његов ужас, кад му је, пошто се вратио од свештеника, пало на памет да је на његовој души остао тежак грех: заборавио је да каже да је два пута слагао, — једном, што је прескочио у немачкој књизи коју је читао неколико страна, користећи се тренутком кад је његова гувернанта Емилија Француска слатко задремала; а други пут — што је сакрио да је сломио играчку, коју је крадом спустио на под између пукотина у даскама«. (Види Е. Соловјев: Д. И. Писарев, 1922 г. стр. 31).

У другој години универзитета (1857) Писарев је ушао у једно студентско удружење, у ком се проповедала љубав према науци у вези с чисто пуританским погледом на морал. Мистички расположени чланови удружења проповедали су потпуно девичанство и строги хришћански начин живота. Писарев се нарочито зближио с једним од чланова тог друштва Трескином. Писарев није могао дуго да се задовољи уском теоријом тежње за подвигом, премда је још годину дана био под њеним утицајем. Тих година у њему је почела да сазрева дубока душевна криза, у којој су велику улогу одиграли не само интелектуална и морална тражења уопште, већ и безумна страст према рођаци Раиси. У лето 1859 године духовна криза је потпуно избила, и Писарев је срушио сва прећашња веровања, све темеље и принципе, који су му дотле изгледали непоколебљиви. Он је уобразио да је неки човек-бог. Све се то завршило душевним обољењем (»dementia melancholica«), које је трајало четири месеца, затим је продужио универзитет и сјајно га завршио 1861 год. И ако је

занавек прекинуо с црквеним традиционализмом, уместо кога је дошао догматски материјализам и атеизам, ипак се у његовој богатој природи задржало *религиозно* поштовање пред снагом стваралачке мисли; у исто време он је осуђивао ту *теорију егоизма*, којом се тако заносио. У њему се пробудила потреба пожртвоване љубави. У писму мајци, које почиње речима: »Мама, тако ти Бога, прочитај ово писмо«, Писарев изражава своје потпуно незадовољство теоријом егоизма, коју је сам створио; он пише:

»Почео сам да сумњам, напослетку, одбацио сам потпуно *вечност сопствене личности* (sic!) и зато ми се живот, како сам га ја замислио, учинио сув, безбојан, хладан. Мени је сад потребна оданост, потребни су ми случајеви у којима бих могао да испољим осећања, потребно ми је топло и разумно самопожртвовање, коме сам се пре неколико дана тако свирепо смејао... Мама, опрости ми, мама, воли ме«. (Е. Соловјев: Д. И. Писарев, стр. 138, 1912 г.)

То је било написано у периоду кризе, пре оболења.

Следбеници Герценових друштвених тежњи били су наши народњаци, а међу њима претставник тако зване *субјективне* школе социологије, *Михајловски* (1842—1903). Ту школу било би боље назвати *етичком* школом, јер се она при изучавању друштва није руководила само утврђивањем *закона* развитка друштва (правда—истина), већ и *норми* (правда—правичност). Михајловски успешно брани начела хуманизма против социјалног дарвинизма и органске теорије друштва. Али стојећи на тлу чистог емпиризма, он наилази на питање о *слободи* воље и друштвеном детерминизму — њему не полази за руком да помири та два начела, пошто му је трансцендентно гледиште критичке философије туђе, и код њега, као и код Герцена, питање остаје философски нерасветљено.

Противречност између неопходности и слободе, по признању самог Михајловског, у суштини је неразрешиво (III, 437, 440): »нека *то буде обмана, али помоћу ње се креће историја*« — гледиште које нас потсећа на Фујеа, као и Џемса Мила, који је признавао веру у слободу воље као *корисну илузију*, или Фајингера, по коме је вера у слободу воље — *корисна фикција*.

Међу многим руским револуционарима, и то оним значајнијим, који су теориски исповедали или атеизам или материјализам, или донекле расплинути пантеизам, или идући за О. Контом — религију човечанства, очувала се религиозна вера у високи значај Христовог учења. Такав је Жељабов, који је, кад су га на суду запитали о вероисповести, одговорио: »Крштен сам у православној вери, коју одричем, премда признајем суштину учења Исуса Христа«. Михајлов је из-

јавно пред погубљењем: »Бог је истина и љубав, и у том смислу с чистом савешћу говорим о Богу у кога верујем.« Петрашевски, који је био атеиста, говорио је на истрази да се догмат Христове љубави, мењајући се у току 1800 година, претворио у формулу правога социјализма«.

Ево одломка из претсмртног писма *Николе Ивановича Чајковског* који се у младости, заједно са осталим народњацима револуционарима, заносио Контовом *религијом човечанства:*

»...Долазе последњи тренуци. Ако је Богу угодно, одлазим с лаком душом и захваљујем за све што сам преживео у овом свету. Он се вечито креће напред, стално се усавршавајући, и све више се испуњује духом, приближавајући се на тај начин своме Творцу. У спајању с њиме циљ је целокупног светског живота, а у њему је и један део нашег«. (Н. В. Чајковски, Париз, 1929 г. чланак М. Алданова, стр. 270).

Опроштајно писмо *Брешко-Брешковске:*

»Свете познати, свете добрих људи! Свете, који сам ја познавала, и који је мене знао! Свете, који смо познавали један другог! Да ли ме је знао као добру ил' злу, али чинио им је част да ме зна. Хоћу да ти рекнем, свете, — до виђења. Негде ћемо се већ срести. Молим те, не помињи ме по злу. Све што сам чинила, чинила сам чиста срца, и зато одлазећи од тебе, — одлазим од себе, не одлазим с прекорима, већ са захвалношћу, схватајући да за све добро — теби дугујем захвалност, теби сам обавезна; а за све зло — самој себи, а можда, донекле и природи. Природа ми је дала и сувише много емоција, да би мој живот могао тећи одмерено, без бурних скокова. Свет је буран и широк, бурне су и широке наше манифестације. Једино могу да кажем, — живот је према мени био милостив и изнео ме је из таласа човечанства толико да нисам остала богаљ.

А онима који ме признаје за свога пријатеља, — њима бесконачно благодарим, не само овде, већ и на другом будућем свету...

Претсмртно писмо Чајковског написано је у духу *етичког пантеизма,* док писмо Брешко-Брешковске у духу *теизма и спиритуализма* (вера у бесмртност).

XI

У овом чланку говор је био о религиозној свести руских књижевника XVIII и XIX века приближно до почетка двадесетих година. У последњој деценији прошлога века запажа се велики *прелом* у тој области, у коме значајну улогу имају нови западни књижевни и философски утицаји: марксизам, ничеанство, француски симболизам, мистицизам Метерлинка, скандинавска књижевност, новокантианство, емпирокритицизам и т. д. дају религиозним расположењима руских књижевника, каравно, у вези са великим променама у расположењима и тенденцијама руског друштвеног живота, потпуно нов карактер. О тим религиозним, арелигиозним и антирелигиозним тенденцијама ја мислим да говорим у другом

чланку, који ће бити продужетак и завршетак овога што је изложено овде. Само се по себи разуме да ћу о неким књижевницима који, као Горки, Короленко и Мерешковски, припадају обема периодама, морати поново говорити.

Из овога што је овде изложено јасно се види да је руска религиозна мисао стално била у тесној вези са развитком западних религиозно-философских струја, али у исти мах у њој се очувала национална религиозна традиција, која потиче из средњег века од оних просветитеља руског народа, које је Гљеб Успенски назвао *интелигенцијом угодника Божијих*, који су унели у душу руског човека основе хришћанског хуманизма.

У православној култури од самог њеног почетка постоје упоредо два начела, оптимистичко и песимистичко, — *светао и мрачан* лик православља. Оба ова начела, изгледа, одјекнула су у души руског књижевника доста *равномерно*. Једно је несумњиво: религиозни *песимизам* у руској књижевности што ближе крају XIX века, све се *више повећава*. У томе се јасно огледа, поред унутарњих разлога, и западно-европски утицај. У другоме раду, који није још објављен, ја сам показао да философско-религиозни песимизам, који се мало показивао у XVIII веку почев од прве две деценије XIX века скоро непрекидно расте до краја XIX века; као што ћемо доцније видети, он прелази у *арелигиозни песимизам*, о чему ћу говорити доцније, кад се будем позабавио XX веком.

Бацивши општи поглед на религиозну еволуцију руских књижевника у току једног и по века (1740—1890), у њој се могу наћи три периода.

1) Први период обухвата већи део истакнутих писаца XVIII века и прве три деценије XIX. Поред већ поменутих ту долазе Сумароков, Гр. Сковорода, Новиков, Озеров, Крилов и други. У том периоду преовлађује *привржености црквеном традиционализму* са прихватањем неких идеја западно-европске религиозно-философске мисли.

II) Други период, који обухвата међувреме од почетка тридесетих до почетка шездесетих година, карактеристичан је тежњом писаца ка *светској религиозној метафизици*, поглавито ка немачком идеализму, без прекидања са црквеном традицијом, или са отпадањем од ње (Станкевич, млади Бакуњин, млади Белински, Аполон Григорјев, млади И. Кирјејевски, млади Герцен, млади Ј. Самарин, И. Тургењев, Тјутчев, Фет, А. Толстој, Л. Толстој, млади Чичерин. Ту треба ставити и десног хегелијанца — критичара Н. Н. Страхова, који је, као што се то види из његове преписке са Л. Н.

[1]) 1832 год. папа Григорије XVI издао је булу против слободоумља светских књижевника.

Толстојем, негативно гледао на догматско православно богословље (митр. Макарије).

III) У трећем периоду (1860—1890) претежну улогу задобија *религиозни атеизам* — Добролубов, Чернишевски, млади Писарев, Герцен, Михајловски и многи другоразредни песници и критичари, које нисам помињао.

Како од стране владе, тако и од стране друштва треба истаћи три јаке реакције у одбрану мистицизма и црквеног традиционализма против »слободоумља«.

I) У XVIII веку реакција против »*безбожја*« испољила се у *масонству*, које је у почетку и влада подржавала, — масони су били Херасков, Новиков, Карамзин, Грибоједов и Пушкин. После почетка велике француске револуције Катарина II почела је свирепо да прогони сваку самосталност религиско-философске мисли — Новиков је био четири године затворен у шлиселбуршкој тврђави.

II) Заношење књижевника религиозном метафизиком почетком XIX века изазвало је другу реакцију од стране друштва, цркве и владе двадесетих година, за владе Александра I, реакцију која је достигла свој врхунац за време Николе I, око четрдесете године. Словенофили су устали против светске философије *трулог запада*. Влада се и према њиховом философско-религиозном писању владала врло непријатељски, гледајући у њиховом сањарском мистицизму опасну силу за себе — она је угушила књижевни рад И. Кирјејевског и његових једномишљеника.

Дотле су у потпуној сагласности били с владом универзитетски професори Давидов и Шевирјов, који су доказивали отворену опасност немачке философије. Цензор архиепископ Феофилакт писао је овако о Канту: »Кантова философија има двојаки циљ: обарање хришћанства и његово замењивање, али не деизмом, већ потпуним безбожјем« и т. д. Чак се и педесетих година забрањивало писати о философији Хегела.

III) Атеистички материјализам 60-их година изазвао је трећу реакцију, која се односи на почетак 80-их година, за време владавине Александра III. Та је реакција везана за два велика имена — Владимира Соловјева и Достојевског (1861). И опет владина реакција не само што се није подударала с идејама Вл. Соловјева, већ је била потпуно супротна њима. Заштићавајући религиозну догматику православља, Соловјев је стојао на тлу потпуне слободе савести и свим силама се борио против Победоносцева, против званичне цркве, која је подржавала многа антирелигиозна друштвена начела, например — смртну казну.

Интересантно је да се та реакција за одбрану учења православне цркве хронолошки подудара с периодима највеће напрегнутости сличне реакције против »безбожја« у *като-*

личкој цркви: 1800—1820 — Жозеф де Местр и 1880—1900 — *неотимистички* покрет.

То сведочи о дубокој органској вези западно-европске религиозне идеологије с руском, али тиме се ни у колико не искључују дубока оригиналност религиозних тражења на тлу православне културе.

Mihail Švarc

OSVALD ŠPENGLER

(umro 5 maja 1936)

U Minhenu je 5 maja ove godine naprasno umro u 56 godini svoga života Osvald Špengler, pisac „Sumraka zapada", — možda najsjajniji i najuticajniji filosofski i politički pisac savremene Nemačke, posle Ničea. Njegovi kulturno-filosofski pogledi već su dovoljno poznati. Nama ostaje da još kratko ocrtamo njegovu političku ideologiju, njegov uticaj na kulturnu svest poratne Nemačke i njegov stav prema nacionalsocijalizmu.

Špengler je tipičan „filosof kontrarevolucije". Otuda i proizlaze njegove osnovne kulturno-političke tendencije: njegov oštro izraženi antihumanizam, njegov neprijateljski stav prema liberalnoj ideologiji i praksi, njegov čisto „romantičan" bunt protiv razuma u širokom smislu te reči, njegovo veličanje „čoveka tehnike", „čoveka praktike" i uopšte „čoveka instinkta", na štetu duhovnoga čoveka, čoveka-mislioca, umetnika religioznog istraživača. Tako „dionisovski čovek instinkta" kod njega potiskuje i otklanja „apolonovskog čoveka razuma".

Paradoksalna je činjenica da Špengler, taj tipični nemački „Privatgelehrter", u neku ruku učeni monah, koji je u tragičnoj usamljenosti proveo skoro pune tri decenije u Minhenu, gde je začet i završen „Sumrak zapada", da taj čovek, obdaren najfinijom duhovnom organizacijom, koji je sav svoj život posvetio duševnom radu — s neobičnim patosom brani najekstremniji iracionalizam i u nekom čudnom zanosu klanja se kultu grube snage. On smatra, istina, kao svoje učitelje Getea, Lajbnica, Hegela i Ničea, ali on stvarno izneverava njihova učenja, tumačeći čovekovu prirodu čisto materijalistički, mogli bismo čak reći: **zoološki**. („Der Mensch als Raubtier"). Tim samim poriče se čovekova slobodna, stvaralačka samostalnost i nezavisnost, kao da se konačno gasi njena autonomija (samozakonitost). Otuda proizlazi njegov **sociološki i kulturni determinizam**, koji graniči s fatalizmom, i koji se nikako **logički ne slaže s njegovim političkim programom** „uvodjenja" u savremenu Nemačku „pruskog socijalizma". Taj „istinski nemački socijalizam", „antiliberalan i antidemokratski", koji čudnovato obuhvata ideju autoritativne države u jednom pruskom obliku,

a zajedno s njom i ideju konzervativnog i korporativnog socijalizma — Špengler suprotstavlja „medjunarodnome socijalizmu" čuvenog nemačkog ekonomiste Marksa, smatrajući da je ovaj poslednji i suviše „apstraktan i nivelizovan". Tu on ide (možda i nesvesno) tragom Robertus-Jagecova, savremenika Marksa i Lasala, koji je, **mnogo pre Špenglera,** pokušavao da ujedini ideju konzervativnog socijalizma sa idejom pruske državnosti.

* * *

Mnogi smatraju da je Špengler u neku ruku preteča nacional-socijalizma. Ali to mišljenje je zasnovano na nesporazumu. Istina, Špengler je **indirektno** znatno uticao na razvitak nacional-socijalizma, kao što su u istom smislu uticali i Niče, Čemberlen, Gobino i drugi pretstavnici „političke romantike". Medjutim, ko je pažljivo čitao Špenglerovo poslednje delo: „Die Jahre der Entscheidung" („Odlučujuće godine"), taj mora znati da Špengler tumači nacional-socijalizam kao „plebejski socijalizam", i da se prema Hitlerovoj „socijalističkoj demagogiji" odnosi s jasnom i nesumnjivom mržnjom. Sem toga, Špengler je isto tako odbacivao i Hitlerovu **rasističku teoriju.** Kategoriju rase Špengler je smatrao za **psihološki,** a ne za biološki fenomen (u čemu se njegovi nazori podudaraju s nazorima Ničea). Zato on i dobacuje, govoreći o Hitlerovom rasizmu, ironičnu primedbu da se suština stvari ne sastoji u obliku lobanje, već u onome što se pod tom lobanjom nalazi.

Kao poslednji epigon romantičke filozofije života i kulture, čije učenje se oslanjalo na Getea, Ničea i delom na Bergsona, Špengler nije mogao osećati ni imati nikakvoga prisnijeg duhovnog srodstva s nacional-socijalističkom ideologijom, ma da izmedju hitlerizma i njegovog učenja postoje izvesne dodirne tačke. Hitlerovsko učenje njemu je moralo biti tudje i strano, jer je izviralo iz izvora koji su se duboko i bitno razlikovali od izvora iz kojih je nastalo Špenglerovo gledanje na svet i život. Zato je potpuno prirodno, kad najistaknutiji ideolog nacional-socijalizma — Alfred Rozenberg — oštro kritikuje poslednje Špenglerovo delo. **Tragizam** Špenglera kao političkog ideologa sastoji se u tome što je on, kao jedna od najreprezentativnijih figura poratne Nemačke, najzad zapao u položaj **„lažnog poroka":** pokazalo se da je njegov „pruski socijalizam" potpuno nepotreban i „revolucija s desna", tj. nacional-socijalizam — prošla je, tako reći, pored njega...

Mihail Švarc

ŠPENGLER I DANILEVSKI

Špenglerova istoriska (kulturna) morfologija, koja je ponikla iz Geteove intuitivne filosofije prirode, nije za nas potpuno nova stvar. Skoro sve njene osnovne poglede nalazimo pre više od pedeset godina kod ruskog prirodnjaka, filosofa i teoretičara slavjanofilstva — Danilevskoga.

Danilevski je u svojoj teoriji kulturno-istoriskih tipova izložio analognu kulturnu morfologiju, u kojoj se, kao i kod Špenglera, teorija množine kulturnih tipova — potpuno autonomnih i medjusobno duhovno neprobojnih, ističe na mesto teorije o jednostavnom čovečanstvu kao subjekt svetskoga istoriskog procesa, koju teoriju pobijaju i Danilevski i Špengler. Ali, dok je kulturna morfologija Danilevskoga zasnovana na biološkim pogledima Kivje-a, Špenglerova morfologija se oslanja na Geteove biološke poglede.

Kako je poznato, Kivje je prvi uneo u zoologiju teoriju „tipova organizacije", „nemerljivosti i originalnosti planova" biološkoga razvitka. Danilevski je tu Kivje-ovu biološku teoriju samo prenosio u kulturno-filosofsku oblast. Njegovi „kulturno-istoriski tipovi" postrojeni su prema uzoru Kivjeovih „tipova organizacije" i medjusobno su isto tako kvalitativno raznoliki „neizmerljivi" kao i kod Kivjea. Kivjeov **biološki pluralizam** dobio je svoj analogon u **kulturnom pluralizmu** Danilevskog.[1])

Prema svemu tome, možemo reći da postoje **dve varijante** kulturne morfologije: jedna — savremena — koju pretstavlja Špenglerova teorija o množini kulturnih organizama, i druga — „stara" — koju je izložio Danilevski u svom učenju o kulturno-istoriskim tipovima.

Ali nije samo u tome analogija izmedju ove dve varijante. Pored teorije kulturnog pluralizma postoji još više osnovnih elemenata istoriske morfologije, koje sretamo uporedo kod Špenglera i kod Danilevskoga. Tako i **kulturnu fazeologiju i princip homologije** (t.j. principe strukturne ekvivalentnosti), kao osnovnu metodu istoriskoga istraživanja.

---

[1]) Glavno delo Danilevskoga: „Rusija i Evropa" objavljeno je prvi put u časopisu „Zarja" 1869 godine. Godine 1871 isto delo je štampano u zasebnoj knjizi.

Doista, Danilevski slično Špengleru, ne samo što priznaje samostalnost istoriskoga razvitka svakog kulturnog tipa, već razlikuje i **tri** osnovna perioda u njihovoj evoluciji: **period etnografski,** „pripremni", „kad se prikuplja rezerva snage za buduću, svesnu aktivnost" (stara istorija); period **„državni"** — „kad se stvara država i osigurava politička nezavisnost", bez koje se „civilizacija ne može ni razviti ni učvrstiti" (srednja istorija) i, najzad, period „civilizacioni ili kulturni", — „manifestacioni ili aktivni" (nova istorija[2]).Taj treći period se i kod Danilevskog i kod Špenglera opet deli na dve karakteristične, kvalitativno različite epche: na „epohu apogeja stvaralačkih snaga" („epohu kulturnoga cvetanja") i na „epohu najveće akumulacije njihovih rezultata" („epohu donošenja plodova"). Prva od ove dve epche poklapa se s najvećim cvetanjem umetnosti i vremenom filosofsko-enciklopedističkog znanja"; za drugu epohu karakterističan je jak razvitak pozitivne i primenjene nauke, što i kod Danilevskog označava malaksavanje prvobitne stvaralačke snage.

Tako vidimo i kod Danilevskog kulturnu frazeologiju koja je veoma slična Špenglerovoj. Ta sličnost ide tako daleko da i oba osnovna principa Špenglerove istoriske morfologije: princip duhovne izlovanosti kulturnih tipova i princip kulturne entropije, t.j. duhovnog malaksavanja svake kulture, — nalaze svoje analogne izraze u dva osnovna zakona istoriskog razvitka, koje zakone je Danilevski formulisao mnogo pre nemačkoga filosofa. Prvi od tih zakona glasi, da „se principi civilizacije jednog kulturno-istoriskog tipa ne prenose na narode drugoga tipa". Drugi zakon kaže da je „civilizacioni period svakoga tipa relativno veoma kratak, da iscrpljuje njegove snage i nikada se ponovo ne vraća".

Najzad i Danilevski stvarno priznaje morfološku srodnost faza pojedinih kulturno-istoriskih tipova (po Špenglerovoj terminologiji „homologiju fazâ") i misli da je na osnovu te srodnosti moguće odrediti kako fazu razvitka (stepen starosti) dotičnog kulturno-istoriskog tipa, koji još nije sazreo, tako i fazu razvitka kulturno-istoriskog tipa, koji je već davno završio svoj ciklus.

Kraće govoreći, oba autora pokušavaju da na sličan način utvrde i dokažu homogenost zakona razvitka za sve kulturne tipove, ili — drugim rečima — da utvrde homogenost njihove strukture. Što se specijalno Danilevskoga tiče, on, oslanjajući se na svoju kulturnu frazeologiju, odredjuje stepen starosti zapadno-evropskog („germano-romanskog") kulturnog tipa i dolazi do zaključka, koji je sličan Špenglerovom zaključku, t.j.

[2]) Ovde moramo napomenuti da je Špengler utvrdio principijelnu, kvalitativnu razliku izmedju pojava „kultura" i „civilizacija", dok kod Danilevskoga ta terminologije nije strogo konsekventno sprovedena.

da je taj tip već odavno počeo da „naginje nizbrdicom" („Sumrak Evrope".)

Ova neočekivana sličnost izmedju učenja nemačkog mislioca Špenglera i njegovog ruskog preteče objašnjava se jednakošću njihovog duhovnog rodoslovlja. Špengler preko Getea, a Danilevski preko Kivjea — oba vode svoje poreklo od takozvane **„idealističke morfologije"**, koja je gospodarila početkom XIX veka. Kako je poznato — Kivje, Žofroa-sent-Iler i Dekandol bili su osnivači te idealističke morfologije, ili, da se tačnije izrazimo „komparativne anatomije". Naziv „idealističke" dobila je ona tek naknadno, da bi se odelila i razlikovala od kasnije Hekelove „evolucione anatomije".

Ta uporedna anatomija, koja se prvobitno pojavila na francuskom tlu, dobila je svoje ime „morfologija" baš od Getea. Ta „idealistička morfologija" i jeste poslužila kao osnov na kom su i Danilevski i Špengler podigli svoje kulturno-filosofske teorije, pokušavajući, svaki na svoj način, da primene morfološki metod kod svojih istoriskih izučavanja, čime je i uslovljena sličnost njihovih osnovnih pogledâ. Kulturna morfologija Špenglerova, koja se pojavila mnogo kasnije, morala je, razume se, biti i komplikovanija i diferenciranija. Time se može protumačiti i činjenica da pored sličnih momenata, kod Špenglera i Danilevskog postoje i bitne razlike. Ovde ćemo se kratko osvrnuti samo na najvažnije od tih razlika.

Špenglerovo opšte metodološko učenje, koje se kod njega sliva s teroijom saznanja, nastalo je pod **dvostrukim** uticajem Getea i Bergsona. Modificirajući na svoj način njihove poglede on dolazi do diferenciranja „istorije" i „prirode" kao „žive" i „mrtve" prirode i dosledno tome do diferenciranja istoriskog saznanja, koje primenjuje intuitivnu metodu, od prirodno-naučnog poznanja, koje primenjuje metodu kauzalnu. Metod istoriskog istraživanja, koji stvarno primenjuje Špengler, može se karakterisati ne samo kao intuitivni metod (koji on drukče naziva i „fizionomskom" metodom), već još i kao **morfološki metod** u smislu u kome ga je razradio Gete. Kod Danilevskog nema toga gore navedeno **metodološkog dualizma.** U svojim istoriskim istraživanjima on upotrebljava samo morfološki metod (kako ga je razradio Kivje). Nema kod njega kao kod Špenglera „morfologizirajuće fizionomike".

Sem toga, kod Špenglera morfološko istraživanje, primenjeno na istoriju, ima dvojak zadatak: ono, s jedne strane, pronalazi morfološku srodnost medju svima konkretnim manifestacijama dane kulture u raznim oblastima, u cilju odredjivanja njenog duhovnog oblika („fizionomije"), a s druge strane traži morfološku srodnost medju fazama pojedinih kultura („homologija fazâ", t.j. njihovu strukturnu homogenost).

Kod Danilevskog pak ta homologija fazâ postoji u obliku začetka. Ali on ne utvrdjuje morfološku srodnost medju

svima pojedinačnim manifestacijama danog kulturno-istoriskog tipa, i prema tome **ne** spada u zadatak **njegovog** morfološkog istraživanja karakteristika *individualnih* kulturnih duša u njihovom živom jedinstvu, kao što je to slučaj kod Špenglera. Istina, Danilevski govori o naročitom „psihičkom poretku" kulturno-istoriskih tipova, ali oni nemaju one duhovne centriranosti, koju im pripisuje Špengler, te ih Danilevski stoga i ne smatra kao duhovne individualnosti u strogom smislu toga termina. Iz svega navedenog vidi se da Danilevski svoju „kulturnu karakterologiju" izgradjuje sasvim drukše nego li Špengler.

Nova **periodizacija** istorije, koju je Danilevski predložio još pre više od pedeset godina, pretekla je donekle gledište savremenog istoriskog istraživanja, koje su gledište razradili neki od najistaknutijih nemačkih istoričara **pre** Špenglera, u prvom redu Eduard Majer, Lampreht i drugi. (Uporedi sa str. 27 Sprangerovog dela: „Der gegenwärtige Stand der Geisteswissenschaften", Berlin, 1922.) Špengler pretstavlja tek poslednju etapu definitivnog razvitka te teorije kulturnog pluralizma.

Da svedemo: i pored svih bitnih razlika koje smo ovde naveli, mora se priznati velika zasluga Danilevskog, koji je mnogo pre Špenglera jasno formulisao sve njegove glavne poglede. Kulturni pluralizam, kulturna fazeologija i princip homologije, kao osnovni metod istoriskog istraživanja, — svi ti osnovni elementi Špenglerove istoriske morfologije postojali su već i kod Danilevskog.

Н. Мељникова-Папоушкова

ЈЕДНА РУСКА ЗАБАВА У ПРАГУ 1799 ГОДИНЕ

Столеће се завршавало немирно. Још увек је парао уши отсечни звук ножа гиљотине у паду, а већ су почели да грме топови са свих страна. Дотле непознати људи и градови заузели су угледна места у друштву, односно на географској карти. Мали провинциски град Берлин почео је одједном да привлачи пажњу целе Европе. Улога чешког Прага, додуше, тек је претстојала, али се и тај град већ био ослободио љуске искључиво приватног живота. На његовим улицама и трговима сада су се често појављивали туђи војници у невиђеним униформама, дугачким кафтанима, са високим капама, а на малим, чупавим, необично брзим коњићима. За Праг 1799 године била је огромна сензација кратковремено задржавање једног дела руске војске кренуте против Француза. Русофилство у оном облику који ми познајемо још није постојало већ због тога што се о далекој руској земљи знало мало, боље речено — није се знало скоро ништа. Само католички опат Добровски, кога су у салонима и племићским домовима звали плавим опатом — због његовог елегантног отворено плавог огртача, предосећао је својим генијалним инстинктом и филозофским талентом оно што је наука касније доказала. Ипак он није усамљен у своме интересовању према непознатим војницима; симпатисали су их скоро сви становници Прага и радо су посећивали њихов логор. Упознавали су се с њима, шта више позивали су војнике у своје домове и чашћавали их. Постојала је ипак и мала група антагониста. Нарочито место међу њима заузимао је један веома образован и изузетно уман човек, веома незадовољан Русијом, популаран у своје време доктор Хелд, који је лечио баш Добровског у најтежим моментима његове душевне болести. Судбина, међутим, као да га је намерно гурала према свему руском. Његов брат служио је у руској војсци и као одличан музичар издао је у Петрограду неколико својих музичких дела за гитар. Али у тој истој далекој и снежној Русији он је нестао без трага. Имао је Хелд и других сусрета са Русијом или, тачније речено, са женом везаном за ту земљу. Не-

далеко од Прага налазио се посед једног војводе који је у Европи био познат под именом Курландера, а који је у ствари био син регента Бирона. Продавши за огромну, одједном примљену суму и исто тако огромну пензију Курландско војводство, он је отпутовао са женом и кћерима у иностранство. У Немачкој је купио Заганско војводство, а у Чешкој посад Ратиборице и још неколико поседа. Немајући мушког потомства, предао је војводску титулу најстаријој кћери. Све ово не би било много интересантно да није војвоткиња Заганска ушла трипут у чешку књижевност и да није одиграла значајну улогу иза кулиса руске историје. Преко родитеља она је наследила везе са руским двором, појачане касније удајом за кнеза Трубецког — њен други брак. Веома блиска, у исти мах, Метерниху, она је спретно удешавала састанке високих личности за време Наполеонових ратова. Тако, на пример, 1813 године у њеном замку, у Находу, састали су се руски цар, пруски краљ и аустриски дипломати. За време пруског конгреса, исте године, Метерник је у њеној соби потписао наредбу о ступању у борбу аустриских трупа на страни Русије, а онда га је непосредно однео курир. Најзад за време Бечког конгреса она је играла видну, али још увек недовољно проучену улогу. Поуздано је познато само то да ју је Александар Први назвао једном од три најлепше жене, којих је у Бечу било мноштво, а чија се улога састојала у освајању срдаца страних дипломата — наравно на један начин користан по Аустрију. Надам се да ћемо ускоро моћи да се задржимо подробније на тој изузетно интересантној женској фигури везаној историски са невољама Русије. Ми смо поменули ту жену зато што је доктор Хелд предавао музику њој и њеној млађој сестри. Каткад изгледа да се корен његове антипатије према Русима крије баш у тим сусретима и успоменама из младости; у своме »аутонекрологу« он прича веома недвосмислено о лакомисленом понашању младих војвоткиња, о лакомислености којој је у знатној мери повлађивала и мода. Тако на једном од првих часова госпођице из великог света примиле су га лежећи на отоману, обучене само у веома провидне кошуље, којима нису ни покушале да прикрију оно што одећа има да крије. Буржоаски васпитан, следбкик моралних начела какав је Хелд онда био, он се још у старости сећао тога призора са дубоком осудом. Многе одлике епохе и, што је главно, виших класа он је непосредно стављао на терет руском пореклу и васпитању руског двора. Иако се његов младићски демократизам током година знатно угасио, највише под утицајем аристократског круга пацијената, Хелд је задржао непријатељски став према Русији. У већ цитираном »аутонекрологу« налазимо неколико веома оштрих и сурових судова како о Русима уопште, тако и о војсковођи грофу Суворову Италиском, ко-

га он назива »нечовеком и убицом толиких невиних људи у Прагу Варшавском«.

Да се већина становника Прага није држала таквог мишљења, види се из озбиљних документарних чињеница, као и из ситница, из назива употребљаваних у подручју моде; тако, на пример, високе меке мушке чизме за јахање баш тада су добиле назив »à la Souwaroff«. Не може се са потпуном поузданошћу тврдити да ли је та мода дошла из Париза или другог града, или је, можда, створена у самом Прагу, где су те чизме сматране као најверодостојнији доказ мушке елеганције, али сматрамо да је она, и поред француског назива, била, вероватно, бечког порекла — већ због тога што је име руског војсковође уживало у Паризу нешто друкчију репутацију. Суворовом, кога су Чеси доследно називали тада Суваров, плашили су у Француској децу као каквим страшилом; захваљујући извесном доста сложеном премештању слова, име грофа Италиског било је изједначено са именом познатог страшила »lonagroux« (вукодлак, вампир), кога се у неким удаљенијим крајевима Француске дан данји плаше не само деца, већ и одрасли.

У таквим расположењима и разговорима завршавала се у Прагу 1799 година. Споро, али сигурно приближавала се година 1800. Руска војска враћала се из швајцарског похода. Овог пута дошао је са војском у Праг и сам Суворов. Град се грозничаво спремао за његов долазак. Сви доколичари били су опијени посматрањем шарених и необичних униформи разних руских војних јединица и високих личности. 14 децембра стигли су у Праг генерали кнез Багратион и Каменски, а сутрадан — велики кнез Константин Павлович. Међутим, љубитељи свечаних призора били су разочарани. Суворов, већ уморан и болестан, није желео свечан излазак и почасти; он је стигао у престоницу Чешке 20 децембра скоро инкогнито, у пратњи свога сина и неколицине Козака. Само случајни посматрачи — ретки пролазници, шегрти и улична деца — видели су како су се пред кућом у Прикопама зауставила кола, из којих је изашао омален и мршав старчић са великом звездом на грудима. Зато колико су они могли причати касније о том случају и о томе да су се одмах сетили ко је тај путник неугледне спољашности, али велики по својим делима. У 129 броју »Прашког поштанског листа« из 1799 године можемо да прочитамо поводом тога следеће редове: »Овај велики херој који је већ у младости пожњео војну славу и учинио своје име бесмртним, одрече се код нас свечаног дочека и прихвати само почасну стражу, која стоји пред кућом барона Вимера на Прикопама, где је генералисиму стављен на расположење стан«.

И поред очигледне жеље Суворова да што мање изазива пажњу пражког друштва и да се одмори после тешких похода, одмах по његовом доласку почиње низ богатих свечаности. Веома важан, скоро битан чинилац пражког живота при крају осамнаестог и у почетку деветнаестог века били су позоришта и балови, који су, и поред тешких времена, приређивани непрекидно. Истина, на граници ова два столећа нови чешки препород давао је већ своје прве, а и доста важне резултате, али у самом Прагу није могло да буде ни речи о каквим било националним неспоразумима, а још мање о мржњи. Чехе, Немце, а и случајне претставнике других народа, удруживао је не само свакодневни живот, већ и културни интереси и разоноћења. Како књижевност, тако и позориште и све друге друштвене манифестације носили су обележје великих догађаја што су се збивали, дајући потстрека општем расположењу или плаћајући данак захвалности чешким, савезничким или, просто напросто симпатичним јунацима дана. Међу њима је са много разлога почасно место заузимао баш фелдмаршал Суворов који се налазио тада на врхунцу своје славе. Славе којој је било суђено да се претвори у грозну царску немилост још пре Суворовљева повратка у отаџбину. За сада је он пак био окружен највећим почастима и поштовањем, како од својих сународника, тако и од Пражана свих професија и сталежа. Дан 22 децембра био је испуњен таквим свечаним догађајима. Баш тога дана пала је годишњица освајања тврђаве Измаил и читав низ официра био је одликован орденима Светог Ђорђа и Марије Терезије. Увече је директор талијанске опере у Прагу славни Гвардазони приредио свечану претставу у част Суворова. Прво је отпевана, на отвореној позорници, свечана кантата. За време извођења кантате изнад хора, у облацима, појавила се фигура Славе са лентом, на којој је поздравни натпис гласио: »Viva il principe Suvarov«. Излишно је у даном случају истицати нарочито да је публика била понета буром одушевљења, потпуно искреног у тим околностима. Али одушевљење и овације достигли су врхунац када се, за време одмора, у авангложи појавио, на претстави опере »Principe di Tirando«, херој свечаности фелдмаршал Суворов. Публика у партеру, у ложама и на галерији устала је, пљескала и на разним језицима викала »Живео херој Суворов!« Суворов је одговорио, пришавши рампи ложе, громким ускликом: »Живео цар Франа!«

Један од очевидаца те претставе записао је о њој следеће редове: »Било је дирљиво видети како лицем општеуваженог хероја уоквиреним седом косом полако теку сузе. То је доказ да и срце правог војника може да буде загрејано топлином искреног осећања«. Као што се по тадашњим листовима може судити, публика је била задовољна и званичном свечаношћу, и држањем угледног госта, и извођењем опере, за

које је Гвардазони изабрао најбоље певаче. Сутрадан је поново одржана претстава, али овог пута у интимнијем кругу, у кућном позоришту грофа Клам-Галаса; на тој малој, али за аматере, може се рећи, беспрекорној сцени, где су даване тако тешке ствари као што је »Марија Стјуарт«, трупа састављена искључиво од пражких племића приказала је у част угледног госта комад »Der schwarze Mann«. Публика и глумци били су неоспорно веома задовољни. Тешко је данас рећи поуздано шта је о претстави мислио херој свечаности. Судећи по његовим писмима кћери, једином блиском и вољеном бићу, које је Суворов тепајући звао »Суворочка« и коме је стално писао — и у тренутку највеће славе, и у данима тужне немилости и прогонства — можемо претпоставити да сва ова помпа није могла освојити његову душу. Стари војник је осећао чаму и чезнуо највише за забаченим руским селом, за тихим животом одвојеним од великоварошке буке. Он је сањао о срдачном пољупцу своје драге »Суворочке« и њене деце. Стар и уморан, он се сећао можда својих прећашњих битки против Турака, које је тако комично, скоро као бајке описивао тај истој кћери, тада питомици најаристократскијег института — Смољног. Да наведемо, примера ради, одломак из једног таквог писма: »О Светом Илији, као и сутрадан били смо на гозби са Турцима. Ај — ај, како смо се частили, играли, сипали једни на друге крупан оловни прашак и ђулад величине твоје главе. Имали смо дугачке игле и маказе криве и праве — заглави ли у њима рука, нема је, а и главе смо шишали. Али доста је са причама. Све се то завршило илуминацијом, а Турци одоше са гозбе, онако зле среће, да се моле Богу на свој начин. То ти је све . . .« Било је то десет година пре момента, о коме ми пишемо. Последња Суворовљева писма из 1800 године испуњена су само расправљањима о смрти и он шиље благослов, додајући: »Једном ногом сам већ у гробу«. Кроз неколико месеци он је ушао у гроб и другом ногом. Суворов и деветнаести век нису били створени једно за друго.

Међутим, за сада Суворов и његови сарадници нису видели или нису хтели да виде облаке који су се гомилали изнад њихових глава. На свечаности и разоноћења приређене у Прагу у част руске војске и њеног вођа одговорио је један од Суворовљевих генерала, кнез Багратион, скоро најсјајнијим балом те шумне епохе. Имена Суворова и Багратиона везана су нераздвојно за увек, како у војним аналима, тако и у подручју личне биографије. Један је био руски гроф, а други — ђурђијански кнез из владалачке лозе, а било је ту и других противречности и чудних појединости. Багратион, на пример, није до краја живота научио да говори руски потпуно правилно, што му није сметало да буде вођа руске војне странке, која је тежила да из редова команданата и са свих

одговорних положаја потисне Немце и Французе, толико популарне тада у Русији.

Његова национална слава, краткотрајна и необична, дошла је до врхунца нешто касније, највише за време Наполеоновог московског похода, али већ близу 1800 године тај потомак царице Тамаре био је, неоспорно, љубимац и изабраник Марса. Висок, мршав, црних као катран очију и косе, човек који се боље осећао на коњу него на паркету, он је, свакако, био кадар да изненади Пражане својом спољашношћу, униформом и бројем ордена и звезда, што су као киша падали на његове груди за време похода и битки. У тим биткама он се са необичним презиром својственим само кавкаским ратницима понашао према смрти, с којом се сукобљавао сваког дана, сваког часа. Било му је суђено да надживи Суворова, али његов живот није трајао тако дуго. У славној бици код Бородина Багратион је рањен и убрзо умро. Из те епохе сачувани су чак и полународни стихови засновани на игри речи и на слику: На-поле-он — Бог-рати-он (Бог рата је он):

»О, как велик На-поле-он,
И хитр, и быстр, и тверд во брани,
Но дрогнул, как простер лишь длани
К нему с штыком Бог-рати-он.«

Веома је вероватно да Пражанима ови доста примитивни стихови нису били позкати, али у одлучним годинама борбе против Наполеонове војске они су мислили и осећали као и њихов писац.

Те године зима је била хладна, али 19 јануара увече гомиле света ишле су журно према Малој страни; пред одавно чувеном гостионицом »Vlazni« стајао је прави шпалир. Неки од радозналаца, храбрећи себе и суседе, уверавали су да се осећа топлије време. На једној страни зграде окренуте према реци могао се, уз извесан напор, прочитати на светлости што је избијала из прозора натпис веома необичан за гостионицу: »Benedici Domini domum istam«. Али на главној фасади, према узаној улици, могао се видети сваки детаљ — толико је све било илуминисано, толико је на зидовима било буктиња, толико је светлости допирало кроз прозоре горњег спрата, где је у пространој сали даван бал. Кочије су у дугачком реду стизале пред мали улаз; убрзо су се оне наређале до угла па чак и даље — у Мостецкој улици. Херој свечаности Суворов стигао је последњи. Бал је протекао као и сви тадашњи балови, можда само нешто мало уздржљивије услед присуства великог броја прашких аристократа и руских елитних официра. Сутрадан, 20 јануара, радознали Пражани, а у пр-

вом реду Пражанке, са задовољством су читали у »Поштанском листу« следећи опис отменог друштва:

»Праг, 20 јануара.

Јуче је давао генераллајтнант руске војске кнез Багратион у част руског генералисима кнеза Италиског грофа Суворова Римниковског сјајни бал у чувеној гостионици званој »Lázné« на Малој страни, где се често, захваљујући доброј и јевтиној кухињи, дају приватни балови, а у току пак Беле недеље приређују се сваког уторника обични јавни балови. У горњој сали био је причвршћен транспарент од 19 палаца висине и 16 ширине, на коме су приказане све битке, које је генералисим добио за време последњег похода. Цртао их је високоуважени уметник Брезина. Бал је почео у 7 часова, а у 10 је послужена вечера за 200 особа. Сви руски официри, као и наше благородно племство, били су позвани за сто. Баш према транспаренту стављена је нарочита фотеља намењена кнезу Италиском. Све је било изведено са много укуса и заиста кнежевски, осветљење и музика били су заиста блистави и велелепни«.

Друкчије и није могло да буде — кнежевски луксуз мора да засењује кад нешто приређује источни кнез. Бал, по свему судећи, претстављао је догађај не само за највише градско друштво, већ и за читав Праг; у противном случају ми не бисмо могли да нађемо о њему белешку у књизи као што је »Историски календар«, коју је Пражанин из широких слојева Ј. Рулик написао и издао 1803 године. Под месецом јануаром 1800 године још данас може се прочитати на пожутелим страницама мала, али речита белешка:

»19 овог месеца руски генерал кнез Панкрацион (!) давао је преотмен бал на малој страни, у гостионици »Lázně« којем је присуствовала и сама екселенција Суворов, такође и превелики број нашег племства и панства. Цела сала била је превучене превеликим платнима на којима су вештом кичицом приказане све битке прошле славне године на ратишту вођене. Призор овај заиста је изванредан био. Многи од присутних, уместо веселости, тузи срца се предздоше, гледајући како њихов рођак, пријатељ или незаборавни син мртав на бојишту лежи.«

Општи тон ипак није био толико тужан као што то приказује летописац из другог сталежа. Ослушкујући ратне ужасе, Пражани су се веселили и уживали у кратким тренутцима одмора. Двадесетог јануара сви посетиоци бала дуго су спавали, а затим су ишли у посете да испричају о своме проводу и утисцима. Сам приређивач бала кнез Багратион био је толико задовољан да је, као доказ свог расположења, поклонио поменути транспарент сопственику гостионице. Нажалост, тај документат није се сачувао до наших дана.

Владимир Лебедев

ПОРЕД КОЛЕВКЕ ЈЕДНОГ ФАШИЗМА

(Руски фашизам — оруђе нове политине Јапана)

На Далеком Истоку, у Манџурији поседнутој јапанском војском, у току пет година врши се, са војног гледишта врло интересантан али за руску емиграцију врло жалостан експеримент стварања руског фашизма од стране других држава, као помоћног средства у рату против Русије. Тај експеримент у толико је интересантнији што се Јапан који га изводи, не либи никаквих средстава пошто у својим радњама није везан ни учешћем у Друштву народа, ни контролом друштвеног светског мишљења, па, напослетку, ни контролом свога јавнога мњења. Како је од 1932 године у стварном рату са Кином, и пошто је заузео оружаном руком Манџурију и сконцентрисао управљање заузетих области у рукама Квантунске војне управе, која је у својој делатности потпуно самостална, Јапан је стварање руског фашизма схватио *потпуно озбиљно* и увео га у општу мрежу војних мера против Русије.

Уопште, Манџурија се претвара по брижљиво израђеном плану у онај грозни плацдарм, одакле треба да започне кретање јапанске војске против Русије. Нова држава Манџу-Ти-Го израђује се, ако се тако може рећи, на стратегиској основи. И у томе погледу она претставља један од најинтересантнијих експеримената садашњости. У плану њеног стварања била је предвиђена и потреба формирања руских кадрова, који би помагали јапанском командовању у покоравању Манџурије, а при успешном продирању јапанске војске у руску територију и у организацији становништва руских области заузетих од стране Јапанаца.

У датом случају, јапанска војна управа била је руковођена експериментом који је раније извела у Кореји, Јужној Манџурији и у Кини, т.ј. стварањем јапанофилских струја међу покореним становништвом.

Руско становништво у Манџурији потпуно је страно Јапанцима у расном, верском и културном погледу, а као цели-

на оно непријатељски гледа на јапанске планове и на отворено јапанско русофобство. Упоредо са тим његова је помоћ нарочито драгоцена, јер је Јапанцима, услед наведених разлика, било веома тешко да на руској територији стварају јапанофилске струје, у шта се јапанска војна управа уверила за време јапанске окупације руског Далеког Истока, која је трајала од 1919 до 1922 год. и руске половине Сахалина до 1925 године. На тај начин, на основу искуства из прошлости, пред јапанску управу је стављен, изгледа, доста тежак задатак припремања руских потребних кадрова пре почетка војних операција и васпитања тих кадрова у одговарајућем правцу.

Јапанска управа решава тај задатак стварањем »*сверуске фашистичке странке*«, с једне стране, и потчињавањем целокупног руског манџурског становништва такозваном »Бироу за послове руских емиграната у Манџу-Ти-Го«, с друге. Те две установе, које раде заједнички са јапанским властима, испуњавају задатак васпитавања руских кадрова потребних јапанској влади и због тога оне су драгоцени сарадници Квантунске војне управе јапанске армије.

Узимајући у обзир опште-политичко стање и могућу војну коалицију са неким европским државама у рату против Русије, на првом месту са Немачком, јапанска управа потпомаже ширење припреме тих кадрова у Европи и у свима местима где је руска емиграција расејана. Пример јапанске управе наилази на одјек у Немачкој као и у другим земљама које су у сфери њеног утицаја, где се од њихове стране почиње припрема руске емиграције, према месним условима, али на крају ипак по манџурском обрасцу.

Разуме се да се фашизирање руског становништва у Манџурији изводи насилним мерама, што причињава огромне моралне патње већини руског становништва а пропраћено је материјалним и физичким злостављањем оних који се са тиме не слажу.

Пажљиво проучавање, искључиво званичних извора, одлука и наредби »Бироа за послове руских емиграната у Манџу-Ти-Го«, по извештајима и чланцима његове званичне штампе, т.ј. далекоисточне фашистичке, као и по официозној јапанској штампи на руском језику: »Харбинско време« итд. пружа јасну слику формирања нарочитог руског фашистичког поретка без руске територије, у циљу његовог пребацивања одговарајућег момента, т.ј. у случају рата, на руске области освојене од стране Јапана и његових савезника.

Међутим, потребно је указати на то да у сличној предвиђеној могућности тај поредак има своју — *манџурску* територију, где он игра врло важну помоћну улогу при јапанској војној управи, јер услед непријатељског држања огромне већине манџурског становништва према јапанској окупацији.

јапанска Квантунска војна управа искоришћава руске фашистичке кадрове, које је она створила, за подмиривање својих војничких и административних интереса у самој Манџурији. Она налази међу њима људе себи одане, који одлично познају месне прилике, нарави, обичаје, језик. Помоћу тих кадрова она приморава целокупно руско становништво, које према месном становништву претставља огромну културну снагу, да служи јапанским интересима у окупираној земљи, свирепо кажњавајући непокорне. На тај начин то руско становништво још пре почетка војних операција против Русије, претставља путем приморавања и под руководством »Бироа за послове руских емиграната« и фашистичке странке драгоцено средство у рукама Квантунске војне управе. Из њега не само што се формирају заштитни одреди, који се оружаном руком боре против Манџура и Монгола и који обављају извидничку службу на граници, већ и кадрови железничких службеника, официра, инжињера, градитеља итд. који подмирују јапанске потребе у освојеној земљи. У ствари становништво Манџурије, које је у своје време дало уточиште Русима и руској емиграцији, стављено је у лице пред два противника: Јапанце и месне Русе, који су у већини случајева силом претворени у помоћнике јапанских завојевача. У далекоисточним новинарским извештајима стално се појављују презимена руских »заштитника« и одређивања нарочитих руских »заштитних одреда«, који учествују у оружаним сукобима на страни Јапаната, како у самој Манџурији, тако и на границама Монголије и Русије. Та помоћна улога, натурена Русима у Манџурији, даје доста видљиве резултате, услед чега јапанска војна управа помоћу »Бироа за послове руских емиграната« и фашистичке странке тежи ка повећању броја руских емиграната у Манџурији, који пристају на горенаведену улогу, и помаже врбовање таквих емиграната у свим местима руског пребивања за транспортовање на Далеки исток.

У случају покретања војних операција против Русије и мобилизације руског становништва по законима манџурске државе (т.ј. Јапаната) кадрови, припремљени од стране фашистичке странке и »Бироа за послове руских емиграната« заузеће водеће и административне положаје.

У колико се јапанска окупација све више шири и на Северну Кину тај систем јапанског прерађивања Руса проширује се и на кинеске области које су Јапанци заузели. У томе циљу фашистичка странка (а преко ње и »Биро«) има своје ћелије у свим значајнијим кинеским центрима, где се налази руска емиграција, користећи се свестраном материјалном и дипломатском помоћи Јапана. У последње време та се претставништва стварају и у Европи а и у другим деловима света. У Јапану она ради међу руском емиграцијом ослањајући се на потпуну помоћ јапанских власти. Међутим, најка-

рактеристичнији израз целокупног система јесте манџурски експеримент, зато је потребно његово пажљиво проучавање.

То проучавање је у толико више потребно што оно открива страшку слику оног насиља и самовлашћа коме је изложено руско становништво у Манџурији од стране јапанске управе и њених емигрантских помоћника. Оно открива ужасну слику сакаћења разума и савести руског живља а нарочито оног невероватног васпитања руске деце и омладине, које им се пружа у току низа година у оквиру апсолутног потчињавања целокупног руског становништва горенаведеном »Бироу руских емиграната у Манџу-Ти-Го« и његовом политичком изразу »Сверуској фашистичкој странци«.

То васпитање, прорачунато на дуги низ година и спроведено планski, тежи да створи од руског младог поколења у Манџурији и у провинцијама Северне Кине, заузетим од стране Јапана нарочиту вештачку врсту Руса, — по имену — људи; врсту која је одређена да буде војно-политичко средство у рукама јапанске војне управе, како у циљу покоравања већ освојених кинеских провинција, тако и у циљу освајања и учвршћивања јапанског утицаја на руским територијама у случају јапанског рата против Русије.

На челу руске емиграције на Далеком Истоку, као »врховног вођу« јапанска војна управа поставила је атамана Семјонова. Тај забајкалски Козак, који је свршио Оренбуршку козачку школу (полумонгол, или се издаје за таквог, по пореклу) за време грађанског рата, као есаул, подигао је устанак у реону Забајкалске железничке пруге. Банде есаула Семјонова причиниле су доста штете поглавито *анти-бољшевичким* војскама свих формација у периоду грађанског рата 1918—1920 године. Семјонов под фирмом антибољшевизма бавио се отвореном пљачком свих пошиљки које су стизале у реон који је он заузео, и увео је систем најгрубљег насиља, пљачке и погубљења без суда на заузетим територијама. О злочинима Семјонова постоји опширна *антибољшевичка литература*. Тада се приближио јапанској окупаторској управи и постао је њен веран савезник и помоћник. Повукавши се из Сибира заједно с јапанском војском Семјонов је остао веран Јапанцима, и они су га издвојили као апсолутно верног агента између свих осталих емигрантских вођа јапанофилске оријентације. У последње време, кад се Јапан поново почео интензивно да спрема за рат против Русије и предузео освајања у Манџурији, јапанска Квантунска управа истакла је Семјонова на положај »Врховног вође«. Он живи у граду Дајрену (бившем Дањењем) изван града, у парку, у »дивној« вили, као некакав владајући кнез, где му долазе на реферисање претставници свих могућих емигрантских организација, које су потчињене јапанској управи и одакле он даје своје инструкције. Семјонов је, поред тога,

и главни експерт јапанске војске управе за руске ствари. Јапанци стављају на располагање Семјонову и његовим агентима велика средства, која им допуштају да имају свакодневну и периодичну штампу у свим значајнијим центрима Кине и да издају велику количину прогласа, књига, војних и других упустава, као и да издржавају безбројне организације.

Сем тога, Јапанци у заузетим областима Кине потчињавају Семјонову руско становништво и руске емигранте тих области и дају могућност његовим организацијама да живе и од исисавања средстава из тог руског становништва.

Главни центар Семјоновљеве делатности јесте Манџурија, коју је сада потпуно окупирала јапанска војска. Потчињавање Семјонову руског становништва у Манџурији врши се на два начина — политички и административно. Политички се то потчињавање врши преко »Сверуске фашистичке странке«, а административно преко његног административног органа »Бироа за послове руских емиграната у Манџу-Ти-Го«. Само се по себи разуме да ни сам атаман Семјонов, ни фашистичка странка, ни »Биро« немају никакво самостално значење већ су само израз воље Квантунске управе. Као такви и само такви, они и заслужују проучавање.

*

Док се у Јужној Манџурији, која је припала Јапанцима по Портсмутском уговору 1905 г. политичко стање није мењало, дотле у Северној Манџурији, где је сконцентрисана главна маса руског становништва и руске емиграције, оно се до 1932 г. стално мењало.

Читав низ режима маршала Чанг-Цо-Лина, затим његовог сина, који се оријентисао за владајућу кинеску странку Куомитанг итд. итд., нису допринели стварању у великим сразмерама руске јапанофилске политике. Тим пре што основни кадар руског становништва у Манџурији до скора нису сачињавали емигранти, који су напустили домовину после револуционарних догађаја, већ они руски досељеници који су колонизирали тај крај још из доба грађења КВДЖ (Кинеске источне железнице), т. ј. почев још од краја прошлог столећа. Руско становништво је живело и живи по тачкама КВДЖ, а поглавито у њеним градским центрима. Зато сва насеља на линији те железнице имају јасан колорит руских обичаја, руског начина живота и руске културе. По спољашњем изгледу градови Харбин, Хајлар, Манџурија и други носе на себи све трагове руског изграђивања и руског утицаја. Кад су после револуције у та места нагрнуле велике групе руских избеглица, они су природно дошли у руску средину, у руски уђешен живот. Избеглице су се брзо саживеле са месним приликама и нераздвојно се слили са основним кадром месног руског становништва.

»Почев од 1922 године — јавља нам један веома компетентан далекоисточни јавни радник-емигрант, — т. ј. од момента продирања владе СССР у Манџурију у улози заједничког поседника Кинеске источне железнице, формално је постало немогуће, а временом чак и неопходно, да руско становништво добије поданство СССР. Тако например, по совјетско-мукденском уговору од 1924 г. право службовања на КВДЖ имали су само грађани Кине и СССР. Радове на прузи добијали су такође само грађани речених држава. Захваљујући тим условима, руски службеници на прузи без икаквих тешкоћа, путем надлежних изјава совјетској влади, обновили су права свога грађанства.

»Погрешно би било закључити да су само горе наведени »меркантилни« разлози наводили Русе на добијање совјетског поданства. Не, овде је била и искрена побуда чисто националног карактера. Већина староседелаца (као и већина избеглица), није била у правом смислу партиска, није припадала никаквим политичким групама, и, чим се створила могућност, они су пожурили да обнове своја права грађанства, сматрајући потпуно тачно да се владе могу мењати, а да је домовина стална. Немајући за то директну потребу, већина староседелаца није видела никаква смисла у преласку на положај емиграната, тим пре што то није захтевало *никакве* промене и што су људи остајали оно што су и били.

»Услед тога целокупно руско становништво у Манџурији разделило се на две скоро подједнаке групе: једни су имали поданство СССР, док су се други сматрали као емигранти. То не значи да су се те групе делиле по јасним политичким ознакама. Не, разлика међу њима била је само по формалном обележју поданства: међу емигрантима сте могли наићи на људе доста левичарских политичких погледа, и обрнуто, већину грађана СССР сачињавали су специјалисте, људи ван странке и по својим симпатијама *врло умерени*. И међу емигрантима, као и међу совјетским грађанима било је много научних радника, техничких специјалиста, великих финансиских и комерцијалних радника. И једна и друга група имале су у своме саставу разне социалне слојеве становништва. Зато у обичном животу међу тим групама није било никакве видне разлике, они су водили заједнички, мешовит и сложан живот, не рачунајући поједине крајње политичке групације, врло ограничене по броју које су биле непријатељски расположене једна према другој. На крају крајева, разлика између њих је била случајна и чисто формална.«

*

У тренутку највећег утицаја Русије у Манџурији број руског становништва није износио мање од 150.000 душа, док

у осталој Кини није премашао цифру од 10.000 људи. Последњих десет година стање се нагло променило: око 10.000 људи отишло је из Манџурије у Русију. У вези с продајом КВДЖ Манџурији у Русију је поново отишло око 25.000 људи. Осталих сто и неколико хиљада данас живе: половина у Манџу-Ти-Го а половина у Кини.

У Манџу-Ти-Го Руси живе највише у Харбину — 30.000 људи, у Трехречју, — у козачким насељима, — око 11.000 људи, у граду Хајлару и осталим местима.

У Кини је следећи распоред: у Шангају живи око 30.000 људи, Тјанзину 5.000 људи итд.

О потискивању Руса од стране Јапанаца у Манџурији, које се одиграло последњих година, може се судити и по овој чињеници да је у граничном градићу Манџурије по подацима из 1926 год. било 18.000 руских становника, сад је остало свега 800 . . .

Треба одмах истаћи огроман значај Руса у Манџурији. Они су за последњих 35 година били прави расадници културе у тој земљи. Они су у ствари створили главни центар Северне Манџурије — савремени Харбин (и низ других градова) са његовим дивним зградама, огромном трговином, руским банкама и читавим низом нижих, средњих и виших руских школа, техничких и других школа, које су претвориле тај град у расадник просвете и техничког подизања Манџурије, што по свом огромном замаху ни најмање не одговара релативно малом броју руског становништва. Створила се богата дневна и периодична штампа, искрсла су позоришта, библиотеке, издавачка предузећа, и руска култура ширећи се из Харбина по читавој Манџурији (продирући чак и у Кину), подизала је и оживљавала забачени крај. Руски инжињери, лекари, архитекти, професори, учитељи, статистичари, књиговође, економисти, ветеринари, глумци, књижевници, издавачи, адвокати, једном речју целокупна лествица претставника слободних и техничких професија, радили су и формирали се у тој заосталој кинеској провинцији, сачињавајући њену једину праву културну арматуру.

Финансиске инвестиције руског становништва биле су исто тако веома значајне и оне су раније потпомогле углавном економско, индустријско и финансиско оживљавање земље.

По подацима истраживања, које је извела јапанска трговачка комора у Харбину, руске инвестиције у Манџурији чак и данас, после четири године јапанске владе, изражавају се у следећим цифрама, у јенима:

Трговачка предузећа	8.703.000
Индустриска предузећа	2.700.000
Банкарски капитал (акционарски) . . .	350.000
Улози у банкама	7.850.000
У непокретностима и земљи	16.672.000
У железничкој мрежи	1.500.000
У угљеној и шумарској индустрији . .	6.000.000
У земљорадњи и сточарству	10.000.000
Свега Јена	53.775.000

При томе треба имати у виду да је то — девалвирана вредност поседа у вези с општим падом цена. У прошлости се може рачунати вредност тих улога на 50 млн. златних рубаља.

У процентном погледу према општој суми иностраних улога у наведеним гранама привреде значај руских капитала износи:

У трговачким предузећима .	22%	према целој суми
У непокретностима . . .	33%	непокретности, ра-
У земљорадњи	18%	чунајући и кинеске
У другим гранама индустрије	28%	

Исто тако не треба заборавити да су то улози само оних Руса који се *воде као емигранти*. Овде апсолутно није унесено капитално улагање Руса који су грађани СССР. Њихови улози значајно повећавају улогу руског утицаја, нарочито у кућевласништву. Разумљиво је да се горенаведени односи не утврђују према домородном кинеском становништву, већ у погледу страних инвестиција у Манџурији, изузимајући градску непокретност: овде, ако узмемо без Кинеза, Русима припада 70% имовине.

*

Тако је у кратким цртама изгледало стање и значај руског становништва у Манџурији до њеног освајања од стране Јапанаца.

Пред јапанском управом, која је располагала апсолутно свиме у освојеној земљи (главни командант јапанске војске у исто време је и дипломатски претставник Европе и стварни господар Манџу-Ти-Го) искрсао је веома сложен задатак. Он се може дефинисати на следећи начин:

1) Потискивање економског, финансиског и индустриског значаја Русије и Руса из Манџурије.

2) Превођење постојећих културних снага руске емиграције на службу јапанским интересима.

3) Стварање од руског становништва и емиграције војнополитичке силе, потребне, прво, за освајање Манџурије и, друго, кад буде требало за оружану борбу против Русије.

Према томе задатку оцртала се и линија поступања окупаторских власти.

Она је потпуно јасна и проистиче из горенаведених задатака. Она се креће у два правца: путем борбе против руског становништва које се формално сматра у совјетском поданству, *и против оне руске емиграције која, без обзира на свој антибољшевизам, не жели да се претвори у слепо оруђе јапанских империалистичких планова.*

Закључак је био прост: грубо прогањање и упропашћивање лица која су совјетски поданици, њихово стварно насилно исељавање, или њихово превођење на емигрантски положај, а према емигрантима — њихово потчињавање у сваком погледу помоћним органима јапанске управе.

Чињеница да се у Манџурију, која раније није била стално насељена, у своје време доселило много руских Јевреја, послужила је као основа за уношење *антисемитизма* у кампању за потискивање руских интереса, и ако је он потпуно стран Јапанцима, зато што у њиховој средини нема уопште Јевреја. На тај начин, *антисемитизам* постао је убојно средство у рукама јапанске управе, не само за формирање руских кадрова за борбу са Русијом, »коју су захватили Јевреји«, већ и за потискивање емигрантских интереса у самој Манџурији.

Треба одати праведно признање руском јеврејском становништву Манџурије. Његова радљивост и трговачки дух у многоме су допринели учвршћивању руског утицаја у земљи, а и у самој Кини; његова оданост Русији и руској култури необично су потпомогли и продирању те културе.

Борба с тим делом руског становништва морала је да пође путем који су већ оцртали природни савезници Јапана — немачки национал-социјализам. Његов груби и отворени терор према Јеврејима, свођење јеврејства на комунизам, и, наравно, његово обавезно везивање за ГПУ и . . . масонство.

На тај начин, поред других средстава војно-политичке борбе, јапанска управа у Манџурији унела је у свој арсенал и борбу са »*јудо-масонством*« и просто са »масонством« . . . Одговарајући месним јапанским потребама, то средство служи исто тако и за даље циљеве.

*

За остварење својих задатака јапанска управа, као што смо већ рекли, изабрала је пут потпуног политичког и административног потчињавања руског становништва и руске емиграције — али руским рукама.

Међу том емиграцијом која је побегла из Манџурије после неуспелог грађанског рата у Сибиру, поред осталих организација, поникле су и организације фашистичког типа. Међутим, сви фашистички покушаји, услед потпуне равнодушности емиграције и руског становништва према њима, остајали су мртворођенчад.

Стање је почело да се мења, кад се, с једне стране, у Немачкој развио снажан национал-социјалистички покрет, а с друге стране, кад је Јапан отворено одлучио да освоји Манџурију. Јапански војни кругови, уопште тесно везани с немачким национал-социализмом, видели су у њему природног савезника у евентуалној борби против Русије. Они, наравно, нису могли да не схвате све користи увођења руског фашистичког покрета на заузетим територијама, који би, напајајући се већ готовом идеологијом немачког национал-социализма и примењујући је на месне прилике, био за јапанске циљеве најпогоднија »руска« организација.

Мала фашистичка група Покровског која је у своје време постојала, а која није хтела да прими руководство Јапанаца, била је ликвидирана, а сам Покровски истеран из покрета (а при прогонима 1935 г. свирепо је настрадао), а стварни вођа руског фашизма постао је уз помоћ атамана Семјонова и јапанске управе К. В. Родзајевски, доста необразован, али веома енергичан млад човек.

Форме ради за »претседника« странке је био изабран генерал Д. В. Космин, вођа »народно-монархистичке странке«, која се од тог тренутка дефакто присајединила фашистичком покрету, који је 22 јула 1931 год. добио ново име: »Сверуска фашистичка странка«. (Г. Космин је, између осталога, познат по своме чудовишном пројекту, који је предао Штабу врховног главног команданта 1916 године. Тај пројект је предлагао заражавање Рурског немачког индустриског реона бацилима куге помоћу авијације. Штаб је огласио пројект за неостварљив). Ускоро је В. Д. Космин био истеран из новоствореног странке и образовао је свој »војно-монархистички савез«, који је ускоро био потпуно распуштен, као и све остале организације у Манџу-Ти-Го, које се нису потчињавале фашистима. Нову »Сверуску фашистичку странку« отсада је водио искључиво Родзајевски, који је стојао на гледишту скорог *»буђења и препорода Азије од стране Јапана и потребе рада са њиме«*. Уједно са тиме, Родзајевски је одмах истакао борбену лозинку »јудо-масонства«. У почетку на изглед смешна делатност »Сверуске фашистичке странке«, од тренутка освајања Манџурије од стране јапанске војске, добила је за руску емиграцију дубоко трагичан карактер. Јапанска управа је притекла у помоћ тој, *и само тој* странци. 1933 године она већ у Харбину издаје велики дневни орган »Наш пут«. Ускоро се одиграва уједињење странке Родзајевског с америчком фашистичком организацијом г. Вођсјацког. За претседника »Цика« бива изабран Вођсјацки, а као његов заменик и генерални секретар Родзајевски. За седиште странке одређује се град Харбин. То сливање фашистичких организација имало је за циљ придавање харбинском покрету карактер општеемигрантски и увлачење осталих група емиграције у другим

земљама у чисто јапанску сферу утицаја. У јулу 1935 године истерују и г. Воњсјацког из странке под оптужбом која није без пикантности, да је он, тобоже, покушао да врши »недозвољени финансиски притисак, на »Наш пут«, приморавајући га да се одрекне борбе против Јевреја и масонства«. И истога месеца за шефа странке бива проглашен јапански кандидат Родзајевски.

У то време фашистичкој странци у Манџурији била је обезбеђена потпора јапанске војне управе и била су јој стављене на расположење велике материјалне могућности. Она је имала читав низ органа штампе, »мрку кућу« у Харбину, као и све остале атрибуте национал-социализма. У једној својој изјави странка је овако дефинисала свој пораст: 1931 г. три човека, 1935 год. у августу 19.800 људи. 1931 фашистичка литература изишла је у 5.000 примерака, а за 6 месеци 1935 год. постигла је 3 милиона примерака. Даље ћемо навести којим су путевима били постигнути ови, у поређењу с ипак најмногобројнијим руским становништвом у Манџурији, огромни резултати.

Идеологија фашистичке странке није компликована. У јубиларном броју »Нашега пута« 1935 год. она говори: »Ми видимо буђење и препород Азије и поздрављамо долажећу велику Азију, као водопад, на чијем путу леже исте препреке као и на нашем руском путу. И ако букне рат између СССР и макоје државе, ми ћемо се борити против СССР у савезу са том државом«. И одређујући генералну линију своје спољне политике, фашистичка странка додаје:

»Ми тежимо зближењу с немачким и нипонским националистима, јер сматрамо да и немачки и нипонски националисти имају заједничке непријатеље са нама — комунисте, масоне и Јевреје, — непријатеље сваке самосталне националне државности. Ми тежимо да уђемо у поток Буђења и Препорода Азије, пошто сматрамо да и паназиски покрет има исте непријатеље као и ми. Ми скицирамо контуре нове карте света, тежимо савезу националне Русије са Немачком и земљама Нове Азије са Нипоном на челу, сматрајући да само такав савез може створити праву светску равнотежу, ослободити Азију, одбацити за увек Друштво Народа и њему сличне органе Фининтерна, решити на изглед нерешљива светска питања, као што је јеврејско, масонско« . . .

У потпуном складу са пан-азиском теоријом, коју је прихватила фашистичка странка, она сарађује са пан-азиском организацијом Се-Хо-Хој и са јапанским покретом »Јаматаизма«, одакле и црпи своју пан-азиску теорију уперену на потискивање свих осталих нација у Азији.

Наравно, то би све било врло комично да не постоји безрезервна помоћ јапанске војне управе. На трећем конгресу фашистичке странке у Харбину, одржаном 1935 године у по-

часно претседништво ушли су: месни православни архијепископи Мелентије и Нестор, вођа јапанског империализма генерал Араки, атаман Семјонов, генерал Хајаси (војни министар), генерал Минами, главни командант војске у Манџурији, претседник »Бироа за послове руских емиграната у Манџу-Ти-Го« ген. Ричков, шеф јапанске војне мисије у Манџурији пуковник, а сада генерал, Андо и, напослетку, Хитлер и Мусолини. Ако је прикључивање последње двојице у почасни президијум имало »симболичан« карактер, појава јапанских имена у њему није била само симболична. Баш напротив! Свакојаки јубилеји и свечаности фашистичке странке у Харбину увек су врло демонстративни, с програмским говорима, у присуству виших јапанских шефова, војних и административних, који сматрају за потребно да за подизање престижа странке учине све што је у њиховој моћи. На тим конгресима и свечаностима стално се проповеда доктрина савеза трију империја: Јапана, фашистичке Русије и Немачке, који мора да управља светом, и стално се поздравља јапанска армија и јапански национализам. Као нарочити задаци странке, који се истичу у присуству виших јапанских чинова, јесте и борба са »јудо-масонством«, са »јудо-масонским државама« и са Друштвом народа. Посебно место даје се Чехословачкој, као масонској држави. Изјављује се да је циљ масона »рушење националних држава«, а циљ »јудо-масонских држава« — »стварање друге кланице народа« ... И ту с пуним одобравањем јапанских власти изјављује се да фашистичка странка постоји легално *и илегално* у свим земљама света где постоје руски емигранти.

Манџурски фашисти учествују чак и у неким маневрима јапанско-манџурске војске, а низу »заштитних« и нарочитих »детективских« одреда, који улазе у јапанско-манџурску армију, командују фашисти.

Нарочиту помоћ указују фашистима и месно више духовништво у лицу архијепископа Мелентија и Нестора, митрофорног протојереја Филологова и других који воде отворено проповедање фашизма. Врло је карактеристично да су ти пастири православне цркве у својој јапанофашистичкој тежњи дошли дотле да су кроз уста својих претставника прогласили ову заповест: »Руска црква је помоћник власти (манџурских)«. Митрофорни протојереј М. И. Филологов, изражавајући опште мишљење манџурских православних архипастира, поред тога објаснио је и карактер те помоћи, изјављујући: »Наредбу власти, која жели да нас види као најближе помоћнике у делу ширења светлих принципа Ван-Дао, ми примамо са радошћу и спремно ћемо јој поћи у сусрет.«

Као што је познато, принципи Ван-Дао (»Краљевски пут«) јесу Конфучијева доктрина, по којој »монарх — Син Неба остварује вољу Неба«.

На тај начин православни јерарси са лакоћом удешавају, да угоде Јапанцима, служење Сину Божјем са служењем конфуцианском Сину Неба.

Фашистичка странка, ослањајући се на војне власти и уживајући потпору месне православне цркве, води очајну борбу против лица »осумњичених« за бољшевизам, какви су, наравно, сви они који не саосећају са фашизмом, против Јевреја, прогања Русе ожењене Јеврејкама, изјављује да постоји »алианса између јеврејског капитала и ГПУ« и, везујући га са »масонством«, терорише осумњичене за симпатије према »Јеврејима«, »бољшевицима« и »масонима«. Зар треба наводити да је то сумњичење обичан начин за прогон неједномишљеника . . .

*

Административни израз воље јапанске управе и њој одане руске фашистичке странке јесте чувени »Биро за послове руских емиграната у Манџу-Ти-Го«, мисао о његовом стварању поникла је у редовима фашистичке странке.

Да би се прикрио чисто фашистички и семјоновски карактер те установе на прво место је формално био истакнут емигрант генерал-лајтнант Ричков. Разуме се да појава тог »Бироа« није имала никакав друштвени карактер. Просто после закулисне припреме омања група лица, изабрана од стране Јапанаца, покренула је *приватну молбу* да им се дозволи да организују »Биро«. За начин формирања »Бироа« карактеристичан је документат којим се он озакоњава, а који смо ми прештампали из »Правительственог вестника« (у преводу са кинеског), бр. 256, Син-Цин, 10 јануара 1935 год.

Резолуција министра унутрашњих дела № 113 на молбу Ричкова од 11 децембра 1934 год. о дозволи да се у Харбину створи организација под именом »Биро за послове руских емиграната у Манџу-Ти-Го«.

»Не налазећи препреке за задовољење молбе за дозволу организовања у Манџурској империји друштвене организације »Бироа за послове руских емиграната у Манџу-Ти-Го« — коју је заједно са уставом и осталим документима предао начелник полициске управе у Харбину а изнео директор одељења полиције, — Министарство одобрава молјену организацију«.

28/XII — 1934 г. Министар унутрашњих дела
Чан-Ши-И

Карактеристично је да је то прва и једина организација, која је добила дозволу и то тако муњевитом брзином. Остале организације које су тражиле легализацију нису је никад ни добиле.

Упоредо с тим ту организацију, којој су, као што ћемо даље видети, дате функције законодавних органа, административне и правне власти, Јапанци могу у свако доба дана и

ноћи ликвидирати, с тим да јој се (ако се промене прилике) наметне одговорност за сва недела. При томе одговорност ће у том случају бити бачена на њу, као друштвену организацију, друкчије речено, када се заврши погром руског дела у Манџурији, који Јапанци спроводе преко »Бироа«, Јапанци ће за тај погром окривити саму организацију, која је у лицу »Бироа« превазишла своје функције и незаконито присвојила себи права и прерогативе, који не припадају друштвеној организацији . . .

Засада јапанска војна мисија и јапанска полициска управа намећу руском становништву у Манџурији »Биро«, као јединог извршиоца њихових судбина . . .

»Биро за послове руских емиграната у Манџу-Ти-Го«, одмах по своме стварању преко декрета, почео је помоћу наредби да регламентира целокупан живот руског становништва по фашистичком обрасцу и по диктату Родзајевског и других Семјоновљевих помагача, генерала Бакшејева и ген. Власјевског. Родзајевски је добио положај управника културно-просветног одељка и потпуну могућност да уведе у фашистички покрет целокупну омладину. Уосталом, комедија са генералом Риковом ускоро се завршила на природан начин. Он је средином 1935 год. умро и »Биро« је добио свој прави изглед. Ево како је он заведен у званичном саопштењу у »Нашем путу«:

»Број отсека, који се био за то време повећао био је стабилизиран у оквиру 8 отсека: — којим је управљао ген. А. П. Бакшејев; II — културно-просветни, под управом К. В. Родзајејвског; III — регистрациони (шеф Н. Р. Грасе); IV — трговачко-индустриски (шеф М. Н. Горђејев); V — социалне помоћи (шеф Н. П. Чистосердов); VI — радни (шеф М. А. Матковски); VII — правни (М. А. Касакин); и VIII — (ген. Кислицин)«.

На тај начин је »руски фашизам створен од Јапанаца званично стао на чело тог »Бироа«. Ген. Кислицин, бивши претставник Кирила Владимировича, лишен тог претставништва због нове оријентације, има за задатак да приведе руској оријентацији и руском фашизму официрски састав далекоисточне емиграције; ген. Бакшејев бави се тиме код Козака, док је »шеф странке« Родзајевски главни и идеолошки точак целе установе. Све инструкције он добија од јапанске војне мисије и атамана Семјонова, који има у »Бироу« у Харбину свога претставника ген. Власјевског.

Декретна делатност »Бироа«, који је отворио у свима градовима Манџурије своја одељења и понамештао свуда фашисте, одмах је била уперена на уништавање свих руских друштвених организација, поткопавање свих економских руских фирми, банака и других институција, које би могле да

конкуришу Јапанцима и на насилно увлачење целокупног руског становништва у јапанско-руски фашизам.

Не постоји ниједна област руског живота у Манџурији, која не би била регулисана *наредбама* те »друштвене организације«.

Први посао »Бироа« био је обавезно и насилно регистровање целокупног руског становништва, као и Руса који су у своје време примили кинеско поданство (са потпуном аутобиографском анкетом регистрованих, са навођењем зараде, прихода и имовинског стања, — за случај намета), затим истеривање свих неједномишљеника из свих надлештава и постављање на њихово место лица погодних »Бироу«. Например, сви Руси службеници кинеске источне железнице били су примљени »на службу по *препоруци* јапанске војне мисије и на одговорност »Бироа« »(из говора пуковника Андо, шефа јапанске војне мисије у Харбину, који је одржао тим истим службеницима).

Наравно да »Биро« није изоставио да због тога одмах уведе — *колективну* одговорност свих службеника.

Затим је »Биро« приступио *декретним* начином корпоративном уређењу емиграције, у потпуном складу са фашистичком доктрином и под руководством фашиста. Прво су по *наредби* били уједињени у фашистичке синдикате сви радници по професијама, затим трговачко помоћно особље, затим цео аутотранспорт, па сви кућевласници, трговци, земљопоседници итд. До данашњег дана обавезно корпоративно уређење целокупне емиграције и целокупног руског становништва је завршено. Сем тога, бивши војници су исто тако под морање придодати »Далекоисточном савезу војних службеника« с претседником ген. Кислицином и с »генералним саветником« Родзајевским, док су Козаци били увршћени у исти такав савез ген. Бакшејева.

Увођење у надлежне корпорације било је врло лако извести, захваљујући раније изведеној обавезној регистрацији.

Истовремено су све школе у Манџурији биле предате манџурским властима на располагање Главном команданту, изузев Института св. Владимира, који је прешао у ресор Министарства просвете, и харбинских школа, које су биле предате »Бироу«.

Међутим, све засењује декрет »Бироа«, по коме се у »Заједницу руске омладине«, коју је створио Родзајевски, обавезно

> *»уводе сви млади људи, руски емигранти, који имају антикомунистичка уверења без разлике пола, припадања ма којој странци или организацији, личних погледа и антипатија, у добу од 17 до 30 година.«*

Та је заједница, по изјави Родзајевског, организована »на темељу религиозности, активног национализма, здравог руског живота и духа«.

Сва руска деца до 17 године уводе се у »Савез маленик« и »Авангардисте«, који се налазе под управом госпође Ричкове. Чиме се баве ти »малени« и »авангардисти« може се судити по извештајима објављеним у штампи о »одличницима« и »одличницама« (са сликама), из којих се види да је десетогодишња Тања или Мања, удостојена тог назива за изванредан рад против ... масонства, или за исто тако изванредан рад о ... јеврејству.

О томе како се изводи васпитање »маленик«, »авангардиста« и »омладине од 17 до 30 година«, на каквој се основи васпитавају ученици школа и универзитета, предатих на располагање Родзајевском, може се судити по његовој званичној исповести. Из ње се види да је »оснивач фашистичке странке био св. Владимир«, да је »основа његових погледа православље, које је и ударило темељ фашизму«. Кнез Галицки (по опери Бородин) није нико други него »оснивач трулог либерализма«, а кнез Игор (све по опери) први руски фашиста. Опричњина[1] Ивана Грозног је прва организација фашизма. Борис Годунов, Мињин и Петар Велики су фашисти. Павле I је геније, кога су масони убили за енглеске паре. Александар Невски, Андрej Богољупски, Димитрије Донски, Сергеј Радонежски, Пересвет и Ослабја исповедали су фашистичке погледе, као што су их, уосталом, исповедали и Пушкин, Љермонтов, Глинка, Даргомижски, Римски-Корсаков, Бородин, Мељников-Печерски, Гоголь, Тургењев, Мајков, Фет, Мендељејев, Блок и други.

Целокупно то бунцање са потпуно несхватљивим бесмислицама о »масонству«, са безумним расним и рушилачким подбадањем, са опевањем Нипона, Манџу-Ти-Го и »буђења Азије« — непојмљиво за нормалног Руса, сва та невероватна мешавина православља с паганством, са огромном мржњом према свему што није јапанофилско (па чак и ако је мрачњачко, али није јапанофилско), сачињавају ону основу васпитања деце, шипарица и младића у добу од 4 до 30 године, чиме се занавек осакаћују душе младих поколења и ствара се некаква вештачка руско-манџурска човекомрзилачка врста.

На сва та вапијућа недела, на то грубо извртање руске историје, руске књижевности и друштвене мисли, што треба да створи у душама омладине специјални фашистички »русизам«, а што прикрива отворене јапанске циљеве, нема никаквог отпора. То ћутећи гледају родитељи организовани у обавезни »савез« (под управом Родзајевског); то сакаћење душа изводи се уз сарадњу професорског и учитељског кадра

[1] Лична гарда Ивана Грозног.

организованих у исто тако обавезну заједницу (под истом управом); и на тој нечувеној поруzи културе и хришћанства почива благослов емигрантских православних архипастира, који не само што су радо прихватили проповедање »светлих принципа Ван-Дао«, већ који директно извршују налоге јапанске управе за врбовање руских емиграната за јапанску службу. Један од њих, архијепископ Нестор, дотле је спао да је обишао Европу и водио је јапанску пропаганду, и тада је, да би побудио што веће »симпатије«, уверавао емигранте да је генерал Араки... православац, и да се зове Сава Данилович!!

Вратимо се сад на мере »Бироа«. »Бироу« су потчињени (у лицу Родзајевског) позоришта, приредбе, концерти, предавања и т. д. Он одређује и одбацује пробе, даје и одбија дозволе. Све је то пропраћено попуњавањем одговарајућих анкета. Тај је поредак уведен декретом.

»Биро« одређује у наредбама и правила свакојаких, па и трговачких, удружења, потврђује њихове управе и декретира параграф о општој *материјалној* одговорности. »Биро« у облику наредбе одређује и ликвидационе комисије банака, акционарских друштава и т. д.

»Биро« је наредбом потчинио себи чак и Комитет харбинске берзе, региструјући га као »руску организацију« и уништио правни положај руске економије и индустрије у Манџурији, одредивши наредбом »арбитражни суд« (са Родзајевским у саставу чланова), чије су одлуке *обавезне*.

Било би излишно набрајати све остале декретиране мере »Бироа«. Из горенаведеног доста се потпуно види целокупна дубина јапанског мрцварења руске емиграције и становништва Далеког Истока, као и очајно фантастична бесправност Руса предатих на милост и немилост мрачњачким незналицама.

Па ипак треба навести још неколико детаља те декретне делатности.

Ту треба напоменути борбу »Бироа« против банкарских и трговачких друштава, чија политика не одговара погледима »Бироа«. Та се борба, као по правилу, завршава одређивањем ликвидационих комисија по наредби »Бироа«.

Прогањање, предузето на тој основи против Франко-азиске банке, завршило се самоубиством њеног директора, који је у своме претсмртном писму објасно разлоге своје смрти. То је писмо с циничним примедбама било објављено у »Нашем путу«.

Затим је отпочела борба против Чурина, најстарије руске фирме у Манџурији. Објашњење те борбе је врло интересантно и поучно. Фашистичка странка у »Бироу« (т.j. Јапанци) захтевала је да фирма Чурина постане база за »реалну сарадњу руског, јапанског и немачког капитала, базира-

јући на потпори претставника Хонконг—шангајске банке, Немца Фитерера. При томе су своју интервенцију у корист Немаца а против руских власника ти јапанско-немачки помоћници објаснили тиме да Фитерер, и ако је Немац, боље штити руске интересе и од самих Руса. Као финал дошло је хапшење непокорних директора Н. А. Касјанова и Бабинцева, а затим њихово ослобођење без објављивања кривице, истеривање из фирме и примање у службу ген. Власјевског и ћерке Бакшејева. Фитерер и нипоно-немачка сарадња су победили . . .

Наравно да је »Биро« отворио такође и своју банку, одредивши трговачким предузећима код њега регистрованим одговарајући број улога и установио као свој »пододељак« »техничко-изграђивачки биро«. На челу тог бироа стоји инжињер Корабљев, један од највреднијих сарадника Родзајевског у фашизму. Он прима на себе извођење поруџбина за грађење и оправку зграда, гвоздено-бетонских радова, централног грејања, водовода, канализације и електро-техничких радова. »Биро« уводи читав низ помоћних трговачких предузећа свих могућих облика, постављајући свуда фашисте и јапанофиле.

Тако се »руским« рукама руши све оно што су Руси скоро за пола века створили упорним и културним радом у тој земљи . . .

*

»Биро« се, наравно, бави и својом високом религиозном политиком. Он води преко фашиста и архипастира свирепу борбу против руских секташа, нарочито против адвентиста, који се усуђују да тврде да ће се и »међу кинеским становништвом појавити Син Божји«, што, наравно, није у складу с одношћу »светлим принципима Ван-Дао« и заповедима »Сина Неба«. Али он зато активно учествује у стварању »братства далекоисточних (оних који се налазе у Сибиру) муслимана с муслиманима Нипона и Манџу-Ти-Го«. То се братство остварује под заштитом »Бироа« и под лозинком:

»Да живи Велика Манџурија, да живи Велика Нипонска империја, да живе наше духовне вође Курбан-Гаљејев и Ахун-Џан«.

Тај рад »Бироа« у потпуном је складу са пан-азиским задацима Јапанаца у потискивању Русије из Азије, као земље стране »азијатизму«. Наравно да се тај исти »Биро« бори против муслимана који имају другу оријентацију, као што се бори и против харбинских претставника свих народности Русије, који не желе да вежу своју судбину са перспективама јапанског агента Семјонова и његових помоћника.

»Биро«, — или боље речено јапанска управа, — има нарочите »детективске« и »заштитне одреде«, који се боре против Манџура, Монголије и Русије. Фашисти, као што је

ред, униформисани су и поучавају се у војним вештинама. Постоје и одговарајући курсеви и војно издавачко предузеће.

У делатности »Бироа« заслужује нарочиту пажњу његово учешће као помоћног органа у прогонима које врше јапанске власти. »Меморандум« с Далеког Истока и »проглас« емигрантских зборова у Паризу, који су послати Друштву народа и Офису Нансена при њему, говоре врло подрбоно о тој срамној и страшној делатности.

По доставама и претставкама »Бироа« јапанско-мандурским властима врше се појединачни и масовни претреси, протеривање у СССР и на југ Кине, одвајају се од посла, лишавају заради и упропашћују руски емигранти. Уз »Биро« постоји подрум, где »руски« џелати пребијају и муче исте те руске емигранте на најневероватнији начин, натерујући их да потпишу најнемогућније ствари, тобоже, као своја »признања«.

Из описа тих претставки Друштву Народа нарочито место заузимају мучења специјалним батинањем, глађу и... чак и сипање петролеума и вреле воде у ноздрве мученог!

Од мрцварења, хапшења и мучења не спасавају ни личне заслуге, ни културне, ни материјално стање, па чак ни свештеничка мантија. Јер је мучењу био подвргнут и један православни свештеник, који није пристао да споји служење религије са одношћу јапанским интересима.

Биле су растурене све друштвене организације, међу њима и ултра-десничарске, све до монархистичких и опште војног савеза генерала Милера, који због нечега нису хтели да признају руководство »Бироа«. Њихови руководиоци — генерали, професори и тд. били су протерани из Мандурије.

»Да живи Мандурска империја, претстража свеазиске владавине! Да живи Нипон, авангарда буђења и препорода Азије!« — кличе Родзајевски, стварни руковалац »Бироа«.

»Ми смо Азијати, — каже он, — јер Европљанин звучи бедно, док »Азијат« звучи »гордо«. Те изјаве он даје поводом учествовања »Бироа«, а под његовим руководством и руског становништва у противавионској одбрани Мандурије...

Ми морамо, — изјављује »Биро«, — да се заузмемо за стварање »свеманџурског авиохима«. И заиста Јапанци су »Биро« одредили да скупља »прилоге« за ваздушну одбрану, како од Руса, тако и од свих осталих странаца.

»Биро« је тај који препоручује свим руским службеницима да се прихвате изучавања јапанског језика, који нам је »потребан као ваздух«, а целокупној руској омладини и деци — да науче да певају фашистичку химну...

Тако раме уз раме иду служење Нипону, фашизација руског становништва и рушење руске самосталне делатности у Мандурији. »Руским« рукама не само што се упропашћује

руско дело, не само да се удара Кајинов жиг на част руске емиграције, већ се кује онај реванш о коме јапански »самурају« нису могли чак ни да сањају. Руски официри, који су некада водили војску у бој по манџурским брдима и равницама против јапанских »макака« уз звуке чувене песме:

Ако се не покорите,
Пропаштете као трава,
Наша мајчица Русија
Целом свету сад је глава ...

сада су постали извођачи планова тих истих »макака« против Русије. Пређашње недостојно национално-расно презирање према Јапанцима претворило се код бескрајних генерала, пуковника и других чинова бивше руске армије, који су ступили у службу пан-азијатизму, у псећу оданост непријатељима Русије. А емигрантски архипастири, који су благосиљали руску војску у борби против »паганаца«, сад су се подухватили исто тако усрдно и лако за ширење »принципа Ван-Дао« у борби против сопственог народа ...

Фашисти и њихов »Биро« воде, наравно, борбу и у другим земљама. У свим кинеским центрима руске емиграције постоје фашистичке групе, које су презрене од већине емиграната. Али уколико Јапанци више надиру у неку провинцију, те групе постају центар насилне организације свих емиграната и одмах добијају велики и трагични значај. У Јапану тај рад спроводи фашиста Баликов, који свуда иступа заједно са вођама јапанског фашизма. У европским земљама фашистички претставници »Бироа« и Родзајевског постоје свуда. У Бугарској на пример је истакнута фигура кнеза Ливена, који опева у харбинској штампи новоотворену еру бугарског фашизма.

Међутим, уколико се више учвршћава национал-социализам у Немачкој, тамо се преносе све наде харбинских фашиста.

1936 године 20—25 маја у Берлину је одржана конференција »Сверуске фашистичке странке« и »руских национал-социјалиста« под претседништвом Б. И. Тедлија (из Швајцарске). Та конференција, која је истакла као једну од догми да *»јеврејско питање јесте питање политичке сигурности руског емигранта«*, изгледа да је била први акт делатности генерала Бискупског, који је био произведен за »фирера« руске емиграције. Г. Тедли је био одређен за привременог »резидента за Европу« са седиштем у Берлину. За претставника Немачке био је одређен некакав Аверкијев, уместо Иванова, »смењеног због провокационе делатности«.

На тај начин, јапанска војна управа преко »Бироа« и фашиста покушава да води одговарајућу акцију у свим местима где има Руса и, природно, концентрише њен центар у савезној национал-социалистичкој Немачкој.

Није излишно навести да се због веће »саблажњивости« јапанске оријентације у очима официрског састава емиграције, интензивно пропагира чудновата легенда о томе као да је тобоже »адмирал Колчак пред смрт предао сва права врховног управљања атаману Семјонову«. Адмирал Колчак је одиграо врло жалосну улогу у историји грађанског рата у Русији. Па ипак је свима познато да се према Јапанцима држао врло хладно, плашио их се и чувао. Међутим, односи Колчака и Семјонова били су отворено непријатељски. Семјонов уопште није признавао Колчака и често је пљачкао његову комору. Легенда о предаји »права« Семјонову има за циљ да установи неку врсту »легитимизма«, и она се развила у својој »целини«: — Никола II, Михаил Александрович, Привремена влада, »Врховни управљач« адмирал Колчак и закључни беочуг те »законите« »наследности« ... атаман Семјонов!... т. ј. јапанска војна Квантунска управа.

*

Било би пренагљено да се страшни пример руско-манџурског експеримента пребаци на »месне услове«. Месне прилике само су повољно утицале на развитак до крајњих граница уређења »активистичке« »дефетистичке« емиграције у *бојни* ред. То је логичан закључак из схватања »активизма«, који изграђује своје предрачуне на оружаној борби страних држава против Русије. Руска »активистичка — дефетистичка« емиграција може да буде само *слепо* оружје, само послушни извођач задатака сила непријатељски расположених према Русији. Тако је било и у епохи руско-пољског рата 1920 године, исто се то одиграва и у Манџурији, приближно исто искоришћавање емигрантског »активизма« изводи националсоцијалистичка Немачка у лицу берлинског »Бироа« преко недавно постављеног ген. Бискупског и његовог помоћника, г. Таборицког, убице Набокова... Потпуно је природно да само прави мрачњаци и ренегати, као што су Семјонови, Бакшејеви и Родзајевски, могу бити истински извршиоци воље непријатеља Русије. Смешно је, као што то чине друге дефетистичке организације, тужити се на интриге Семјонова или Бискупова, који су их тобоже, »гурнули« на задњи план. Војне управе држава непријатељски расположених према Русији знају шта раде. Оне избирају из средине »активистичке« емиграције своје највернije агенте, потчињавају њиховој гвозденој руци сву осталу емиграцију, у управљању њоме спроводе принцип јединствене управе и захтевају потпуно потчињавање свим својим плановима. Пошто су ја основа непријатељски расположени према руској култури, и руском утицају, и руској самосталној делатности у свим њеним облицима, они захтевају од својих овлашћених агената потпуно рушење свих начела код потчињене им руске емиграције, како правог »русизма«, тако и свега онога што би

могло вољне и невољне борце за туђе интересе натерати да се замисле о исправности свога понашања. Само мржња може да буде довољан потстрекач за издају код душа опустошених злобом и незнањем.

То и јесте логичан завршетак дефетистичке теорије.

Међутим, колико несреће, суза и туге, колико сакаћења наивних и простих душа, колико злочина против Руса и младог поколења носи са собом завршетак те теорије...

Не сумњамо да ће горе описани и заиста *завршени* режим дефетистичког фашизма изазвати код многих и многих дефетиста руске емиграције заједно с осећањем усхићења и осећање зависти према манџурском дефетистичком рају. Многи од њих наћи ће у овом опису пример достојан подражавања, готов образац онога шта треба чинити приликом повољне промене прилика за дефетисте. Јер тамо у Харбину њихов сан је потпуно остварен, па још у тако сјајној форми...

Ми се не плашимо »рекламе«, коју смо направили овоме обрасцу. Ми не одобравамо ни тактику прећуткивања онога што се одиграва на Далеком Истоку, ни тактику презривопотсмешљивог става према њему. Све то има и сувише озбиљно, — шта више, трагично значење за руску емиграцију.

Питање се поставља у оштром недвосмисленом облику: или — или...

Или с Русијом против непријатеља, или с непријатељима Русије против ње. Сва дубокомислена расуђивања организација и група, које себе не убрајају у дефетистички логор, о томе да још има времена за решење тог питања, зависе искључиво од... географије. Од хитног решења тог питања, изгледа као да се може избећи у местима руске емиграције која улазе у састав демократских држава, изгледа као да се према дефетистима може понашати — »па и они су исти такви емигранти«. Међутим, само нек се прилике промене, — као што се то одиграва у Манџурији, — тад на позорницу иступа у свем својем зверском облику дефетизам, и без икаквих обзира окива сву осталу емиграцију, која није стигла да за себе реши то основно питање.

Дефетизам је морална смрт. Уколико јасније и одређеније се изврши разграничавање између дефетиста и све остале емиграције, утолико је то боље за њу. То је питање живота или смрти, и приликом његовог претресања не може бити ни компромиса, ни одлагања, ни скривања иза географских прилика, ма каквим се »ауторитетима« сматрали они који се прикривају.

Они који хоће да буду топовска храна за непријатеља Русије, не могу се посматрати као *руски* емигранти. Они су само непријатељи Русије. То треба гласно и отворено рећи и извести све одговарајуће закључке.

Међутим, и према манџурском експерименту руска дефетистичка емиграција мора да заузме одређени став. Ако је у њој остала ма и кап свога (да и не говоримо о националном) достојанства и човечанског сасећања према емигрантској несрећи, она мора да вапије против онога што се одиграва у Манџурији. Она мора, — јер ће иначе сама себе потписати пресуду моралне смрти, — да учини свемогуће и немогуће у борби против чудовишног јапанско-манџурског експеримента насилног претварања Руса и руске омладине у шпијуне и агенте страних сила и издајице своје Домовине.

Др. В. Минахорјан
(Превела Б. Ковачевић)

ПАНАЗИСКА ПОЛИТИКА ЈАПАНА

Данас, у све већој узнемирености од рата у Европи, пораст наоружања Јапана, као и његове претензије на хегемонију над целим азиским континентом, постали су озбиљна опасност за мир још од дана освајања Манџурије.

Међутим, одонда се много шта изменило. Још у мају 1933 год. споразумом с Кином у Тангу, била је створена демилитаризована зона (северни део провинције Хебеја), која је постала база за даље надирање у Унутарњу Монголију. После тога Јапан је постигао ликвидацију Гоминданових организација на територији Хебеја, Чахара, Сујна, Шанси и Шандуна и евакуацију на југ свих оних кинеских генерала који су били против Јапана. Исте, 1933 године Јапан је окупирао провинцију Жехе. 17-ог априла 1934 године јапанско министарство иностраних дела изнело је државама које су потписале вашингтонски уговор своје претензије на монополску експлоатацију Кине; изјава је забрањивала »макакав покушај Кине да искористи утицај макоје стране земље« чак и у циљу самоодбране, као и »макакво заједничко дејствовање, предузето од страних држава под видом финансиске или економске помоћи Кини«. У току 1935 године путем читавог низа »малих ратова«, Јапан је присвојио провинције Чахар и Хебеј. Данас тежи да освоји провинцију Сујан ради припремања даљег надирања у западне провинције све до Тибета.

Основна црта јапанске експанзије јесте потпуно игнорисање оних споразума који спречавају његове жеље. И може се са сигурношћу тврдити да је то тактика ушла у норму после изласка Јапана из Друштва народа. Уништавање вашингтонског уговора од 6 фебруара 1922 године, у априлу 1934 године, непрекидни погранични инциденти на границама СССР, раскидање поморског споразума у децембру 1934 године, иступање из поморске конференције и, напослетку, самовољно газдовање у Кини доста јасно говоре о томе. Уопште, ниједна држава никада није тако без обзира газила норме међународног права, као што је то Јапан чинио у последње време. У савременом Јапану постоји чак и »теорија«, која

оспорава суверенитет макоје формално признате и вековима постојеће државе, ако тај суверенитет противречи интересима Јапана. Ето зашто данас, кад је цео свет забринут за питање колективне одбране од агресивног дејства једне или друге државе, ствар с Јапаном своди се на елементарно питање о поштовању граница суседних држава, које су утврђене уговорима.

Међутим, Јапан, игноришући све норме међународног права, у духу времена оперише с одговарајућим »лозинкама« благостања, напредовања и ослобођења азиских народа од власти Европе, што сачињава идеолошки ослонац њених империалистичких жеља.

У чему је суштина те идеологије?

»Паназијатско друштво« организовано од стране Јапанаца и под њиховим руководством изјавило је:

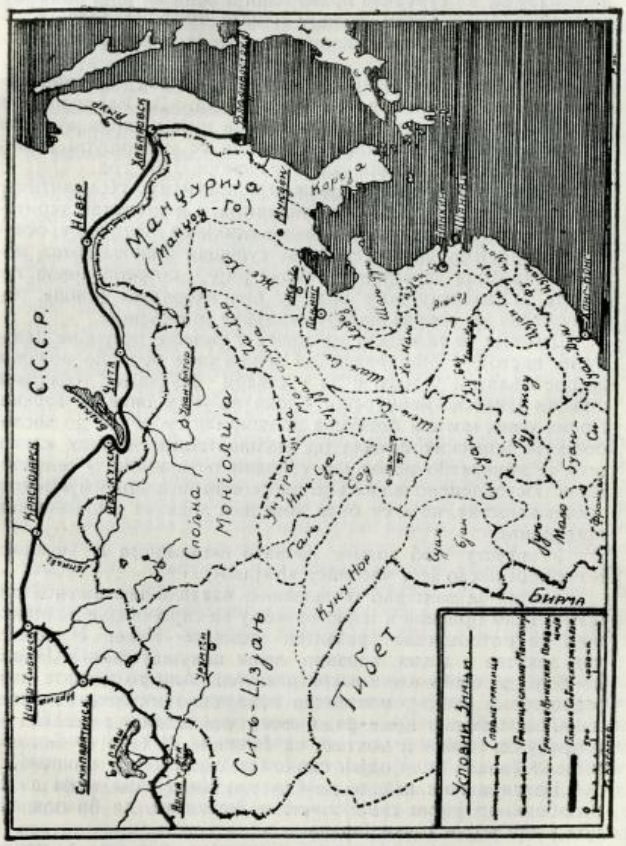
»Треба стално имати на уму да је једини циљ доктрине »Велике Азије« да сарађује на миру и благостању народа велике Азије. Тај циљ може се остварити само ако се предузму потребне мере предохране против најезде народа других континената у Азију, и »позивањем на ред« оних који раде против човечанства и тиме буне осећање правичности. Та теорија нема никакве друге мотиве, сем наведених. Кратко речено: *Азијом морају управљати Азијати, Европом — Европљани, Америком — Американци.* Пошто утврдимо такав поредак, ми бисмо могли да успоставимо трговачке односе са свима народима. Тим путем се обезбеђује благостање свих народа и победа мира на целом пространству земљине кугле. Ето тако ми схватамо доктрину Велике Азије«.

Према тој идеологији, Јапан би морао да постане водећа сила на азиском континенту, да би остварио »мисију изабраног народа« у Азији, која се састоји у препороду обојених народа и »општем ослобођењу« њиховом од власти и угњетавања беле расе.

Улазећи дубље у основе те доктрине, није тешко увидети да је Јапан за идеолошко поткрепљивање своје експанзије израдио »теорију«, која јој најбоље одговара.

Јапан само на основу расне и културне сличности није могао да »заснива« своје право освајања и распарчавања Кине, иако том циљу стреми још од 1874 год. (први покушај освајање Формозе). С друге стране, културне и историске везе монголских народа с Кином не пружају никакву базу за »заснивање« те освајачке политике, коју Јапан спроводи у Унутарњој Монголији. На тај начин, остаје му само да се ослони на један од многобројних облика геополитике, у смислу рачунања с географским факторима, да би створио основу својим политичким задацима.

По тим основама паназиски програм тежи да обухвати што већи круг простора ради увођења одређеног облика по-

С.С.С.Р.
Манџурија
(Манџу-го)
Монголија
Синг-Цзјан
Тибет
Кукуноор
Бирма
Кореја
Нерчинск
Хабаровск
Чита
Иркутск
Улан-Батор
Урга
Кобдо
Ургумчи
Кашгар
Јаркенд
Хотан
Ладак
Шигатзе
Лхаса
Гиангце
Ченгду
Јунан
Сиенг
Мандалај
Ланчжоу
Сиан
Ханкоу
Нанкин
Шанхај
Пекинг
Тјенцзин
Мукден
Порт Артур
Владивосток
Николајевск
Сахалин
Ајан
Охотск
Камчатка
Петропавловск
Ојмјакон
Верхојанск
Јакутск
Ленск
Киренск
Братск
Усолје
Ангарск
Иркутск
Култук
Селенгинск
Кјахта
Троицкосавск
Бајкал
Ојмјакон
Условни знаци
Сплошна граница
Граница спорных территорий
Граница Советских земель
Граница Советских земель 1914 года

литичког живота и учвршћивања хегемоније Јапана, при томе ни узајамни однос природе и људског друштва, који битно утиче на народе, — ни државне, привредне и културне разлике народа, ни суверена права нација земаља, које подлежу окупацији, — у датом случају немају никаквог значаја. — »Азија Азијатима«, тј. Јапанцима — то је суштина тог програма.

»Азија је наша. Азија је место становања азиских народа. Азија је животна линија Азијата. За Европљане и Американце Азија ни у најмањој мери није њихова животна линија примарног значаја«, — наводи се у брошури јапанског министарства војног од 4 септембра 1935 год.

Као што је познато, најважнији аргумент геополитичке експанзије јесте густина становништва и недостатак територије. Од тога је и започела кампања освајања Манџурије; оскудица у простору за пресељавање сувишка становништва, потреба сировина за јапанску индустрију, потреба новог тржишта за јапанску робу биле су оне »моралне« основе, помоћу којих се »оправдавало« освајање Манџурије.

Доцније се показало да многе сировине потребне Јапану не постоје у Манџурији, да земља није потпуно погодна за пресељавање у маси и да у ствари без даљег освајања циљеви јапанско-манџурског блока не могу бити остварени. Према томе, мотиви освајања проширили су се све до »ослобођења« кинеских сељака од експлоатације војних клика, што се конкретно испољило у новим освајањима у северној Кини. Истовремено почела је да се ствара идеологија нових »независности«, које су биле доведене у склад с паназиским програмом.

У августу 1935 године познати економиста г. Такахаси Коменици писао је у часопису »Кајдзо«:

»Јапан је захтевао образовање влада с независним дипломатским правима и изразио жељу за спровођење политике која би потпомагала развитак северне Кине. У основи тих захтева и жеља, наравно, лежи покушај самога Јапана да дође до свога *економског развића*. Али то уопште није једнострани утицај, мотивисан искључиво интересима Јапана. Сама Северна Кина ради свога учвршћивања осећала је потребу за помоћ и контакт са Јапаном. И тако су захтеви и жеље Јапана били одјек економске жеље обеју страна«.

На тај начин испада да Северна Кина сама тежи да се ослободи од јарма своје личне војне клике, да би потпала под власт војне клике Јапана.

Није чудо што у таквим приликама, као што то тврди Такахаси: »међу Кинезима Северне Кине постоји доста јако врење под лозинком — Северна Кина северним Кинезима«...

Важнији од свега јесу облици, аргументи и начини јапанске експанзије, који нам дају слику нових метода ко-

лонијалног господарења. Изгледа да систем привидног »националног самопределења« има многа преимућства у поређењу са директном анексијом; јер он, обезбеђујући потпуну власт, даје уједно и могућност слободног маневрисања у области разноликих међународних обавеза, чије се нарушавање може приписати у рачун »независној« колонији. Упоредо са тим тај систем олакшава даље ширење колонијалног господарења на нове територије, које се налазе на равним ступњевима тобожње »независности« или »аутономије«.

Оправдање тог система види се из оних резултата које је јапанска експанзија имала досад. Не рачунајући провинцију Фуцјан, која је увучена под јапански утицај путем организације »аутономног покрета« на самом месту, данас у Северној Кини постоје три самостална »аутономна режима«.

»Антикомунистички аутономни совјет Источног Хебеја« под нормалном управом бившег кинеског чиновника Ин-Жу-Хена, који господари на територији тзв. демилитаризоване зоне; његова »престоница« налази се у Тунџоу, недалеко од Бејпина (Пекинга). Источни Хебеј у ствари је филијала Манџурије. Он не признаје ни нанкишку владу, ни бејпинску администрацију. Влада у центру и покрајинама налази се стварно у рукама јапанских саветника; армија је под командом јапанских инструктора.

»Аутономна Унутарња Монголија« поникла је као резултат јапанског тражења још 1934 год., кад је Нанкинг био принуђен да пристане на стварање аутономног монголског совјета на челу са кнезом Де-Ван. Доцније је велики део Чахара окупирала јапанско-манџурска војска, која је постепено надирала даље у провинцију Сујуан. Данас, сем ДЕ-Вана и још једног Монголца, сви остали чланови »Аутономног совјета« су Јапанци. Узгред да напоменемо, по последњим подацима тај дугогодишњи сарадник већ се изиграо. У »Правди« од 27 маја дописник шангајског листа »Дагунбао« јавља из Тјанцзина:

»У Чахару, северно од Колгана, јапанско-манџурска војска завршила је стварање своје војне базе. У Гујуани има 10.000 војника под командом Чан-Хај-Јена. Монголски кнез Де-Ван изгубио је независност, а месни политички кругови сматрају да је будућност Унутарње Монголије врло тешка«.

Остала територија двеју северних провинција потчињена је »Аутономном совјету Хебеја и Чахара« на челу са генералом Сун-Че-Јуаном, који је директно оруђе јапанске власти. Пребацивање нове војске из Манџурије у Чахар потврђује нам да ће целокупна територија Хебеј—Чахарског совјета бити доведена на положај садашњег Источног Хебеја са јапанским »саветницима«. Уопште узев, повећање бројности јапанске војске у Северној Кини, које премаша две

дивизије, има за циљ да из свих тих провинција створи коначну »независну« државну јединицу.

По последњим извештајима Хебеј-чахарски политички совјет објавио је наредбу да ће провинциска банка Хебеја бити једина банка која има право на штампање новчаница у Хебеју. Тиме је Хебеј-чахарски политички совјет учинио први корак за увођење самосталног новчаног обрта у Северној Кини.

Сва та освајања и нова стварања јесу само почетак грозног паназиског покрета. Свечани преговори, вођени између Манџукоа и совјета Источног Хебеја о »заједничкој борби с комунизмом«, примање јапанске војне помоћи од стране Хебеј-чахарског совјета за »борбу с комунизмом« стварно означују почетак окупације реона и провинција, које се налазе под влашћу кинеских црвених трупа.

Наравно, ствар се неће на томе завршити:

»За Јапанце је већ прошао онај период, — пише поменути Такахаси, — кад су они били заинтересовани само експанзијом у Кини. Сад су они поставили за свој циљ да отклоне читав низ привилегија беле расе у Источној Азији као и њен јарам«.

А то значи експанзију од Формозе и Фу-Џјана до Хималајских планина, од Манџурије до Син-Џјана и Семипалатинске области. По прорачуну јапанских империјалиста, могућност хегемоније над тим огромним простором, а на заједничкој позадини остварења паназиског програма и стварања »независности«, ослања се на широко искоришћавање националног момента. У таквим реонима као што је Унутарња Монголија, Тибет, Син-Џјан и други, у којима већина становништва припада другој народности, а не кинеској, распарчавање и освајање на бази искоришћавања тог момента садржи у себи огромне могућности. У сваком случају експеримент који је у томе правцу направљен у Кини врло је поучан. Нарочито Син-Џјан, где Кинези сачињавају само 5%, одавно већ фигурира у плановима јапанских освајања. Освајање те кинеске провинције пре свега пружа могућност да се спољна Монголија опколи са три стране, а друго, коначно изолује СССР од Кине и, напослетку, отвара врата за експанзију у руску Средњу Азију. Још пре 10 година Танака је у своме познатом меморандуму указао нарочиту пажњу освајању Син-Џјана; данас, као што видимо, питање има актуелни карактер.

»Сада питање о јапанском продирању у Син-Џјан јесте ствар актуелне политике. Освајање Син-Џјана (у облику стварања »Син-Џјан-Го«) од стране Јапана значило би завршавање изоловања новог јапанског плац-дарма, упереног против СССР«, — пише један од совјетских зналаца тога стања.

Нећемо се заустављати на оним огромним материјалним и људским снагама, на које Јапан рачуна у тим својим операцијама за велики и дугачки рат, већ ћемо прећи на друге области паназиске политике, које задиру у интересе народа и нација.

Упоредо са покретом опкољавања монголске републике и даљим радом на ширењу утицаја у граничним реонима Северне Кине, паназиски програм има аналогне задатке и у Источном Сибиру. Ту поклич »Азија Азијатима« проистиче тобоже из расне сличности тамо настањених Јакута, Бурјата и Монгола, с конкретним задацима стварања »Велике панмонголске империје«.

У децембру 1934 јапански професор економије Надзос, у својој књизи »Турански национални покрет и нова мисија Јапана« писао је:

»Наступила је већ континентална епоха, утврђивање центра државе у Сибиру биће најсигурнији и прави пут ка цветању Јапана... Јапанско-руски и јапанско-кинески рат апсолутно су неизбежни и предодређени су судбином. Зато ми, рачунајући на то као на утврђену чињеницу... дужни смо сву своју пажњу управити на брзо и свестрано спремање«.

Претензије за стварање нове огромне колонијалне империје у датом случају достижу до Уралског гребена. Тако, например, Харбински лист »Гомин Гуибао« пише:

»Јапан сматра да је после учвршћивања његових позиција у Манџурији потребно пре свега истерати Црвену армију из Приморја и из реона Амура, сем тога, потребно је захватити Сибир, да би се загарантовао мир унутарњих саобраћајних путева и систем управе у Манџурији. Јапанска армија мора да уведе три линије одбране: прва је линија — код Чите, друга — код Новосибирска и трећа — на Уралу«.

По мишљењу неких јавних радника стварање такве огромне колоније претставља неку »нову земљу отворених врата«. Тако, например, публициста Камаици пише да је јапанска интервенција — »помоћ сибирском народу, који насељава реон источно од Бајкала, у остварењу независности и увођења у Сибиру принципа отворених врата за цео свет«.

По свим начинима остваривања паназиске политике, јасно је да Јапан тежи да увуче у вртлог »ослободилачког« покрета народе Азије не само у Кини, Приморју, већ и у Индији, Индо-Кини, Холандској Индији, Сијаму и т.д. Распарчавање Кине је само почетак стварања будуће огромне јапанске светске империје. У својим рефератним белешкама јапанском императору од 25 јула 1927 године поменути Танака је писао:

»Имајући на расположењу сва блага Кине, ми ћемо прећи на освајање Индије, Архипелага, Мале Азије, Централне Азије па чак и Европе« (Le memoire Tanaka, — Издање Ко-

митета кинеске колоније у Француској, 81, rue Monge, Paris V, стр. 9).

У остварењу својих жеља Јапан и ту рачуна на потпору народа и нација које леже на путу њене експанзије. О угњетавању, протеривању и утицају на руске избеглице у томе циљу, посредно и преко руских фашистичких организација на Далеком Истоку, читалац ће наћи исцрпне податке у чланку Влад. Лебедева у овој свесци »Руског Архива«.

Упоредо с тиме, Јапан исто тако ради и у свим другим правцима. До данас је надирање у Унутарњу Монголију ишло путем стварне подршке монголских феудалних врхова — кнезова и лама (духовништва), путем стварања међу монголским становништвом своје агентуре и искоришћавања свих средстава за утицај на њих. Тако например, управљајући делатношћу монголске аристократије и користећи се њиховом шовинистичком пропагандом против Кинеза, Јапанци све више продиру у дубину народних маса Унутарње Монголије, задобијајући међу њима присталице своје политике. Притисак кинеских спахија, зеленаша, феудалаца, намети, шикане као и опште недаће живота Монгола чине у томе Јапанцима велике услуге. Ти услови помажу Јапанцима у свима тим провинцијама, које су објекат освајачких тежњи Јапана. Наравно, заузимајући те кинеске провинције он не уводи ништа бољи режим, јер положај истих тих слојева у самом Јапану није ништа бољи него у кинеским провинцијама.

Међутим, то не смета Јапану да иступи у улози »ослободиоца« сељачког становништва у кинеским провинцијама. И има доста наивних људи који верују у ту »мисију« Јапана.

Под маском тих лозинки Јапан засада, у процесу искоришћавања националног антагонизма, распаљује националне размирице, инспирише, организује »националну борбу« против Кине за »независност« Унутарње Монголије и помоћу месних снага ствара ратове, и сукобе ради ширења своје хегемоније. Он »помаже« Унутарњој Монголији да створи своју националну армију, припремајући самим тим своје оружане слуге међу монголским становништвом. Он отвара школе, да би створио културницу агентуру на територији Монголије. Али, упоредо с тим, месне чиновнике и месну војску постепено замењује својим људима, или им додељује своје »агенте саветнике«. Под маском кинеских грађана Јапан шаље у земљу јапанске официре ради припремања потпуног освајања Монголије и т. д.

Колико је Јапан методски и доследно искористио тај систем колонијалног освајања види се из следећих чињеница.

У марту 1932 године, т.ј. у доба кад је Јапан тек освајао Манџурију и пипао терен међу монголским кнезовима, ови су се скупили у Бејпину и изјавили, да:

»Успостављање бившег императора Пи-Ју наилази на ватрено одобравање у Чахару и да ће Чахар и Шилингој при првој могућности објавити своју независност«.

Доцније, у доба заузимања провинције Жехе, ти су кнезови прокламовали »у име 700.000 Монгола« подржавање Манџукоа, које је овако гласило:

I. Кинеско угњетавање приморава монголску расу да сарађује с народом Манџурије, да би створио Манџуко; 2. После објављивања независности помоћу иностранаца, држава је кренула путем прогреса; 3. Па ипак Друштво народа у својој комисији за проучавање (комисија Литонова), не обраћајући пажњу на вољу народа у Манџурији и Монголији, већ верујући таквим лицима као што је генерал Чан Сјуељане, припрема план решења манџурског проблема на основу неправилног гледишта, да би нас потчинила јарму кинеске тиранije. »Ми, 700.000 Монгола, — каже се даље у прокламацији, — решили смо се да живимо, као народ Манџукоа«.

Следећи кораци у покрету за »независност« Унутарње Монголије били су предузети 1933 године, у периоду другог наступања Јапана на Чахар, после потпуног освајања Жехе, оствареног у пролеће 1933 године. У то добу почео је покрет за »аутономију« већ и у западном делу Унутарње Монголије. На челу покрета био је поменути кнез Де-Ван, пријатељ претседника Шилингојске (Чахар) и Уланцабске (Сујуан) народне скупштине.

Ради истраживања праве суштине »аутономног« покрета у тим областима није без интереса да наведемо да, иако је Нанкиншка влада примила 5 марта 1934 год. захтев Монгола о аутономији, о коме смо узгред раније говорили, то ипак није задовољно Де-Вана. Исто тако нису задовољили ни њега, ни његове једномишљенике предлози Нанкишке владе од 23 априла 1934 године, према којима је решење свих политичких проблема сачињавало делокруг аутономног политичког комитета Унутарње Монголије. Изгледа да ствар није била у преимућству јапанске »аутономије«, већ у одређеној политичкој оријентацији Де-Вана и осталих монголских кнезова, који су заједнички с јапанским империјализмом имали исте задатке распарчавања Кине. Као одговор на све те предлоге Нанкиншке владе, крајем 1934 године, Де-Ван је истакао захтеве о проширавању територије аутономије са додавањем Син-Цјана и Кукукора, што је потпуно одговарало изгледима и намерама Јапана о стварању »Велике монголске империје«.

Делатност јапанског империјализма ни из далека није још ограничена тим великим задатком. Због наведених империјалистичких жеља, а исто тако и због стратегиских циљева у претстојећем рату са СССР, Јапан исто тако тежи да створи и »Велику туранску државу«, наравно, опет под његовом еги-

дом. У датом случају, у улози оруђа јапанске политике, у замену за монголске кнезове, излазе разне емигрантске месне снаге. На општем паназиском фронту делатност државника у датом случају произлази из потребе прилагођавања емигрантским жељама туранских народа, пре свега на религиозној основи.

Недавно је у Јапану била издата карта »туранскога света«, на којој су међу »Турацима« фигурирали и Јапанци. А претставник чувене јапанске породице Охара прешао је у Ислам, примивши име Абу-Бекира и прослављујући Ислам као религију која најбоље одговара »јапанском духу«.

Упоредо с тиме, Јапан исто тако широко искоришћује у том истом циљу и антикемалистичку турску емиграцију, бивше младотурске официре.

Турски лист »Џумуријет«, у броју од 27 фебруара 1935 године, под насловом »Још једна авантура у Средњој Азији« доноси следеће саопштење свог московског дописника; »Потврђује се информација пекиншког дописника листа »Цирихер цајтунг« у погледу кинеског Туркестана.

Јапанци намеравају да створе у Средњој Азији једну или неколико независних муслиманских држава као што је Манџуко.

Јапанци, који су 1934 године позвали у Токио сина Абдул-Хамида, Абдул-Кадира с неколико његових другова авантуриста, протераним из Турске, хоће да остваре с њима свој план овог пролећа у Синцјану.

Ради остварења тог плана мисле прво да прогласе Абдул Кадира за калифу у кинеском Туркестану«. (Цитирамо по париском »Кавказу« бр. фебруар-март 1935 г. стр. 31).

У потпуном контакту са јапанским емисарима скоро исто тако активно раде и туркестански емигрантски кругови.

Излишно је истицати да тај сагласни рад јапанских званичних лица са емигрантским круговима има исте циљеве. Међутим, док Јапан тежи да створи од тих земаља нов плацдарм против СССР, да је изолира потпуно од Кине, — дотле туркестански емигранти, слично монголским кнезовима који су опијени идејом стварања »Велике Монголије« под егидом Јапана, рачунају да створе »Велику туркестанску независну државу«, која би имала бити духовни центар источних Турака.

»Независни Туркестан за источне Турке стоји на истом месту на коме је Турска за западне Турке«, — пише Сухли-Кај-Огли (А. Аршаруни и Х. Хабидулин. »Огледи о панисламизму и пантурцизму у Русији«. Москва. »Огиз«, стр. 100.)

»Нама ће одобравати сви који воле Туркестан и турцизам, и ујединиће се сви који теже да се скупе око турске културе, која ће бити створена у Туркестану, уместо културе разбацаних Татара, Киргиза или Туркмена. Та уједињена на-

ционална сила умеће да упути националним путем све наше техничке снаге инжињера и агронома, који се разбацани налазе на служби код Руса. Не може бити никаквих односа између нас и оних који не прихватају наша мишљења о независности и не пристају да оснују турску културу и јединство у Туркестану. Ми морамо да изјавимо још и то да национални покрет Туркестана није уперен против оних пограничних држава чији народи сачињавају заједничку расу и религију с Туркестаном«.

Некима од идеолога те групе та ствар се причињава у облику свеопштег савеза свих турских племена:

»Тек сада ми Туркестанци који се налазимо ван границе, можемо отворено да захтевамо права сопствене нације и домовине. Да, ми Туркмени, Узбеци, Киргизи, Башкири и Татари — сви смо ми чланови једне турске породице. Сви ми тежимо да будемо турска нација, која ће основати јединствену државу«, — писао је у »Ени Туркестана« Мустафа Чокајев.

Може се навести безброј цитата и одломака у томе правцу, али и наведени су довољни да се види да је Јапан вољан да искористи исто тако и скиптар бивше калифатске Турске у циљу покровитељства над муслиманима целога света а посебно над муслиманима у Русији, који насељавају реоне граничне с Кином у Средњој Азији, Северној Кини, Син-Цјану и кинеском Туркестану.

Шта нам казују ти планови и жеље Јапана? Они, пре свега, говоре о великом значају националног момента у случају рата у Азији, а, затим, постављају питање о судбинама народа и нација које би могли бити увучене у општи хаос при судару великих сила.

Не могу постојати два мишљења о судбинама народа, у смислу одржавања њихове независности и самосталности који би могли да падну под власт Јапана на путу њене паназиске експанзије, Историја недавне прошлости даје нам доста факата за извођење таквог закључка. Јапанско-кинески рат 1894—95 године, који је започео под видом »ослобођења« Кореје од власти кинеских и корејских феудала, завршио се претварањем Кореје у највише подјармљену јапанску колонију. После пораза Кине и спровођења извесних реформи, које су у основи потпомагале обмањивању народних маса и олакшале победиоцима да учврсте своје позиције у освојеној земљи, Јапан је у току првих десет година маневрисао у сложеној дипломатској игри у питању Кореје, одржавајући привидност политичке »независности« земље. После победе Јапана над Русијом, која је стварно била заинтересована за судбину Кореје, ова је потпуно потпала под протекторат Јапана. Затим је започело јапанофилско идеолшко прерађивање горњих слојева корејског становништва. Док, напослетку, 1910

год. Кореја није била и формално анектирана и претворена у јапанску област. Од тог доба експлоатација привредних и економских богатстава земље, прогањање корејског језика, историје, књижевности, као и протеривање са земље месног становништва постало је обична појава. Довољно је навести да је за време освајања Кореје из те земље побегло у Манџурију и тихоокеанско Приморје СССР око 1 милион људи, т.ј. око 5% целокупног становништва.

Као резултат тога режима, преварени корејски сељаци још марта 1919 године подигли су устанак против окупатора, али је он био крваво угушен. Одонда, и ако ослободилачки покрет у Кореји није замро, ипак је био немоћан да ма шта измени у створеном стању.

То се исто може рећи и за судбину Формозе, која је у току многих година водила огорчену борбу против окупатора, после формалне предаје острва по Симоносекском уговору јуна 1895 године. Редовна кампања за умиривање острва, започета још 1910 год. појачала се 1913, 1919 и 1920 године, кад је напослетку, од 672 општине било сломљено на покорност само 551. Последњи устанак за независност букнуо је 1930 године у новембру, њега је угушио експедициони одред с артиљеријом и авионима. У опште узев, јапанско »ослобођење« Формозе од Кине месно становништво је платило морем крви. Данас, и ако се Формоза помирила са својим положајем колоније, али борба уједначавања у политичким правима с Јапанцима још се продужава.

Исто су тако карактеристична и факта нашег доба.

»У Кореји данас нема ниједног града, не говорећи о селима, по чијим улицама не лутају гомиле просјака«, — писао је недавно један од познавалаца тога краја г. Хајм. »У градове стално пристижу стотине упропашћених и осиромашених сељака без земље. Они се повлаче по улицама под отвореним небом. Многи родитељи су приморани да продају своју децу, нарочито девојке. Оне доспевају у разне јазбине, које у густој мрежи прекриљују целу земљу... Дневна зарада креће се од 8 до 14 сантима (од 2—10 дин.) за радни дан од 15 часова...«

Исти резултати паназиске политике Јапана красе и ново освојене земље. У последње доба чешће се говорило о привидној независности Манџукоа. При томе се увек има у виду политичко стање, степен »суверености« његових права. Међутим ствар није у »независности«, које није било, нити ће је бити, већ у доследном уништавању свега онога што се не слаже са ратничким национализмом Јапана. Сва привредна предузећа прелазе поступно у руке Јапанаца и добијају облике који одговарају јапанским. Већи део кинеских фабрика и радионица затворен је данас захваљујући тој политици. Све железнице налазе се у рукама јапанске управе. У области

финансија — кинеске банке су заузели Јапанци, кинески новац је повучен, штампају се нове новчанице — »гоби«. Унутарња трговина поступно прелази у руке Јапанаца. За три године после освајања Манџурије само у Мукдену затворено је 357 кинеских и 56 страних радњи, док се број јапанских радњи за то време повећао на 520. Исто је тако и у Харбину. У области спољне трговине кинески део извоза смањио се више него за половину. У области пољопривреде окупација је појачала ону феудалну експлоатацију сељачкога живља, на чему почива целокупан поредак самога Јапана. Отворено одузимање земље кинеским сељацима, стално борбе против њих, понекад врло крваве, — као што је, например, у реону Сањсина, у априлу 1934 године, било уништено 17 кинеских села и убијено 1600 сељака, — постало је обична појава. Примењивање кулука за војну индустрију, хапшења у маси и стрељања радника и сељака под видом »хунхуза«, предавање кинеских кућа и земаља јапанским досељеницима, бескрајна прогањања »антијапанских елемената«, увођење скупног таоштва у означеним областима само довршавају то црно стање.

Још горе стоји ствар у културној области: Јапанци приморавају ђаке по школама да изучавају јапанску писменост, забрањује се предавање кинеске историје и географије.

Тј процес јапанизације још се интензивније одиграва у областима Унутарње Монголије. Економске културне установе, сви најважнији политички положаји прелазе у руке Јапанаца. Насиља, убиства у окупираним реонима, протеривање Монгола са земље ради насељавања Корејаца или за претварање у аеродроме, извлачење монголских сировина методама отворене пљачке, искоришћавање Монгола за топовску храну итд. ушли су већ у нормални поредак ствари исто тако и у Унутарњој Монголији.

Федор Е. Махин

ПОГЛЕДИ СОВЈЕТСКЕ ВОЈНЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ВОЈНЕ САВЕЗЕ, КОНВЕНЦИЈЕ И КОАЛИЦИЈЕ

Познати француски журналиста Анри де Керилис*) у својој књизи »Paris—Moscou en avion« репродукује свој разговор с маршалом Јегоровом, шефом генералног штаба Црвене војске, у ком писац ставља совјетском војном стручњаку следеће питање:

»Да ли би ви могли лако замислити лојалну сарадњу револуционарне и комунистичке армије са армијом једне буржоаске земље, као што је наша?«

На то питање Керилис је добио овакав одговор:

»Армија ће се покоравати наредбама које буде добијала. Ње се ништа друго не тиче... Затим, ако се наша армија буде борила заједнички са вашом, то ће значити, да ће се она борити за васпостављање општега мир. Зар има сјајнијега циља, који би се могао предочити војницима?«.

Нема сумње, да би сваки војни старешина сваке друге армије у разговору са претставником пријатељске земље дао исти такав одговор, без обзира на разлику политичких облика који би постојали у обема земљама.

Потпуно је јасно да ће војска, организована на принципима строге дисциплине и поверења према влади и старешинама, поступати онако како јој буде наређено. Према томе је исто тако јасно да ће питање сарадње револуционарне армије, као што што је Црвена војска, са којом било другом армијом, решавати врховна државна власт, и да то питање ни у ком случају не може решавати сама армија као таква.

Узајамни односи између појединих држава одређују се одговарајућим уговорима и споразумима, којима је, према потреби, предвиђена и војна сарадња.

*) Уредник листа »L Echo de Paris« и десничарски посланик.

Мора се истаћи да је и у прошлости било потребно водити рачуна о разлици политичких режима у Русији и у Француској, приликом проучавања и решавања свих питања и узајамних односа обеју земаља. Републиканска Француска није никада уживала нарочитих симпатија код претставника бивше руске апсолутистичке монархије. С гледишта режима и династичких веза бивша Русија била је много ближа Немачкој. Данас, наравно, ти односи изгледају друкче.

Данас постоји један нов, важан фактор: то је огромна опасност која грози опстанку демократских држава и њиховом социјалном прогресу од стране фашизма. Узајамна сарадња свих угрожених држава у циљу одбране од те опасности добија специјалан значај, тако да та одбрана, већ сама по себи, претставља довољно крупан задатак од првостепене важности, задатак који доминира над свима другима, које би, у данашњим приликама, поједине државе могле поставити у области спољне политике.

Немачки и јапански фашизам спремају се непосредно и отворено за напад на Совјетску Русију, и терају је тиме на најприснију сарадњу с другим државама, којима грози иста опасност. Пактови о узајамној помоћи, које је Совјетска Русија закључила са Француском и Чехословачком, као и обавезе да узима учешћа у војним акцијама које предвиђа пакт Друштва Народа, ставили су Совјетску Русију пред проблем учешћа у коалиционом рату.

Теориске тезе о коалиционим ратним акцијама разрађене су у совјетској књижевности, у радовима А. Свјечина: »Стратегија«, Москва, 1927 г. и Б. Шапошникова: »Мозак армије«, књига III, 1929 г. Наведена дела су заснована на гледиштима Клаузевица и на историском искуству, првенствено из последњега рата.

А. Свјечин држи да сваки војни споразум мора бити заснован на принципима здравога државног егоизма. Ма како искрене биле владе држава које склапају споразум, ниједна од тих држава не може да се одрекне од својих нарочитих циљева, потреба и својстава, ако неће да причини тешке штете свом државном опстанку. Тај државни егоизам делује на снагу савремених коалиција, услед чега је укупна снага појединих коалиција мања него што би одговарало суми снага свих држава које чине дотичну коалицију. А. Свјечин сматра да су химерични захтеви маршала Хега, који мисли да коалиција треба не само да уведе заједничку команду над свим својим оружаним снагама, већ и да истакне једнога политичара, који би руководио заједничке политичке послове коалиције. Свјечин мисли да »за такву коалицију недостају данас они исти предуслови који за сада недостају и за стварање Сједињених европских држава. Коалиција по својој суштини не значи још исто што и федерација.

Тешкоће у координисању акција савезничких армија проистичу из размимоилажења политичких циљева појединих савезника. Сем тога, многе тешкоће се јављају и услед тога што систем оружане снаге сваке поједине државе претставља нешто специфично у погледу рокова приправности за одлучне акције. У погледу могућности издржавања трајног напона, у погледу способности за офанзивне акције итд.«

А. Свјечин наводи пример из последњега рата, где је била поремећена хармонија између приправности Русије за рат и њених стратегиских могућности. Према француско-руској савезу, Русија је морала прећи у навалу 15 дана после објаве рата и тим самим акцептирати један план развијања руске армије, који је за руске прилике био неприродан. Да би се постигло то убрзавање рата, требало је утрошити веома знатна средства, а исто тако и нагло преиначити нормалне услове развијања руске армије. »Постоји ту извесна граница, и ако се она прекорачи, онда такви преломи и такве жртве у корист савезника већ шкоде општој ствари коалиције« — пише А. Свјечин.

Као пример тешких негативних последица прекорачења те границе, које је Русија дозволила себи у корист интереса Француске, исти аутор наводи операцију Самсонова у Источној Пруској и прелаз Србије у јесен 1914 преко Саве у напад на аустријско земљиште, а по настојању руске врховне команде, док је српска војска, као одлична милиција, била способна једино за дефанзивно ратовање.

У оба ова случаја акција је била завршена сломом наступајућих армија.

Да се прецизира облик сарадње савезничких држава, нису довољни само савезнички уговори. Практичну вредност савез добија тек када се допуни војном конвенцијом.

А. Свјечин мисли да отсуство једне такве конвенције у пакту Друштва Народа, који у § 16 предвиђа војну акцију против државе која би пореметила мир, лишава реалности саме војне обавезе, које су утврђене за државе-чланице Друштва Народа.

Како не постоје никакве регламентације о томе када и с коликим бројем војске мора свака чланица Друштва Народа да иступи у циљу извршења својих обавеза, поједине државе према томе могу да приступе тим мерама једино у случају »ако би код тога имале изгледа да остваре за себе какве нарочите користи«.

Војна конвенција, према томе, мора да унапред »формулише« решавање свих основних питања у погледу ратовања, која се тичу подједнако обеју савезничких држава, у колико се та питања уопште могу унапред решити«.

А. Свјечин затим детаљно наводи садржину таквих војних конвенција:

»Те конвенције треба да јасно одреде: случајеве у којима нека држава мора узети учешћа у оружаном сукобу, у који је био увучен њен савезник; минималну количину војске и рок, рачунајући од првога дана мобилизације, у ком сваки савезник мора започети операције на бојишту, у колико је у даном случају обавезан офанзивни карактер тих операција; услове удруживања и везе савезничких командовања; обавезе и законитост сепаратног мира; услове сарадње у облику помоћи у материјалним средствима, у људству, у облику узајамне размене техничких обавештавања и извидничких података.

Како војне конвенције имају специјалан војни карактер, то је за закључење тих конвенција потребан непосредни споразум између претставника врховних команди обеју земаља, који споразум тек онда ревидира дипломатија и најзад га ратификује врховна државна власт«.

Сем чисто војних обавеза, које примају на себе чланови коалиције, у данашњим приликама војни савези морају да предвиде и финансиску и привредну помоћ слабим савезницима да уједине и распореде према потребама сав поморски транспорт, који стоји на расположењу, да поделе међу савезницима неутрална тржишта за поруџбине за снабдевање ратним материјалом и сировинама, да одреде опште принципе за агитациону и пропагандну акцију и да поделе међу појединим савезничким државама одређене реоне за њихову акцију. »Рат безусловно мора бити трестиран« — закључује А. Свјечин.

Ослањајући се на искуства ранијих ратова, нарочито последњег, Светског рата, он долази до закључка да се под условима политичког напона савремених ратова често може нека неутрална држава применом силе претворити у »савезника против воље«. Савремени трестирани рат пружа могућност да се од таквих држава којима је натурен по њих неповољан компромис, »направе прилично верне, и ако каткад ћудљиве савезнице«.

Код данашњих услова ратовања савезници су уопште осуђени на одрицање од својих посебних интереса и од сваке самосталне акције. Мала држава мора да иде као шлеп за великом и да буде њено послушно оруђе. У осталом, тако потчињен положај малога савезника потпуно је мотивисан ратним приликама, јер један такав савезник, који би се упуштао у самосталне акције и са својом војском ишао ка остварењу својих посебних циљева »прети да направи више штете него користи«. С обзиром на то, у случају сарадње са малим савезником, команда велике државе мора узети на себе руковођење његовом оружаном снагом, код чега треба да интересе савезникове сматра као своје сопствене и да не прави

разлике у одбрани своје територије и територије слабога савезника.

Међутим, ако мала држава показује тенденцију да за време рата задржи команду над својом војском у сопственим рукама, онда се таква мала држава не може сматрати као савезник, већ као случајни сарадник, као сарадник успут«.

Стварање војних савеза јесте ствар политике и произилази из њених циљева. Руководећа улога политике не ограничава се само на периоду припремања за рат и израду основног, првобитног плана, већ се протеже и после објаве рата и за време читавог његовог трајања.

Из тога следи да ће политички обзири на којима је заснован савез, бити руководећи и код извођења самих ратних операција. А. Свјечин сматра стратегију као »подешавање операција према захтевима политике«.

Командант армије ленињградскога војног округа, В. Шапошников, посветио је питању коалиционог рата посебно поглавље у свом обимном (три књиге) делу: »Мозак армије«. Његови су закључци у суштини аналогни закључци А. Свјечина, које смо напред изнели. Б. Шапошников је само посветио више пажње и места студији коалиционих ратова XIX века, а нарочито последњега, Светскога рата. Као темељ тих студија служе погледи ген. Клаузевица, који се, по пишчевом мишљењу, могу у данашњим приликама сматрати као сигурне и поуздане смернице код вођења коалиционих ратова. Клаузевиц види за све основу у »политичком разлогу«, који једини може дати коалицији снагу и солидност. Без политичке једнодушности савезника не може се ни замислити међу њима солидан војни споразум. »Политички разлог одређује и међусобне односе савезника. Клаузевиц подвлачи потпуно природан државни егоизам сваког савезника, говорећи о тешкоћама код решења проблема јединствене команде, јер је војска сваке савезничке државе у првом реду оружана снага те државе, која ради за остварење њених интереса.

Б. Шапошников долази до закључка да *»јединство коалиције мора бити остварено најпре на политичком пољу, те, према томе, и врховну ратну команду ваља сматрати само као један колективни међусавезнички орган у чији састав улазе политички, а нипошто само војни фактори«.*

Слично као и А. Свјечин, он наглашава неопходност да се упоредо с *политичким* и *војним* јединством спроведе и *привредно* јединство.

На основу искуству из последњега рата Шапошников истиче тешкоће с којима морају да рачунају капиталистичке државе код вођења коалиционог рата, услед постојања мноштва супротности, код којих су се морале поднети велике жртве и порази, да би се уклонила узајамна трвења и постигло извесно јединство, без кога би било немогуће водити рат.

О самој техници закључивања војних споразума он овако излаже своје гледиште: »Нормално војни споразум долази као наставак политичког акта о савезу. Док читава одговорност и сав терет рада на закључењу политичког акта пада на дипломатију, а генерални штаб само консултује, дотле код закључења војног споразума ствар стоји сасвим обратно: ту државе које стварају споразум заступају обично њихови генерални штабови.

Потпуно је природно да споразум о заједничком плану акције разрађују и утврђују генерални штабови, као органи који носе одговорност за операциони план ратовања и који најпотпуније могу да претстављају и да бране интересе своје државе.

Преговори о војној конвенцији: 1) имају поверљив карактер и 2) трају дуго, јер обе стране веома опрезно и дуго процењују све чињенице, пре него што ће да приме на себе поједине обавезе . . .

Руковођење припремама за рат и вођењем самога рата треба да врше првенствено политички фактори. Зато дипломатија мора да узима најживље учешће и код закључивања војних конвенција. Видели смо како је Ерентал чврсто држао у својим рукама шефа аустриског генералног штаба, како је одлагао почетак кореспонденције између Конрада и Молткеа и како је чак одбио покушај споразума шефа аустриског генералног штаба са генералним штабом краљевине Румуније. То исто се може видети и у другим земљама. И то је сасвим разумљиво, јер, сем тога што је рат један политички акт и што, према томе, сваки ратни споразум мора бити проверен и одобрен од представника спољне политике, сваки споразум, па и војни, намеће држави извесне обавезе, т.ј. утиче на њену спољну политику.

Најзад се, како смо већ споменули, војне конвенције ратификују од стране врховне државне власти . . .

Војне конвенције не претстављају неприкосновене и неизмењиве акте војног споразума. Оне се стално развијају, конкретизују и чак мењају, ако то захтевају политичке или војне прилике« . . .

Како се из свега изложеног види, теориски погледи на проблем војних савеза и конвенција у Совјетској Русији не разликују се битно од погледа који су примењени и утврђени у војној књижевности уопште.

Сличност или истоветност интереса појединих држава и подударкост њихових циљева у даној историској периоди стварају политичке услове за присну сарадњу тих држава у питањима спољне политике, како у мирно време, тако и за време рата. Том истом закону је подвргнута и спољна политика Совјетске Русије.

На питање које је поставио Анри де Керилис, и које је наведено у почетку овога разматрања, да ли је могућа лојална сарадња црвене војске с војском неке буржоаске државе, најбољи одговор нам даје жива политичка стварност, која присиљава државе на узајамну сарадњу.

Темељи на којима таква сарадња може и мора да почива, јесу споразуми и конвенције, који се закључују према уобичајеном реду. Питање о лојалности уговарајућих фактора умесно је колико с једне, исто толико и с друге стране, кад се узму у обзир стварне прилике које у дано време владају. Одговор на то питање биће у сваком случају исти: државе склапају савезе под дејством неопходних потреба, а кад тих потреба једнога дана нестане — онда се дотични савези кидају или се врши њихова ревизија и у њих уносе потребне измене.

Dr. A. Jelačić

U ZORU RUSKE NAPREDNE DRUŠTVENE MISLI

A. N. RADIŠČEV: (1749—1802)

(Povodom novog izdanja njegovog „Putovanja")

XVIII vek u Rusiji bio je doba velikih i raznovrsnih pokreta. Na početku veka javlja se sa svojim grandioznim reformama ruski car — revolucionar, Petar Veliki. Njegove reforme izazivaju dosta intenzivno kretanje ruske društvene misli. Sredinom stoleća javlja se veliki naučnik poreklom seljak s ruskog severa, Lomonosov. Ma da on nema neposredne veze s razvićem društvene misli, ipak je on moćno uticao na celokupan razvoj ruskog naroda. Od doba Lomonosova nastaje veliki uticaj zapadne evropske, pre svega francuske, misli na one Ruse koji čitaju. Postepeno, uz plemstvo, čitalački krug se širi na trgovačku buržoaziju, zanatlije, čak na seljake i kućne sluge ruskog plemstva. Na širenju knjige naročito mnogo rade masoni na čelu sa znamenitim Novikovom. Francuska filozofija prosvete i prvi epohalni događaji francuske revolucije izazivaju jako kretanje originalne napredne ruske socijalne misli. Kao njen najveći nosilac i mučenik ističe se Radiščev.

Dosad nekako nismo imali prilike da na stranama „Ruskog arhiva" prikažemo život i delanje ovog čoveka, jednog od najstarijih prvaka ruske inteligencije. Koristimo se pojavom novog izdanja njegova znamenitog „Putovanja" te da popunimo prazninu u našem „Ruskom arhivu". Ali, pre svega, reč dve o samom izdanju koje nas je pobudilo da se osvrnemo na Radiščeva. Godine 1935 vredno (i već više puta u „Ruskom arhivu" pomenuto) izdavačko preduzeće „Akademija" objavilo je u dve sveske „Putovanje" Radiščeva iz Petrograda u Moskvu. Prva sveska posvećena je u celini fotolitografskom ponavljanju knjige „Puteševstvie iz Peterburga v Moskvu." Ta knjiga je izdana 1790 godine, pa je odmah zaplenjena po ličnom naređenju carice Katarine II. Knjižar Zotov, koji je tu knjigu prodavao, odmah je uhapšen i priveden Petrogradskoj policiji. Pošto je podvrgnut vrlo strogom saslušanju izjavio je da je tu knjigu pisao „koleški savetnik i kavaljer" Aleksandar Radiščev, upravnik Petrogradske carinarnce. Odmah je uhapšen i Radiš-

čev, koji je priznao da je on zaista pisac i izdavač te anonimne knjige. Saslušanje Radiščeva izvršio je carski savetnik Šeškovski, šef tajne policije. Radiščev se pokajao što je izdao knjigu revolucionarne sadržine, ali mu to ništa nije pomoglo: Apelacioni sud, koji je sudio kao prvostepeni u stvarima tog značaja, a posle njega Senat, kao sud drugog stepena, i lični savet carice. svi su redom osudili Radiščeva na smrt. Knjiga je njegova, odnosno primerci, koji su se zatekli kod knjžara Zotova, kao i oni koje su policiji predali pojedini kupci, spaljena je rukom dželata. Ali je ipak sačuvano nekoliko primeraka, koji su smatrani kao najveća dragocenost u staroj Rusiji. Poznato je vrlo malo tih primeraka koji su se čuvali u glavnim državnim bibliotekama u Petrogradu i Moskvi, kod znamenitog bibliofila Jefremova, kao i kod čuvenog pevača carske opere Stravinskog koji se bavio, pored redovnog svoga posla, još i skupljanjem književnih retkosti. Dugo vremena nije se dozvoljavalo preštampavanje tog dela. Tako, naprimer, izdanje Jefremova koje je izašlo oko godine 1870 takodje je uništeno kao i prvo. Bibliofilsko izdanje znamenitog izdavača i glavnog urednika velikog lista „Novoje vremja" A. S. Suvorina objavljeno je godine 1888 u svega 99 primeraka koji su se prodavali svaki po 100 rubalja. Tek posle revolucije 1905 g. isti Suvorin je izdao jedno popularno i relativno jeftino izdanje „Putovanja". Sada evo izdavačko preduzeće „Akademija" pruža čitaocima jedno fotolitografsko izdanje znamenite knjige. Zaista mu dugujemo najveću zahvalnost, jer je knjiga Radiščeva jedna od osnovnih knjiga u istoriji ruske socijalne misli. U drugoj svesci ovog izdanja nalazimo nekoliko vrlo lepih priloga koji mogu da nam korisno posluže za razumevanje životnog dela i glavne knjige Radiščeva. Tu je stari i zaslužni istoričar J. L. Barskov dao lepu biografiju Radiščeva. Mladji naučnik M. V. Žižka u jednoj kraćoj raspravi je analisao socijalno političke nazore Radiščeva. U komentarima doneti su prikaz rukopisa „Putovanja" zatim raznovrsnih varijanata, izdanja, i najzad su stavljene mnogobrojne napomene na sam tekst. Iz arhive su izvukli pregled parnice protiv Radiščeva i Zlotova kao i nepoznato pismo Radiščeva njegovom pretpostavljenom, grofu Voroncovu, preštampana je najzad u punome tekstu poznata oda Radiščeva „Voljnost" t.j. „Sloboda", koju je on sam objavio fragmentarno u svom „Putovanju". Celoj svesci je dodata dosta dragocena ilustrativna gradja.

Neka nam se dopusti da prikažemo u opštim potezima Radiščeva i njegovo delo.

Poreklom iz stare plemićske porodice, čiji su preci, tatarski kneževi prešli u službu ruskih careva posle osvojenja Kazana, Aleksandar Nikolajevič Radiščev rodio se godine 1749. (iste godine koje i Gete). Rodjaci njegove majke bili su vezani s moskovskim univerzitetom. Sam pak Aleksandar Ra-

diščev bio je duže vremena paž carice Katarine II i, kao takav, upućen je u Lajpcig zajedno sa nekoliko drugova, gde je trebao da se školuje i da se usavrši u „latinskom, francuskom, nemačkom i ako je moguće slovenskom jeziku, u moralnoj filozofiji, u pravu prirodnom i opštenarodnom i donekle u rimskoj istoriji i pravu".

I pored toga što je šef ruske studentske ekspedicije, neki major Bokum, bio čovek zao i opak, pa je zlostavljao svoje pitomce i krao znatan deo njihove stipendije, koja je bila inače dosta velika, i pored toga što je Radiščev lično prosto gladovao, on i njegovi drugovi su pokazali veoma velike uspehe iz svih predmeta. Specijalno što se tiče jezika oni su se toliko u njima usavršili da su temeljno zaboravili svoj maternji ruski. Kad su se se vratili opet kući oni su morali ponovo učiti ruski kao što je to bio slučaj Radiščeva, o čemu imamo dokumentarnih dokaza. Ali s druge strane oni su se vratili sa sasvim novim idejama i pogledima na svet, a to su bile ideje XVIII st. Izmedju tih studenata nalazio se i mnogo stariji njihov drug Todor Ušakov koji je pošao u Lajpcig, napustivši dosta visoki službeni položaj. Taj Ušakov uticao je veoma jako ne sve studente a naročito na Radiščeva. Umirući u Lajpcigu od jedne veoma teške bolesti, koja je bila skopčana s užasnim mukama, on je do kraja junački te muke podnosio. Na samrti je zaveštao i predao Radiščevu, kao svom najbcljem drugu, neke rukopise, koje je Radiščev kasnije objavio uz veoma zanimljivo „Žitije Ušakova".

Vrativši se posle svršenih studija u Lajpcigu, u Rusiju, Radiščev je služio u različitim ustanovama, svuda veoma savesno i energično, i u isti mah svuda je branio interese ubogih i nejakih. Stoga je dolazio više puta u sukob sa tadašnjim društvom. Zato i nije napravio onako sjajnu karijeru na kakvu je mogao računati prema svojoj sposobnosti, radu i kvalifikacijama: Ipak je postao upravnik carinarnice u Petrogradu s rangom pukovnika. Dobro je upoznao ekonomske probleme i specijalno trgovinu. Bio je u nesumnjivim vezama s naprednim krugovima toga vremena, i ponekad je objavljivao bez potpisa rasprave i članke u časopisima onoga doba. Već ubrzo posle povratka u Rusiju, godine 1773, preveo je poznato delo jednog od francuskih filozofa tog vremena Mablija „ Rasmatranje o grčkoj istoriji ili o uzrocima sreće i nesreće Grčke". Mnogo kasnije objavio je, kao što smo rekli, „Život Ušakova". Pošto je carica Katarina dozvolila otvaranje privatnih štamparija, Radiščev je iskoristio ovu dozvolu da i sam osnuje jednu štampariju. U toj štampariji god. 1790, t.j. druge godine francuske revolucije, štampao je on svoje najvažnije i znamenito delo „Putovanje iz Petrograda u Moskvu" koje mu je u kasnijim pokolenjima donelo besmrtnu slavu, ali je odmah poslužilo kao uzrok katastrofe ne samo njegove karijere nego i celog života. Osudjen zbog tog dela na smrt Radiščev je ukazom od 4 septembra

1790 u vezi sa srećnim završetkom rata sa Švedskom pomilovan, ali mu je kazna smrti zamenjena sa desetogodišnjim boravkom u tvrdjavi Ilimsk u Sibiru, sedam hiljada kilometara od Petrograda. Proterivanje i internacija u Iimsku nisu bili mnogo bolji od kazne smrti. Tim više što je policija na početku smatrala Radiščeva za robijaša, pa ga kao takvog po ciči zimi poslala u Ilimsk. Tek na intervenciju njegovog bivšeg starešine, inače jednog od velikaša grafa A. R. Voroncova imao je Radiščev da zahvali što su ga usput preobukli u pristojnu i toplu bundu i što su s njim postupali čovečnije. U Ilimsku je proveo više od pet godina. Tamo je došla njegova svastika, mladja sestra njegove pokojne žene, pa se za njega udala. Ona mu je u mnogome olakšala njegov izvanredno težak boravak u Ilimsku. Ali je podlegla u surovoj klimi. Radiščev je učinio mnogo korisnog i lepog za ceo kraj. Odmah po smrti Katarine car Pavle je naredio da se Radiščev vrati u Evropsku Rusiju, ali mu ipak nije dozvolio slobodno kretanje. Celo doba carevanja Pavla proveo je Radiščev u internaciji na jednom od svojih imanja, na selu Nemcevu u Kaluškoj guberniji. Posle smrti cara Pavla car Aleksandar I je potpuno amnestirao Radiščeva, vrativši mu neograničenu slobodu kretanja. Šta više postavio ga je za člana u Zakonodavnu komisiju koja je trebala da izradi nov sistem zakona za rusku carevinu. Za ovaj posao Radiščev je bio spreman i svojom dugogodišnjom službom, i studijama u Lajpcigu, pa i kasnije, i dugogodišnjim proučavanjem i studijama u izgnanstvu. Ali se on sa oduševljenjem latio posla, kao što svedoče ne samo izveštaji jednog njegovog kolege, njegovog sina Pavla i velikog pesnika Puškina, nego i autentični dokumenti pre kratkog vremena pronadjeni i objavljeni staranjem Gukovskog. Medjutim, to je sve bilo uzalud. S jedne strane, Radiščev je bio teško živčano i fizički bolestan, s druge strane, on je osećao da je ceo njegov posao potpuno jalov. Zbog duševne krize i fizičkih muka on se odlučio da sebi oduzme život, pa se 11 septembra 1802 godine otrovao, te iste noći je umro u najtežim mukama. Tako je završio svoj mukotrpni život jedan od prvaka i najboljih pretstavnika ruske inteligencije.

Ako ostavimo po strani razne spise, štampane ranije i tek sada objavljene, kao i razne fragmente, pisma i zabeleške Radiščeva, njegovo „Putovanje iz Petrograda u Moskvu" zaslužuje već našu potpunu pažnju. To je nesumnjivo jedan od najvećih i najboljih spisa ruske političke, i ne samo političke književnosti.

U svome „Putovanju" Radiščev se pridržava već osveštanih i oprobanih obrazaca onoga vremena, a to su bila različna „sentimentalna" putovanja. Naročito se ugleda na poznatog pisca Sterna, čije je putovanje onda izašlo. Pozajmice iz Sterna dadu se najlakše dokazati. Inače delo Radiščeva je dosta originalno i neobično. Autor odlazi iz Petrograda, kao što je onda bio u

Rusiji običaj t. zv. poštanskim kolima, u koja su upregnuta tri konja (poznata ruska trojka). Putovanje traje dosta dugo, jer je skopčano s priličnim teškoćama. Autor ide od stanice do stanice i svako zaustavljanje jeste za njega poglavlje njegove knjige. Čas nam priča o plemenitoj i dobroj seljačkoj devojci koja je verna svome izabraniku srca, čas opet o seljačkim devojkama i ženama u Valdaju, koje se stalno prodaju putnicima u kupatilima. Ili priča o načinu sudjenja u tadašnjoj Rusiji i o nepravednim sudijama. Priča i to najjače o raznim nasiljima plemića i o teškim mukama seljaka; priča o čudnovatim oblicima regrutovanja vojnika itd. Ima i političkih razmišljanja, s napadima protiv vlade pa čak i protiv vrhovne vlasti. Ima i planova društvenog i političkog preuređenja. Ali je glavna misao celog putovanja da je život ruskih seljaka, tog najvećeg staleža ruske države, tih najvrednijih i najboljih ljudi, potpuno nemogućan, da je pritisak koji se nad njima vrši za svaku osudu s moralnog, političkog i ekonomskog gledišta. Seljaci su upravo roblje. Ovo stanje mora se pre svega ukloniti. Rusko društvo i ruska carevina moraju se što pre reformisati. Ali glavna reforma nije ništa drugo nego oslobođenje seljaka. Radiščev je toliko umeren da ne misli da odmah ukine vlast plemića, da ih odmah eksproprišе i da odmah da seljacima potpunu i neograničenu slobodu. U svom Putovanju iz Petrograda u Moskvu kao i u drugim spisima i predlozima on razradjuje samo plan jednog postepenog i vrlo opreznog oslobođenja seljaka; ako se on ne izvede na vreme — seljačka je revolucija neizbežna.

I ostaje malo nejasno zašto je carica Katarina bila toliko ljuta da se **neposredno** umeša u istragu i parnicu podignutu protiv Radiščeva, zašto je bila toliko nemilosrdna prema njemu? Odgovor bi bio verovatno ovaj: prvo carica se jako uplašila francuske revolucije, drugo ona se i suviše onda vezala za rusko plemstvo, čije je interese nesumnjivo izdao plemić Radiščev, a, treće, Radiščev je zaista bio veoma oštar prema dvoru, imajući pred očima primer dvora same carice Katarine, čiji su običaji bez sumnje bili veoma ružni.

Radiščev je pisao jezikom dosta teškim, ali s toliko iskrenog uverenja, s toliko bolnog patosa, s toliko stvarnih dokaza i životnih primera, mada možda u izvesnim slučajevima i primerima i suviše sentimentalno, da se njegovo delo i do danas može čitati sa najvećim interesom i uzbudjenjem. Neke strane njegove na pr. strasne invektive protiv cenzure, nisu, nažalost, ni u modernoj Evropi izgubile od sve svoje aktuelnosti.

Zato je potpuno razumljivo što je Radiščev, gonjen i progonjen, mučen, i na kraju krajeva dotučen od starog ruskog režima, postao jedna zastava, proslavljen kao mučenik napretka i kao veliki borac za čovečanska prava. Hteli smo da prilikom izdanja njegova glavnog dela u jednoj kopiji, koja nam potpuno dočarava original, odamo dužnu poštu tom prvaku stare ruske inteligencije.

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ

КЊИЖЕВНЕ НОВОСТИ У РУСИЈИ У 1936 ГОДИНИ

»Отмица Европе« Фењина, »Последњи из Удеге« Фањејева, »Тихи дон« Шолохова, »Бели се усамљено једро« В. Катајева.

Ова година у совјетској књижевности истиче се низом нових дела. Са мање или више завршеним стварима појавили су се скоро сви књижевници, који су већ стекли име као Шолохов, Фањејев, Фењин и В. Катаејев. За многе од њих је ова година била година нових успеха. Тако је за Фењина корак напред на путу даљег развитка био роман »Отмица Европе« (штампан у часопису »Звезда«), који је завршен ове године. Та изванредно написана књига, без обзира на читав низ недостатака, и упркос томе што Фењину није пошло за руком да у довољној мери реши задатак који је себи поставио, говори нам о даљем напредовању тог даровитог писца. Код Фењина је у томе делу ново (за разлику од његовог дела »Градови и године«) и карактер теме и метод њеног разрађивања. Раније његова основна тема била је сударе личности и друштва, а разрађивање теме ишло је од личности стављене у центар. У својој новој књизи Фењин прелази на тему широког епског карактера. У основу романа ставио је идеју сударе два света — завршеног, израђеног запада и новог света који се тек ствара и изграђује. Сударе који се по писчевој замисли морао завршити победом новога света, »отмицом Европе«. Као што сам већ рекла, Фењину није пошло за руком да реши на тај начин постављени задатак. Али му је зато пошло за руком да одлично изведе први део задатка и да пружи завршени лик претставника либералне буржоазије Запада — Филипа ван Росума.

Шеф велике холандске шумске фирме, која има концесије у Совјетској Русији, Филип ван Росум, приказан у потпуној својој целини, живи и ради на странама романа. Ми га видимо — тог енергичног, у себе поузданог пословног човека, тог естету, љубитеља уметности, који се разуме и у холандској уметности и у старом руском иконопису. Ми га видимо час у пословној средини, час заљубљеног у своју верењицу — руску емигранткињу Клавдију како јој се упорно удвара. Ван Росум је поштен и морално човек. Он протестује против интрига Хајзера, власника концерна нафте. Он бриљиво преводи на руски језик говор његовог личног морнара упереног против њега. Он је за слободу трговине, за односе са Совјетским Савезом. Он није глуп, културан је, врло уверен у себе и — ограничен.

Његова равнотежа колеба се у другом делу романа, кад он доспе-

ва на тло новога света, који му је туђ. Он је уврежен. Он осећа како му се тло изминче испод ногу. Шумска концесија се ликвидира и против његове воље. Истина да се при крају романа изгубљена равнотежа и самоуверност враћају Филипу ван Росуму. У замену за шумску концесију он прелази на брокерску трговину — превожење совјетског дрвета — а дивна Клавдија (жена, а доцније удовица његовог синовца), због које се води борба између њега и совјетског новинара Рогова, бира њега — Филипа и враћа се с њим у Европу.

Том јасном и карактеристичном лику ван Росума требао је по мишљењу Фећина да се супротстави нов човек савремене Русије. Међутим, уместо стварања таквог једног конкретног лика писац је, како је сам објаснио на дискусији књижевника у Љењинграду, одлучио да завршеној фигури ван-Росума супротстави -процес стварања карактера новога човека, и дао је »читаву скалу посебних црта и појединих карактера совјетских личности«. Живоме, реалноме Филипу, кога је сам створио, он је супротставио апстракцију новога човека. Отсутност у роману живе снажне фигуре, која би била супрот-тежа ван-Росуму створила је немогућност да се реши задатак који је Фећин ставио у основу романа. Тип новога човека Фећину нимало није пошао за руком. Ни Сергејич, који води изграђивање на северу, ни новинар Рогов ни упола нису тако јасни и уверљиви као лик ван-Росума.

Рогов, који путује по Европи и сања о љубави, која ће једина попунити његов живот и заљубљује се у лепу али њему туђу Клавдију, која је побегла од једноликог живота из Совјетске Русије, искрено је одан новоме свету. Он много и ватрено говори о томе. Али ми не видимо у њему оне одлике новога човека, које би писац хтео да му припише и помоћу којих би он могао да се супротстави Филипу. Он је блед, слаб и неуверљив. И нас не чуди што је он немоћан и не може да победи Клавдију, и поред њене љубави према њему.

Исто је тако блед и неуспео Сергејич, који је требао да буде херој рада, али уместо тога он само пријатно говори и туче Филипа у дискусијама. Лица из »Отмице Европе« уопште говоре врло пријатно, паметно и занимљиво. Треба само навести скуп претставника капиталиста код Њерке ван-Росумове и њихово претресање европске ситуације. То је, као што сам већ рекла, књига која се чита с интересовањем.

Њене позитивне одлике су мајсторске слике спољњега света: Норвешка залеђена у својој лепоти, стари холандски градови, нарочито Амстердам, а у првом делу лепоте совјетскога севера, и Љењинграда и Москве у другом делу. Свеж и силан ветар севера као да дува из страна посвећених опису борбе са стихијом за спасавање брода, напрегнутог изграђивања на обалама или са оних на којима су оцртана острва разбацана по Северном Мору. Познати и вечно нови Љењинград са његовим ваздухом, кејовима, Литејним проспектом, том »бескрајном књижаром«, с пристаништем пуним живота — диже се пред нама као стваран. Језик Фећинов је беспрекоран. Прост, тачан, ритмичан, са свима нијансама боја, — језик правога уметника.

Ако сматрамо да је »Отмица Европе« само делимичан успех, он-

да се »Последњи из Удеге« од Фађејева (започет пре две године, чији је III и IV део био штампан у »Красној Нови« ове године), може сматрати несумњиво као најуспелије дело ове године. По јачини, истинитости и уметничком облику с тим делом може да се мери само »Тихи Дон« Шолохова, чије су посебне главе изишле ове године. Међутим, по своме значају »Последњи из Удеге« превазилази те главе, које су у ствари само недовршени одломци.

Упоређујући тек изишле делове романа с његовим првим деловима, мора се подвући огроман успех у његовом развитку. Центар теже са Лене Костењецкс, интелектуалке, која се »преизграђује« и мења своју психологију, тако типичне у совјетској књижевности, и која је стојала у жижи интересовања у првом делу романа, сада се преноси на широко и истинито приказивање догађаја на Далеком Истоку у доба туђинске окупације и партизанског рата. Компликовани односи на Далеком Истоку у то доба, америчанска и јапанска управа у замршености њихових односа, бели официри, партизани, сељаштво, Хунхузи, месно становништво, а посебно и изумирући мали храбар народ Удеге, по коме је и роман назван, — све је то нашло живо и јасно приказивање. Сурово и срчано доба дато је у потребним строгим, уздржљивим и истинитим бојама. На позадини романтичних дивљих далекоисточних мочварних шума и корејских насеља, запахнутих свежим дахом океана, пред нама се развијају догађаји, приказани мирно, без лажног патоса и зато нас још више узбуђују. Лица су јасна, рељефна и реална. Незаборавни су по јачини и простоти а уједно и величанствени ликови Аљоше-малога, Петра Суркова, Пигошке и Игњата Васиљевича.

Фађејев је прави књижевник, чији је таленат испољивши се у његовом ранијем »Слому« корачнуо напред. У смислу језика, спољњег начина писања он, истина, није сасвим самосталан. Али он црпе из прекрасног извора. Његова интонација, сав његов ритам у целини је под утицајем Толстоја. И не само да је интонација Фађејева заједничка с Толстојем. Међу његовим јунацима видимо лица позната из Толстоја. Серјожа Костењецки, докторов син, одушевљени седамнаестогодишњи младић, са заносом преживљује јуначки узбудљиву лепоту борбе, зар то није оживели Пећа Ростов? Сличност се протеже и на ситне детаље. То нису две слике, већ једна иста чиста слика младића, окруженог поезијом младости и среће без узрока, просто од свог одушевљеног усхићења.

Име Фађејева после »Последњег из Удеге« може да се стави у први ред совјетске књижевности, поред Шолохова, који је по истом праву већ заузео то место. Неколико глава из »Тихога Дона« говоре о његовом таленту који не слаби већ се, напротив, све више развија. Слике сусрета и односа Козака, Григорија Мелехова, његове бивше љубави Аксиње и њеногa мужа Степана, слике ратничког живота, по свом уметничком облику, по јачини и човечности својој уђе ће у историју руске књижевности. Главни јунак Григорије живи, расте и мења се на странама романа.

Несумњиви успех ове књижевне године јесте приповетка В. Катајева »Бели се усамљено једро«. Приповетка, чије је место радње Одеса, доба — 1905 година, а јунаци два дечака-шипарца, прожета је наро-

читом, узбудљивом поезијом.

Мирис мора, дах буре 1905 године и лепота дечијег схватања света, писац је ухватио и дао спојивши све то у једно да нас дирне и узбуди. Другови — гимназиста Пеђа и мали јунак, син радничког кварта, Гаврило, остају у сећању као жива и мила лица. Трећа ствар у приповетци, која се помаља иза њих, то је револуција, која је нашла свој конкретни израз у побуњеном броду »Потемкину« и морнару Родиону, који је побегао с њега.

К. Жухина

НОВЕ КЊИГЕ

Владимир Дворниковић: Религиозни и религиозно-уметнички дух јужних Словена. (Два есеја). Београд 1936. Стр. 40.

Секула Зечевић: Сиромаштво Југославије. Предлог за увођење и организацију обавезне радне службе. Београд 1936 (Штампано као рукопис). Стр. 193.

Владан Л. Максимовић: Венац Живота. Систем моралне философије Издање библиотеке »Знање и Слобода«. Београд 1936. Стр. 512.

Ilija P. Perić: Stranci u jugoslovenskoj privredi. O pravnom položaju stranaca s pogledom na obavljenje radnje. Beograd, 1936. Str. 125.

Marin Pavlinović: Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848—1887 u svijetlu nepoznatih izvora. Zagreb 1936. Str. 208. (Vlastita naklada pisca).

Издање Научног одељења „Земгора“ у Краљевини Југославији, Београд, Коларчева улица 9. Телефон број 20-737. — Уредник, проф. Др. ПАВЛЕ СТЕВАНОВИЋ, Професорска колонија, улица Рачког број 3. — Власник, Удружење „Земгор“, Коларчева улица 9. — Претседник „Земгора“, Т. МАХИН, Земун, Руска улица 7.

ОСНОВАН 1924 ГОДИНЕ

„ЗЕМГОР“

УДРУЖЕЊЕ ОДБОРНИКА РУСКИХ ОБЛАСНИХ И ГРАДСКИ САМОУПРАВА У ЈУГОСЛАВИЈИ

БЕОГРАД, КОЛАРЧЕВА, УЛИЦА 9/II

ТЕЛЕФОН 20-737

„Земгор“ има сврху да пружа помоћ руским емигрантима ради одржавања њиховог културно-моралног нивоа, да штити њихова права и интерес и побољша услове њиховог материјалног живота.

„Земгор“ узима учешће у консултативном Одбору при Врховном Комесару Друштва народа за послове руских избеглица и сарађује у претресу питања о правима и економском стању руских емиграната.

Канцеларија „Земгора“ помаже емигранте у заштити њихових законитих правних интереса, даје бесплатне правне савете, издаје и оверава потребна уверења и друга документа, помаже им у добијању плаћених и бесплатних Нансенових марака, врши бесплатне законске интервенције у корист њину пред држ. и самоуправним установама.

Биро рада помаже интелектуалним и физичким радницима, са и без квалификација, у добијању сталних и привремених служба и зарада.

Занатлиски течајеви, одобрени од стране Министарства Трговине и Индустрије — Молерско-Фарбарски, Фотографско-Ретушерски, Дактилографски, Књиговезачки, Кројачки, Шеширџиски спремају стручне раднике у свима тим занатима.

Централна библиотека са филијалама у Крагујевцу, Суботици и Битољу, са преко 20000 свезака, даје могућност Русима у изгнанству да не губе везе са руском књижевношћу и науком, да прате њихов развој, и тиме чува и развија њихову националну свест и љубав према Великој Отаџбини и великом руском народу.

Институт за изучавање Русије и Југославије. Овај завод истражује историске путеве развића руског народа, проучавајући поједине струје и појаве у његовом животу како у прошлости тако и у садашњости. У циљу учвршћења темељних културних веза са Јужним Словенима проучава њихову историју и њихове везе са руским народом, културне и економске услове њиховог опстанка. Институт има своју специјалну библиотеку. Рад Института спроводи се према начелима строге научне објективности.

Штампа графички уметнички завод »Планета« — Београд, Ускочка 9